

UNIVERZITET U BEOGRADU,
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

Anita D. Burgund 341/11

UTICAJ LIČNIH I SREDINSKIH FAKTORA
NA MLADE U PROCESU PRIPREME ZA
NAPUŠTANJE ALTERNATIVNOG
STARANJA

doktorska disertacija

U Beogradu, 2016.

Belgrade University,
Faculty of Political sciences

Anita D. Burgund 341/11

THE INFLUENCE OF PERSONAL AND
ENVIRONMENTAL FACTORS ON YOUNG
PEOPLE IN THE PROCESS OF
PREPARATION FOR LEAVING THE
ALTERNATIVE CARE

Doctoral Dissertation

U Beogradu, 2016.

Podaci o mentoru i članovima komisije

Mentor: Prof dr Nevenka Žegarac, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

Član komisije : Prof.dr Tamara Džamonja Ignjatović, Fakultet političkih nauka,
Univerzitet u Beogradu

Član komisije: doc.dr Ivana Mihić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

APSTRAKT

Mladi koji se spremaju da napuste alternativno staranje radi osamostaljivanja suočavaju se sa brojnim izazovima. Ipak, kod jednog broja mladih i pored brojnih izazova uspevaju da prevladaju snage, ovi mladi se zapošljavaju i ostvaruju stabilne životne anražmane.

Cilj istraživanja je analiza povezanosti ličnih i sredinskih faktora mladih koji napuštaju alternativno staranje i njihove spremnosti za osamostaljivanje radi određivanja potrebne podrške tokom procesa pripreme za napuštanje alternativnog staranja.

U istraživanju se koristi kombinacija kvantitativne i kvalitativne metodologije. Kvantitativni deo istraživanja obuhvata, pored osnovnih biografskih i socio-demografskih podataka, procenu faktora koji doprinose napuštanju alternativnog staranja za mlade a koji se odnose na uspeh u školovanju, aspiracije mladih, staranje o sebi i svom zdravlju, veštine i mreže podrške, doživljaj spemnosti za osamostaljivanje i percepciju budućnosti. Podaci su prikupljeni upitnikom o faktorima koji doprinose napuštanju alternativnog staranja i protokolom za prikupljanje podataka o mladima iz sistema alternativnog staranja. Skalama samoefikasnosti i rezilijentnosti ispitivan je uticaj ovih varijabli na procenu faktora spremnosti za napuštanje altrnativnog staranja.

U istraživanju je učestvovala 151 mlada osobu uzrasta od 16 do 22 godine. Uzorak je balansiran po polu učesnika i tipu smeštaja (srodničko, profesionalno hraniteljstvo i rezidencijalni tip smeštaja). Najveći broj mladih obuhvaćenih uzorkom je na hraniteljskom smeštaju N=86, 57%, dok je N=36, 23.8% na domskom smeštaju, a najmanje ih je na srodničkom smeštaju N=27, 17.9 %.

Kvalitativni deo istrazivanja zasniva se na podacima iz fokus grupa. Obavljeno je pet fokus grupa u kojima je učestvovalo 26 mladih koji se nalaze na različitim tipovima smeštaja (srodnički, hraniteljski i rezidencijalni). Prikupljanje podataka ovom metodom je u funkciji bližeg sagledavanja načina na koje mladi učestvuju u planiranju, kako razumeju svoje učešće u tom procesu, kakve imaju brige i očekivanja u vezi toga, strahove i izazove, ali i izvore podrške koji su im na raspolaganju u toku procesa pripreme za napuštanja alternativnog staranja.

Uprkos tome što većina mladih iz uzorka procenjuje da raspolaze veštinama staranja o sebi i domaćinstvu, kao i o sklapanju prijateljstava i uspostavljanju veza, postiže vrlo dobar i dobar uspeh u školi i ima aspiracije u pogledu nastavka školovanja i zasnivanja porodice, među mladima ipak preovladava doživljaj izostanka podrške, negativna osećanja (uznemirenja, straha i tuge) i doživljaj nedovoljne spremnosti za napuštanje zaštite.

Ovi nalazi upućuju da je potrebno pravovremena (od trenutka ulaska u sistem) priprema za osamostaljivanje, koja je pored sticanja kompetencija, fokusirana i na rad na životnoj priči kako bi se ojačala rezilijentnost mladih i vera u sopstvene sposobnosti koja je neophodna za samostalana život. Rad na očuvanju i unapređivanju mreža podrške je ključan za doživljaj spremnosti i sposobnosti za samostalno funkcionisanje.

Ključne reči: mladi na alternativnom staranju, napuštanje alternativnog staranja, osamostaljivanje, rezilijentnost mladih na alternativnom staranju.

broj upisa: 1035

naučna oblast: političke nauke

uža naučna oblast: teorija i metodologija socijalnog rada

UDK 364.4-053.81(043.3)

ABSTRACT

Young people who are preparing to leave alternative care to independence face numerous challenges. However, number of young people in spite of numerous challenges were able to build up strenghts, these young people are employed and achieve stable living arrangements.

The aim of the research is to analyze the connection between personal and environmental factors of young people leaving alternative care and their readiness for emancipation in order to determine the necessary support during the process of preparation for leaving alternative care.

The study used a combination of quantitative and qualitative methodologies. The quantitative part of the study includes, in addition to basic biographical and socio-demographic data, an assessment of the factors contributing to leaving alternative care for young people and who are related to success in education, aspiration, taking care of themselves and their own health, skills and support networks, the experience of his readiness for independence and the perception of the future. Data were collected from questionnaire about the factors that contribute to the leaving alternative care and protocols for collecting data on young people from the system of alternative care. Scales of self-efficacy and resilience were used to measure the influence of these variables on the assessment of the readiness factors for leaving altrnative care.

The study involved 151 young persons aged 16 to 22 years. The sample was balanced by gender of participants and the type of placement (kinship, foster professional and residential type of care). The largest number of young people included in the sample is from foster care $N = 86$, 57%, and $N = 36$, 23.8% at the residential care, and at least on kinship care $N = 27$, 17.9%.

The qualitative part of the research is based on data from focus groups. Conducted five focus groups involving 26 young people who are on the different types of accommodation (kinship, foster and residential). The collection of data by this method is a function closer consideration of the ways in which young people participate in planning how to understand their participation in the process, some have concerns and

expectations of that, fears and challenges, and sources of support that are available to them in the process preparations for leaving the alternative care.

Despite the fact that most young people in the sample estimate to possess the skills of caring for themselves and household, as well as making friends and establishing relationships, they have very good grades in school and aspirations in terms of continuing education and start a family, still among young people prevalent experience is lack of support, negative feelings (distress, fear and sadness) and the experience of insufficient preparedness for leaving care.

These findings suggest that we need timely (from the moment of entry into the system) preparation for independence, which is in addition to acquiring competencies, focused on the work on the life story in order to strengthen the resilience of youth and faith in their own abilities necessary for independent living. Work on preserving and improving support networks is essential for the experience of willingness and ability to function independently.

Keywords: young people an alternative to aging, leaving the alternative care, independence, resilience of young people in alternative care.

number of enrollment : 1035

field of study: Political Science

major in: Theory and Methodology of Social Work

UDK 364.4-053.81(043.3)

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
1.1. Formulacija problema.....	1
1.2. Predmet istraživanja.....	4
1.3. Određivanje osnovnih pojmova.....	4
 2. IZAZOVI SA KOJIMA SE SUOČAVAJU MLADI KOJI NAPUŠTAJU ALTERNATIVNO STARANJE.....	 10
2.1. Ishodi napuštanja alternativnog staranja.....	12
2.2. Odnosi sa bilološkom porodicom i značaj socijalne podrške.....	14
2.3. Stabilnost smještaja i staranje o sebi.....	17
2.4. Obrazovanje kod mladih na alternativnom staranju.....	19
2.5. Zapošljavanje i ekonomska stabilnost mladih na alternativnom staranju.....	21
2.6. Briga o zdravlju mladih koji napuštaju alternativno staranje.....	24
2.7. Brak, kohabitacija i deca mladih koji napuštaju alternativno staranje.....	26
2.8. Delinkventno i nasilno ponašanje mladih koji napuštaju alternativno staranje.....	26
2.9. Osamostaljivanje mladih sa alternativnog staranja: izazovi i šanse.....	27
 3. KOMPARATIVNI PREGLED STUDIJA O NAPUŠTANJU ALTERNATIVNOG STARANJA.....	 30
3.1. Izazovi komparativnih studija.....	31
3.1.1 Izazovi komparativnih studija sa mladima koji napuštaju alternativno staranje.....	33
3.2. Zakonski i politički okviri napuštanja alternativnog staranja.....	36
3.3. Pregled zakonodavne regulative u pogledu napuštanja alternativnog staranja u svetu.....	38
3.4. Ubrzane i skraćene tranzicije mladih ka samostalnosti.....	52

4. ZAKONODAVNI OKVIR O ALTERNATIVNOM STARANJU U SRBIJI I REGIONU.....	56
4.1. Alternativno staranje u kontekstu Srbije.....	56
4.2. Socijalna politika i alternativno staranje u Srbiji.....	59
4.3. Podaci o mladima koji se spremaju za osamostaljivanje u Srbiji	63
4.4. Vidovi podrške mladima koji napuštaju porodični i rezidencijalni smeštaj u Srbiji.....	68
 5. PARTICIPACIJA MLADIH KOJI NAPUŠTAJU ALTERNATIVNO STARANJE.....	80
5.1. Zakonodavna osnova participacije mladih.....	82
5.2. Teorijski pristupi participaciji dece.....	84
5.3. Modeli participacije.....	86
5.4. Istraživanja o participaciji dece bez roditeljskog staranja.....	88
5.5. Značaj uvažavanja gledišta mladih na alternativnom staranju.....	91
5.6. Uključivanje mladih na alternativnom staranju u proces donošenja odluka...93	
 6. REZILIJENTNOST MLADIH KOJI NAPUŠTAJU ALTERNATIVNO STARANJE.....	96
6.1. Razvoj teorije rezilijentnosti	96
6.2. Štetan uticaj stresa na decu: nalazi istraživanja.....	99
6.3. Toksični stres i rezilijentnost.....	101
6.4 . Podsticanje rezilijentnosti.....	104
6.5. Teorijski okviri u istraživanjima rezilijentnosti.....	108
6.5.1. Rizici, zaštita i rezilijentnost: priroda efekta.....	110
6.5.2 Uticaj faktora rizika i zaštite (perspektiva dodajućih i kumulativnih modela).....	111
6.5.3. Rezilijentnosti mladih u procesu osamostaljivanja sa alternativnog staranja	113

6.6. Teorija samoeфикаsnosti.....	115
6.7. Veza između smoeфикаsnosti i postignuća.....	119
6.8. Samoeфикаsnost i ishodi kod dece na alternativnom staranju.....	120
6.9. Značaj samoeфикаsnosti za razvoj potencijala mladih.....	123
7. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA.....	125
7.1. Predmet istraživanja	125
7.2. Cilj istraživanja	126
7.2.1.Posebni ciljevi.....	126
7.3. Teorijski doprinos istraživanja.....	127
7.4. Hipoteze.....	129
7.4.1. Opšta hipoteza.....	129
7.4.2. Posebne hipoteze.....	129
7.5. Opis uzorka.....	130
7.6. Metode prikupljanja podataka	131
7.6.1. Operacionalizacija varijabli.....	133
7.7. Način obrade podataka.....	134
7.8.Tok istraživanja.....	135
7.9. Poštovanje etičkih načela u istraživanju.....	137
7.10. Utisci istraživača	140
8. REZULTATI.....	142
8.1. Opis varijabli ishoda spremnosti da se napusti smeštaj.....	146
8.2. Pohadanje škole i školski uspeh.....	146
8.3. Aspiracije mladih koji napuštaju alternativno staranje.....	151
8.4. Staranje o sebi i zloupotreba psihoaktivnih supstanci.....	154
8.5. Mreže podrške za mlade koji napuštaju alternativno staranje.....	158

8.6. Veštine koje poseduju mladi koji napuštaju alternativno staranje.....	165
8.7. Percepcija spremnosti mladih za napuštanje alternativnog staranja.....	173
8.8. Percepcija budućnosti mladih koji napuštaju alternativno staranje.....	179
8.9. Sredinske varijable.....	182
8.10. Participacija i plan emancipacije.....	183
8.11. Gledišta mladih o osamostaljivanju i očekivanja od emancipacije.....	192
8.12. Psihološke karakteristike mladih	197
8.12.1. Rezultati sa skale samoefikasnosti.....	197
8.12.2. Tip smeštaja i samoefikasnost.....	198
8.12.3. Povezanost samoefikasnosti i staranja o sebi.....	199
8.12.4. Odnos dostupne podrške i percepcije samoefikasnosti.....	201
8.12.5. Percepcija samoefikasnosti u odnosu na ovladavanje veštinama...203	
8.12.6. Spremnost mladih i doživljaj samoefikasnosti.....	205
8.12.7. Percepcija budućnosti i procena samoefikasnosti.....	207
8.12.8. Rezultati sa skale rezilijentnosti.....	210
8.12.9. Nivo rezilijentnosti i tip smeštaja.....	211
8.12.10. Rezilijentnost i ishodi spremnosti za napuštanje alternativnog staranja.....	213
8.12.11. Rezilijentnost i percepcija podrške za mlade koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja.....	216
8.12.12. Rezilijentnost i percepcija posedovanja veština mladih koji se spremaju da napuste alternativno staranje.....	218
8.12.13. Rezilijentnost mladih i doživljaj spremnosti za osamostaljivanje.....	221
8.12.14. Rezilijentnost i percepcija budućnosti mladih koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja.....	222
8.13. Rezultati obrade fokus grupa sa mladima koji se spremaju da napuste alternativno staranje.....	225

8.13.1. Priprema/spremnost za napuštanje alternativnog staranja i osamostaljivanje.....	226
8.13.2. Brige/strepnje u vezi sa osamostljivanjem sa alternativnog staranja.....	227
8.13.3. Percepcija dostupne podrške za mlade koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja.....	228
8.13.4. Percepcija barijera za osamostaljivanje.....	230
8.13.5. Participacija mladih.....	233
8.14. Profil mladih koji se spremaju da napuste alternativno staranje.....	235
9. DISKUSIJA	238
9.1. Ishodi spremnosti.....	241
9.2. Sredinske varijable.....	250
9.3. Plan emancipacije.....	250
9.4. Participacija mladih.....	251
9.5. Psihološke karakteristike.....	255
9.6. Samoefikasnost.....	256
9.7. Rezilijentnost.....	259
9.8. Rezilijentnost mladih na alternativnom staranju(Jaki i/ili otporni).....	264
10. ZAKLJUČCI I PREPORUKE.....	270
11. OGRANIČENJA STUDIJE.....	276
12.LITERATURA.....	278

1. Uvod

1.1. Formulacija problema

Period od 2006 – 2011. predstavlja period intenzivnih reformi u oblasti socijalne zaštite u kom je 5155 dece smešteno na hraniteljski, srodnički porodični ili rezidencijalni smeštaj, a krajem 2015. godine na domskom smeštaju u Srbiji bilo je 703 dece¹. Zapaženo je povećano ulaženje dece u sistem socijalne zaštite za 19.7%, dok taj broj u opštoj populaciji, zahvaljujući demografskom starenju opada za 0.82%² (RZSZ, 2016). Podaci ukazuju da na 10.000 dece u sistem socijalne zaštite Srbije na smeštaj ulazi osmoro dece. Dolazi do ekspanzije broja dece na javnom staranju, a naročito dece na najmlađem uzrastu (od 0 – 2 godine) (Žegarac, 2014). Najveće šanse za izlazak iz sistema socijalne zaštite imaju deca koja su ušla u sistem na najranijem uzrastu 0 – 2 godine, kao i ona posle petnaeste godine (Žegarac, 2014). Prema nalazima istraživanja (Burgund i Žegarac, 2014; Žegarac, 2014) izgleda da mali broj dece ima šansu da napusti sistem pre 18. godine u Srbiji. Nalazi takođe upućuju na značajne nedostatke u procesu planiranja, pripreme i podrške za napuštanje alternativnog staranja. Oko 75% korisnika sa rezidencijalnog i porodičnog smeštaja izjavilo je da ih Centar za socijalni rad (u daljem tekstu CSR) nije adekvatno pripremio za napuštanje alternativnog staranja (Žegarac, 2014). Prema evidenciji Republičkog Zavoda za socijalnu zaštitu, grupa dece od 15 – 17 godina koja se nalazi na evidenciji CSR iznosi 25,3% dok je taj procenat u opštoj populaciji svega 18,83% (Republički zavod za socijalnu zaštitu, 2013). U periodu od 2012 – 2013. zabeležen je porast od 5.22% dece na evidenciji CSR.

Najveći broj istraživanja u svetu bavi se utvrđivanjem potreba mladih u trenutku napuštanja alternativnog staranja (Montgomery i sar. 2006; Stein, 2006; Majstorović, 2009), a nedovoljno analizira sam proces pripreme i period nakon osamostaljivanja, kada je mladima takođe potrebna podrška. Kod jednog broja autora (Maunders i sar., 1999) napuštanje alternativnog staranja se opisuje kao proces koji se sastoji iz tri dela: priprema, tranzicija (prelazak) i period nakon emancipacije. Istraživanja su pokazala da

¹ Ovaj podatak je dobijen od ustanova za smeštaj u godišnjem izveštaju i ne predstavlja zvaničan podatak.

² Podaci prema poslednjem popisu iz 2011. g.

mladi napuštaju alternativno staranje ranije od svojih vršnjaka koji napuštaju roditeljski dom, već oko 16 – 18. g. kada doživljavaju sistemski „slom“, koji se odnosi na prestanak zaštite i drugih vrsta pomoći od strane države (Stein, 2006). Od ovih mladih se očekuje da odrastu „odjednom“, iako su do tada bili pasivizirani nizom mera od strane sistema socijalne zaštite. Za mnoge mlade, napuštanje zaštite je bespovratan korak. Vrlo često nemaju mogućnost da se vrate na prethodni smeštaj, niti da dobiju potrebnu pomoć, čak i kada se suočavaju sa teškoćama (Dixon, Stein, 2005). Njima je uskraćen psihološki prostor koji bi im omogućio da se suočavaju sa izazovima samostalnosti kao što to čine njihovi vršnjaci sa svojim porodicama. Njihov put ka odraslom dobu je i ubrzan i skraćen (Stein, 2006).

Istraživanja su pokazala da je uspeh u sledećim poljima prediktor uspešnih ishoda emancipacije: uspešno završena srednja škola i sticanje diplome za određeno zanimanje, mogućnost za nastavak školovanja i aspiracije za nastavak usavršavanja, posedovanje veština staranja o sebi i održavanja domaćinstva, učešće u odlukama vezanim za pripremu za emancipaciju, minimalni problemi u školovanju i izostanak zloupotrebe psihoaktivnih supstanci (Tweddle, 2005).

Tranzicija ka samostalnosti je olakšana ukoliko postoje bliski porodični odnosi, mreže podrške i učešće u planiranju potrebnih veština. Pomoću ovih faktora mladi razvijaju doživljaj samoeфикаsnosti, a pokazali su se i rezilijentnima (Stein, 2005). Longitudinalno istraživanje napuštanja zaštite u Izraelu je pokazalo da je spremnost za napuštanje zaštite najveći prediktor samoeфикаsnosti (Rafaeli, 2014). Ovaj nalaz upućuje na logičnu pretpostavku da se motivacija za ostvarivanje plana emancipacije povećava sa učešćem mladih u kreiranju plana, a ispunjenje plana doprinosi razvoju doživljaja samoeфикаsnosti.

Sa druge strane, istraživanja su pokazala da nedostatak pripreme mladih koji napuštaju socijalnu zaštitu vodi do sledećih problema: lošije šanse za zaposlenje (Caspi i sar., 1998; Gregg, 2001; Mroz, Savage, 2001; Russell, O'Connell, 2001; Savage, 1999; Seth-Purdie, 2003; Woodward, Fergusson, 2000); lošije zarade (Angrist, Krueger, 1990; Blakemore, Low, 1994; Boudett i sar., 2002; Card, 1999; Russell, O'Connell, 2001; Ryan, 1999); veliko oslanjanje na socijalnu pomoć (Seth-Purdie, 2003), lošije mentalno zdravlje (Williams, 2004), zloupotreba psihoaktivnih supstanci (Fergusson, i

sar. 2001; Janlert, Hammarstrom 1992; Winefield i sar., 1991); povećan rizik od beskućništva (Wright i sar., 1998).

S obzirom da je populacija mladih koji napuštaju zaštitu heterogena, izučavanje njihovih potreba i problema treba da bude fokusirano na njihove perspektive i mišljenja. Istraživači koji „daju glas“ mladima zapravo ohrabruju mlade i podstiču njihovu rezilijentnost. Stein (2005) naglašava glavna područja za istraživanje rezilijentnosti kod mladih koji napuštaju alternativno staranje: stabilnost smeštaja tokom zaštite, šanse za razvoj pozitivnog doživljaja identiteta, postignut nivo obrazovanja i participacije, priprema za napuštanje zaštite i briga o kvalitetu života mladih nakon napuštanja zaštite.³

Ovi nalazi upućuju na potrebu za analizom načina na koji se deca i mladi pripremaju za napuštanje sistema alternativnog staranja u Srbiji. Konvencija o pravima deteta (1989) kao i zakonska regulativa Srbije, nalažu da deca i mladi učestvuju u pripremi za emancipaciju i napuštanje alternativnog staranja. U cilju unapređenja interesa i dobrobiti dece, od suštinskog značaja je uključivanje dece i mladih u pitanja koja ih se tiču (Ridge, 2002). Isključivanje dece iz procesa donošenja odluka dovodi do smanjenja doživljaja ličnih kompetenci, a time i do smanjenja samoefikasnosti kod dece i mladih (Maddux, 2002; Snyder, Lopez, 2007). Teorija samoefikasnosti polazi od pretpostavke da se ponašanje i motivacija osobe celovito posmatraju kao rezultat dinamičke interakcije tri tipa faktora: lični faktori (kognitivni, emocionalni i biološki), faktori okoline i faktori ponašanja (Wood, Bandura, 1989).

Prema Zakonu o socijalnoj zaštiti (2011) i Pravilniku o organizaciji, normativima i standardima rada centara za socijalni rad, voditelj slučaja tokom rada sa korisnicima sačinjava Plan stalnosti za dete i porodicu i Plan za samostalan život, odnosno emancipaciju mlade osobe. Ovaj drugi plan donosi se pre navršene 14. godine deteta (Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima rada centara za socijalni rad, čl. 66 i 75 i čl. 44 Zakona o socijalnoj zaštiti RS). Ovaj plan treba da predvidi koje su veštine potrebne mladoj osobi da bi mogla samostalno da funkcioniše, na koji način i u

³ Na osnovu ovih područja Stein pravi svoju klasifikaciju rezilijentnosti mladih koji napuštaju alternativno staranje: oni koji su nastavili dalje (*moving on*), preživeli i oni koji su postali žrtve (Stein, 2006).

kom roku i uz čiju podršku će mlada osoba ispunjavati zadatke. Plan treba da uključuje i metode praćenja i evaluacije ispunjenih zadataka.

S obzirom da plan emancipacije i participacije mladih zavise u velikoj meri od sistema socijalne zaštite, u ovom radu ćemo ih smatrati sredinskim faktorima. Od individualnih faktora posmatramo rezilijentnost i doživljaj samoeфикаsnosti kod mladih.

1.2. Predmet istraživanja

Predmet istraživanja je izučavanje uticaja ličnih i sredinskih faktora na spremnost mladih za napuštanje alternativnog staranja.

Istraživanje nastoji da odgovori na sledeća pitanja:

- Kako mladi doživljavaju pripremu za osamostaljivanje? (Šta vide da im je potrebno, šta im nedostaje? Šta predstavlja teškoću? Šta pomaže?)
- Kakva je veza između personalnih faktora (rezilijentnosti i samoeфикаsnosti) i spremnosti mladih za napuštanje alternativnog staranja?

Uspostavljanje pojmovnog aparata u studijama je od velikog značaja. Ključni pojmovi koji se javljaju su: mladi na alternativnom staranju, mladi koji napuštaju alternativno staranje i mladi koji su u tranziciji ka osamostaljivanju. Pored toga, značajna je i analiza zakona kojima se definišu ove grupe mladih, podrška koja je dostupna mladim ljudima u tranziciji ka samostalnosti, kao i nalazi istraživanja o deci i mladima koji su na alternativnom staranju ili napuštaju alternativno staranje. Koncepti rezilijentnosti i samoeфикаsnosti će takođe biti određeni u odnosu na mlade koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja.

1.3. Određivanje osnovnih pojmova

Deca bez roditeljkog staranja su ona deca koja ne žive ni sa jednim roditeljem, bez obzira na razloge ili okolnosti (Unicef Children's Fund, 2009, tačka 28 a:6). Ova deca ulaze u sistem socijalne zaštite i u skladu sa njihovim najboljim interesom upućuju se na starateljstvo (u određenim režimima mogu živeti sa starateljima) kao različite vrste smeštaja: srodnički, hraniteljski ili rezidencijalni. Poseban element za utvrđivanje

najboljeg interesa deteta je gledište deteta koje se na različite načine razmatra, u odnosu na uzrast deteta (PZ, čl. 270). Gledištu deteta se posvećuje pažnja u svim pitanjima koja se tiču deteta i u svim postupcima u kojima se donose odluke o pravima deteta, a u skladu sa godinama i zrelošću deteta. (PZ, čl. 266)

Prema definicijama **populacija mladih** varira u odnosu na nacionalne ili propise međunarodnih organizacija. Tako da mladi prema definiciji Ujedinjenih nacija obuhvataju grupu između 15 i 24 godine starosti.⁴ Republički Zavod za socijalnu zaštitu sakuplja podatke o deci i mladima, tako što deca obuhvataju uzrast od 0 – 18, a mladi od 18 – 25 godina. S obzirom na to da je mladost period oko kojeg postoji najviše dilema u određivanju trajanja, jer ga pored bioloških snažno određuju i socijalni i ekonomski uslovi u društvu, u Republici Srbiji prepoznate su tri grupe mladih: od 15 do 19 godina, od 20 do 24 godine i od 25 do 30 godina.⁵ Ove tri pod grupe definisane su strategijom za mlade i prilagođene potrebama mladih u Srbiji koji se kasnije odvajaju od roditelja u odnosu na svoje vršnjake iz inostranstva, pa se ova poslednja grupa mladih (od 25 do 30) naziva i populacijom mladih odraslih. Kategorija mladi – odrasli se odnosi na mlade ljude koji su se zaposlili, uključili u radne procese, osećaju se odraslima, ali i dalje žive sa svojim roditeljima usled finansijskih nemogućnosti da se odvoje. Iako mlade odrasle autori različito definišu u odnosu na opseg godina, za potrebe ovog rada, odnosiće se na kategoriju od 25 – 30 godina, a svi učesnici u ovom istraživanju, budući da su stariji od 15 godina biće nazvani mladima.

Alternativno staranje označava formalni ili neformalni oblik zbrinjavanja deteta/mlade osobe do 18. godine odnosno 26. ukoliko je na redovnom školovanju, koji traje makar jednu noć kada je dete izvan roditeljskog doma, bez obzira na to da li je usledio nakon presude suda ili odluke organa starateljstva, na inicijativu deteta, njegovih roditelja, srodnika ili da je odgajatelj spontano preuzeo na sebe staranje u odsustvu roditelja. Osnovne forme alternativnog staranja su: starateljstvo, rezidencijalni i hraniteljski smeštaj i zasnovane su na porodici (*family-based*) ili su nalik porodici

⁴ <http://www.un.org/esa/socdev/documents/youth/fact-sheets/youth-definition.pdf>

⁵ Strategija za mlade

http://www.sombor.rs/media/files/NACIONALNA_STRATEGIJA_ZA_MLADE_REPUBLIKE_SRBIJE.pdf

(*family-like*). Pored ovih postoje još neke forme zasnovane na zajednici, ali ih u sistemu socijalne zaštite Srbije nema.

U skladu sa Smernicama UN za alternativno staranje⁶ (Tačka 29. b) (podrazumeva ono staranje koje ne obezbeđuje najmanje jedan roditelj) može biti staranje o interesima deteta, a može biti i :

- neformalno, koje obuhvata bilo koji aranžman u širem porodičnom okruženju, bilo da je dete privremeno ili u neodređenom vremenskom periodu na smeštaju kod srodnika ili prijatelja (tzv. neformalni srodnički smeštaj) ili drugih lica. Inicijativu za ovaj oblik smeštaja može pokrenuti dete, roditelj ili druga osoba, a da ovaj aranžman ne određuju administrativni ili ovlašćeni stručni organi,

- formalno, bez obzira da li je obezbeđeno u okviru porodičnog okruženja ili rezidencijalne ustanove, a ovde spadaju i ustanove iz privatnog sektora. Formalni smeštaj može biti uređen od strane administrativnih ili ovlašćenih stručnih organa i službi, iako to uređenje može biti rezultat zakonskih mera prema kojima je smeštaj dobrovoljan.

Kada su u pitanju formalni oblici alternativnog staranja, oni se odnose na: smeštaj kod staratelja, porodični i rezidencijalni smeštaj, kao i nadgledani nezavisni životni aranžman za decu. (Žegarac, 2014)

Alternativni porodični, odnosno na porodici zasnovan (eng. *family based*) formalni smeštaja prema Smernicama prepoznaje:

- Srodnički smeštaj (*kinship care*), koji predstavlja oblik formalnog, odobrenog i nadgledanog porodičnog smeštaja, koji podrazumeva zajednički život deteta sa srodnicima, obezbeđenje nege i zaštite deteta kod osobe koja je u srodstvu sa njim, ili sa ljudima koji su bliski porodici, a time i od ranije poznati detetu. Srodnički smeštaj obuhvata i određenja prema kojima dete živi sa srodnikom koji je i zakonski staratelj deteta, bez formalno određenog hraniteljstva, pa se ovaj oblik naziva starateljskim smeštajem (Žegarac, 2014).

⁶ U daljem tekstu Smernice.

- Starateljski smeštaj obuhvata zajednički život štićenika i staratelja isključujući situacije u kojima je staratelj ujedno i hranitelj (bilo da je u srodstvu sa detetom ili ne). Situacije u kojima zakonski staratelj ne obezbeđuje neposrednu negu detetu, već ono živi u hraniteljskom ili rezidencijalnom aranžmanu, ne ulaze u ovu kategoriju, već se označavaju kao „starateljstvo“. Ovde ćemo pod starateljskim smeštajem prvenstveno podrazumevati srodnike ili druga lica bliska detetu koja obavljaju dužnosti staratelja i obezbeđuju neposrednu brigu o detetu u sopstvenom domaćinstvu, bez naknade, hraniteljskog ili sličnog aranžmana.

- Hraniteljski smeštaj (*foster care*) spada u porodični smeštaj pri čemu ovlašćeni organi nastoje da obezbede detetu porodicu koja je obučena, odobrena ili licencirana i nadgledana, za staranje dece sa kojom dete nije biološki ili drugim odnosima povezano.

- Smeštaj za usvojenje (*placement for adoption*) je posebna podvrsta porodičnog smeštaja (ovaj oblik nije zakonski predviđen, a u praksi Srbije nije razvijen), u pojedinim zemljama predstavlja nadgledanu (od strane ovlašćenih organa) formu smeštaja.

Mladi koji napuštaju alternativno staranje radi emancipacije su mladi koji po osnovu starosti nemaju pravo da budu na alternativnom staranju. Prema zakonu RS (Sl. glasnik RS, br. 24/2011) mladi koji su uzrasta 18 ili 26 godina (u zavisnosti od toga da li su na redovnom školovanju) spadaju u grupu mladih kojima je isteklo pravo na smeštaj u alternativnom zbrinjavanju. Sam termin napuštanje alternativnog staranja se odnosi na pripremu mladih za uspešnu tranziciju ka emancipaciji, kao i mogućnostima korišćenja različitih usluga nakon osamostaljivanja. Napuštanje alternativnog staranja obuhvata usluge tokom perioda pripreme i tranzicije i one se oslanjaju na profesionalnu pomoć i savetovanje. Kada je u pitanju spremnost za napuštanje alternativnog staranja, s obzirom na to da je reč o subjektivnoj proceni, razmatraćemo indikatore uspešne emancipacije.

Ishodi pripremljenosti mladih za napuštanje alternativnog staranja su operacionalizovani kao spremnost mladih. U radu se **spremnost** za napuštanje alternativnog staranja sagledava preko indikatora kao što su: uspeh u školovanju, aspiracije za napredovanje u karijeri, posedovanje veština staranja o sebi i vođenja

domaćinstva, briga o zdravlju i odsustvo rizičnih ponašanja, posedovanje bliskih odnosa i mreža podrške, doživljaj spremnosti i pozitivna percepcija budućnosti. Do ovih ishoda se došlo analizom literature o mladima koji napuštaju alternativno staranje i obuhvaćeni su ishodi koji upućuju na spremnost mladih na samostalan život.

Participacija dece – Prema konvenciji o pravima deteta i svetskom programu akcije za mlade (*The World Programme of Action for Youth to the Year 2000 and Beyond*), aktivno učešće mladih je centralno za uspešnu implamentaciju mera usmerinih ka mladima, efektivnu participaciju mladih u društvu i donošenje odluka. U akcionom planu se ističe princip da mladi imaju pravo da iskažu svoje mišljenje oko svih stvari koje ih se tiču i koje na njih utiču i da se njihova gledišta ozbiljno uvažavaju. Član 12 Konvencije jasno ističe da je participacija substantivno pravo sve dece i mladih ljudi (UN, 1989). Gledišta mladih je značajno saslušati i uvažiti bez obzira na uzrast, s obzirom na to da se participacija ostvaruje u skladu sa razvojnim mogućnostima i potencijalima dece i mladih.

Rezilijentnost predstavlja mogućnost osobe da pored problema sa kojima se suočava vidi mogućnosti za rast i razvoj, pa se rezilijentnim osobama smatraju one koje suočavanje sa izuzetno intenzivnim stresorima, doživljavaju i kao izazov i iz toga uče i imaju mogućnost da se dalje razvijaju. Rezilijentnost je i kapacitet za uspešnu adaptaciju, uprkos izazovima ili pretećim okolnostima i razvoj kompetentnosti pod uslovima koji su izazovni (Masten, Best, Garmezy, 1990; Stewart, Reid, Mangham, 1997). Ona je i kapacitet osobe da izdrži stresore i ne manifestuje psihološku disfunkcionalnost, kao što je mentalna bolest ili stalno negativno raspoloženje. Rezilijentnost je dinamički proces pozitivne adaptacije u kontekstu značajne nedaće (Masten, 2001). Rezilijentnost smatramo „*kvalitetom koji omogućava mladima da pronađu ostvarenje u svom životu uprkos teškoćama i izazovima koji ih okružuju ili koje podnose, ili koje su prevazišli*” (Stein, 2009:316) Možemo reći da rezilijentnost zapravo predstavlja balans između stresa i teškoća kojima je pojedinac izložen s jedne strane i sposobnosti da se sa njima suočava kao i podrške sredine u kojoj se osoba nalazi sa druge strane. Pored rezilijentnosti u upotrebi je i termin otpornost koji se koristi kao sinonim na našem jeziku. U ovom radu ova dva termina nećemo koristiti kao sinonime,

jer zastupamo uverenje da otpornost isključuje mogućnost rasta i transformacije, odnoseći se samo na odbijanje nedaća.

Samoeфикаsnost Eфикасно funkcionisanje zahteva i veštine i uverenje da te veštine možemo eфикасно da koristimo. Prema teoriji samoeфикаsnosti, osoba se uključuje u izvođenje zadataka koji unapređuju razvoj njenih potencijala i sposobnosti, a ukoliko imaju nisku percepciju samoeфикаsnosti, ljudi se ne uključuju u nove zadatke koji bi mogli da im pomognu da kreiraju nove veštine. Bandurina teorija samoeфикаsnosti podrazumeva da ljudi očekuju konkretne ishode ukoliko preduzmu određene akcije.

U ovom istraživanju spoljašnji faktori su operacionalizirani pomoću varijabli:

1. nivo pripremljenosti i planiranje pripreme, i
2. informisanost vezana za osamostaljivanje i participacija u planiranju.

Od psiholoških karakteristika (unutrašnjih faktora) meri se rezilijentnost mladih i doživljaj samoeфикаsnosti.

2. IZAZOVI SA KOJIMA SE SUOČAVAJU MLADI KOJI NAPUŠTAJU ALTERNATIVNO STARANJE

Mladi koji napuštaju alternativno staranje suočavaju se sa mnogobrojnim izazovima u procesu osamostaljivanja. Oni imaju veće šanse da: steknu niže obrazovne kvalifikacije, manje mogućnosti da participiraju u procesu obrazovanja, iskustvo ranog roditeljstva, beskućništva, i imaju visoke nivoe nezaposlenosti, kriminalnog ponašanja i mentalnih problema (Festinger, 1983; Stein, Carey, 1986; Biehal i sar., 1995; Smit, 1995; Broad, 1999; Pinkerton, McCrea, 1999; Stein, Wade, 2000; Courtney i sar. 2001, 2005; Dixon, Stein, 2005). Mnogi mladi su iskusili pregršt problema dok su bili na staranju uključujući nestabilnost smeštaja, stigmatu i obrazovne poteškoće u školi i nakon što napuste staranje, uključujući i prekide u karijeri, periode zavisnosti od državnih beneficija, upadanje u nevolje, zdravstvene probleme i samoću (Stein, 1994; Dixon i sar., 2004; Courtney i sar., 2005; Wade, Dixon, 2006). Ukoliko ove teškoće razmatramo u okviru diskursa u kome socijalna izolacija predstavlja i materijalnu isključenost i marginalizaciju (Hill i sar., 2004), možemo reći da su mladi koji napuštaju alternativno staranje socijalno izolovani.

Rasne i etničke manjine, kao i osobe sa mnogobrojnim etničkim varijacijama u nasleđu suočavaju se posebno otežano sa izazovima napuštanja staranja. Oni se takođe suočavaju i sa problemima identiteta koji nastaju usled nedostatka znanja o sopstvenom poreklu ili kontakata sa porodicom i zajednicom, kao i uticaj rasizma i diskriminacije (Barn i sar., 2005).

Mladi sa problemima u intelektualnom razvoju su takođe izloženi rizicima usled neadekvatnog planiranja i konsultacija sa voditeljima slučaja u vezi sa njihovom tranzicijom ka samostalnosti i mogu imati ograničene mogućnosti za stanovanje i zapošljavanje i slabu podršku nakon napuštanja smeštaja (Rabiee i sar., 2001; Priestley i sar., 2003). Mlade devojke koje su bile na staranju imaju veću verovatnoću od svojih vršnjakinja da formiraju jednoroditeljske porodice i suoče se sa izazovima pronalaženja smeštaja i pomoći u vidu finansijske podrške (Hobcraft, 1998; Chase, Knight, 2006). Roditeljstvo u tinejdžerskom uzrastu je takođe povezano sa smanjenim šansama za

zapošljavanje, zavisnosti od beneficija, socijalnim stanovanjem kao i fizičkim i mentalnim problemima (Hobcraft, Kiernan, 1999).

Istraživanja su pokazala da se mladi koji napuštaju alternativno staranje suočavaju sa sledećim problemima ukoliko nisu adekvatno pripremljeni:

- Slabije šanse za zaposlenje su povezane sa manjim šansama za pronalazak posla u budućnosti, uglavnom ih prati i ranije napuštanje škole što dovodi do neuspeha u sticanju kvalifikacija za posao i visoke stope nezaposlenosti (Caspi i sar., 1998; Gregg, 2001; Savage, 1999; Woodward, Fergusson, 2000).
- Lošije zarade: duži period školovanja zarad sticanja osnovnih kvalifikacija i stalna nezaposlenost su povezani sa manjim šansama za zaradu kasnije u životu (Angrist, Krueger, 1990; Blakemore i sar., 1994; Boudett i sar., 2002; Card, 1999; Ryan, 1999).
- Zavisnost od socijalne pomoći: ostajanje na osnovnom školovanju do 16. godine ili kasnije, doprinosi povećanju verovatnoće za kontinuiranu zavisnost od primanja socijalne pomoći (Seth-Purdie, 2003).
- Lošije mentalno zdravlje: sticanje višeg obrazovanja i kontinuirana edukacija su povezani sa boljim mentalnim stanjem kasnije u životu, a s obzirom na to da mladi koji napuštaju zaštitu imaju značajne poteškoće u mentalnom zdravlju (Williams i sar., 2001).
- Zloupotreba psihoaktivnih supstanci: rizik od zloupotrebe supstanci je veći kod nezaposlenih mladih, kao i kod mladih koji napuštaju zaštitu, posebno od alkohola i kanabisa, i kod mladih muškaraca (Fergusson i sar., 2001; Janlert, Hammarstrom, 1992; Winefield i sar., 1991).
- Povećan rizik od beskućništva: uslovljen niskim obrazovnim nivoom uz nedostatak porodice i nedostatak socijalne podrške (Wright i sar., 1998).

Skorija istraživanja sprovedena na teritoriji Albanije, Republike Češke, Finske i Poljske (Stein, Verweijen-Slamnescu, 2012) razmatrala su pripremu za napuštanje

zaštite i sticanje životnih vještina, kao i obrazovanje ove grupe mladih. Najznačajniji nalazi su:

1. Mladi nisu adekvatno informisani o mogućnostima obrazovanja i zapošljavanja.
2. Značajan broj mladih je saopštio da su dobili malo ili nedovoljno podrške tokom procesa napuštanja zaštite.
3. Mladi nisu dovoljno uključeni u proces donošenja odluka.
4. Mladi koji napuštaju rezidencijalni tip zaštite često nemaju osnovne vještine za staranje o sebi i svakodnevnom životu, kao što je kuvanje, nabavka namirnica, plaćanje računa.

U ovom poglavlju sledi prikaz najčešćih izazova i teškoća, kao i faktora koji olakšavaju proces napuštanja alternativnog staranja. Prikaz kombinacija i međusobnih uticaja faktora rizika i faktora zaštite daje kompletniju sliku o tranziciji mladih na alternativnom staranju ka samostalnosti. Analiza istraživanja o ishodima i izazovima mladih omogućava utvrđivanje potrebne podrške za mlade u tranziciji.

2.1. Ishodi napuštanja alternativnog staranja

Od 1990. godine javlja se veći broj istraživanja o ishodima napuštanja alternativnog staranja, ali su vidljive velike razlike u načinima prikupljanja podataka (Munroe i sar., 2005). Istraživači (Simon, Owen, 2006) su pregledom baze podataka za mlade koji napuštaju zaštitu ustanovili tri nedostatka: period praćenja mladih je kratak, podaci pokrivaju samo određene dimenzije života mladih na staranju i dostupni su samo za neke zemlje. Ipak, značaj ovih studija je veliki, jer bez obzira na heterogenost populacije mladih koji napuštaju alternativno staranje upućuju na povezanost pojedinih karakteristika.

Studije o ishodima usluga podrške za napuštanje alternativnog staranja su pokazale da one mogu imati specifične pozitivne ishode kod mladih koji napuštaju staranje (Biehal i sar., 1995; Pinkerton, McCrea, 1999; Dixon i sar., 2004; Dixon, Stein, 2005; Wade, Dixon, 2006). One efikasno pomažu mladima u pronalaženju smještaja i prevenciji beskućništva. Istraživanja su pokazala vezu između stabilnosti smještaja i

pozitivnih ishoda (dobrobiti) bez obzira kakva iskustva je mlada osoba imala pre ulaska na staranje. Usluge napuštanja alternativnog staranja mogu da pomognu mladima da savladaju veštine značajne za samostalan život, a postoje i dokazi o povezanosti između pripreme za napuštanje staranja i pozitivnih ishoda kod mladih (Dixon, Stein, 2005).

Usluge za mlade koji napuštaju alternativno staranje mogu takođe da pomognu mladima da izgrade socijalne veze, odnose sa drugima i samopouzdanje (Biehal i sar., 1995; Marsh, Peel, 1999). Studije takođe ukazuju da je stabilnost smeštaja i dužina smeštaja povezana sa školskim uspehom. Bolji školski uspeh je zabeležen kod mladih na porodičnom smeštaju, kod devojaka i kod onih koji su imali podržavajuću i ohrabrujuću sredinu za učenje. Ove studije su pokazale da su mladi koji su napustili sistem alternativnog staranja sa 16 i 17 godina imali lošije ishode i problematičnije ponašanje od mladih koji su iskoristili mogućnost alternativnog staranja do punoletstva. Mladi koji su imali problema u mentalnom zdravlju kao i problema u ponašanju su češće imali loše ishode (Wade, Dixon, 2006). Istraživanja su pokazala da su mladi koji su stekli viši nivo obrazovanja češće imali stabilan smeštaj, kontinuitet u školovanju i da su ohrabrivani od bioloških roditelja, iako oni možda nisu imali veština i/ili mogućnosti da se staraju o njima, i podržavani su u velikoj meri od hranitelja tokom školovanja (Jackson i sar., 2003; Ajayi, Quigley, 2006).

Sinkler (Sinclair i sar., 2005) je istražujući ishode za mlade na alternativnom staranju identifikovao ključne varijable koje su se razlikovale za one kojima „dobro ide” od onih koji su bili manje uspešni: sa pozitivnim ishodima je bila povezana snažna vezanost za porodicu ili člana porodice, partnera ili njegovu porodicu ili za hranitelje. Posedovanje bliskih veza se u ovom istraživanju pokazalo ključnim prediktorom uspeha.

Mladi kod kojih je tokom početne procene identifikovan zastoj u razvoju - što je u korelaciji sa lošim ishodima u školovanju, prekidima smeštaja i poremećajima afektivne vezanosti (*atačmenta*) – imali su lošije ishode. Varijabla zaposlenosti je procenjena od strane hranitelja kao indikator uspeha, a od strane mladih je percipirana kao problematična, naročito jer su im bili dostupni isključivo loši, slabo plaćeni, poslovi. Mladi koji su ocenjeni kao spremni i voljni da napuste alternativno staranje su bili oni mladi kojima je u ovim oblastima „dobro išlo“ (Sinclair i sar., 2005).

Prediktori pozitivnih ishoda u jednom američkom istraživanju su bili: završena škola, pronalaženje stabilnog zaposlenja, ovladavanje životnim vještinama tokom smeštaja i participacija u klubovima za mlade (Pecora i sar., 2004).

Istraživanje obavljeno u Francuskoj je pokazalo da su oni koji su imali stabilan smještaj i savetovanje tokom smeštaja, imali bolje ishode (Dumaret, Coppel-Batsch, 1998). Etnografsko istraživanje koje je koristilo teoriju životnih ciklusa za objašnjenje tranzicije mladih na smještaju ka samostalnosti, podsetilo je na kompleksnost u proceni ishoda (Horrocks, 2002). To se odnosi na potrebu da se prepoznaju različite pozicije mladih na smještaju, različita porodična iskustva, kao i različita iskustva sa sistemom socijalne zaštite. Potrebno je uvažiti dinamičnu prirodu ishoda za mlade ljude koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja; pristupiti ujednačavanju mernih jedinica ishoda i normativne pretpostavke sistema socijalne zaštite da su mladi spremni da budu samostalni sa 18 godina.

Da bi se ovi ishodi bolje razumeli u kontekstu izazova sa kojima se mladi u procesu tranzicije ka samostalnosti suočavaju, predstavimo nalaze koji govore o pojedinačnim faktorima koji doprinose spremnosti za napuštanje alternativnog staranja.

2.2. Odnosi sa biološkom porodicom i značaj socijalne podrške

Odnosi sa drugima su značajni za zdrav ljudski razvoj. Oni obuhvataju dobrobit, zajedničku interakciju i emocionalnu povezanost sa drugim ljudskim bićem, bez obzira da li je to roditelj, vršnjak, baba i deda, rođak, komšija, nastavnik, učitelj, trener ili bilo koja druga osoba koja ima značajan uticaj na razvoj deteta i mlade osobe.

Harmonični odnosi uključuju decu u zajednicu na načine koji im pomažu da definišu ko su, gde su, šta žele da postanu i kako i zašto su važni drugim ljudima (National Scientific Council on the Developing Child, 2004). Mladi koji ostanu u sistemu socijalne zaštite do svoje 18. godine, ukoliko ne mogu da se vrate roditeljima ili da žive sa širom porodicom, uglavnom nemaju kontinuirane izvore emotivne, socijalne i finansijske podrške koja je na raspolaganju njihovim vršnjacima kada se osamostaljuju (Arnett, 2000; Jones, 2002). Može se dogoditi i da se mladi vrate u biološke porodice a da imaju nerazrešene odnose, što izaziva više teškoća nego što predstavlja rešenje.

Mladi koji su na alternativnom staranju imaju znatno manje resursa i manje podrške i suočavaju sa osamostaljivanjem na ranijem uzrastu i u znatno izazovnijim uslovima od mladih istog uzrasta u opštoj populaciji. Istraživanja su pokazala da treba uzimati u obzir jedinstvenost i specifičnost svake mlade osobe koja doprinosi njihovim ishodima (Stein, 2004). Razlikuju se po porodičnim okolnostima zbog kojih su ušli na alternativno staranje ličnih iskustava i podrške koju dobijaju od porodice, odgajatelja, osoba iz sistema i drugih značajnih odraslih. Način na koji se oni snalaze kad napuste alternativno staranje takođe varira, mada postoji povezanost između ranih iskustava i trauma u porodici pre izdvajanja i ishoda zaštite (Biehal i sar., 1995; Pecora i sar., 2003; Courtney i sar., 2005). Prva istraživanja (Jackson, Thomas, 1999), istakla su značaj stabilnosti smeštaja i istražila faktore koji doprinose stabilnosti smeštaja, ali veza između stabilnosti smeštaja i ishoda nije identifikovana. Neki istraživači (Jackson, Thomas, 1999) su zaključili da postoji iznenađujući nedostatak istraživanja koja se odnose direktno na pitanja stabilnosti smeštaja. Stein (2004: 107) je utvrdio da je veza između stabilnosti smeštaja i sigurne afektivne vezanosti takođe neistražena. Razvojni pristupi i teorije rezilijentnosti i afektivne vezanosti nastoje da saznaju zašto neki mladi na alternativnom staranju uprkos teškim okolnostim iz prošlosti žive i snalaze se bolje od drugih mladih koji imaju lošije ishode (Gilligan, 2001; Schofield, 2002; Stein, 2004). Skofildov (Schofield, 2002) psihosocijalni model dugoročne zaštite, uključuje različite aspekte teorijskih okvira od atačmenata do rezilijentnosti zajedno sa konceptima pripadanja i nade. Kontinuitet i stabilnost kao i doživljaj sigurnosti bazirani su na „pripadanju“ i „sigurnosti“ i predstavljaju integralni deo analize koje je Skofild koristio da opiše različite ishode i iskustva mladih na hraniteljstvu (Thoburn i sar., 2000).

Postoji značajna povezanost između broja smeštaja koje su imali mladi u sistemu socijalne zaštite i doživljaja emocionalne sigurnosti. Mladi koji su saopštavali da se osećaju sigurno su imali manji broj smeštaja. Značajni prediktori pozitivnih ishoda su: doživljaj sigurnosti, kontinuiteta i stabilnost smeštaja nakon napuštanja staranja, kao i nivo socijalne podrške nakon napuštanja zaštite (Cashmore, Paxman, 2006). Nameću se dva pitanja: kako osigurati stabilnost smeštaja i kako stabilnost smeštaja prevesti u doživljaj sigurnosti i pripadanja kod mladih da bi mladi koji napuštaju zaštitu mogli da imaju sigurnosnu mrežu podrške na koju mogu da računaju i kojoj mogu da pristupe po

potrebi. Politikama i praksama je lakše uticati na stabilnost smeštaja nego na doživljaj sigurnosti, odnosno spremnost ili želju mladih da ostvare veze od poverenja, stabilnosti i kontinuiteta (Stein, 2004).

Literatura upućuje na faktore koji utiču na povećanje odnosno smanjivnje stabilnosti (Jackson, Thomas, 1999). Velika studija (Zinn i sar., 2006) o istoriji smeštaja dece i razloga za smeštaj, ukazala je na značaj rada sa decom na problemima u ponašanju kao faktoru koji je povezan sa brojem smeštaja koje dete promeni. Izazovi kod mladih su povezani (uključujući i probleme u ponašanju) sa istorijom odbacivanja od strane srodnika i hranitelja.

Kada su u pitanju bliski odnosi i komunikacija sa odraslima, veliki broj mladih koji je na alternativnom staranju ima bliske kontakte sa članovima porodice (Courtney, Dworskye, 2006). Odnosi sa babama i dedama, kao i sa siblizima su se pokazali kao najznačajni (Courtney, Dworskye, 2006). Tako je 63% mladih izvestilo da ima bliske odnose sa siblizima, dok je 51.3% reklo da su bliski sa babama i dedama. Takođe, 67% mladih je izjavilo da imaju osećaj povezanosti sa majkama, samo 37.9% je to izjavilo i za očeve. (Courtney, Dworskye, 2006). Jedno od 10 mladih je nastavilo da živi sa hraniteljima i nakon prestanka prava na smeštaj. Veliki broj mladih je rekao da oseća značajnu socijalnu podršku. S obzirom na sisteme podrške koji su prisutni u procesu tranzicije, kao i izazova sa kojima se suočavaju pri napuštanju staranja, nije iznenađujuće da je mladima potrebno vreme da se snađu nakon napuštanja staranja.

Različiti su načini na koje mladi mogu dobijati socijalnu podršku na putu ka samostalnosti. Podrška može biti emotivna, što znači imati nekoga da se sa njima dele osećanja i podršku u davanju saveta, informacija ili usmeravanja. Mladi odrasli mogu dobijati i konkretnu podršku u vidu finansijske podrške i drugih stvari. Podrška može doći u formi pozitivne socijalne interakcije, zabave i relaksirajućih aktivnosti. Mladi mogu dobijati emotivnu podršku od strane odraslih pokazivanjem pozitivnih osećanja i ljubavi.

2.3. Stabilnost smeštaja i staranje o sebi

Tokom 80-ih briga o beskućništvu mladih koji napuštaju staranje je doprinela da se naprave specijalizovane usluge za podršku napuštanju staranja (Stein, 2004). Razvoj usluga za mlade koji napuštaju alternativno staranje u Srbiji je za one koji ove usluge obezbeđuju predstavljalo i zadovoljstvo i frustraciju usled usklađivanja u funkcionisanju usluga (Broad 1998, 2005; Stein, Wade, 2000). Rezultati istraživanja koja su se bavila praćenjem ishoda stanovanja za mlade koji su napustili smeštaj, varirala su u pogledu uspešnosti mladih da obezbede funkcionalno domaćinstvo. Jedna trećina mladih je živela nezavisno (31%), 38% je živelo na smeštaju uz podršku sistema, 14% je živelo sa članovima porodice, oko 6% je živelo sa hraniteljima i nakon formalnog otpuštanja sa smeštaja, a ostalih 12% je živelo u nekom drugom okruženju. Ovi „drugi“ smeštaji su uglavnom podrazumevali nepredviđene i nestabilne smeštaje i situacije, kao i povremeno ostajanje kod prijatelja i poznanika, ili u iznajmljenim stanovima. U jednom istraživanju, od ukupnog uzorka mladih koji su napustili alternativno staranje, samo 29% je živelo samostalno dok se 35% vratilo u biološku porodicu i 17% je otišlo kod srodnika, ostalih 10% je živelo sa hraniteljima ili drugim prijateljima sa kojima nije u srodstvu (Wade, Dixon, 2006).

Različiti oblici podržavanog stanovanja obuhvatali su razne tipove smeštaja, kao i podršku u iznajmljivanju stana, smeštaj u hostelima i socijalnim stanovima itd. Ideja o stanovanju uz podršku je proistekla iz potrebe da mladi ovladaju potrebnim životnim veštinama za samostalan život. Podržavano stanovanje uglavnom koriste osetljive grupe mladih, uključujući mlade na rezidencijalnom smeštaju, mlade sa problemima mentalnog zdravlja, emocionalnim ili bihejvioralnim teškoćama, mlade na nižem uzrastu i u nešto manjem procentu su mladi sa nedostatkom životnih i socijalnih veština (Cashmore, Paxman, 2006).

Međutim, ne postoje dokazi da je ovaj oblik podrške bio pristupačan mladima sa smetnjama u razvoju, kao i da su mladi imali mogućnost da koriste ovu uslugu i duže nego što je predviđeno ako im je potrebno da bi se osamostalili (Cashmore, Paxman, 2006).

Istraživanja su utvrdila da mladi koji su napustili alternativno staranje po osamostaljivanju često menjaju mesto stanovanja (Biehal, Wade 1999; Pinkerton, McCrea 1999; Dixon, Stein 2005). Naravno, određeni stepen mobilnosti je i bio očekivan. Mladi se sele u potrazi za poslom ili da bi bili bliži porodici ili da bi zasnovali svoju porodicu. Mladi iz opšte populacije se uglavnom sele ka stabilnijim formama smeštaja i boljem kvalitetu smeštaja tokom vremena, dok su kod mladih koji su se osamostalili sa alternativnog staranja, promene smeštaja posledica nemogućnosti da zadrže smeštaj usled ekonomskih poteškoća. Preseljenja mogu uslediti i usled negativnih okolnosti što uvećava rizik od beskućništva (Jones, 1995). U jednoj studiji je tek dve trećine mladih (64%) ostao na istom smeštaju ili napravio samo jedno preseljenje od napuštanja zaštite (Wade, Dixon, 2006). Veliki broj onih koji su se selili su to činili usled nalaženja povoljnijih okolnosti za život. Jedna trećina se selila dva ili više puta, gotovo jedna petina (18%) se selila četiri ili više puta, i preko jedne trećine mladih (35%) je imalo iskustvo beskućništva u nekom periodu od kako su napustili alternativno staranje.

Verovatnoća da mladi dožive preseljenje i nestabilnost nakon napuštanja alternativnog staranja je povezana sa obrascima staranja koje su mladi doživeli. To je bilo znatno izraženije kod mladih sa problemima mentalnog zdravlja, emocionalnim ili problemima u ponašanju i kod mladih koji su se suočili sa velikim brojem problema u svojim životima. Bežanje od kuće, prestupništvo i zloupotreba supstanci su bili povezani sa brojem premeštaja nakon napuštanja staranja. Istraživanja su pokazala da ako se obrazac nestabilnosti ponavlja kroz vreme, obično je povezan za lošim uslovima za život (smeštajem). Ova istraživanja se mogu uporediti sa istraživanjima o karakteristikama mladih koji su bežali od kuće. Ustanovljeno je da je bežanje sa staranja, pogotovo često bežanje sa smeštaja, povezano sa prestupima, zloupotrebom supstanci i isključivanjem iz škole (Wade i sar., 1998). Ovakvo ponašanje dovodi do procesa poremećaja vezivanja (*detachment*) što u još većoj meri otežava mladima put ka samostalnosti. Kod opšte populacije, bežanje od kuće je takođe prediktor beskućništva (Simons, Whitbeck, 1991; Craig i sar., 1996).

2.4. Obrazovanje kod mladih na alternativnom staranju

Velika pažnja je u zadnje vreme posvećena tzv. izolovanim mladima (*isolated minors*). Iako definicije variraju, termin se uopšteno koristi da opiše mlade koji su ispali iz obrazovnog sistema, i koji nisu zaposleni (Youth Transition Funders Group, 2005).

Mnoga istraživanja su pokazala da mladi koji su odrasli na alternativnom staranju imaju značajne teškoće u obrazovanju. Jedna studija je pokazala da više od 1/3 (37.1%) mladih nema diplomu srednje škole niti završen zanat, za razliku od njihovih vršnjaka u opštoj populaciji kod kojih je procenat sa diplomom srednje škole 90.6%. Skoro dve trećine mladih (59%) iz opšte populacije je bilo upisano u neku srednju školu dok je taj procenat za mlade na staranju iznosio 39.1% (Wade, Dixon, 2006).

Mladi koji su na staranju, kao i oni koji su zlostavljani i zanemarivani, češće se suočavaju sa neuspehom u školskom uspehu (Cohen, 1991; Jackson, 1994; Stein, 1994; Altshuler, 1997). Jedna od malobrojnih studija o hraniteljstvu iz SAD je pokazala da 54% mladih na hraniteljstvu završi srednju školu i stekne kvalifikacije (Cook i sar., 1991: 3). U nekim drugim istraživanjima procenat mladih koji su završili srednju školu je bio viši, čak do 77% (Blome, 1997). U istraživanju sprovedenom u Vinskonsinu, 63% mladih je završilo srednju školu 12 do 18 meseci nakon izlaska sa staranja (Courtney i sar., 2001). Njujorška studija je pokazala da je stopa završavanja srednje škole za mlade 65.2% u poređenju sa 73% mladih između 18. i 24. godine u opštoj populaciji (Jones, Moses, 1984: 65). Novija istraživanja o mladima koji napuštaju staranje oko 18. godine su pokazala (Avery, 2001; Burley, Halpern, 2001):

- 34% mladih u sistemu stekne diplomu srednje škole,
- 38% se upisuje na obrazovne ili edukacijske programe,
- 28% mladih nema kvalifikacije (ili se ispiše iz škole).

Prema ovoj studiji, mladi na alternativnom staranju imaju 15 – 20% lošiji uspeh u svim oblastima u odnosu na mlade koji nisu na staranju. Tokom prve godine smeštaja duplo više mladih je popravilo ocene, promenilo škole ili su prebačeni na specijalne programe kada se uporede sa mladima koji nisu na staranju (Avery, 2001; Burley, Halpern, 2001).

Neka istraživanja (Courtney i sar., 2004) su pokazala da se oko 62% mladih iz opšte populacije upisuje na fakultet, dok je samo 18% mladih sa alternativnog staranja spremno na ovaj korak. Obrazovni ishodi su mnogo bolji kod mladih koji su na neki način nastavili da koriste usluge socijalne zaštite od onih koji nisu više na evidenciji korisnika usluga. Mladi koji su imali produženu podršku kao pripremu za osamostaljenje nakon napuštanja alternativnog staranja imaju duplo veće šanse da steknu diplomu i edukaciju od onih koji su napustili sistem alternativnog staranja, a mladi koji su ostali na staranju imaju tri puta veće šanse da upišu fakultet od mladih koji su napustili staranje sa 18 godina (Pecora i sar., 2006). Ovi nalazi ukazuju da je mladima koji navršu 18 godina starosti, potrebno da dobijaju pomoć od sistema kako bi nadoknadili propuste u obrazovanju i to što su menjali škole usled istorije zlostavljanja i zanemarivanja i negativnih životnih iskustava.

Istraživanja koja prate uspehe mladih koji su bili na staranju, a koja su vezana za upis na fakultet ili više edukacije nakon srednje škole, nekonzistentna su i neujednačeno prate mlade koji su izašli sa staranja. Rezultati ukazuju na raspon od 7 – 48% mladih sa alternativnog staranja koji su se upisali na fakultete (Casey Family Services, 1999; Reilly, 2003; Courtney i sar., 2004). Nekonzistentnost proizilazi iz različitih načina na koji se meri broj upisanih studenata, neka istraživanja mere samo broj upisanih u odnosu na uzrast kada prvi put stiču mogućnost upisa na fakultet, dok su druge studije razmatrale ovaj ishod u rasponu od nekoliko godina.

Ovoj grupi mladih je otežan pristup fakultetima i prevazilaženje brojnih akademskih, finansijskih i ličnih poteškoća. Kada je u pitanju zaposlenost, studenti koji su bili u sistemu alternativnog staranja su nedovoljno zastupljeni u stopi zaposlenosti u odnosu na njihovu proporciju u visokom i višem obrazovanju. Mladi u sistemu socijalne zaštite ređe pohađaju i pripreme za fakultet (15% vs. 32%) (Sheehy i sar., 2001). Poslednji izveštaj o mladima na teritoriji Amerike ukazuje da oko 80% mladih želi da upiše fakultet ili da nastavi sa obrazovanjem nakon srednje škole (Courtney i sar., 2004).

Ograničenje ovih studija je to što obuhvata obrazovne ishode učenika koji su uzrasta od 19 – 20 godina.

Istraživanjem je došlo do podataka da su mladi na alternativnom staranju u većoj meri uključeni u specijalno obrazovanje, da češće menjaju obrazovne statuse i škole, nepismeniji su od svojih vršnjaka i da imaju slabe ocene, što su sve faktori koji ozbiljno ugrožavaju uspeh i napredovanje u obrazovanju. Na teškoće u pohađanju škole, promene škola i školski neuspeh utiče stabilnost smeštaja (De Bellis, 2001; Lansford i sar., 2002). Oni koji su imali više smeštaja imaju lošije rezultate u školi (Lansford i sar., 2002).

2.5. Zapošljavanje i ekonomska stabilnost mladih na alternativnom staranju

Slika mladih koji napuštaju alternativno staranje često ukazuje pored slabog uspeha u obrazovanju, i neekonomsku zavisnost mladih koji su bili na staranju (Stein, Carey, 1986; Cheung, Heath, 1994; Cook i sar., 1991; Biehal i sar., 1995; Broad, 1998; Courtney i sar., 2005; Dixon, Stein, 2005). Ne samo da mladi koji ulaze u sistem alternativnog staranja imaju poteškoća u obrazovanju, već je i obrazovni sistem konstruisan tako da ne uspeva da obezbedi adekvatan pristup za ove mlade (Social Exclusion Unit, 2003). Obrazovnom sistemu nedostaje osetljivost za mlade koji su pretrpeli traume kako zbog okolnosti koje su doprinele samom izdvajanju tako i zbog potrebnog perioda adaptacije na novi smeštaj. Mladi koji imaju iskustvo teškoće u učenju koje su izazvane pomenutim traumama, nemaju podršku školskog okruženja, pa se njihovo suočavanje sa traumama često reflektuje na loš školski uspeh u periodima povišenog stresa i adaptacije na nove okolnosti.

Dok neki mladi uspevaju dobro da se snađu nakon napuštanja staranja, drugi se suočavaju sa brojnim problemima. Gotovo sve studije ističu da se nakon alternativnog staranja mladi suočavaju sa ekonomskim poteškoćama. Samo mali broj mladih je stekao kvalifikacije u školi, a mnogi nisu uspeali da nastave obrazovanje nakon napuštanja staranja. Posledica toga je da su mnogi od njih nastavljali da budu zavisni od usluga sistema socijalne zaštite i nakon izlaska sa staranja (Cheung, Heath, 1994; Biehal i sar., 1995; Broad, 1998; Courtney i sar., 2005).

Statistički podaci o mladima koji napuštaju staranje ukazuju na trend slabog ali konstantnog napredka u obrazovanju mladih u trenutku kada napuštaju staranje. Podaci

iz 2002 – 2003. u Americi ukazuju na 54% mladih koji napuštaju alternativno staranje bez formalnih kvalifikacija u poređenju sa 66% u 1999 – 2000. (Department for Education and Skills, 2003). Ipak, disproporcija u odnosu na opštu populaciju se nastavlja, jer u istraživanom periodu samo 5% mladih nije uspeo da stekne odgovarajuće kvalifikacije (Department for Education and Skills, 2003). Loši obrazovni ishodi proizvode veću nezaposlenost kod mladih koji napuštaju alternativno staranje (Biehal i sar., 1995; Broad, 1998; Pinkerton, McCrea, 1999; Dixon, Stein, 2005). To implicira da posledice vremena provedenog na alternativnom staranju mogu da prate ove mlade i u njihovom odraslom dobu (Cheung, Heath, 1994), s obzirom na to da istraživanja pokazuju da se karijerni obrasci formiraju u ranim dvadesetim godinama (Banks i sar., 1992; Jones, 2002).

Mentalno zdravlje je povezano sa stabilnošću smeštaja i pozitivnim ishodima za mlade. To znači da je veza između smislenih aktivnosti i mentalne dobrobiti verovatno posredovana preko smeštaja, te da je stabilan smeštaj značajan prioritet za mnoge mlade ljude. Starost mladih se izdvojila kao jedan od glavnih faktora koji doprinosi ishodima napuštanja staranja. Gotovo tri četvrtine (73%) onih koji su napustili zaštitu sa 18 ili više godina, bili su ekonomski aktivni, u poređenju sa jednom trećinom mladih koji su napustili zaštitu sa 16 (33%) ili 17 godina (32%) (Courtney, Dworsky, 2006). Ovaj nalaz se pokazao značajnim, čak i kada su uzeti u obzir faktori koji su povezani sa napuštanjem staranja na ranijem uzrastu, obuhvatajući i promene smeštaja, dužinu vremena provedenu na smeštaju i probleme u ponašanju (prekršaji, bežanje od kuće, zloupotreba PAS).

Iako je većina mladih (92.2%) prijavila da je u nekom momentu imala posao, čak $\frac{3}{4}$ je izjavilo da su njihovi prihodi bili sporadični i da su retko bili u stanju da obezbede finansijsku sigurnost. Tako je 40% mladih bilo zaposleno u odnosu na 58.2% mladih u opštoj populaciji (Courtney, Dworskye, 2006), i oni su obično radili za male novčane nadnice. Mladi koji su napustili zaštitu su češće od svojih vršnjaka koji su ostali na staranju radili i zarađivali (Courtney, Dworskye, 2006). Gotovo polovina mladih (47%) koja je napustila alternativno staranje ima posao.

Studije su pokazale da se mladi koji izlaze sa alternativnog staranja suočavaju sa i sa rizikom od beskućništva (Biehal, Wade 1999; Dixon, Stein 2005). Usled toga

postojanje mreže formalne i neformalne podrške može biti značajan preventivni faktor. Ipak, podaci ukazuju da ovim mladim ljudima često nedostaje konzistentna podrška biološke porodice (Biehal, Wade, 1999). Takođe, gotovo jedna trećina hranitelja nastavlja da pomaže mlade i nakon formalnog kraja pružanja usluga (Fry, 1992; Wade, 1997), dok se profesionalna pomoć od strane socijalnih radnika i savetnika za hraniteljstvo smanjuje nakon napuštanja staranja (Garnett, 1992; Biehal i sar., 1995). Rastuća svest o ovim problemima je doprinela razvoju usluga za napuštanje alternativnog staranja i obezbeđivanje nadoknada za mlade koji su u tranziciji ka samostalnosti. To je doprinelo da se usvoji zakon o napuštanju zaštite na teritoriji Velike Britanije 1999. čime je formalizovana pomoć ovim mladima (Stein, Wade, 2000). Nalazi istraživanja su pokazali da postoji nastojanje da se ove usluge usmere na koordinaciju i razvoj politika koji obezbeđuju odgovarajuću pomoć za mladu osobu koja se sprema za osamostaljivanje sa alternativnog staranja. Pomoć je orijentisana na stanovanje, unapređenje životnih veština i finansijsku podršku. Zakon o deci Velike Britanije (i mladima koji napuštaju zaštitu CLCA, 2000) je imao za cilj da pomoću usmerenih usluga odloži ubrzane tranzicije ka samostalnosti i da pomogne mladima da izgrade konzistentniju i sigurniju sredinu za put ka samostalnosti. Razvijene su nove usluge i finansijski programi pomoći koji uz lični plan i mentora za svaku mladu osobu na kontinuiranom obrazovanju obezbeđuje potrebnu pomoć do 21. godine (Department of Health, 2001).

Nije iznenađujuće da je, s obzirom na niska obrazovna postignuća i ograničene mogućnosti za zapošljavanje, većina mladih koji su bili na staranju iskusiła jedan ili više oblika ekonomskih nedaća. Oni koji nisu više na smeštaju su u većem riziku od ekonomske nestabilnosti od onih koji i dalje imaju podršku sistema, a jedna četvrtina mladih koja nema podršku sistema obuhvaćenih istraživanjem, nema dovoljno sredstava za osnovne namirnice (Bickel, Marsch, 2002). U odnosu na svoje vršnjake od 19 godina, mladi koji su bili na staranju su bili u dvostruko većem riziku da nemaju dovoljno novca da plate stanarinu, dva puta češće ne mogu da plate račune i 1.5 put češće su im isključivali telefon zbog neplaćenih računa. Tek 46% mladih je imalo štedni ili bankovni račun, u odnosu na 82% mladih iz opšte populacije (Stein, Wade, 2000).

Istraživanja su pokazala da je gotovo polovina devojaka (48.5%) i skoro četvrtina mladića (24.5%) primala neku vrstu finansijske pomoći od države nakon napuštanja alternativnog staranja (Wade, Dixon, 2006). Pomoć je bila u vidu bonova za hranu, smeštaja, beneficiranog stanovanja, privremenog smeštaja za mlade, novčane pomoći, jednokratne pomoći itd. Mladi koji su napustili alternativno staranje su češće od mladih na staranju bili primorani da traže različite vrste podrške (Wade, Dixon, 2006), dok su mladi na alternativnom staranju imali materijalnu podršku koja im je bila potrebna za život i funkcionisanje.

2.6. Briga o zdravlju mladih koji napuštaju alternativno staranje

Mladi koji su proveli vreme na alternativnom staranju češće imaju probleme sa mentalnim zdravljem, a ista situacija je i sa opštim zdravljem. Prema jednom istraživanju skoro polovina ove populacije (44%) je imala ozbiljnu bolest ili neku nesreću od kako su napustili zaštitu, od čega je 24% zahtevalo neku vrstu hospitalizacije. Od ukupnog broja mladih, 62% je imalo zdravstveno osiguranje, 2% je uplaćivalo osiguranje, 15% je koristilo besplatno medicinsko osiguranje. Od osiguranih, 33% je bilo osigurano preko supružnika, 40% je prijavilo da ima probleme sa osiguranjem i plaćanjem medicinskih računa. Samo oko polovina (53%) mladih je procenila svoje zdravlje kao jako dobro ili odlično. Najčešće su izveštavali o problemima vezanim za zasnivanje porodice, probleme sa zubima, depresijom, glavoboljama, spavanjem i težinom. Prema Bartu (1990), u poređenju sa opštom populacijom skor na skali depresije kod ovih mladih je bio izrazito visok (Barth, 1990).

Oko četiri petine (87.7%) mladih obuhvaćenih studijom je svoje zdravlje opisalo kao dobro, čak odlično. Ipak 24.3% mladih je imalo ograničene mogućnosti za rad i kretanje s obzirom na svoje zdravstveno stanje, a 9.7% mladih nije bilo u stanju da ima ni umerene fizičke aktivnosti zbog svog zdravstvenog stanja. Ovi mladi su češće od vršnjaka imali hitne intervencije u poslednjih 5 godina. Najčešće posete lekarima su bile zbog zloupotrebe psihoaktivnih supstanci i emocionalnih problema za razliku od njihovih vršnjaka koji su posećivali lekara zbog povreda ili bolesti. Oko jedna trećina mladih bolovala je od depresije, hronične depresije, postraumatskog sindroma, socijalne fobije, zloupotrebe PAS, zavisnosti od alkohola. Zloupotreba supstanci je bila

zastupljenija kod muškaraca, dok je depresija i postraumatski sindrom češći bio kod devojaka (Wade, Dixon, 2006).

U odnosu na vršnjake iz opšte populacije, mladi na alternativnom staranju su duže bili zavisni od sistemske podrške prilikom tranzicije ka osamostaljivanju. Oni koji su proveli duži period na staranju su imali veće šanse da dobiju potrebnu psihološku pomoć i podršku. Mladi koji su bili na alternativnom staranju su duplo češće bili u mogućnosti da dobiju savetodavnu pomoć u odnosu na svoje vršnjake u opštoj populaciji (Courtney, Dworskye, 2006). Gotovo polovina mladih (44%) je imala dijagnozu nekog poremećaja mentalnog zdravlja, emocionalnih ili bihevioralnih teškoća, dok je 17% mladih imalo senzomotorne teškoće ili teškoće u učenju. Većina mladih 69% je ušla u zaštitu na tinejdžerskom uzrastu iako je skoro polovina 43% na smeštaju duže od 5 godina (Wade, Dixon, 2006). Prema gore prikazanim podacima (Žegarac, Burgund, 2014), mladi u Srbiji su na alternativnom staranju uglavnom do osamostaljivanja, pa možemo očekivati da imaju izraženije probleme u funkcionisanju, ukoliko je dužina smeštaja prediktor problema na smeštaju.

Oko 1/5 mladih (19%) je prijavila da je zlorabljivala alkohol bar jednom nedeljno dok su bili na staranju, što je isto kao i kod mladih iz opšte populacije (Erickson i sar., 1998). Oko polovina je imala iskustvo zlorabe supstanci tokom boravka na zaštiti, što je takođe uporedivo sa opštom populacijom (Erickson i sar., 1998). Zanimljiv je podatak da su mladi koji su probali i koristili supstance tokom alternativnog staranja prijavljivali pojačano korišćenje nakon napuštanja staranja (Barth, 1990).

Nešto veći procenat devojaka koje su bile u sistemu socijalne zaštite je izjavilo da su koristile prezervative u odnosu na opštu populaciju. Gotovo 50% devojaka je izjavilo da su do 19. godine imale trudnoću, dok je taj podatak za opštu populaciju iznosio svega 20%. Iako je manji broj devojaka koji su još uvek na staranju prijavio trudnoću, zabeležen je veći procenat abortusa (22%), u poređenju sa opštom populacijom (3%) (Wade, Dixon, 2006).

2.7. Brak, kohabitacija i deca mladih koji napuštaju alternativno staranje

Mladi koji su napustili zaštitu imaju manju verovatnoću da budu u bračnoj zajednici ili da žive zajedno (10%) u odnosu na svoje vršnjake iz opšte populacije (15.6%). Kohabitacija i brak su zastupljeni češće kod mladih koji su se osamostalili nego kod onih koji su i dalje primali neku vrstu podrške od sistema. Istraživanja su pokazala da su mlade devojke koje su izašle sa smeštaja, vrlo brzo ulazile u bračne odnose ili kohabitaciju.

Mladi iz istraživanja koje su sproveli Kortni i Dvorski (2006) su sa 19 godina imali bar jedno dete – 31.6% žena i 13.8% muškaraca je prijavilo da sa 19 godina ima bar jedno dete, a deca su češće živela sa majkama iz ovog uzorka (93.2% živi sa majkom i 18.4% živi samo sa ocem) (Courtney, Dworsky, 2006).

2.8. Delinkventno i nasilno ponašanje mladih koji napuštaju alternativno staranje

Mladi koji su napustili alternativno staranje spadaju u rizičnu grupu, kada su u pitanju prekršaji kao i delinkventno ponašanje. Preko jedne trećine mladih obuhvaćenih istraživanjima hapšeno je tokom staranja, jedna četvrtina je imala dosije i nakon napuštanja staranja. Podaci ukazuju da je jedna četvrtina mladih nekada bila u zatvoru, a 1/3 je učinila nešto ilegalno da bi došli do novca (Barth, 1990). Kod muškaraca je češće zastupljeno delinkventno ponašanje, upotreba oružja i učešće u tučama. Kod devojaka je takođe prisutno delinkventno ponašanje, samo nešto drugačije nego kod muškaraca, odnosno devojke iz ove populacije su sklonije krađama, tučama i nasilništvu, ali ne i tome da postaju članice bande ili poseduju oružje. Mladi koji su se osamostalili sa alternativnog staranja su češće imali veze sa pravosudnim sistemom od svojih vršnjaka. Oko trećine mladih (28%) je bilo hapšeno i jedna trećina njih zadržavana je u zatvoru od kako su izašli iz sistema. Sklonost ka kriminalnim aktivnostima je zabeležena u znatno većem procentu kod muškaraca nego kod žena iz uzorka (Courtney i sar., 2001).

2.9. Osamostaljivanje mladih sa alternativnog staranja: izazovi i šanse

Sumirajući rezultate možemo reći da mladi koji su u tranziciji ka samostalnosti sa alternativnog staranja, imaju lošije šanse od svojih vršnjaka da uspeju u životu. Čini se da je malo njih u mogućnosti da obezbedi ekonomsku stabilnost, manje su im zarade od vršnjaka koji nisu bili na staranju i teže uspevaju da pronađu posao. Ovo dovodi mnoge od njih ponovo u sistem socijalne zaštite. Mnogi se suočavaju sa problemima mentalnog zdravlja. Značajan broj njih ima decu o kojoj ne mogu da se staraju. Češće od svojih vršnjaka imaju problema sa sistemom pravosuđa.

Ranija istraživanja su pokazala veoma loše funkcionisanje mladih koji napuste alternativno staranje i to pre svega u polju obrazovanja, materijalnog stanja, mentalnog zdravlja, zasnivanja porodice i sukoba sa zakonom (Meier, 1965; Festinger, 1983; Jones, Moses, 1984; Cook i sar., 1991; Courtney i sar., 2001; Courtney, Hughes-Huerling, 2005; Courtney, Dworsky, 2006; Pecora i sar., 2005). Mnogi mladi koji ulaze u sistem dolaze iz multiproblemskih porodica, preživeli su traume u detinjstvu, edukativno su zanemareni, a često je i samo iskustvo sa sistemom socijalne zaštite negativno (Courtney i sar., 2004).

Mladi koji se osamostaljuju iz sistema alternativnog staranja imaju i značajne snage. Važno je spomenuti da ima i onih koji uspešno studiraju i koji imaju posao i stabilne životne aranžmane. Nalazi studija su ukazali da su mladi nakon osamostaljivanja sa alternativnog staranja nastavili da imaju snažne veze makar sa nekim članovima svoje porodice.

Brojna istraživanja su potvrdila da je podrška porodice značajna za uspešnu tranziciju ka samostalnosti (Furstenberg, Hughes, 1995; Mortimer, Larson, 2002), iako zbog različitih okolnosti mali broj mladih koji napušta alternativno staranje ima ovaj vid podrške.

Modaliteti podrške za mlade nakon izlaska iz sistema variraju od zemlje do zemlje. Neke zapadnoevropske zemlje osiguravaju mladima zdravstvenu i socijalnu sigurnost i nakon napuštanja alternativnog staranja, dok u Americi, npr. kao i u Srbiji, nakon izlaska sa staranja prestaje i praćenje ovih mladih ljudi. Pregled studija ukazuje

da na povoljne ishode za mlade definitivno utiče mogućnost da ostanu na staranju i nakon napunjene osamnaeste godine. Mladi dok su u sistemu imaju mogućnost da koriste raznovrsne usluge i podršku za pripremu za osamostaljenje za razliku od onih koji napuste sistem čim postanu punoletni. Oni imaju teškoće u završavanju škole, ograničen im je pristup zdravstvenim ustanovama i uslugama mentalnog zdravlja. Mlade devojke koje duže ostanu na staranju ređe ostaju neplanirano trudne.

Konvencija o pravima deteta (UNCRC, 1999) kao najznačajniji globalni dokument o zaštiti dece i mladih, odnosi se i na grupu mladih koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja. Procenjeno je da se mladi koji su u pripremi za napuštanje alternativnog staranja nalaze između 15. i 21. godine i Konvencija je relevantna za zaštitu ovih mladih. Globalno je prihvaćeno da se Konvencija u smislu obezbeđivanja prava i usluga primenjuje na mlade nakon 18, kod onih koji su ugroženi ili osetljivi kao što su mladi koji napuštaju alternativno staranje (Stein, Munro, 2007).

Smernice o alternativnom staranju (UN, 2009) određuju trajanje alternativnog staranja do punoletstva za svu decu bez roditeljskog staranja uključujući i neformalne oblike staranja. Principi smernica se odnose i na mlade koji su punoletni, a na staranju su i potrebna im je podrška za tranziciju ka samostalnosti. U ovom aspektu produžene podrške, smernice se oslanjaju na države da nacionalnim zakonodavstvom regulišu načine podrške mladima u tranziciji. Smernice preporučuju angažovanje državnog kao i civilnog sektora u kreiranju politika čiji je cilj osnaživanje omladine za osamostaljivanje, napuštanje staranja kao i pripremi za roditeljstvo.

Posebno se naglašava Smernicama da je „*dete potrebno pripremiti za sve promene mesta života (smeštaja) koje mogu da proizađu iz procesa kontinuiranog planiranja*“ (UN, 2009: čl.67) a ovde možemo uključiti i napuštanje alternativnog staranja. Poseban odeljak u Smernicama se odnosi na pripremu i podršku za život nakon zbrinjavanja, gde se preporučuje nacionalnom zakonodavstvu da kreira mere podrške nakon zbrinjavanja i da osigura:

- 1) pravovremeno planiranje napuštanja alternativnog staranja;
- 2) omogućavanje formalnog i stručnog obrazovanja i obuku za sticanje veština za samostalan život;
- 3) obezbeđivanje konkretnih resursa, poput dodeljivanja osobe za podršku i savetovanje u procesu osamostaljivanja;

4) podržava politiku „otvorenih vrata“ u odnosu na mlade koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja, kako bi mogli da se vrate i posete ljude održavajući mreže podrške sa smeštaja.

Iako su ove preporuke smernica ugrađene u nacionalno zakonodavstvo njihovo sprovođenje je otežano iz nekoliko razloga. Prvi razlog je što ne postoji jasna odrednica do kada traje staranje a kada počinje podrška u osamostaljivanju. Zakonom je predviđeno da staranje traje do 18, odnosno 26. godine života odnosno do završetka redovnog školovanja, a na drugom mestu da se mladima tokom osamostaljivanja pruža podrška (ZSZ, čl. 48, 24/2011). Iako je nacionalnim zakonodavstvom definisano pravovremeno planiranje napuštanja alternativnog staranja kreiranjem plana emancipacije do 14. godine, ovaj plan retko postoji kod mladih na smeštaju. Mladi koji koriste usluge samostalnog stanovanja (poput kuće na pola puta) imaju savetnika za osamostaljivanje. On je često voditelj slučaja i preuzima dodatno angažovanje koje se svodi na jednomesečne provere i razgovor sa mladom osobom. A podrška od strane ljudi koji su obezbeđivali smeštaj (vaspitači, hranitelji) je vrlo individualizovana tako da nemaju svi mladi jednaku mogućnost „otvorenih vrata“ nakon napuštanja smeštaja, a ova mera nije posebno podržana.

Ipak, postavlja se pitanje da li postoji povezanost između prirode socijalne politike države i odnosa prema mladima koji se osamostaljuju? Da li su potrebe mladih koji se osamostaljuju iste bez obzira na zemlju? Odgovor na ova pitanja zahteva zajedničko razumevanje nacionalnih politika kako bi u internacionalnoj razmeni zaista mogle da postanu izvor za mlade koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja.

3. KOMPARATIVNI PREGLED STUDIJA O NAPUŠTANJU ALTERNATIVNOG STARANJA

Ovo poglavlje pruža komparativni pregled politika različitih zemalja u pogledu tranzicije mladih ka osamostaljivanju i sagledava razlike u određivanju pojmova, zakona i ishoda napuštanja alternativnog staranja. Istovremeno, ova analiza omogućava da se istraže socijalne, političke i zakonske strukture koje podstiču ili ometaju tranziciju mladih ka samostalnosti.

Ovo poglavlje razmatra i metodološka pitanja komparativnog izučavanja ishoda kod mladih na smeštaju, što obuhvata i konceptualna pitanja vezana za definicije, jezik i terminologiju. Pored toga, biće diskutovano o sličnostima i razlikama u političkim okvirima koji podržavaju ili otežavaju tranzicije mladih ka samostalnosti. Pregled različitih zakonskih odredbi i usluga širom sveta pomaže u sagledavanju pozitivnih i negativnih aspekata raznovrsnih politika i praksi u pripremi mladih za osamostaljivanje.

Poslednje dve decenije zabeležen je porast broja istraživanja koja se bave mladima koji napuštaju alternativno staranje. Sve do poslednje decenije XX veka bila su zastupljena istraživanja sa malim uzorcima koja se bave opisom potreba i života mladih koji su napustili sistem alternativnog staranja. Tek nakon 1990. godine počinju da se sprovode istraživanja koja koriste različite istraživačke dizajne u analizi procesa osamostaljivanja ovih mladih ljudi. Ova istraživanja se uglavnom bave ishodima, komparacijama, analizom politika kao i evaluacijama različitih programa za emancipaciju mladih u sistemu alternativnog staranja.

Istraživanja su pokazala da se mladi koji napuštaju alternativno staranje suočavaju sa rizicima socijalne isključenosti i marginalizacije, kao i izostanka političke akcije usmerene ka ovoj osetljivoj grupi.

Istraživačku pažnju prvo su privukli izazovi i teškoće sa kojima su se suočavali mladi u zapadnim društvima (Dixon, Stein, 2002; Social Exclusion Unit, 2003). Istraživanja u Kanadi i Ujedinjenom Kraljevstvu su pokazala velike razlike između ishoda koji su postigli mladi koji su bili na staranju i mladi iz opšte populacije. Nalazi ukazuju da mladi koji su na smeštaju u Engleskoj i Velsu imaju tri puta veću

verovatnoću od svojih vršnjaka da poćine krivićni prekršaj, 9 puta veću verovatnoću da napuste školu pre završetka školovanja, kao i 15% manju šansu da nastave školovanje nakon završetka osnovne škole (DFES, 2004).

Ovi ishodi su štetni za mlade koji su na smeštaju i za sistem socijalne zaštite, jer postoji velika verovatnoća da će oni biti socijalno isključeni i mogu postati korisnici usluga sistema socijalne zaštite u odraslom dobu.

Iako postoje sličnosti u pogledu staranja o mladima koji napuštaju alternativno staranje u razvijenim zemljama, razlike u pogledu ekonomskog, socijalnog, kulturnog i politićkog konteksta verovatno utiću na pristupe u pogledu preduzetih mera za obezbećivanje dobrostanja mladih. Najveća dobit komparativnih studija je u razumevanju alternativnih okvira smeštaja i razlićitih perspektiva u sagledavanju dobrih i loših rešenja za decu i mlade na staranju (Corden, 2001: 288).

Primeri dobre prakse za unaprećenje ishoda za mlade koji napuštaju alternativno staranje vezuju se za Englesku. Ispostavilo se da iskustvo mladih pre ulaska u sistem, kao i njihovo iskustvo tokom staranja može znaćajno uticati na krajnje ishode napušćanja alternativnog staranja. Zbog toga je znaćajno da se u komparativnim kontekstima razmatraju ishodi kod mladih osoba koji napuštaju alternativno staranje.

3.1. Izazovi komparativnih studija

Kod analize razlićitih konteksta, posebnu pažnju treba posvetiti razlikama u istorijskim, socijalnim, kulturnim i politićkim okolnostima zemalja koje posmatramo. Socijalna i kulturna znaćenja koja su jedinstvena za odrećeni region ili naciju odrećuju razumevanje ključnih koncepata i termina. Tako su Hern i saradnici (2004) otkrili kako finski termin *lastensuojelu child welfare* u prevodu na engleski uglavnom dobija znaćenje „dećija zaštita“ i „alternativno staranje“. Mećutim *lastensuojelu* obuhvata svu decu u drušćtvu i njegovo znaćenje se prostire na zdravlje, obrazovanje, domaćinstvo, porodicu i kulturu, dok je termin „dećija zaštita“ (*child protection*) u Engleskoj znatno uće definisan.

Pored konceptualnih i lingvistićkih izazova, u komparativnim istraćivanjima se nailazi i na praktićne teškoće. Ove teškoće se odnose na dostupnost, pouzdanost i

komparabilnost različitih vrsta podataka i načina na koji se oni sakupljaju. Uprkos pomenutim teškoćama, internacionalne studije se smatraju izuzetno korisnim, jer imaju veliki doprinos u razvoju globalnih perspektiva socijalnog blagostanja (Anttonen, Spiliä, 1996; Hetherington i sar., 1997; Pinkerton, 2006). Internacionalne razmene i istraživanja omogućavaju da se uči iz iskustva drugih zemalja, da se sagledavaju dobre prakse, kao i manje uspešna, kontradiktorna i neuspešna rešenja. Oslanjanje na iskustva drugih zemalja daje šansu da se unaprede politike i prakse kao i sami ishodi za osetljive grupe mladih.

Komparativne studije podstiču istraživače, praktičare i donosiocce odluka da izađu iz svojih usko nacionalnih referentnih okvira i da razmatraju alternativna gledišta i reakcije na socijalne probleme ili izazove. Skorašnji internacionalni doprinos u istraživanjima politike i prakse koja su vezana za decu koja žive u vanporodičnom okruženju (Thoburn, 2007) je doprineo razumevanju sličnosti i razlika kod dece na smeštaju u različitim zemljama i razumevanju različitih ishoda za ove mlade ljude. Ovakva istraživanja omogućavaju predikcije, na primer, da će u Norveškoj kod dece koja rano ulaze na smeštaj (0 – 4) doći do veće stabilnosti smeštaja i manjih teškoća sa zdravljem i obrazovanjem, jer je kanadski primer pokazao da kada mladi uđu na kasnijem uzrastu u sistem već su razvili problematično ponašanje (Thoburn, 2007: 54-55).

Istraživači su u komparativnim studijama otvorili veliki broj pitanja u pogledu filozofija, politika i praksi, uključujući i pitanje stigme prema mladima, naročito kada su u pitanju institucionalni oblici smeštaja. Mladi koji se nalaze na rezidencijalnim oblicima smeštaja uglavnom imaju teškoće koje manifestuju problemima u ponašanju.

Komparativne studije su značajno doprinele razumevanju razlika među zemljama u pogledu ulaska na smeštaj, dužine boravka, razloga za ulazak i tipa smeštaja. Razumevanje faktora koji doprinose da mladi ulaze na smeštaj i razloga za njihovo zadržavanje na smeštaju, doprinosi boljem razumevanju izazova sa kojima se mladi suočavaju u detinjstvu i na putu do odraslog doba i izlaska iz sistema. Ova saznanja su potrebna za razumevanje i interpretaciju ishoda kod mladih koji su jedan period života proveli na alternativnom staranju.

3.1.1. Izazovi komparativnih studija sa mladima koji napuštaju alternativno staranje

Kvalitet i kvantitet zvaničnih podataka i dokaza iz istraživanja kada su u pitanju mladi na smeštaju predstavlja izazov internacionalnih istraživanja zbog jezika i terminologije, zakonskih i političkih okvira (Munro i sar., 2005; Pinkerton, 2006; Stein, 2005; Ward, 2012). Komparativna istraživanja dečije zaštite su pokazala značajne semantičke razlike u ključnim terminima i konceptima u različitim zemljama (Hetherington, 1998; Hearn i sar., 2004). Čak i prilično jednostavna određenja kao što je „dete“ ili „dete bez roditeljskog staranja“ mogu se razlikovati u različitim društvima i kroz različite vremenske periode kao i pokušaji da se porede politike koje promovišu njihovo zdravlje i dobrobit (Ward, 2012).

Sistem alternativnog staranja za decu ima četiri paralelne funkcije (Ward, 2012):

- *Održavanje* se odnosi na zadovoljavanje bazičnih potreba deteta vezanih za fizički, psihički i emocionalni razvoj koji odgovara dečijem uzrastu.
- *Zaštita* je specifična funkcija jer veliki broj dece koji ulazi u sistem alternativnog staranja ima prethodna iskustva zlostavljanja i zanemarivanja. Stoga sistem treba da pomogne detetu da integriše bolna iskustva, te je značajno da je sistem osetljiv i pripravan da zaštiti decu od daljih zloupotreba. Pored ovoga, sistem treba da promoviše i pozitivne aspekte dečijih prava i najboljeg interesa deteta kao građanina.
- *Kompenzacija* služi da pomogne detetu da se oporavi od okolnosti koje su ga i dovele do ulaska u sistem socijalne zaštite. Ovo može da uključuje dodatnu pomoć pri učenju (formalnu ili neformalnu), posebnu vrstu zdravstvene zaštite ili posebnu vrstu terapijske podrške kako bi se dete oslobodilo trauma i stresa doživljenih u prošlosti.
- *Priprema* nastoji da pomogne detetu da nadoknadi znanja i veštine potrebne za samostalan život. Nastoji se da se pomogne detetu da traumu sagleda u novom svetlu. Ova poslednja funkcija se zove pripremom, jer oprema dete emocionalnom rezilijentnošću, praktičnim veštinama i znanjima kako bi se

snalazili nakon što napuste sistem alternativnog staranja, bilo da nastavljaju da žive sa svojom biološkom porodicom ili se osamostaljuju.

U praksi postoje poteškoće u određenju sadržaja alternativnog staranja. U Engleskoj i Velsu se smatra da su deca na alternativnom staranju kada su pod starateljstvom specijalizovanih sudova koji vrše funkciju organa starateljstva. To znači da su smeštena na dobrovoljnoj bazi i da roditelji zadržavaju roditeljska prava ili da su smeštena po odluci suda pa je roditeljsko staranje ograničeno. Oko 10% dece koja uđu u sistem socijalne zaštite ostaje u svojim porodicama, ali je nadzirano od strane službi za zaštitu dece i suda, i postoji mogućnost izmeštanja ukoliko se za to javi potreba. U Škotskoj, 32% mladih iz opšte populacije, starijih od 15 godina je pod nadzorom specijalizovanih sudova. U Kanadi, sa druge strane, na decu i mlade koji su u sistemu alternativnog staranja se gleda kao na mlade kojima je potrebna zaštita u vanporodičnom okruženju. Ipak, s obzirom da Kanada ima 13 provincija prisutne su varijacije.

Prema Holandskim zakonima, deca i mladi koji su u ustanovama za decu bez roditeljskog staranja, kao i mladi koji su u rezidencijalnim psihijatrijskim ustanovama i školama za mlade sa posebnim potrebama, statistički pripadaju deci na alternativnom staranju. U Velikoj Britaniji i Severnoj Americi, ovi mladi nisu automatski uključeni u statistiku dece na alternativnom staranju, ali su podaci o ovim mladima dostupni (Stuart, Baines, 2004). Da bi poređenje bilo validno, potrebno je uzeti u obzir svu decu i mlade koji su smešteni u vanporodično okruženje (UN, 2009).

Kao što je napred pomenuto, termini koji su usvojeni u različitim zemljama za opis ove populacije veoma variraju. Tako u Ujedinjenom Kraljevstvu istraživači i praktičari koriste termine „deca na staranju ili smeštaju“, „deca o kojoj se drugi staraju“ i „mladi koji napuštaju staranje“. U SAD se koriste termini „deca i mladi koji žive u vanporodičnom okruženju“ i „deca koja odrastaju u sistemu dečije zaštite“ do sticanja uslova za emancipaciju. Suptilne razlike između ovih termina nisu uvek očigledne čak i kada je u pitanju isto govorno područje. U Srbiji se za mlade koji ne žive sa roditeljima zbog različitih okolnosti od nedavno koristi termin mladi na alternativnom staranju. U upotrebi su termini mladi u sistemu socijalne zaštite i mladi koji napuštaju zaštitu. Ovi termini su neprecizni jer se ne odnose samo na mlade koji su na smeštaju/staranju, već na sve mlade koji su ušli u sistem socijalne zaštite bez obzira na razloge.

U Engleskoj se termin „mladi koji napuštaju staranje“ odnosi samo na mlade koji su u tranziciji ka samostalnosti. U nekim drugim zemljama termin ima šire značenje jer se odnosi na decu i mlade svih uzrasta koji napuštaju zaštitu iz različitih razloga, uključujući i one koji se vraćaju kući ili su u procesu usvojenja.

Razlike u jeziku i terminologiji oslikavaju varijacije u zakonskim okvirima. Na primer, u Engleskoj i Irskoj pravo na podršku i zaštitu je garantovano Zakonima za decu koja napuštaju zaštitu (Children Leaving Care Act) iz 2000. i 2002. godine. Zakon jasno definiše obaveze koje lokalni autoriteti imaju prema deci u sistemu socijalne zaštite i mladima koji su izašli iz sistema socijalne zaštite. Postojeće zakonske odrednice takođe treba razmatrati u kontekstu istorijskog razvoja i šireg političkog konteksta. U Engleskoj su razvijeni programi koji podržavaju mlade kojima je potrebna podrška uključujući i mogućnost dodeljivanja zajedničkog starateljstva za mlade od strane roditelja i države. Ove promene su usmerena na povećanje nivoa zaštite i obezbeđenje prava za ovu grupu mladih.

Konvencija o pravima deteta UN (UNCRC) u Engleskoj nije posebno uticala na razvoj ovih prava (Munro, 2008). U nekim drugim zemljama, Konvencija o pravima deteta je imala znatno veći uticaj na razvoj politika u ovoj oblasti.

Promene koje su nastale u Engleskoj regulativi su plod preovlađujuće filozofije i uverenja da u decu treba ulagati kao u buduće građane. Smatra se da je podrška deci i mladima, a naročito onima koji su u riziku od neuspeha i loših ishoda poželjna jer ako se pažnja posveti njihovim teškoćama, doprinos mladih društvu i ekonomiji u njihovom odraslom dobu može da se uveća (Dobrowolsky, 2002; Lister, 2003, 2006; Williams, 2004).

Vlada pomoću statističkih podataka prati ishode kod mladih koji su napustili smeštaj. Istraživači su otkrili da zemlje koje imaju kulturu merenja uspeha, kao što je SAD i Engleska imaju razvijene sisteme sakupljanja podataka (Thoburn, 2007). U nekim drugim zemljama, kao što je Švedska, podaci se više koriste za razvijanje politika i planiranje usluga nego za praćenje napretka rada agencija koje obezbeđuju dečiju zaštitu (Thoburn, 2007). Države imaju različite načine sakupljanja podataka kao i različite razloge da ne sakupljaju podatke. Postoje značajne razlike i između toga šta se

sakuplja od podataka, šta je uključeno u statistiku i koliko često se sakupljaju podaci, kao i koliko često se prezentuju ti podaci. Sve ovo znatno komplikuje poređenje podataka među zemljama (Munro i sar., 2005).

3.2. Zakonski i politički okviri napuštanja alternativnog staranja

Kako bi se istražile potrebe mladih koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja kao i efikasne metode njihovog zadovoljavanja, analizirali smo uporedne politike za mlade koji napuštaju alternativno staranje. Postoje indikacije da se način ulaska u sistem alternativnog staranja razlikuje od zemlje do zemlje, pa je moguće pretpostaviti da države na drugačije načine sagledavaju potrebe ove grupe mladih. Izdvajanje iz porodice i smeštaj dece u srodničke i hraniteljske porodice kao i rezidencijalne institucije se u nekim evropskim zemljama sagledava kao deo usluga detetu i porodici pomoću kojih se prevazilaze teškoće i rizici (Thoburn i sar., 2000). Razvijene zemlje, naročito anglosaksonskog porekla, izdvajanje iz porodice i smeštaj dece razmatraju kao „poslednju meru“ („*last resort*“) koja se preduzima kada su sve druge mogućnosti za očuvanje porodice iscrpljene (Žegarac, 2014). Države ne prikupljaju podatke o mladima na smeštaju konzistentno, a i one koje imaju razvijen sistem prikupljanja podataka pokazuju značajne varijacije u metodologiji.

Pojedine zemlje svaki smeštaj deteta tokom godine računaju odvojeno, što otežava uporedivost podataka. Nekad se podaci za decu koja se nalaze na različitim oblicima smeštaja prikazuju odvojeno. Razlozi za ulazak u sistem alternativnog staranja su značajni, jer ukazuju na različite potrebe populacije. U zemljama kao što je Engleska i Vels, veliki deo onih koji su sada na staranju je doživeo značajne traume pre izmeštanja; ovo može da bude znatno drugačije u zemljama kao što je Bugarska i Srbija, gde veliki broj dece ulazi na staranje uglavnom iz ekonomskih razloga, odnosno siromaštva porodice.

U nekim zemljama manji broj dece i mladih na smeštaju može da govori u prilog jakim i stabilnim vezama sa starateljima ili proširenim mrežama podrške u zajednici koje pružaju deci i mladima alternative izdvajanju iz porodice. U Španiji koja je društvo koje nastoji da uspostavi balans između odgovornosti porodice i društva, mali broj dece je na staranju, a o deci se češće staraju rođaci nego država. Najveći broj hraniteljskih

porodica u Španiji su srodničke porodice (Del Valle i sar., 2009). Podržavanjem porodičnog smeštaja utiče se na jačanje porodične mreže i na određeni način rasterećuje mlade od naglog prekida smeštaja. Ovako organizovan sistem alternativnog staranja osigurava mreže porodične podrške u toku procesa osamostaljivanja i ostavlja „otvorena vrata” šire porodice ako mladima pri osamostaljivanju zatreba pomoć i podrška.

Na ishode emancipacije u velikoj meri mogu uticati razlike u iskustvima mladih na smeštaju. U Mađarskoj i Izraelu, većina mladih koji napuštaju zaštitu izlaze sa rezidencijalnog smeštaja, gde je veliki broj njih proveo veći deo svog detinjstva. U ovim zemljama institucionalizacija je značajan problem, a cilj politika je razvoj programa i usluga koje su usmerene ka pomoći za emancipaciju ovih mladih. U drugim zemljama, hraniteljstvo predstavlja dominantni tip alternativnog staranja (npr. Engleska, Vels, Škotska, Kanada, Francuska, SAD) i obezbeđuje okruženje za mlade koje je sličnije porodici. Iako hraniteljstvo kao tip smeštaja predstavlja manje restriktivnu meru od različitih formi smeštaja rezidencijalnog tipa, hraniteljstvo ne može biti cilj stalnosti za mlade na alternativnom staranju, jer je ovaj tip smeštaja privremen (Biehal i sar., 1995; Sinclair i sar., 2005; Skuse, Ward, 2003).

Različita iskustva zemalja kada su u pitanju tranzicije ka samostalnosti upućuju da bez obzira koji tip smeštaja preovlađuje sve zemlje nastoje da osiguraju mreže podrške za mlade koje bi im pomogle da se snađu u odraslom dobu. Pored sagledavanja najboljeg interesa deteta na izbor smeštaja utiču dostupni resursi, tradicija i sagledavanje dečijih potreba u datoj kulturi. Kako bi se mladi što bolje pripremili za osamostaljivanje, značajno je da države kreiraju politike koje su usmerene na osnaživanje i podsticanje snaga i kapaciteta mladih čim uđu na smeštaj. Mera u kojoj države ulažu u kapacitete mladih je takođe značajna za njihovo osamostaljivanje. Davanjem glasa mladima da učestvuju u izboru svoje budućnosti takođe utiče na ishode njihovih tranzicija. Čini se da je najveći izazov za zakonodavstva svih zemalja pronalaženje prave mere između zaštite i osnaživanja mladih da preuzmu odgovornost za sopstvenu budućnost.

3.3. Pregled zakonodavne regulative u pogledu napuštanja alternativnog staranja u svetu

Zakoni se mogu posmatrati kao živi organizam koji je stalno u razvoju i promeni kako bi se adaptirao društvenim, demografskim i profesionalnim promenama u praksi (Ball, McDonald, 2002: 9). Zakoni koji se bave dečijom zaštitom naglašavaju obaveze i profesionalnu moć koju stručnjaci imaju da zaštite i promovišu dečiju dobrobit, iako postoje značajne razlike između zemalja koje su rezultat političkog, ekonomskog, socijalnog i istorijskog konteksta. Specifičan kontekst koji nastaje pod ovim uticajima daje značenje staranju o mladima i definiše potrebnu podršku na njihovom putu ka samostalnosti.

U zemljama kao što su Izrael i Nemačka, gde ne postoji jasna definicija mladih koji napuštaju alternativno staranje, ne postoji nacionalno zakonodavstvo koje određuje njihov položaj. Nasuprot njima, Ujedinjeno Kraljevstvo sa precizno određenom definicijom mladih koji napuštaju alternativno staranje, poseduje razvijeno zakonodavstvo u pogledu podrške koju mladi dobijaju u periodima tranzicije. O tome svedoče i brojni zakoni i uredbe kao što je Uredba o napuštanju alternativnog staranja iz 2000. godine za Englesku i Vels (Children Leaving Care Act, 2000); Zakon o napuštanju alternativnog staranja Severne Irske iz 2002. (Children (Leaving Care) Act (Northern Ireland) 2002) godine i Zakon o napuštanju alternativnog staranja iz Škotske (Children (Scotland) Act 1995)).

Ovaj zakonodavni okvir se zasniva na principu najboljeg interesa mlade osobe, pa se napuštanje i priprema za napuštanje alternativnog staranja obezbeđuje ovim mladima do punoletstva (Department of Health, 2000; Scottish Executive, 2004). Implementaciji ovog zakona je prethodio podatak da su mladi u Engleskoj dobijali različite vrste podrške od roditelja i lokalnih autoriteta i da su mnogi mladi ljudi postali nezavisni sa navršених 16 i 17 godina (Department of Health, 1999a).

U **Ujedinjenom Kraljevstvu** je u periodu 2005 – 2006. bilo 80.015 dece na smeštaju, od čega je bilo 60.300 u Engleskoj, 12.750 u Škotskoj i 4.529 u Velsu i 2.436 u Severnoj Irskoj (Office for National Statistics, 2006). U periodu od 2010 do 2015

došlo je do naglog porasta dece na smeštaju z 6 % od 88.063 2010 do 93.319 2015 godine.⁷

Engleska i Severna Irska imaju sličnu stopu izdvajanja dece (55 i 56 dece na 10.000), u Velsu je 70 dece na 10.000, dok je u Škotskoj 120 na 10.000 dece. Oko 70% dece u Severnoj Irskoj, Velsu i Engleskoj je na profesionalnom hraniteljstvu, pa se ono smatra najzastupljenijim smeštajem, dok je 56% svih smeštaja u Škotskoj srodničkog tipa. Mladi koji napuštaju alternativno staranje u Velikoj Britaniji, to čine pre svojih vršnjaka koji žive sa roditeljima.

U Velikoj Britaniji je donet veliki broj zakona u periodu od 1989 – 1995 koji su se ticali mladih na staranju. Ovi zakoni su usvojeni kako bi se osigurala tranzicija ka samostalnosti mladih na staranju. Preduzete su i brojne inicijative kao što je inicijativa za zaštitu kvaliteta doneta 1998. koja je povezivala ulaganja državnih resursa u usluge osposobljavanja za mlade koji napuštaju alternativno staranje u domenima domaćinstva, obrazovanja, kvalifikacija i lične podrške (Department of Health, 1998). Doneseni zakoni o mladima i zakoni o napuštanju alternativnog staranja (*The Children (Leaving Care) Act 2000, Children (Leaving Care) Act (Northern Ireland) 2002. and Regulation of Care (Scotland) Act 2001*) obezbedili su da mladi imaju posebne savetnike, razvijen individualni plan i da dobijaju usluge do 21. godine života. U Škotskoj je 2004. donet i zakon o regulisanju staranja koji je ojačao ovlašćenja lokalnih vlasti u pogledu obezbeđivanja usluga za mlade u sistemu.

U SAD svako šesto dete na 1000 dece ne živi sa roditeljima (Greenberg, 2004). Polovina dece na alternativnom staranju u SAD je na profesionalnom hraniteljstvu, jedna četvrtina živi sa srodnicima i jedna petina živi u rezidencijalnom smeštaju, a ostali su ili nevidljivi u sistemu ili su upućeni u neki drugi sistem zaštite (pravosuđe, institucije za lečenje i tretman) (Courtney, Hughes-Heuring, 2005). Oko 25.000 mladih godišnje napušta smeštaj u SAD radi emancipacije, jer postaju punoletni ili stiču kvalifikacije u školi. S obzirom na to da SAD imaju rezidualni sistem socijalne zaštite (Esping-Andersen, 1990), odrasli sa nedovoljno prihoda nemaju ili imaju veoma restriktivne mogućnosti da koriste pravo na novčanu pomoć, pa mladi koji su napustili

⁷ Više o tome videti u: The rise of children in Care in UK <https://www.nspcc.org.uk/preventing-abuse/child-protection-system/children-in-care/entering-care/>

alternativno staranje mogu da dobiju često neophodnu materijalnu pomoć na ovaj način, iako ona zadovoljava samo bazične potrebe. Novčane pomoći u SAD mogu koristiti samo roditelji sa decom i ova pomoć je povezana sa nastojanjem da se dobije i zadrži zaposlenje, a primanja su ograničena na određen vremenski period (Gallagher i sar., 1998; Greenberg, 2004). Zdravstveno osiguranje je regulisano preko privatnih osiguranja, tako da 31% mladih ljudi koji su izašli iz sistema staranja u SAD nema zdravstveno osiguranje (Collins i sar., 2006).

Kako su SAD decentralizovana federacija, svaka federalna jedinica je autonomna u pogledu razvoja socijalnih, obrazovnih i zdravstvenih programa, a mnoge države usluge prebacuju na opštine i lokalnu vlast, pa u državama postoje različiti program podrške za mlade koji napuštaju alternativno staranje. Slična je situacija i u Kanadi, gde postoje varijacije između provincija, a maksimalan uzrast mladih koji dobijaju zaštitu je između 16 i 19 godina. Produženje zaštite je moguće i za mlade iznad 19 godina ukoliko su na redovnom školovanju.

U SAD programi zaštite dece funkcionišu pod okriljem Zakona o socijalnoj sigurnosti (Titles IV-E and IV-B of the Social Security Act). Maloletnički i porodični sudovi nadgledaju lokalne javne agencije za staranje o deci. Sud donosi odluku o izmeštaju, sud odobrava plan stalnosti sačinjen od strane agencija koje se staraju o deci i mladima. Oko polovine dece na staranju su Afroameričkog ili Hispano porekla (52%), a prosečna starost dece je 10.9 godina. Skoro polovina ove dece i mladih (46%) je na profesionalnom hraniteljstvu (US Department of Health and Human Services, Administration on Children, Youth and Families, 2006). Najveći broj mladih izlazi iz zaštite na osnovu dostignutog cilja stalnosti smeštaja: 88% se vraća da živi sa porodicom, ili ide na usvojenje. Tek 2% mladih odlazi u tretmanske ustanove, 2% beži iz sistema i 8% napušta sistem zbog emancipacije. Malo država u SAD dozvoljava da mladi ostanu u sistemu nakon 18. godine (Bussey i sar., 2000).

Zakon o nezavisnom hraniteljstvu SAD (FCIA, 1999) je usvojio klauzulu po kojoj se znatan deo finansija svake države izdvaja za mlade od 18 – 21. na alternativnom staranju, koji su u tranziciji ka samostalnosti. Sredstva se odnose na pomoć u obrazovanju i sticanju kvalifikacija za ove mlade do 23. godine. Ovaj zakon je

od zdravstvenog i socijalnog sistema zahtevao da preciziraju ishode koji se očekuju od programa osamostaljenja i države moraju da prikupljaju podatke o ovim ishodima.

Predloge očekivanih ishoda razvijaju agencije koje nemaju jasno određene usluge za osamostaljivanje i uzrast mladih koji prima ove usluge, već uzrast varira, a provizija usluga se ostvarije maksimalno do 21. godine. Ipak nemaju sve države u SAD sredstva za ove usluge. Prema raspoloživim podacima, oko 44% mladih koji se osamostaljuje ima pristup ovim uslugama (US General Accountability Office, 2004). Dostupnost usluga varira među državama i među opštinama (Sheehy i sar., 2000; US General Accountability Office, 2004).

Australija ima populaciju od 20.6 miliona ljudi, od čega oko 23% čine deca i mladi uzrasta od 0 – 17 godina. Podaci ukazuju da je 2004/5. godine 25.454 dece živelo u vanporodičnom okruženju, što čini 56 na 10000 dece, sa disproporcionalnim učešćem Aboridžina (300 dece se izdvaja na 10000 stanovnika). Najčešći oblici smeštaja su hraniteljstvo ili srodničko hraniteljstvo, što čini oko 94,4% od ukupnog smeštaja za mlade. Mladi u Australiji izlaze sa smeštaja na ranijem uzrastu od svojih vršnjaka u drugim zemljama i obično to čine od 15 – 17. godine (Australian Institute of Health and Welfare, 2007). Zanimljiv je podatak da u Australiji samo oko 8% dece i mladih bude na staranju duže od 5 godina. Skoro trećina dece, 32% je uzrasta između 10 i 14 godina; 29% je uzrasta 5 – 9 godina i 24.7% je mlađe od 5 godina, a 13,6% je uzrasta od 15 – 17 godina. Prema raspoloživim podacima, 1.817 mladih uzrasta od 15 – 17 godina je napustilo staranje u periodu 2005 – 2006 (Australian Institute of Health and Welfare, 2007). Mnogi mladi Australijanci, u odnosu na svoje vršnjake u svetu, duži vremenski period zavise od roditelja (i do 24. godine), što ukazuje na potrebu za uključivanjem Australijske vlade u obezbeđivanje dodatnog stepena sigurnosti za ovu ugroženu grupu.

Vlada obezbeđuje socijalnu sigurnost za sve građane, ali države i lokalne zajednice obezbeđuju finansije za Aboridžine i najvećem delu za socijalnu zaštitu, obrazovanje, zdravstvo, stanovanje i usluge u zajednici (Bryson, 2001). Postoje značajne regionalne varijacije u obezbeđivanju usluga i posebni problemi u zaštiti dece kada su u pitanju starosedeooci (Aboridžini).

Kada su u pitanju mladi koji napuštaju alternativno staranje, vlada je ustanovila dodatak za mlade koji se osamostaljuju (vidi: <https://www.dss.gov.au/our-responsibilities/families-and-children/benefits-payments/transition-to-independent-living-allowance-tila>), kao vrstu finansijske podrške od 1.000\$ za svaku mladu osobu koja napušta staranje (TILA, 2015) koju mogu koristiti do godinu dana nakon osamostaljivanja.

Staranje o deci i dečija zaštita spada u nadležnosti službe za zaštitu dece, koje se razlikuju u svakoj zemlji, kao i politike i prakse rada sa decom i mladima. Briga o mladima koji napuštaju staranje nije uniformisana i uređena. Pored nekoliko inicijativa, samo Južni Wels ima uređen sistem usluga podrške za mlade koji napuštaju staranje (Department of Human Services, 2005; Mendes, Moslehuddin, 2004a).

Kanada ima populaciju od 32,6 miliona, od čega 24% čine deca i mladi uzrasta do 19 godina. Svaka provincija i teritorija ima svoje zakone i usluge i ne postoji nacionalna baza podataka o mladima koji napuštaju alternativno staranje. Prema podacima iz 2003, na staranju je bilo 80.000 dece i mladih. Mladi imaju mogućnost primanja usluga socijalne zaštite do 18 – 19 godine, a mogu dobijati proširene usluge i finansijsku podršku do 21. godine u sedam provincija ili teritorija i do 19. ili 23. godine u narednih šest oblasti (Statistics Canada, 2006a, 2006b). U Kanadi sistem funkcioniše tako što svaka provincija obezbeđuje zdravstvene, obrazovne i socijalne usluge, uključujući usluge za decu. U Kanadi postoji 13 različitih sistema zaštite dece i svaki funkcioniše po svojim propisima (Trocmé i sar., 2005). U svim provincijama osim u Ontariju, usluge obezbeđuju državne agencije. U Ontariju to čini neprofitna agencija (Children's Aid Societies). Otprilike 1% ukupne populacije Kanade čine deca bez roditeljskog staranja. Veoma su velike razlike u tipu smeštaja za decu koja su Aboridžini i decu koja nisu Aboridžini. Tako 30 – 40% mladih na smeštaju čine Aboridžini uprkos činjenici da su u populaciji zastupljeni samo sa 5%. Iako egzaktni podaci o mladima koji napuštaju alternativno staranje u Kanadi ne postoje, brojke ukazuju da je najveći deo dece na smeštaju (40%) uzrasta 13 – 17, a svega 8% ih ima uzrasta 18 – 21, dakle, većina izađe sa alternativnog staranja pre 18. godine (Tweddle, 2005).

Kanadski sistem zapošljavanja omogućava mladima da se zaposle po završetku školovanja. Ipak, mladi koji napuštaju alternativno staranje suočavaju se sa izazovima vezanim za niske obrazovne kvalifikacije, pa u Kanadi nalaze samo na poslove koji su loše plaćeni. Šansa za dobijanje materjalne pomoći varira od provincije do provincije, ali se materjalna podrška uglavnom prekida nakon 18, 19. godine. Ipak da bi se olakšala tranzicija, davanja se mogu produžiti najviše do 23. godine, za mlade čija je egzistencija ugrožena. Usluge obuhvataju materjalna davanja, stomatološke usluge, savetovanje, stipendije za školovanje ili edukacije (Serge i sar., 2002).

Republika Irska ima populaciju od 4.239.848, od čega 1,013,031 čini decu i mlade ispod 18 godina, a 491 dete se izdvaja na 10000 stanovnika (Social Service Incorporate, 2006). Podaci ukazuju da je 55 % dece i mladih na hraniteljstvu, a 25% je sa srodnicima. Na rezidencijalnom smeštaju je ukupno oko 10% dece i mladih, a ostali tipovi smeštaja su zastupljeni sa 10%. Nema zvaničnih podataka o tome koliko dece i mladih izađe sa smeštaja na godišnjem nivou.

Irsku karakteriše visok stepen kvalifikovanih mladih ljudi. Manje od 4% mladih ne završi srednju školu (Gorby i sar., 2005). Kada je u pitanju pristup uslugama, Irska za nezaposlene starije od 18 godina obezbeđuje nedeljna davanja dok traže posao. Škole i univerziteti koji su ranije bili besplatni, sada imaju olakšice za mlade bez roditeljskog staranja. Pristup zdravstvenim uslugama za najsiromašnije je besplatan. Zakon o dečijoj zaštiti iz 1991. reguliše sistem staranja o deci i mladima u Irskoj. Briga o deci bez roditeljskog staranja je u nadležnosti državnog zdravstvenog sistema koje obezbeđuje zdravstvenu i socijalnu zaštitu na celoj teritoriji. Prema zakonu o socijalnom staranju, mladi koji napuštaju alternativno staranje do 21. godine života imaju pravo na podršku. Podrška se odnosi na posete, savetovanje, podršku u obrazovanju i završavanju škole, novčanu pomoć, obezbeđivanje privremenog smeštaja ili saradnju sa organima koji obezbeđuju stanovanje za mlade koji napuštaju alternativno staranje.

Francuska ima populaciju od 61,5 miliona stanovnika od čega 13,6 miliona predstavljaju deca uzrasta od 0 – 18 godina. Neki od oblika dečije zaštite koristi 18 dece na 10.000 . Veliki broj mladih (16.000) od 18 – 21. godine dobijalo je neku vrstu pomoći, dok 3.000 mladih na osnovu sudskih rešenja prima pomoć u procesu osamostaljivanja. Državni sektor obezbeđuje 80 – 85% smeštaja, ostalo regulišu

nevladine i neprofitne organizacije. Zbrinjavanje u hraniteljskim porodicama je najčešći tip smeštaja (55%). Nešto manje od polovine 37% mladih je smešteno u ustanove, 4% su adolescenti smešteni nezavisno, dok 4% živi u drugim oblicima smeštaja (Institut national de la statistique et des études économiques, INSEE 2005, 2007).

Francuski sistem dečije zaštite je podeljen u dva nezavisna sektora. Prvi je administrativni – socijalna zaštita se obezbeđuje preko usluga staranja o deci koja su u ingerenciji lokalnih autoriteta za decu sa roditeljskim staranjem. Drugi je sudski, u pitanju je sudska zaštita maloletnika koja je u ingerenciji države i koja je kreirana da se stara o deci kada roditelji to ne mogu.

Dva zakona regulišu položaj mladih od 18 – 20 godina. Prvi *Edict Order* iz 1958. koji određuje staranje o osetljivim mladima i odnosi se i na sudska zaštitu dece i adolescenata, gde sudovi za decu mogu ograničavati roditeljsko pravo. Drugi je porodični i socijalni zakon *Statutory Order* iz 1959, koji se bavi zaštitom osetljive dece i definiše preventivne mere koje agencije za zaštitu dece mogu da preduzmu kada je u porodici narušen „zdravstveni, obrazovni i moralni“ razvoj deteta. Sudska i administrativna zaštita su nezavisne, ali komplementarne. Kada administrativne mere obezbeđuju podršku na dobrovoljnoj bazi u saradnji sa roditeljima i kada se to teško implementira, sud preuzima odgovornost. Sistem zaštite dece evoluirao je u smeru ojačavanja i unapređivanja preventivnih mera upućenih ka porodici i ponovnom ujedinjenju porodice. Nove metode pomažu mladima tako što postepeno omogućavaju raznovrsnije i bolje prilagođene odgovore na porodične potrebe. Zakon o reformi dečije zaštite je donesen 2007. godine. Sistem staranja o deci, nudi podršku kada mladi ljudi napune 18 godina (*Jeunes Majeurs*) za svaku mladu osobu bez adekvatne podrške porodične mreže. Zahtevi se podnose lokalnim vlastima, privatnim agencijama ili dečjim sudovima i odnosi se samo na mlade koji napuštaju alternativno staranje. Mladi odrasli dobijaju lični budžet da im pomogne sa obrazovanjem ili usavršavanjem (grantovi da završe studije, steknu vozačke dozvole, snabdevanja za obuku za posao, lični krediti). Oni mogu ostati sa svojim hraniteljskim porodicama, u stambenim ili specijalizovanim ustanovama, ili imaju nezavisni smeštaj. Ove naknade i finansijske dodatke koriste maksimalno do 21. godine starosti. Nakon toga, *Jeunes Majeurs* moraju da se suoče sa četvorogodišnjim prekidom („rupa”) u pružanju pomoći, jer je primanje

socijalne pomoći dostupno samo za starije od 25 godina (osim ukoliko je u pitanju izdržavatelj domaćinstva). Neke lokalne vlasti sa posebnim fondovima dobrotvornih organizacija u izuzetnim slučajevima mogu da im pomažu dok ne napune 23 godine (Helfter, 2014).

Nemačka ima oko 82,4 miliona, a svaka sedma osoba je mlađa od 18 godina. Prema podacima, 2005. bilo je 112.170 mladih na staranju, što znači da je izdvajano 64 mladih na 10.000. Mladi su najčešće na rezidencijalnom tipu zaštite, a manje od polovine je u hraniteljskim porodicama. Nešto više od polovine mladih koji napuštaju zaštitu to čine kada su na uzrastu od 15 – 18 godine, manje od 40% je uzrasta od 18 – 21 (*Statistisches Bundesamt Deutschland* – Federal Statistics Office Germany, 2008).

Nemačka je poznata po smeštaju u tzv. socijalno-pedagoškim zajednicama, koje imaju tradiciju uspešnog osamostaljivanja. Obezbeđuje se podrška mladima da završe školu, izbegnu delinkventno ponašanje i pronađu zaposlenje. Socijalno-pedagoška tradicija ističe značaj obrazovanja i vaspitanja dece i mladih kao i savetovanja njihovih roditelja. Ovakva praksa, koja je snažno podržana od strane sistema socijalnog staranja, omogućava podršku roditeljima i njihovoj deci još na ranom uzrastu. U poslednjih 30 godina nerezidencijalne forme pomoći kao što su savetovanje, pomoć porodici, socijalni grupni rad i drugi, predstavljaju dodatak rezidencijalnom staranju i postali su deo sistema staranja o deci kao deo usluga u tzv. socijalno-pedagoškim zajednicama.

Nemačka kao federalna država sa svojih 16 okruga – *Bundeslander* i više od 320 gradskih i seoskih vlasti (i gradskih skupština) ima sa jedne strane koherentno socijalno zakonodavstvo na saveznom nivou i na opštinama, koje su odgovorne za sprovođenje usluga socijalne zaštite na lokalnom nivou. Stoga je princip supsidijarnosti od centralnog značaja za nemačko socijalno zakonodavstvo – posebno za zaštitu i vaspitanje dece i mladih.

Centralna tačka u zakonu federalne države koji se odnosi na sve mlade ljude do 27. godine starosti, pravo je deteta na pomoć u vaspitanju i obrazovanju. Ovo pravo deteta je u tesnoj vezi sa prirodnim pravom roditelja da obezbede to pravo na vaspitanje i obrazovanje. Služba za decu i mlade (*Child and Youth Welfare Office*) ima važnu ulogu, jer je odgovorna za ceo proces upravljanja staranjem. Ova kompleksna veza

(Schwabe, 1996) između roditelja, mladih i zakona (uključujući i nevladin sektor) određuje pravnu situaciju za decu na staranju u Nemačkoj.

Dva glavna oblika smeštaja u Nemačkoj su starateljstvo i rezidencijalni smeštaj. Za mlade uzrasta od 16 i više godina situacija je složena, jer kao maloletna lica zavise od pomoći roditelja, iako možda postoji konflikt interesa. Za njih postoje dva moguća oblika pomoći. Prvo, sistem blagostanja nastavlja da ih podržava (SGB *Socialgesetzbuch* VIII, 41) u vidu individualnog (ili grupnog) smeštaja uz podršku socijalnog radnika (neki oblik podržanog stanovanja) ili savetovanjem. Drugo, kao deo sticanja nezavisnosti od vitalnog značaja je njihov ulazak u stručno osposobljavanje i zapošljavanje. U tom smislu, SGB II (Zakon o socijalnoj sigurnosti za one koji traže posao), a SGB III (Zakon promoviše zapošljavanje) je relevantan za socijalno ugrožene mlade koji napuštaju staranje (SGBII, II, 2011).

Mađarska ima populaciju od 10 miliona stanovnika, od čega 2.180.666 čine mladi ispod 18 godina. Procene govore da je 10.3% dece i mladih u riziku od ulaska u sistem socijalne zaštite, od čega je 0,97% na formalnom alternativnom staranju. Usluge za tranziciju ka osamostaljenju dobija gotovo jedna četvrtina mladih (24.3%) od sve dece i mladih na staranju. Mladi koji dobijaju ove usluge su uzrasta od 18 – 24. godine, oni su ili na studijama ili nisu u mogućnosti da se staraju o sebi (Central Statistical Office, Budapest, 2007).

Od 1993. obezbeđivanje usluga u Mađarskoj je decentralizovano, što je dovelo do veoma fragmentiranog sistema. Organizacija državne uprave obuhvata 19 okruga i 3.177 lokalnih vlasti. U svakodnevnom funkcionisanju došlo je do neujednačenih kriterijuma za pružanje usluga, pa su uvedeni propisi i protokoli o podregionalnoj saradnji. To je dovelo do formiranja brojnih zajedničkih institucija, škola, socijalnih i zdravstvenih usluga, i manjih naselja koje pružaju zajedničke usluge. Ova situacija treba da garantuje veće profesionalne standarde i više mogućnosti. Međutim, zbog nedostatka sredstava, transportnih problema, političkih i finansijskih sukoba interesa, mnoge manje zajednice nemaju redovne osnovne usluge za zaštitu dece, kao ni dovoljan broj zdravstvenih radnika. Došlo je do nedostatka profesionalaca – socijalnih radnika psihologa, psihijataru – u najmanje privilegovanim delovima zemlje, što često dovodi do smeštaja deteta van porodice ili nedostatka bilo kakve pažnje za dečije potrebe.

Pravni okvir za napuštanje alternativnog staranja u Mađarskoj, Zakon o dječijoj zaštiti (1997, čl. 31) navodi da svako ko je proveo najmanje tri godine neprekidno u sistemu zaštite, zaključno sa punoletstvom, ima pravo da dobije podršku u osnivanju sopstvenog domaćinstva. To se ne ostvaruje automatski, mladi moraju da se prijave i vlast sa te opštine donosi odluku na osnovu okolnosti. Uslov za dobijanje pomoći je saradnja mlade osobe sa socijalnim radnikom. Učešće države u finansijskoj pomoći je u visini do namirenja osnovnih računa za struju, vodu i hranu ali za najviše godinu dana. Iznos dat mladima zavisi od dužine boravka u sistemu: oni koji su duže proveli u sistemu dobijaju više sredstava.

Novi zakon (od 2007. godine) uvodi i strožu kontrolu koja može ostaviti neke mlade ljude koji napuštaju zaštitu bez ikakvog zdravstvenog osiguranja. Svi koji napuštaju staranje imaju po nalogu okruga pravo da godinu dana koriste usluge za napuštanje zaštite. To ne obuhvata mlade koji ostaju u rezidencijalnom staranju ili s hraniteljima, ili u posebnim domovima za negu, ni učenike koji dobijaju domski smeštaj ili ga iznajmljuju na drugom mestu. Ukoliko mlada osoba ima dece, može biti zbrinuta zajedno sa detetom. Oni dobijaju kompletnu podršku i smeštaj. U ovim slučajevima služba za zaštitu dece županije odlučuje o postavljanju staratelja, a u većini slučajeva to je član tima ili hranitelj. Podrška uključuje savete za upravljanje životom i pomoć mladima da se integrišu. Pomoć prilikom tranzicije do samostalnosti traje najviše do 24. godine.

Zakonodavna regulativa u Bugarskoj i Mađarskoj obuhvata neke vrste podrške za mlade koji su odrasli u sistemu alternativnog staranja, a postoje razlike u tipovima i vrsti podrške. U Mađarskoj je mladima dostupna finansijska podrška koja zavisi od njihovih okolnosti i potreba (ZSZ čl.31). Bugarska, sa druge strane, stavlja akcenat na podršku u osposobljavanju za rad i zapošljavanje mladih od 16 godina pa naviše (Child Protection Act, 1997).

Holandija ima populaciju od 16,3 miliona stanovnika od čega mladi ispod 20. čine 24,2% (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2007), a 21% dece i mladih ima strano poreklo koje uglavnom nije evropsko. Najčešći oblik smeštaja je rezidencijalni gde je smešteno 60% dece. Rezidencijalni smeštaj je raširen u tri sektora: usluge zaštite za decu i mlade (2/3), usluge mentalnog zdravlja za decu i mlade (1/8) i obezbeđivanja

smeštaja po odluci suda (1/5). Nepoznat je broj mladih koji napušta zaštitu svake godine (Expertisecentrum Jeugdzorg NIZW, 2006).

Zaštita za decu i mlade je uglavnom finansirana od strane vladinih fondova. Implementacija usluga je gotovo u potpunosti u rukama nevladinog sektora. Dečiji Zakon iz 1901. (Van der Linden i sar., 1999) je prvi regulisao intervencije u porodičnim odnosima, a „pre-vaspitanje“ je postao osnovni koncept. Kasnije, 1921. godine Nadzorni sud je ovlašćen da izriče mere zaštite za decu čiji je moralni i/ili fizički razvoj ugrožen. Iste godine je imenovan posebni sud za maloletnike (Kruithof, 2005).

Kada je Holandija potpisala Konvenciju UN o pravima deteta (1995), politike zaštite dece i mladih su dobile novi impuls, posebno u pogledu participacije dece i mladih (NIZV međunarodni centar, 2001). Participacija mladih se danas u Holandiji uglavnom definiše kao „aktivno učešće u zajedničkoj odgovornosti dece i mladih u svojoj sredini“ (ibid, str. 4). To je promenilo omladinsku politiku i usmerilo više pažnje na zaštitu dece i omladine. Novi holandski Zakon o staranju, uveden 2005. godine, ojačao je pravni položaj deteta. Biro Jeugdzorg (BJZ, tj. Omladinsko agencijsko staranje) je postao centralni servis za obezbeđenje intenzivnih oblika usmeravanja i tretmana (Knorth i sar., 2003). Pored toga, briga o mladima u cilju prevencije i pružanja lako dostupane podrške je fokusirana na lokalni nivo (nivo opštine).

U Holandiji, mladi koji napuštaju staranje uključeni su u specijalizovane programe usmerene na olakšavanje tranzicije i prevenciju socijalne isključenosti. Ovi program su inače predviđeni za sve mlade koji su isključeni iz školovanja, te nemaju potrebne kvalifikacije ili imaju teškoće da se snađu na tržištu rada. Bez detaljnijeg istraživanja teško je zaključiti da li mladi koji napuštaju alternativno staranje u Holandiji imaju koristi od inkluzivnih pristupa koji nudi ovakav nivo podrške mladima koji su u riziku od isključenosti ili su ovi mladi neprivilegovani zbog nedostatka programa koji bi targetirali njihove specifične potrebe.

Španija je zemlja od 44 miliona ljudi od čega su 7,6 deca i mladi ispod 18 godina. Izdvajanje dece ima stopu od 40 na 10.000. Najčešći oblik smeštaja dece su srodničke porodice (46%) dok je u ustanovama gotovo isti broj dece (45%). Iako Španija propagira hraniteljstvo, samo 8% smeštaja se odnosi na nesrodničke hraniteljske

porodice. Španija spada u zemlje u kojima se mladi osamostaljuju na najkasnijem uzrastu, pa mnogi mladi ljudi ostaju sa roditeljima do 30. godine (Instituto de la Juventud (INJUVE), 2004).

Španski sistem socijalne zaštite datira još iz Frankove ere i uglavnom se zasnivao na zaštiti koju je obezbeđivala katolička crkva u velikim rezidencijalnim institucijama. Reforma socijalne sigurnosti iz 1986. je proširila zdravstvenu sigurnost na sve građane. Nova paradigma španskog sistema se zasnivala na decentralizaciji. Opštine vode računa o velikom broju usluga, a lokalno se određivalo o potrebama za uslugama. U poslednjih 20 godina, sistem dečije zaštite u Španiji se razvio. Odgajatelji iz rezidencijalnih ustanova su se izborili za razvoj nekoliko programa koji se bave napuštanjem alternativnog staranja kao što je Umbrella (Del Valle i sar., 2009) ili Personal Welfare (López i sar., 2006).

Uvođenjem zakona o zaštiti žena od nasilja (2004) i Zakona o starima i nemoćnima (2006) povećao se uticaj države u obezbeđivanju usluga za osetljive grupe. U španskom sistemu postoje dve vrste usluga. Prva grupa su usluge koje obezbeđuje lokalna zajednica, one se obezbeđuju deci i porodici u riziku, kao i programi podrške porodici i programi socijalne integracije koji targetiraju ugrožene pojedince. Druga vrsta su specijalizovane usluge koje obezbeđuju Autonomne zajednice (Autonomous Community⁸). Specijalizovane usluge u oblasti socijalne zaštite uključuju rezidencijalnu zaštitu (radi zbrinjavanja i na osnovu sudske odluke), usluge hraniteljstva i usvojenja, koordinaciju i podršku za programe zajednice. Autonomne zajednice su razvile svoje sopstvene socijalne usluge i sopstvene zakone o zaštiti dece. Mladi koji napuštaju zaštitu, ipak su ostali nedovoljno regulisani opštim zakonima. Pomoć mladima se obezbeđuje tako što su uključivani u usluge za odrasle, ali bez specifične podrške. Jedan važan izuzetak je bio program mentorstva za mlade koji napuštaju zaštitu u nekim *Autonomous Communities*, ali on ne predstavlja raširenu praksu.

Uočljivi problemi napuštanja zaštite su pre svega kod onih mladih koji napuštaju rezidencijalnu zaštitu, jer ih odgajatelji u tome prate, i imaju iskustva od mladih koji su

⁸ U Španiji, kao autonomna zajednica (španski: Comunidad Autonoma, Baskue: Autonomia erkidego, katalonski: Comunitat Autonoma, galicijski: Zajednica Autonoma) je politička i administrativna podela prvog nivoa, stvorena u skladu sa španskim ustavom iz 1978. godine, sa ciljem garantovanja ograničene autonomije od nacionalnih i regionalnih uticaja.

već izašli iz sistema. Problemi i brige mladih koji napuštaju hraniteljski smeštaj su manje vidljive, verovatno jer ostaju u okviru (srodničkog) hraniteljskog doma.

Rumunija je zemlja koja ima 22 miliona stanovnika od čega mladi do 18 godina čine 4,4 miliona. Stopa izdvajanja je 153 dece na 10.000 dece. Nešto više od polovine (65%) dece i mladih je na hraniteljstvu i srodničkom smeštaju. Procesi deinstitucionalizacije u Rumuniji su doveli do toga da se broj dece na rezidencijalnom smeštaju smanji od 100.000 smeštene dece 1990. do 26.000 dece na smeštaju 2006. godine. Mladi napuštaju sistem socijalne zaštite između 18. i 26. godine, a godišnje oko 5.000 mladih napušta alternativno staranje. Usluge za napuštanje alternativnog staranja su locirane u mestima gde su najpotrebnije i uglavnom je reč o stanovanju uz podršku (National Authority for the Protection of Children's Rights (ANPDC), 2006).

Rumunija od 1990. ima specifičnu situaciju oporavka od totalitarnog režima, i kreće se ka sistemu liberalne demokratije i slobodnog tržišta. Tokom 90-ih tranzicija je dovela do nestabilnosti i povećanja siromaštva, što se odrazilo i na razvoj sistema socijalne zaštite (Zamfir, 1996a). Pored poboljšanja ekonomske situacije početkom 2000-e, mladi i dalje često nisu u stanju da obezbede zaposlenje (National Authority for Youth, 2005). Sistem dečije zaštite u Rumuniji je pod uticajem pomeranja od komunističkog, centralističkog, institucionalnog sistema dečije zaštite, koji je pored svojih ograničenja obezbeđivao minimalnu sigurnost za sve mlade koji napuštaju zaštitu do 1989. Nakon toga, nastupa period dubokih strukturalnih i zakonskih promena koje su sistem napuštanja alternativnog staranja učinile fragmentiranim, sa ograničenim i neregulisanim davanjima za mlade (period od 1990 – 1999). Period razvoja se vezuje za 2000. godinu kada dolazi do povećanja u vidu materijalnih davanja, političke organizacije i saradnje vladinog i nevladinog sektora. Usled izostanka intersektorske saradnje, nedostaje jedinstvena baza podataka o mladima koji napuštaju zaštitu, ograničena su sredstva kao i osoblje koje pruža podršku, te izostaje holistički pristup ovoj osetljivoj grupi.

Za napuštanje alternativnog staranja posebno su važna dva novija zakona. Zakon o prevenciji i iskorenjivanju socijalne isključenosti iz 2002. obezbeđuje prioritet za zaštitu mladih uzrasta od 16 do 35 godina, nudi pristup zdravstvenoj zaštiti, značajnu finansijsku podršku za sticanje ili iznajmljivanje kuće na tri godine, a propisan je i

sistem ugovora o radu i podsticaji poslodavcima koji zapošljavaju ove mlade koji traju najmanje dve godine. Drugo, usvojen je zakon koji promoviše zaštitu i prava deteta 2004. koji blisko oslikava Konvenciju Ujedinjenih nacija o pravima deteta. Zakon promoviše zatvaranje velikih institucija; definiše da je trajna odgovornost porodice i zajednice da brinu o detetu, dok je državna intervencija komplementarna, i uvodi minimalne standarde dobre prakse u javnom staranju, sledeći preporuke Izveštaja iz 2003. za EU. To je i prvi zakon o dečijem staranju koji nudi značajne odredbe o brizi o mladima, kao što su dve godine smeštaja, zapošljavanje i podršku nakon otpusta. Iako ova podrška deluje velikodušno u poređenju sa drugim zemljama, ona predstavlja opterećenje za lokalne budžete. Na ove odredbe Zakona utiču dva faktora: kvalitet pripreme za mlade koji se spremaju da napuste alternativno staranje i adekvatnost informacija su im obezbeđene. Od 2005. došlo je do razvoja usluga koje povezuju mlade i resurse u zajednici a koje obezbeđuju mladima individualizovane programe pripreme za osamostaljivanje u partnerstvu sa odraslima.

Međutim, kapacitet sistema za zaštitu mladih koji se osamostaljuju je ograničen niskom sposobnošću Nacionalne agencije za zapošljavanje (ANOFM). Zato se mladi koji napuštaju staranje često suočavaju sa nezaposlenošću, usled neadekvatnih kvalifikacija i stigme. Nacionalna strategija za socijalnu inkluziju mladih koji napuštaju sistem alternativnog staranja (HG 669/2006) dodala je nove strategije za pripremu (npr. predviđen je modul o životu i porodici u školske programe, pristup visokom obrazovanju je olakšan i sl.). Dalje, predviđeno je trogodišnje praćenje, različite opcije stanovanja, pristup savremenim profesionalnim obukama, poslovima i bazama podataka i istraživanja. Novi Vodič za napuštanje zaštite uvodi četiri inovativna koncepta kao što su: postepeni prelazak, fleksibilne godine života na otpustu, kao i mogućnost da se mladi vrate na staranje, ako u početku budu neuspešni u integraciji (str.43).

3.4. Ubrzane i skraćene tranzicije mladih ka samostalnosti

Dosadašnja uporedna istraživanja su se više fokusirala na to kako opšta populacija vidi tranziciju od adolescencije ka odraslom dobu, te su u manjoj meri bila usmerena na iskustva mladih koji napuštaju alterantivno staranje. Istraživanja u Velikoj Britaniji, Španiji i Nemačkoj su pokazala da su zahvaljujući okolnostima na alternativnom staranju i iskustvom sa socijalnom zaštitom, putevi mladih koji napuštaju alternativno stranje ka samostalnosti drugačiji su u odnosu na njihove vršnjake iz opšte populacije (Bynner, Parsons, 2002; Zinnecker i sar., 2002; Lange, 2003; Martin, Velarde, 1996).

Šire strukturne promene su dovele do smanjene potrebe za nekvalifikovanim i nisko kvalifikovanim radnicima, te je došlo je do porasta mladih koji nastavljaju školovanje i nakon završavanja obaveznog školovanja. Pored ove tendencije, zabeležen je rastući broj mladih ljudi koji ostaju da žive sa roditeljima i kada završe formalno obrazovanje. S obzirom na sve skuplje stanarine u Evropi i širom sveta, sve više mladih ostaje da živi sa roditeljima. Tranzicije ka samostalnosti u današnjem društvu su „kompleksni spoj kontinuirane zavisnosti od roditelja posle dvadeste godine i autonomije u drugim sferama života“ (Morrow, Richard, 1996: 1). Razvoj politika u ovom pogledu je bio pod uticajem socioekonomskih promena u kojima se računa na podršku roditelja (Dey, Morris, 1999: 920). Na primer, u Ujedinjenom Kraljevstvu šesnaestogodišnjaci i sedamnaestogodišnjaci ne primaju pomoć za stanovanje ili socijalnu sigurnost, jer se računa da o njima brinu roditelji. Za mlade uzrasta od 18 – 24 godine postoje određene beneficije, ali u manjoj meri nego za odrasle (Jones, Bell, 2000). Od roditelja se očekuje da izdržavaju svoju decu i nakon adolescencije i ulaska u odraslo doba. Politike koje to nameću, zasnivaju se na pretpostavci da roditelji imaju mogućnosti, želje i da su finansijski sposobni da tako postupaju. Mladi ljudi koji nemaju finansijsku i/ili emocionalnu podršku od roditelja ili rodbine, suočavaju se sa većim izazovima u tranziciji ka odraslom dobu, pogotovo kada izostaje podrška od strane države. Mladi koji napuštaju alternativno staranje pripadaju grupi kojoj je potrebna dodatna podrška, a verovatnoća da će je dobiti od porodice i prijatelja je smanjena. Nedostaci politika se odnose na identifikaciju potreba ovih mladih i predstavljaju jedan

od glavnih razloga za njihove nepovoljne ishode. Mnoga istraživanja su pokazala da mladi koji napuštaju alternativno staranje, za razliku od svojih vršnjaka imaju „ubrzane i skraćene tranzicije“ (Stein, 2002; Del Valle i sar., 1999; Panchon i sar., 1999). Mladi koji napuštaju alternativno staranje napuštaju smeštaj (domski ili hraniteljski) i stvaraju svoj dom, završavaju školu i ulaze u svet rada (ili češće postanu nezaposleni i preživljavaju zahvaljujući materijalnim davanjima) i postaju roditelji, mnogo ranije od drugih mladih ljudi. Prelazak u odraslo doba se dešava odjednom, bez mogućnosti da se oslone na odrasle u nekoj od sfera u kojima im je potrebna podrška u dužem periodu. Ukratko, tranzicija ka samostalnosti je i ubrzana i skraćena (Stein, 2002: 68).

Pored ubrzanih i skraćenih tranzicija, mladi koji napuštaju alternativno staranje se suočavaju sa drugim faktorima rizika koji ih čine ranjivijim i otežavaju proces osamostaljivanja u odnosu na njihove vršnjake (Stein, 2002). Jedna od preperka može biti neuspeh ili nesposobnost sistema staranja da zadovolji njihove potrebe. Istraživanja takođe ukazuju da je značajno razmotriti faktore kao što su uzrast u kome su dospeli u sistem staranja, razlozi za prijem i trajanje smeštaja, kada se evaluiraju očekivani ishodi za svako pojedinačno dete koje je napustilo sistem alternativnog staranja.

Studije su pokazale da je značajan način na koji mladi koji su na smeštaju vide dobiti od smeštaja. Istraživači (Skuse, Ward, 2003) su izvestili da 72% mladih koji napuštaju alternativno staranje misle da bi im život bio još lošiji da nisu bili na staranju. Slično, istraživanje koje je rađeno u Izraelu je pokazalo da 80% mladih smatra da je rezidencijalni smeštaj dobro rešenje za njih (Schiff, Benbenishty, 2003). Preko polovine ispitanika koji su do punoletstva bili na smeštaju u SAD, sebe smatra srećnim jer su imali šansu da nađu smeštaj izvan svoje biološke porodice (Courtney i sar., 2004). Ipak, ne treba zaboraviti da mladi koji napuštaju alternativno staranje nisu homogena grupa i da loši ishodi kod jednih mogu maskirati uspeh kod drugih.

Stein je, prema načinu na koji napuštaju sistem alternativnog staranja, identifikovao tri grupe mladih:

- mladi koji nastavljaju dalje (*young people moving on*) (2002, 2004), koji su spremni da ostave svoja prethodna iskustva iza sebe i prihvate izazove samostalnosti,

- preživeli (*survivors*) koji i dalje u velikoj meri zavise od usluga, ali koji su ojačani da prevaziđu brojne nedaće i,
- žrtve (*victims*) kojima iskustvo alternativnog staranja nije uspeło da pomogne u prevazilaženju brojnih teškoća i koji imaju slabije šanse za život tokom suočavanja sa nezavisnošću.

Mladi koji napuštaju alternativno staranje su ranjivi u brojnim oblastima života: obrazovanju, profesionalnom osposobljavanju, životnim veštinama, socijalnim mrežama, vezama i odnosima i pitanjima identiteta. Ova ranjivost predstavlja izraz traumatičnog iskustva koje su doživeli u porodici, ali i uticaja socijalne zaštite na njihove živote. Ona takođe reflektuje i uticaj globalizacije u oblastima koje određuju kontekst tranzicije od mladosti ka odraslom dobu. Ovi aspekti čine tranziciju ka samostalnosti otežavajućom, naročito za mlade koji izlaze sa alternativnog staranja, jer se istovremeno susreću sa izazovima na svim nivoima.

Posebam izazov se ogleda u potrebi da se izbegne iskustvo socijalne isključenosti. Nameće se niz pitanja vezanih za obezbeđivanje pomoći i podrške mladima koji napuštaju alternativno staranje, npr.:

- Da li je svim mladima koji su u sistemu socijalne zaštite potrebna podrška prilikom sticanja kvalifikacija?
- Da li je potrebno i opravdano pružati istu podršku svim mladima koji ulaze u sistem alternativnog staranja neposredno pre završavanja školovanja?
- Kakva vrsta podrške je odgovarajuća za mlade koji ulaze u sistem neposredno pre punoletstva?
- Kakva vrsta podrške je potrebna za mlade koji napuštaju alternativno staranje u različitim oblicima smeštaja?
- Kako odrediti koju vrstu podrške treba da pruža država, a kada bi to za mlade mogla da učini porodica ili srodnici?
- Nalazi ukazuju da mladi koji nakon napuštanja alternativnog staranja odlaze da žive sa roditeljima to čine samo kratko (Skuse, Ward, 2003), pa se nameće pitanje na koji način je potrebno ovoj grupi mladih obezbediti podršku u tranziciji ka samostalnosti?

Odgovori na ova pitanja zavise od toga kako se razume balans između države, porodice i pojedinca.

Pored teorijskih i konceptualnih, zakonodavnih i političkih izazova koje treba komparativno da se razmotre, postoje jasni pokazatelji da postoji sličnost potreba koje imaju mladi koji napuštaju alternativno staranje širom sveta.

Različite zemlje pridaju različit značaj odnosu pojedinaca, porodice i države, što se reflektuje na politike dečije zaštite i način sagledavanja podrške koja je dostupna mladima koji se osamostaljuju iz sistema socijalne zaštite. Iz komparativnih istraživanja može se mnogo naučiti o tome na koji način se mogu uspešno podržati ovi mladi ljudi. Prva stvar koja treba da se uredi je da se jasno definiše ko su mlade osobe koje napuštaju alternativno staranje, te na koju populaciju se usmerava podrška. Na globalnom nivou, može da se istražuje razlika u uticaju konvencije Ujedinjenih Nacija o pravima deteta na razvoj usluga u ovoj oblasti.

Osnovni cilj prikazanih komparativnih studija je istraživanje kako se iskustvo mladih koji napuštaju alternativno staranje može unaprediti, identifikujući kako različite politike proizvode bolja iskustva i ishode za mlade koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja.

Komparativnim istraživanjima neretko nedostaju ideološke pretpostavke i uticaji istorijskog razvoja na politike i prakse u različitim zemljama. Nedostatak podataka o mladima koji napuštaju alternativno staranje doprinosi socijalnoj isključenosti ovih mladih.

Iskustva mladih sa uslugama pripreme za napuštanje alternativnog staranja i perspektive mladih u donošenju odluka vezanih za odabir usluga je još uvek slabo istražena oblast. Poređenja na nacionalnom nivou mogu da se zasnivaju na istraživanju različitih načina na koje se balansira uticaj zakona, politika i usluga.

4. ZAKONODAVNI OKVIR O ALTERNATIVNOM STARANJU U SRBIJI I REGIONU

4.1. Alternativno staranje u kontekstu Srbije

Smernice za alternativno staranje o deci (UN, 2009) kao međunarodni instrument koji predstavlja „poželjnu orijentaciju za politiku i praksu“, dovele su do značajnih reformi u oblasti socijalne zaštite u Srbiji i regionu. Procesi deinstitucionalizacije dece i mladih bez roditeljskog staranja započeti su tokom 2002. godine u Republici Srbiji, a od 2006. godine donesen je veliki broj propisa i u Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini (Žegarac, 2014). Kreirani su novi standardi, mehanizmi i metode koje su unele brojne promene u praksu zaštite dece, posvećujući posebnu pažnju deci i mladima na alternativnom staranju.

U Srbiji postoji nejasnoća a i neslaganje oko upotrebe termina koji su vezani za decu i mlade na alternativnom staranju. Kao što je ranije pomenuto, i pored uvedenih reformi u sistem dečije zaštite, sve do nedavno koristio se termin „deca u sistemu socijalne zaštite“. Ovaj termin koji obuhvata svu decu i mlade koji koriste usluge socijalne zaštite bez obzira da li se o njima staraju roditelji ili ne, korišćen je i kada se govorilo o deci bez roditeljskog staranja. Brojne nejasnoće u pogledu oblika staranja i mogućnosti smeštaja dece bez roditeljskog staranja izazivala je upotreba ovog termina.

Pored termina „alternativno staranje“ kada su u pitanju mladi koji napuštaju staranje, često se pominje (gotovo kao sinonim) termin: „*mladi koji napuštaju sistem socijalne zaštite*.“ Ovde je uglavnom reč o mladima kojima zbog uzrasne granice prestaje pravo na alternativno staranje. Ipak, to ne mora da znači da mladi neće koristiti neke od usluga socijalne zaštite. Zbog toga upotreba ovog termina dovodi do nesporazuma, naročito u komparativnim studijama.

Termin mladi u sistemu socijalne zaštite, u Srbiji obuhvata mlade koji žive kako u vanporodičnom okruženju, tako i za mlade koji koriste usluge socijalne zaštite zbog problema u ponašanju ili mentalnom zdravlju ili usled siromaštva, kada se njihova roditeljska porodica javlja kao primalac materijalne pomoći. Zabunu stvaraju različiti

propisi i tumačenja institucija kada je u pitanju uzrasna granica između dece i mladih. Podaci iz državnih dokumentata poput Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu, decu određuje od 0 do 18, a mlade definiše kao grupu od 18 do 25 godina. Ovde smo se opredelili da svi učesnici istraživanja za koje bi trebalo da postoji priprema za osamostaljivanje budu razmatrani kao mladi, a ne kao deca. Pošto ovakva preklapanja u definisanju mogu biti zbunjujuća za tumačenje nalaza, izvor podataka će uvek biti nagovešten.

Posebnu zabunu u komparativnim istraživanjima stvara termin *socijalna zaštita*, jer iako u kontekstu Srbije obuhvata sve navedene grupe mladih, u svetskom kontekstu se obično odnosi na mlade koji koriste isključivo usluge zaštite od zlostavljanja i zanemarivanja (Child protection), a ne samo staranja (Child care). U Srbiji terminom socijalna zaštita podrazumeva se i zaštita i staranje i obezbeđivanje zadovoljavanja potreba (Child welfare). Treća prepreka je semantičke prirode. Naime, iako trendovi u pomagačkim profesijama u svetu propagiraju proaktivni rad sa mladima na njihovim snagama, prednostima i potencijalima, termin „zaštita“ (od nepovoljnih okolnosti) implicira njihovu neaktivnost i uzak kontekst delovanja koji ne obuhvata prevenciju, razvoj i unapređenje funkcionisanja, životnih prilika i pozicija u društvu. Semantički paradoks imamo i kada je u pitanju određivanje naziva za ljude iz sistema alternativnog staranja koji su zaduženi za staranje o deci i mladima, za sprovođenje mera i propisa i za pripremu mladih za osamostaljivanje. Vrlo često se oni zovu profesionalcima, umesto pomagačima. Nazivanje ljudi iz sistema profesionalcima zapravo znači preuzimanje medicinskog modela prema kome zaposleni u sistemu alternativnog staranja imaju poziciju eksperta, a mladi imaju deficite koji treba da budu prepoznati stručnom ekspertizom i u skladu sa tim i tretirani. Ovakva paradigma isključuje participaciju mladih u planiranju usluga i mera i stavlja ih u zavistan i obeshrabrujući položaj ukidajući im mogućnost da steknu kompetence za samostalno staranje o sebi i nezavisnost.

Porodični zakon Republike Srbije daje znatno širu definiciju deteta bez roditeljskog staranja u odnosu na ostale zemlje, a posebno je zbunjujuće to što je ova odrednica data u delu zakona koji reguliše hraniteljstvo (PZ, 2005 čl.113). Prema ovoj definiciji Ova definiciji deca koja su bez roditeljskog staranja su znatno šire određena

nego definicijom Ujedinjenih Nacija, pa uključuje i onu decu i mlade o kojoj se roditelji staraju (npr. u situacijama kada roditelji još nisu stekli poslovnu sposobnost ili se roditelji staraju o detetu, ali na neadekvatan način), a istovremeno ne obuhvata neku decu o kojoj se roditelji neposredno ne staraju (npr. decu sa smetnjama u razvoju koja su na rezidencijalnom ili porodičnom smeštaju, decu o kojoj se staraju druga lica u neformalnom aranžmanu i sl.).

Zakoni i podzakonska akta u oblasti socijalne zaštite, dečije zaštite i alternativnog staranja ne prave dovoljno jasne razlike u pogledu određivanja položaja mladih koji koriste usluge alternativnog staranja. Ovo ograničenje ili neprecizno određivanje usluga socijalne zaštite dovodi do brojnih ograničenja kada je u pitanju korišćenje usluga alternativnog staranja. Kada mladi napuštaju alternativno staranje po osnovu emancipacije otpočinu sa tranzicijom ka samostalnosti, usled odsustva preciziranja koje usluge njima pripadaju, mogu ostati bez ovih usluga. To doprinosi skraćivanju, inače ubrzanih tranzicija i povećanju nesigurnosti. Normativni okvir za mlade koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja u Srbiji treba uskladiti sa njihovim potrebama i precizirati u odnosu na prava ali i obaveze i odgovornosti. Jasan jezik i precizno zakonodavstvo doprinose jasnijem sagledavanju potreba ove populacije i na taj način otvaraju prostor za unapređenje usluga za mlade koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja.

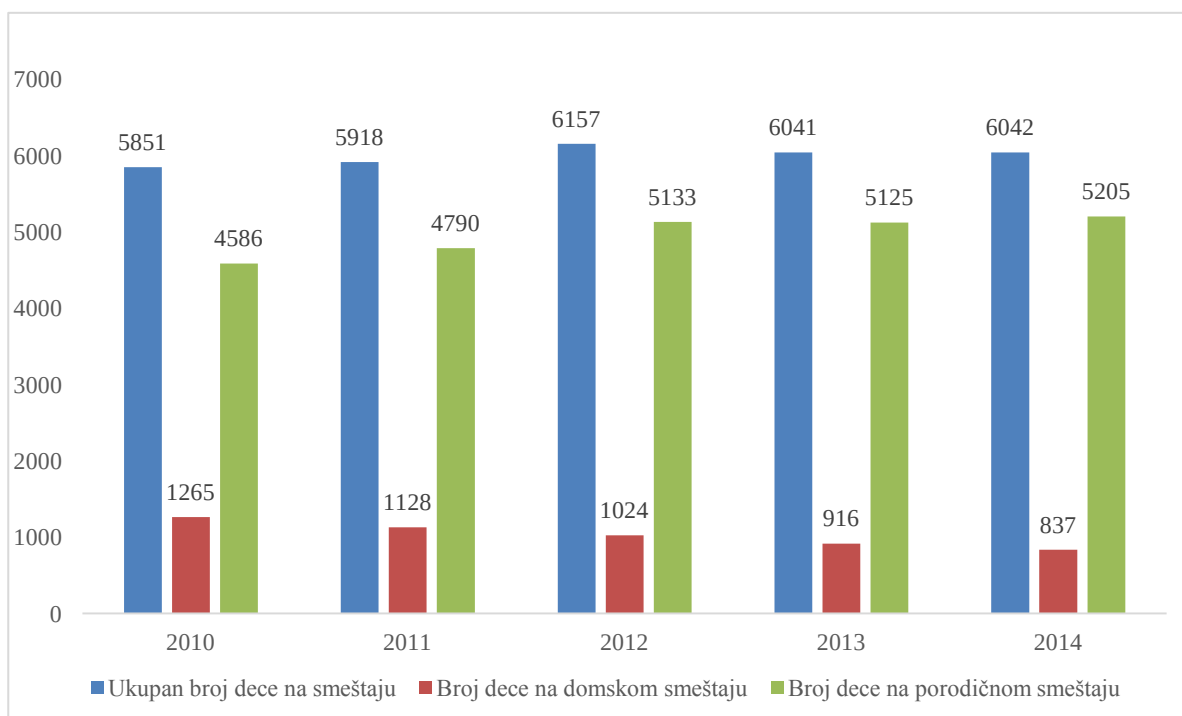
4.2. Socijalna politika i alternativno staranje u Srbiji

Na primeru Rumunije može se videti kako se u periodu od 25 godina položaj dece i mladih na alternativnom staranju, pa tako i mladih koji napuštaju alternativno staranje, znatno izmenio. Iako je sistem socijalne zaštite u Srbiji od 2002. godine takođe prošao kroz znatne tranzicije, položaj mladih koji napuštaju sistem alternativnog staranja i dalje nije uređen.

Srbija je zemlja od ukupno 7,2 miliona stanovnika od čega deca ispod 18 godina čine 1.252.851. Iako je Srbija zemlja koja je izložena procesu demografskog starenja, broj dece u sistemu socijalne zaštite raste. Prema podacima iz 2014, ukupan broj dece u populaciji je smanjen za 0,82%, a ukupan broj dece u sistemu socijalne zaštite je porastao za 19,7% (RZSZ, 2016). U odnosu na broj dece u sistemu socijalne zaštite, udeo dece na smeštaju iznosi svega 5% (RZSZ, 2016). U Grafikonu 1. vidimo ukupan broj dece na smeštaju u periodu od 2010 – 2014. godine. Na evidenciji centra za socijalni rad najveći broj dece su korisnici usluga materijalne pomoći finansirane iz republičkog ili lokalnog budžeta (novčana socijalna pomoć, dečiji dodatak i jednokratne socijalne pomoći)⁹.

⁹ Podaci su dobijeni iz Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu, koji podatke prikuplja od godišnjih izveštaja centara za socijalni rad, ustanova za decu bez roditelja i procene ministarstva za rad i socijalna i boračka pitanja

Grafikon 1. Broj dece na smeštaju u periodu od 2010 – 2014. godine¹⁰.

Donošenjem novih zakona i pravilnika (ZSZ, 2011; Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima centara za socijalni rad, 2008, 2012) u Srbiji javljaju se promene u broju i strukturi dece na smeštaju, kao i u vrsti smeštaja na koji se deca upućuju. U periodu od 1. juna 2006. do 31. maja 2011. u okviru sistema socijalne zaštite na smeštaj je upućeno 5.155 dece (Žegarac, 2014). Može se uočiti trend povećanja broja dece koja ulaze na smeštaj – broj smeštaja od 2007. do 2010. godine raste za nešto više od jedne četvrtine (26,9%). Rezultati projekcija Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu upućuju da broj dece u sistemu socijalne zaštite kontinuirano raste uprkos demografskim promenama. (RZSZ, 2016). Ovaj porast broja dece na alternativnom staranju se posebno odnosi na decu najmlađeg uzrasta – četvrtina ove dece su novorođenčad (uzrasta od 0 do 2 godine), i oni predstavljaju najbrojniju uzrasnu grupu. Mladi od 15 ili više godina predstavljaju najmanje zastupljenu uzrasnu kategoriju koja je u posmatranom periodu ušla na smeštaj. U opštoj populaciji broj dece u Srbiji se smanjio u periodu od proteklih pet godina (2011 – 2015) za 0.82% dok je u sistemu socijalne zaštite broj dece porastao za jednu petinu (19.7%). U odnosu na petogodišnji

¹⁰ podaci republičkog zavoda za socijalnu zaštitu koji su dobijeni na zahtev i za potrebe ovog istraživanja

trend i polna struktura dece korisnika socijalne zaštite je ostala nepromenjena sa nešto većim procentom dečaka (53%) isto kao i u opštoj populaciji.

Zabeleženo je da je u 2016 godini 28.6 % mladih van starateljske zaštite. Iako se može pretpostaviti da sa sticanjem punoletstva za neke mlade prestaje potreba za starateljem, kod jednog broja mladih ova potreba se zadržava, naročito kada su u pitanju mladi sa višestrukim smetnjama. Najzastupljeniji oblik starateljstva je neposredno starateljstvo u 62% slučajeva, dok su srodnik ili druga bliska osoba kao staratelji zastupljeni kod 7.2% korisnika.(RZSZ,2016)

Tokom perioda reformi socijalne zaštite dece koje su intenzivirane od 2000. do 2006, došlo je do ekspanzije porodičnog smeštaja i značajnih uspeha u prevenciji smeštaja dece u rezidencijalne institucije, kao i u deinstitucionalizaciji velikih domova za decu. Zabeležen je pad broja dece koja ulaze na rezidencijalni smeštaj, počevši od 2000. godine, kada je u institucijama na smeštaju bilo 2672 dece, pa sve do 2011, kada je u institucijama boravilo 1128 dece, što je za oko 57% manje dece u institucijama. Naglo smanjenje broja dece u institucijama dešavao se od 2005. do 2008. godine, uz istovremenu ekspanziju porodičnog smeštaja (Žegarac, 2014). Prema poslednjim istraživanjima (Žegarac i sar., 2014) najveći broj dece koja su ušla na smeštaj u periodu od 2006 – 2011. godine upućen je na smeštaj u hraniteljske porodice (88,7%), dok su ostala deca upućena na domski (rezidencijalni smeštaj). Udeo dece na srodničkom porodičnom smeštaju izrazito je nizak – u bazi ministarstva postoji podatak da je kod srodnika koji su prihvatili dužnosti hranitelja smešteno svega 12,3% dece, što je znatno manje nego u brojnim drugim zemljama za koje postoje uporedivi podaci. Dakle, ekspanzija porodičnog smeštaja se prvenstveno odnosi na profesionalno (nesrodničko) hraniteljstvo, na koje je iz posmatrane populacije upućeno 76,4% dece (Žegarac i sar., 2014).

Najveći broj dece i mladih (49%) provede na hraniteljskom smeštaju između jedne i tri godine, a preko polovine provede od četiri do devet godina (ZSZ,2016), ovo nam ukazuje da porodični smeštaj postaje dugoročni oblik smeštaja za mnogu decu na staranju.

Kada pogledamo podatke o deci i mladima na domskom smeštaju, vidimo da ima 460 dece u domovima i 179 mladih(od 18 do 25). Dominantna kategorija u domovima za decu bez roditelja su deca osnovnoškolskog uzrasta koja čine 44.4%, zatim deca srednjoškolskog uzrasta 24.2%, mladi od 18 do 25 ine 22.48%, a najmanji procenat čine deca do 5 godina starosti. U svim kategorijama su najzastepljeniji dečaci, a samo u uzrastu do tri godine je nešto veći broj devojčica. Kada su u pitanju mladi od 18 do 26 odnos mladića je 55.5% prema 44.5% devojaka.

Zabeležen je i porast korisnika u ustanovama za decu sa smetnjama u razvoju (od 2012 do 2014). Od ukupnog broja dece u bivšim domovima za decu bez roditeljskog staranja 2012. godine bilo je 32,6% dece je sa smetnjama; 2013. - 58,3%; 2014. - 65%. U 2015. godini zabeležen je pad dece sa smetnjama u razvoju , čiji je udeo iznosio 54,3%. dok je polna struktura uravnoteženija: 50,8% mladića naspram 49,2% devojaka.

U 2015. godini, prema podacima iz domova 74% ukupnog broja korisnika bilo je obuhvaćeno obrazovanjem (predškolsko obrazovanje, osnovna i srednja škola). Najveći broj korisnika pohađa specijalnu osnovnu školu 28,3%, zatim redovnu osnovnu školu-18%; srednju školu - 15,2% i specijalnu srednju školu pohađa - 11% korisnika. Studenti čine svega 7,7% od ukupnog broja korisnika.(RZSZ,2016). Podatak da 12% dece (0-17 god.) nije obuhvaćeno obrazovanjem (predškolsko i osnovna škola) je zabrinjavajuć, pri čemu su predškolska deca dominantna kategorija (9,5%). Broj dece i mladih koji su napustili školovanje je 12 (5 dece i 7 mladih). Iako su u pitanju mali brojevi, neophodno je da se domovi sistematski angažuju na utvrđivanju razloga odustajanja dece od školovanja, jer im to dugoročno posmatrano, smanjuje šansu za zapošljavanje i osamostaljivanje, i još više ih vezuje za sistem socijalne zaštite.

Kada je u pitanju školovanje dece na porodičnom smeštaju više od polovine dece je u osnovnoj školi: od toga je u redovnoj 40%, redovnoj sa individualnim programom 12% , specijalnoj 6,2% i školi za osnovno obrazovanje odraslih 0,2% (RZSZ,2016). Srednjoškolsko obrazovanje pohađa 26% dece i mladih, od toga njih 22% pohađa redovnu srednju školu. U višoj i visokoj školi je 9,6% mladih, a 6% dece je obuhvaćeno obaveznim programom pripreme za školu (Tabela 1). Od ukupnog broja dece na evidenciji svih centara za porodični smeštaj i usvojenje, u toku 2015. godine

nijedno dete osnovnoškolskog uzrasta nije napustilo osnovnu školu, dok je 12 dece srednjoškolskog uzrasta napustilo pohađanje srednje škole.

Tabela 1. Obrazovanje dece i mladih na domskom smeštaju

Vrsta obrazovne ustanove	15-17	18-25
Redovna osnovna škola	28	0
Redovna osnovna škola sa individualnim programom	7	0
Specijalna osnovna škola	37	3
Redovna srednja škola	415	86
Redovna srednja škola sa individualnim programom	22	9
Specijalna srednja škola	37	24
Škola za osnovno obrazovanje odraslih	2	2
Studenti - viša i visoka škola	1	219
Ukupno	519	343

Podaci koje možemo pronaći u izveštajima centara za porodični smeštaj i usvojenje se odnose i na podatke o kontaktu sa srodnicima. Od ukupnog broja dece i mladih – 22,6% ima srodnike, ali nema kontakte sa njima. Samo 8,3% dece nemaju srodnike. Kontakti između dece i srodnika se najčešće dešavaju u okviru biološke ili srodničke porodice (30%) i hraniteljske porodice (30%)

Iz prikazanih podataka možemo zaključiti da se beleže različite informacije o mladima sa različitog tipa smeštaja, što nam otežava uvid u zastupljenost i odnos prema mladima, kao i u komparaciju između različitih grupa mladih.

4.3. Podaci o mladima koji se spremaju za osamostaljivanje u Srbiji

Najčešći razlozi za ulazak deteta na alternativno staranje u Srbiji su: rizik od zanemarivanja – 35,7%, a u 23,9% slučajeva razlog upućivanja je to što je roditelj nestao ili napustio dete. Takođe, kao značajni razlozi navode se i: roditelj sprečen da se brine o detetu (17,6%), rizik od zlostavljanja deteta (10,1%), ostalo (10,1%) (Milanović, Žegarac, 2014). Ovi podaci upućuju na nalaz da deca najčešće ulaze u sistem socijalne

zaštite u koliko roditelji nisu u stanju da se brinu o njima, bilo da je u pitanju zanemarivanje, napuštanje ili ostavljanje deteta ili sprečenost (76%), dok je za 13,0% dece zabeleženo da su upućena na smeštaj nakon što su njihovi roditelji tražili materijalnu podršku (Žegarac, 2014).

Teškoće u prikupljanju podataka vezanih za mlade koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja se tiču izazova u vođenju dokumentacije u institucijama socijalne zaštite. Svi podaci prikupljeni su iz izveštaja Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu: Izveštaj o deci i mladima, Izveštaj o radu centara za socijalni rad, Izveštaj o radu centara za porodični smeštaj i usvojenje, Izveštaj o domovima za decu bez roditelja. Republički zavod za socijalnu zaštitu beleži podatke o deci koja obuhvataju uzrasnu grupu od 0 do 18 godina i o mladima od 18 do 25 godina.

Neuređen normativni okvir u kome je Pravilnik o evidenciji i dokumentaciji prevaziđen i neusklađen sa procesima reformi doprinosi da se podaci prikupljaju stihijski, nepouzđano i onemogućava se analitičko razmatranje na osnovu podataka. Ovakav način prikaza podataka u zvaničnim izveštajima o aktivnostima Centara za socijalni rad utiče i na mogućnost prikupljanja podataka o mladima koji se spremaju da napuste alternativno staranje.

Ustanove za smeštaj dece i mladih bez roditeljskog staranja beleže istovetne probleme i izazove i sa načinom vođenja evidencije i sa nedostatkom definisanih standarda u brojnim aspektima zbrinjavanja kao kritereijuma za upoređivanje karakteristika i uslova institucionalne brige o deci i mladima.

U Srbiji, dostupnost podataka o mladima koji napuštaju ili su napustili alternativno staranje je vrlo skromna i ograničena na godišnji izveštaj Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu koji beleži podatke o mladima koji su izašli sa smeštaja bez obzira na uzrast, pol, etničku pripadnost i nacionalnost dece i mladih koja napuštaju smeštaj. Zavod za socijalnu zaštitu svake godine objavljuje sintetizovan izveštaj o deci u sistemu socijalne zaštite, a podatke prikuplja od Ministarstva za rad, boračka i socijalna pitanja, centara za socijalni rad, domova za smeštaj dece i omladine i centra za hraniteljstvo i porodični smeštaj. Ovaj izveštaj sadrži i podatke o napuštanju smeštaja, ali se oni kada je u pitanju emancipacija mladih sa alternativnog staranja odnose samo

na razloge napuštanja smeštaja. Pokazatelji su u vidu broja mladih koji se godišnje osamostaljuju, a domovi za decu prilažu i deo podataka o pohađanju škole dece i mladih za svaku kalendarsku godinu. Zastupljenost mladih od 14 godina u pogledu pola, nacionalnosti, pohađanja programa za osamostaljivanje, informacije vezane za školovanje i uspeh ostaju nepoznate. Ni jedan podatak koji se tiče načina, kvaliteta i pripreme mladih od 14 do 18 odnosno 26 godina nije dostupan, ne znamo koje usluge postoje koliko traju, kome su dostupne i kakvi su njihovi efekti. Ove podatke ne sadrže zvanični državni izveštaji, sporadično ih možemo pronaći u izveštavanju o projektnim aktivnostima organizacija civilnog sektora.

Podaci koje Zavod prikazuje kao podatke dobijene iz Centara za socijalni rad služe samo kao ilustracija stanja u sistemu, jer Zavod nema uvida u njihovu pouzdanost.

Prema podacima iz Republičkog Zavoda vidimo da su među korisnicima socijalne zaštite 24.9 % deca od 15-17-korisnici centara za socijalni rad. Kada pogledamo podatke o prekidu smeštaja u 2015. godini vidimo da je bilo 552 prestanka smeštaja, od čega je 101 dete napustilo domski, a 451 porodični smeštaj. Podaci upućuju da 10.2% mladih napušta porodični smeštaj zbog emancipacije, i nešto veći broj mladih sa domskog smeštaja (11.4%). Takođe je poznat podatak da 9% mladih samovoljno napušta domski smeštaj, ali su njihove karakteristike i okolnosti nepoznate. Kada su u pitanju deca i mladi sa smetnjama u razvoju, navedeno je da se 10% “osamostaljuje”.

Najčešći razlog za prestanak domskog smeštaja je bio premeštaj u drugu ustanovu (RZSZ, 2015). Prema razlogu prekida smeštaja, dominantan razlog je povratak u biološku porodicu 26.9% zatim premeštaj u hraniteljsku porodicu (19,1%) usvojeno je (5%) i izašlo sa staranja radi osamostaljivanja (4%) mladih (RZSZ, 2016). Podaci iz godišnjeg izveštaja Zavoda za socijalnu zaštitu o radu centara za socijalni rad, ukazuju da u sastavu materijalno ugroženih grupa, mladi od 18 do 26 godina zauzimaju drugo mesto sa 14.3%, odmah nakon kategorije odraslih (73.6%) koja obuhvata znatno veći raspon godina i to od 26 – 64.

Zabeležen je takođe značajan podatak kada je u pitanju vođenje dokumentacije. U 2014. godini realizovan je manji broj procena za decu i mlade na porodičnom

smeštaju u odnosu na broj dece na domskom smeštaju. Kada je u pitanju individualni plan usluga za decu na smeštaju, iako je u 2011. i 2012. došlo do porasta broja dece sa individualnim planom do 80%, a 2013, gotovo sva deca imaju taj plan, u 2014. broj dece sa planom usluga pao je na 71% (RZSZ, 2015).

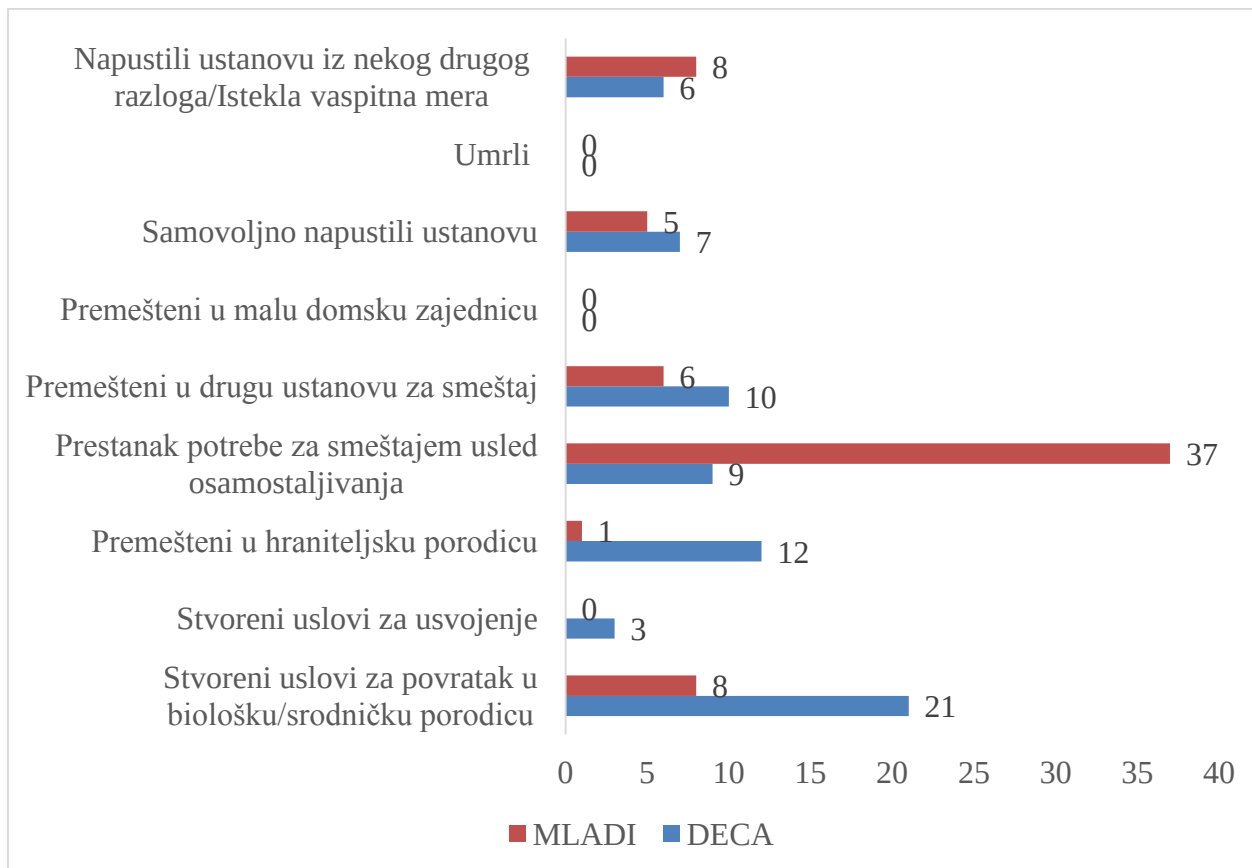
Planiranje emnicipacije mladih na alternativnom staranju bi trebalo da postoji za svaku mladu osobu do navršene 14. godine starosti (ZSZ, 2011), a umesto toga veliki broj mladih ima samo tzv. "plan otpusta" koji predstavlja dokument koji sadrži zaključak da mladima ističe pravo na korišćenje smeštaja i eventualno na upućivanje na neku od usluga socijalne zaštite. Plan otpusta ne može zameniti planiranje emnicipacije, jer se svodi samo na ishod, a emancipacija predstavlja proces. Ovaj plan otpusta predstavlja postupanje prema propisima i predstavlja praksu rada socijalnih službi prema kojoj se donosi najkasnije šest meseci od trenutka kada osoba mora da napusti smeštaj. Kada su u pitanju mladi koji koriste usluge osamostaljivanja poput beneficiranog stanovanja, plan otpusta formuliše voditelj slučaja koji ujedno postaje i savetnik za osamostaljivanje mladoj osobi. Ovakva postupanja dovode do toga da se čitava procedura uvođenja u osamostaljivanje skraćuje i formalizuje, a gledišta mladih se u ovim planovima uglavnom ne vide (Burgund, Žegarac, 2014).

Zanimljivo je da iako svi domovi za decu i mlade u svojim narativnim izveštajima informišu o radu u postupcima procene i planiranja za korisnike; primeni skale stepena podrške; raznovrsnim programima i tretmanima koje pružaju korisnicima; o programima podrške školovanju i zapošljavanju; programima i aktivnostima koji podstiču sticanje životnih veština i osposobljavanja; o kulturno- zabavnim aktivnostima; o sportsko-rekreativnim aktivnostima i podršci u održavanju kontakata sa porodicom. Ove sadržaje ustanove obezbeđuju iz sopstvenih resursa, oslanjajući se na podršku u lokalnoj zajednici, ali nema podataka o ovim aktivnostima u integralnom izveštaju zavoda o pripremi mladih za napuštanje alternativnog staranja.

Dostupni podaci su iz godišnjih izveštaja centara za socijalni rad i ustanova za smeštaj dece bez roditeljskog staranja i govore o razlozima za napuštanje smeštaja u

odnosu na pol korisnika. Ovi podaci upućuju da se u toku 2015. osamostalilo ukupno 46 mladih osoba uzrasta od 15 do 17 godina¹¹ (grafikon 2).

Grafikon 2. Razlog za napuštanja smeštaja u 2015. godini (ZSZ,2016)

Podaci o mladima koji su napustili staranje usled emancipacije su takođe pretežno slobodne procene voditelja slučaja i stručnih radnika koji su u direktnom kontaktu sa ovom grupom mladih. U beleženju ovih podataka, nedostaju podaci o nivou obrazovanja, stručnim kvalifikacijama mladih, kao i planovima za njihovu budućnost.

Ishodi obrazovanja mladih na smeštaju se ne evidentiraju i ne prate. Zavod za zapošljavanje ne prepoznaje kategoriju mladih koji su napustili alternativno staranje kao osetljivu grupu i samim tim im ne obezbeđuje nikakve posebne usluge u pogledu posredovanja u zapošljavanju i drugih mogućnosti. Nevidljivost u sistemu zapošljavanja, ali i u drugim sistemima nam ukazuje na sistemsku nebrigu o mladima

¹¹ Prema Republičkom zavodu podela na decu i mlade je izvršena u skladu sa sticanjem punoletstva, pa se do 18 godine svi korisnici smatraju decom, a od 18-26 mladima, za razliku od tumačenja u ovom radu, prema kome su svi mladi tinejdžerskog uzrasta.

kada im prestane pravo na usluge socijalne zaštite kao i na socijalnu isključenost ove osetljive grupe. Sa druge strane, alternativno staranje u Srbiji je vezano za trajanje redovnog školovanja i traje do 26. godine, što je u odnosu na druge zemlje u svetu jako dug period zaštite. Zakonom o socijalnoj zaštiti, alternativno staranje je obezbeđeno deci i mladima do punoletstva, odnosno do završavanja školovanja. Ovaj stav unosi zabunu u tumačenje prava na alternativno staranje i zaštitu, jer ne pravi razliku između usluga za decu na staranju i usluga za mlade koji se osamostaljuju. Mladi nakon punoletstva stiču prava na usluge za podršku u osamostaljivanju poput kuće na pola puta ili beneficirano stanovanja, a ove usluge mogu koristiti maksimalno do dve godine ili do 26 godine života.

4.3. Vidovi podrške mladima koji napuštaju porodični i rezidencijalni smeštaj u Srbiji

Usvajanjem Strategije razvoja socijalne zaštite (2005) i Zakona o socijalnoj zaštiti (2011) otvorena je mogućnost pluralizma u pružanju usluga, decentralizacije sistema u različitim domenima i povećavanje i uloga i odgovornosti lokalnih zajednica i samouprava u obezbeđivanju usluga socijalne zaštite. Postignuti su značajni naprecci u domenu definisanja standarda za pružanje usluga, ravnopravnog tretmana različitih pružalaca usluga i pomeranje težišta ka vaninstitucionalnoj zaštiti, odnosno ka razvoju lokalnih usluga.

Kada se razmatraju dostupni vidovi podrške za mlade koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja, možemo ih grupisati u podršku koju obezbeđuje država, podršku koju obezbeđuje lokalna samouprava i podršku koja dolazi od nevladinog sektora.

Usluga koja je predviđena zakonom o socijalnoj zaštiti i postoji na državnom nivou je usluga stanovanja za podršku za mlade koji se osamostaljuju iz sistema socijalne zaštite (RZSZ, 2013). Ova usluga uključuje obezbeđivanje odgovarajućeg smeštaja, stručnu podršku u razvijanju veština za samostalan život i ravnopravno uključivanje u zajednicu.

Integralni izveštaj Republičkog zavoda ukazuje na nedostatak informacija o uslugama za osamostaljivanje mladih na alternativnom staranju. Prema evidenciji CSR u toku 2015. godine je ukupno 749 korisnika upućeno na usluge podrške za samostalan život. Jedine informacije koje postoje se odnose na informaciju o zastuupljenosti "*drugih usluga za boravak korisnika u neposrednom okruženju*" koji iznosi 7%. Od tog procenta uslugu stanovanje uz podršku korisi 7% mladih koji se osamostaljuju, a 24% koristi uslugu personalna asistencija, dok je za čak 68% ovih korisnika zabeleženo kao upućeno na „*druge vrste podrške*" ("Sl. glasnik RS", br. 24/2011, član 122) , što ukazuje na to da postoje različiti oblici podrške namenjeni ovoj grupi korisnika koje nisu standardizovane, i teško ih je svrstati u određeniju kategoriju standardima definisanih usluga socijalne zaštite i nema analize strukture mladih koji dobijaju ovu uslugu.

Usluga stanovanja uz podršku dostupna je mladima koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja u dva slučaja:

- 1) mladim osobama između 15. i 26. godine, koje po prestanku alternativnog staranja, nemaju opciju ili ne žele da se vrate u roditeljsku ili srodničku porodicu, a nisu u mogućnosti da započnu samostalan život;
- 2) mladim osobama na uzrastu između 15. i 26. godine, koje nemaju mogućnosti da i dalje žive u roditeljskim ili srodničkim porodicama, radi osposobljavanja za samostalan život (RZSZ, 2013).

Uslugu obezbeđuje centar za socijalni rad i drugi pružaoci usluga (Dečije selo, SOS Kraljevo i dr.), upućivanjem na korišćenje ove usluge ukoliko proceni da za tim postoji potreba, a ukoliko voditelj slučaja proceni da nema potrebe za uslugom, odbijanje se vrši rešenjem. Prema članu 77. Zakona o socijalnoj zaštiti, korisnik, odnosno zakonski zastupnik može da odabere uslugu socijalne zaštite, odnosno pružaoca usluge i da sa njim zaključi ugovor o korišćenju usluge (ZSZ, čl. 77).

Prema evidenciji Republičkog Zavoda i izveštaju o domovima postoji kapacitet od 70 mesta stanovanja uz podršku i predstavljena je kao usluga u lokalnoj zajednici. Usluga stanovanja uz podršku Uslugu stanovanja uz podršku u 2015. godini pružalo je pet ustanova za decu i mlade, a koristilo je 70 korisnika. Uslugu stanovanja uz podršku za mlade koji se osamostaljuju, pružale su ustanove: 1. Dom za decu i omladinu

„Spomenak” Pančevo za 12 korisnika 2. Centar za zaštitu odojčadi, dece i omladine Beograd za 4 korisnika 3. Dom za decu i omladinu „SOS Dečije selo dr Milorad Pavlović”, Sremska Kamenica za 28 korisnika.

Prema važećim propisima, pre upućivanja na korišćenje usluge, voditelj slučaja je dužan da pripremi korisnika za pružanje ove usluge. Priprema obuhvata procenu interesa i kapaciteta mlade osobe za samostalan život kao i procenu u kojoj meri je ova usluga u skladu sa individualnim potrebama mlade osobe. Procena obuhvata i snage i potencijalne mlade osobe kao i oblasti u kojima je mladima potrebna podrška i osnaživanje kako bi postigli nezavisnost. Usluga stanovanja uz podršku ima za cilj da mladima obezbedi sigurnu, stabilnu i dostupnu tranziciju ka samostalnosti.

Nakon perioda adaptacije koji traje otprilike mesec dana, sa korisnikom se sačinjava individualni plan usluga kojim se definiše program kontinuirane podrške. Period prilagođavanja služi i korisniku da se navikne i prilagodi novim okolnostima, ali i voditelju slučaja da sagleda okolnosti kako bi što korisnije planirao sa korisnikom.

Procena ličnosti prema Pravilniku o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite (2013, čl 88 – 106) obuhvata potencijale za:

1. samostalnost – sa aspekta vrlo konkretnih postupaka: održavanje lične higijene i higijene prostora, održavanje odeće i obuće, korišćenje kuhinjskog pribora, priprema obroka i serviranje hrane, pranje posuđa, korišćenje i održavanje električnih aparata, raspolaganje novcem, radne sposobnosti, sposobnost organizovanja sopstvenog vremena, orijentacija u prostoru i vremenu i dr.;

- a) kapacitet za prilagođavanje/adaptibilnost – u odnosu na kapacitet korisnika za prilagođavanje različitim socijalnim situacijama i grupama ljudi u svakodnevnom životu, a kada je u pitanju osamostaljivanje procenom treba prikupiti podatke o kapacitetima, potencijalima i potrebama mlade osobe za nezavisan život.
- b) uticaj grupe – ovde se ispituje stav prema grupi, uticaj grupe na korisnika i kapacitet za snalažljivost u promenjenim okolnostima ili novonastalim

situacijama. U ovoj oblasti posebna pažnja je posvećena nivou sugestibilnosti korisnika i sposobnosti za samostalno donošenje odluka.

Podaci iz procene bi trebalo da se odnose na konkretne oblasti funkcionisanja kao što su znanja, veštine i sposobnosti korisnika, ali i ograničenja u pogledu njegove samostalnosti. Kompletna slika o korisniku se formira na osnovu procene u domenima: procene fizičkih sposobnosti; procene fizičkog zdravlja; procene psihološkog zdravlja; procene komunikacijskih sposobnosti; procene sposobnosti učenja; procene sposobnosti brige o samom sebi; procene kapaciteta za prepoznavanje i prevazilaženje rizika; procene veština raspolaganja novcem; procene podrške porodice; procene podrške zajednice; procene socijalnih odnosa u grupi (porodici, među vršnjacima, u kolektivu); procene potreba. S obzirom na svrhu usluge, klasifikacija podataka treba da omogući i sagledavanje ograničenja i simptomatičnih ponašanja; oznaka rasta i razvoja i poteškoće u grupnom kontekstu.¹²

Kada je u pitanju planiranje pružanja usluge stanovanja uz podršku, Pravilnikom je takođe definisan proces planiranja u sledećim koracima: definisanje problema/situacije koju treba rešiti i u kojoj treba postići napredak; povezivanje preduzetih akcija i njihovih posledica sa problemom, definisanje koraka koje treba preduzeti kako bi se rešenje/napredak ostvario, određenje ko, kada i kako će realizovati planirane aktivnosti. Plan je pisani dokument koji treba jasno da ukazuje na koji način će se ostvariti željeni cilj. Proces planiranja počinje procenom i definisanjem problema (prikupljanje informacija, klasifikacija, izvođenje zaključaka), a nastavlja se definisanjem ciljeva, definisanjem aktivnosti za ostvarivanje ciljeva i određivanjem odgovorne osobe, vremena i mesta za realizaciju plana. U neposrednom radu sa korisnikom donosi se individualni plan usluge, koji po potrebi sadrži plan za prestanak korišćenja usluge. Individualni plan usluge oslanja se na: identifikovane snage i potrebe korisnika, plan usluga nadležnog centra za socijalni rad, ukoliko je korisnik upućen na korišćenje usluge preko centra i na kapacitete i snage pružaoca usluga, resurse zajednice. Proces sačinjavanja individualnog plana poboljšava komunikaciju s korisnikom, osnažuje korisnika u pravcu rešavanja životnih teškoća, delegira mu

¹² Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima Centara za socijalni rad
<http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/1.Pravilnik%20o%20organizaciji,%20normativima%20i%20standardima%20rada%20centra%20za%20socijalni%20rad1.pdf>

odgovornost i osećaj lične vrednosti i određuje i dokumentuje metode i aktivnosti. Individualni plan usluga obuhvata: ciljeve koji se žele postići pružanjem date usluge; očekivane ishode; konkretne aktivnosti, uključujući i aktivnosti u procesu prilagođavanja/tranzicije; vremenski okvir za realizaciju individualnog plana usluge; rok za ponovni pregled individualnog plana usluge; odgovorne osobe za realizaciju individualnog plana usluge. Identifikovane potrebe, sposobnosti i rizici, se beleže za svakog korisnika individualnim planom usluga u roku od 10 dana nakon završetka procene.¹³

Individualni plan usluge se uvek sastavlja zajedno sa korisnikom, uz obezbeđivanje njegovog maksimalnog učešća.

Tokom perioda korišćenja usluge stanovanje uz podršku, mladima je savetnik (uz voditelja slučaja) tu da ih podrži i usmeri kada je to potrebno. Uloga ovih pomagača je da mladima koji se osamostaljuju pruže pomoć u vođenju domaćinstva, traženju zaposlenja, daljem školovanju. Ovaj program sprovode lokalne samouprave, pa one propisuju i uslove pod kojima se pravo na stanovanje uz podršku može ostvariti. Zajedničko za sve opštine je da se usluga obezbeđuje pod okriljem Centra za socijalni rad i ustanova za decu bez roditeljskog staranja. Jedan od uslova koji mladi moraju ispuniti je i to da su stekli kvalifikacije školovanjem. Različite lokalne samouprave propisuju i različita vremenska ograničenja u pogledu korišćenja stanova. U Beogradu se stan može koristiti do dve godine, a u Novom Sadu do završetka studija. U nekim gradovima deo troškova snose mladi, dok u drugim sve troškove snosi gradska uprava.¹⁴

Savetnik ima obevezu da redovno informiše i obezbeđuje informacije od značaja korisniku, bilo da su u pitanju informacije o samoj usluzi smeštaja ili druge informacije iz domena socijalne zaštite. Sa korisnikom se dogovara oko svih bitnih tema vezanih za život u stanovima za osamostaljivanje. Ova pitanja se odnose na usklađivanje obaveza, potreba, želja, navika sa drugim osobama sa kojima se deli prostor – nabavka i pripremanje hrane i organizacija obroka, održavanje lične higijene i higijene stana, organizovanje slobodnog vremena i korišćenje zajedničkih prostorija, organizovanje

¹³ Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima Centara za socijalni rad

¹⁴ republički zavod za penzijsko i invalidsko osuguranje, ostvarivanje prava
Repuhttp://www.pio.rs/lat/ostvarivanje-prava.html

proslava i različitih socijalnih događaja, poštovanje dogovorenog kućnog reda i sl. Savetnik je posebno zadužen da pruža podršku korisniku u situacijama kada je potrebna intervencija, jer sam korisnik nije u stanju da pronađe rešenje (regulisanje odnosa, rešavanje konflikata, krizne situacije, rešavanje akutnih i situacionih problema i sl.). Posebna vrsta podrške se obezbeđuje korisniku kako bi po završetku usluge stanovanja uz podršku korisnik osećao dovoljno sigurnim i kompetentnim za samostalan život. Pomoć se obezbeđuje u traženju i pronalaženju posla, izgradnji radnih navika i komunikacionih veština sa bližnjima, kao i odnosa prema novcu, sticanju sredstava za život.

Republički zavod za socijalnu zaštitu realizovao je istraživanje u cilju ocene usluge stanovanje uz podršku iz ugla korisnika usluga. Uzorak je obuhvatio 48 korisnika u 10 gradova, 25 mladića i 23 devojke. Uzorak je obuhvatio mlade koji su koristili uslugu stanovanja uz podršku i one koji trenutno koriste ovu uslugu. Kada je reč o obrazovanju, najveći procenat ispitanika je sa 3. stepenom školske spreme (53,1% mladića i 50% devojaka), dok je procenat mladih a sa završenim 4. stepenom znatno manji: 9,4% mladića i 18,8% devojaka¹⁵. Veliki procenat mladih ima završenu samo osnovnu školu (ukupno 34,4%). To dodatno otvara pitanje realnih mogućnosti za njihovo zapošljavanje kao neophodnog preduslova za potpuno osamostaljivanje.

Nalazi istraživanja upućuju da je radni status mladih ispitanika, može se zaključiti da je trenutno najviše njih nezaposleno (60%, odnosno 29 ispitanika). 93,7% ispitanih korisnika usluge stanovanja uz podršku tvrdi da je ova usluga unapredila kvalitet njihovog života (Veljković, Ivanović, 2010). Međutim, i mladi koji su izrazili generalno zadovoljstvo uslugom i prepoznali poboljšanje u kvalitetu života, izrazili su strah u pogledu održivosti pozitivnih efekata usluge zbog slabih šansi za zapošljavanje, kao i niskih prihoda i nakon zapošljavanja. S obzirom na to, 90% ispitanika je potrebnu podršku vezalo za pronalaženje posla i prilagođavanje na radnu sredinu

Savetovališta za mlade predstavljaju oblik podrške mladima kako bi se prevenirali izazovi samostalnosti i pomoglo mladima da samostalno funkcionišu. Ovu

15

<http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/izdavastvo/Stanovanje%20uz%20podrsku%20prepress%20KONACNA%20VERZIJA.pdf>

uslugu obezbeđuju lokalne samouprave, pa nije jednako rasprostranjena u svim delovima zemlje. U savetovalištima mladi mogu dobiti potrebne informacije o predstojećem periodu u kojem ih očekuju promene životnih uslova, kao i savetodavno terapijski i socio-edukativni rad. Pored toga, mogu dobiti predloge, sugestije o pitanjima koja ih interesuju. Usluga savetovališta za mlade namenjena je svim mladim osobama bez obzira na životne okolnosti i uz zdravstvenu knjižicu ih mogu koristiti svi mladi ljudi. Usluge savetovališta za mlade mogu koristiti svi mladi, a posebne vrste psiholoških savetovališta dostupne su i besplatne uz studentski indeks u svim većim gradovima u Srbiji (Beograd, Novi sad, Niš, Kragujevac). Specijalizovana vrsta usluga savetovanja za mlade koji napuštaju alternativno staranje ne postoji.

Novčana socijalna pomoć – predstavlja oblik materijalne podrške: „obezbeđuje egzistencijalni minimum i pruža podršku socijalnoj uključenosti korisnika” (Zakon o socijalnoj zaštiti, čl. 5, 2011). Pravo na ovu uslugu ostvaruju mladi kada im pravo na alternativno staranje (tj. mladi koji su stekli kvalifikacije i nisu na školovanju), a koji su se prijavili Nacionalnoj službi za zapošljavanje, ukoliko ispunjavaju zakonske uslove za dobijanje novčane socijalne pomoći. Mladi ovo pravo mogu da koriste najduže godinu dana ili do trenutka zasnivanja stalnog radnog odnosa.

Savetnik (mentor) za osamostaljivanje – predstavlja deo usluge stanovanja uz podršku. Savetnik-mentor, odnosno odgovorni voditelj slučaja, neposredno je uključen u rad sa mladom osobom koja se osamostaljuje, a predviđeno je da realizuje sledeće aktivnosti:

- uspostavljanje odnosa poverenja i zasnivanje saradničkog odnosa sa saradnikom,
- redovno informisanje i razmena informacija,
- postizanje dogovora,
- podrška korisniku u uspostavljanju i održavanju međuljudskih odnosa,
- podrška korisniku u sagledavanju mogućnosti i perspektiva samostalnog života,
- sačinjavanje okvirnih mesečnih i polugodišnjih planova aktivnosti (Stanovanje uz podršku za mlade koji se osamostaljuju i osobe sa invaliditetom, smernice, 2013).

Različite aktivnosti i usluge nevladinog sektora imaju za cilj okupljanje mladih koji imaju slične potrebe kako bi se socijalno integrisali, informisali o različitim temama, ovladali različitim veštinama, dobili ili pružili psiho-socijalnu podršku. Raznovrsne nevladine organizacije realizuju sledeće aktivnosti: edukativne radionice, tematski sastanci, kulturno-zabavne i kreativne radionice, pomoć u učenju i slično. Posebno organizovane radionice za mlade koji se osamostaljuju ne predstavljaju deo formalizovane niti uređene pripreme za mlade na staranju koji se emancipuju. Usluge osamostaljivanja uglavnom pružaju nevladine organizacije tokom projektnih ciklusa i uslovljene su finansiranjem iz nevladinog sektora. Sos Dečije selo kao primer nevladine organizacije obezbeđuje program za osamostaljivanje mladih programima školavanja i specijalizovanim programima za sticanje veština.¹⁶ Aktivnosti dečijeg sela u Sremskoj Kamenici su takođe usmerene na mlade koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja. Pored obezbeđivanja stanova za osamostaljivanje od 2014. startovao je projekat „Korak do samostalnosti” sa ciljem pomoći mladima u tranziciji ka osamostaljivanju. Uz programe obuka (rad na računaru, polaganje vožnje, učenje jezika), program uključuje i projekat radnog anažovanja kod poslodavaca radi sticanja iskustva kao i podršku u adaptaciji na samostalnost.¹⁷

Program Fonda za budućnost pokrenut je 2006. od strane Delta Fondacije sa ciljem da se deca bez roditeljskog staranja, koja se spremaju za samostalan život, motivišu za profesionalno napredovanje. Program simulira realnost koja očekuje mlade u procesu zapošljavanja i rada i razvija odgovornost, kao ključnu za zdravo formiranje ličnosti. Program traje dve godine, a realizuje se u sledećim fazama: 1) Konkurs i izbor stipendista 2) Stipendiranje sa poslovnom i praktičnom obukom 3) Dodela sertifikata 4) Zapošljavanje.

Ovaj program ima očekivanja da kod mladih doprinese razvoju komunikacijskih i životnih veština, kao i sticanju profesionalnog iskustva. Od osnivanja do danas, program je prošlo 264 mladih.

¹⁶ Videti više na: <http://www.sos-decijasela.rs/sta-radimo-2/sos-decje-selo-kraljevo/>

¹⁷ O programima Dečijeg sela u vezi osamostaljivanja mladih videti na <http://decijeselo.org.rs/projekti/projekat-korak-do-samostalnosti/>

Kompanija Dale Carnegie Training Srbija preko projekta „Generacija budućnosti” razvila je projekat socijalne inkluzije namenjen mladima bez roditeljskog staranja. Ovaj program aktivno podržava mlade da nakon završetka redovnog školovanja napuste alternativno staranje i započnu samostalni život. Osnovni cilj programa je podsticanje motivacije i unapređenje znanja mladih bez roditeljskog staranja radi unapređenja šansi nakon osamostaljivanja. Program „Generacije budućnosti“ je obuhvatio preko 450 mladih ljudi iz 27 gradova širom Srbije.

U okviru programa „Generacija budućnosti“ sprovodi se kontinuiran rad, uz redovno praćenje napretka učesnika. Program se sastoji iz treninga koji su fokusirani na podizanje samopouzdanja, unapređenje komunikacijskih veština, kontrolisanje stresa, pronalaženja zaposlenja.

U partnerstvu sa švedskom organizacijom Adoptionscentrum (finansijska podrška Forum Syd), GRiG realizuje projekte podrške mladima iz ugroženih grupa u osamostaljivanju.

Prvi takav projekat GRiG je realizovao 2005. godine pod radnim nazivom „Početni koraci“.

U tom projektu sprovedeno je istraživanje „Šta posle doma“, koje je imalo za cilj da prikaže potrebe i resurse u oblasti postinstitucionalne zaštite mladih koji odrastaju u ustanovama socijalne zaštite.

Na osnovu prikupljenih informacija sačinjena je Baza podataka, koju mogu da koriste druge organizacije. U okviru tog projekta održane su radionice sa stručnim radnicima u beogradskim domovima na temu kako podržati mlade u zapošljavanju u saradnji sa privatnom agencijom „SRMA Consulting”.

Još jedna od aktivnosti usmerena na mlade koji se osamostaljuju iz institucionalne zaštite je svakako i Stvaranje i razvoj Mreže podrške mladima u procesu osamostaljivanja – beogradski model: potpisani su bilatelarni sporazumi GRiG-a sa organizacijama koje mogu da pruže razne vrste usluga mladima u zapošljavanju (obuka u veštinama i zanatima, obavljanje profesionalne prakse, privremeni i povremeni rad, stalno zaposlenje), među njima su se našli poslodavci, nacionalna i privatna agencija za zapošljavanje, omladinska zadruga, kao i centar za socijalni rad i domovi za decu i

omladinu lišenu roditeljskog staranja, koji imaju funkciju da usluge Mreže učine dostupnim mladima u riziku.

S obzirom na prikazane usluge, može se zaključiti da od državnih usluga jedino usluga stanovanja uz podršku koja postoji u većim gradovima Srbije (Beograd, Novi Sad, Kragujevac) predstavlja uslugu koja je specifično namenjena mladima koji se osamostaljuju. Ostale navedene usluge mogu koristiti i mladi koji se osamostaljuju jer pripadaju osetljivoj i ugroženoj kategoriji ali nije namenjena njima specifično. S obzirom na to da ne postoje usluge osamostaljivanja koje se obezbeđuju sa državnog nivoa, ne postoji ni centralizovano praćenje i evidentiranje mladih koji napuštaju alternativno staranje. To znači da je tačan broj mladih koji se osamostaljuju na godišnjem nivou na celoj teritoriji nepoznat. Jedini postojeći podaci se mogu dobiti u izveštajima CSR, ali zapravo ne postoji standardizovana metodologija za prikupljanje i praćenje podataka. Ne postoje specifični programi zapošljavanja ili beneficije kod zapošljavanja, niti je kategorija mladih koji napuštaju alternativno staranje prepoznata u evidenciji biroa za zapošljavanje. Različiti programi podrške mladima koji se osamostaljuju pružaju različite nevladine organizacije, na teritoriji na kojoj se nalaze, pa je njihova dostupnost takođe neujednačena.

Jedini program koji funkcioniše na celoj teritoriji Srbije je program stipendiranja mladih koji se spremaju da napuste alternativno staranje od strane Delta Fondacije. Ovaj program omogućuje mladima da uštede novac tokom staranja, kako bi imali neku finansijsku podršku po emancipaciji. S obzirom na to da je program koji je ostvaren između korporacije Delta fondacije i države, iako funkcioniše godinama, dobrovoljnog karaktera, ipak zavisi od poslovanja Fondacije pa može biti i ukinut. Podaci iz 2015. ukazuju da je projektom bilo obuhvaćeno devet generacija stipendista, a program je prošlo 264 mladih osoba.¹⁸

Mladi koji nemaju prijavljeno prebivalište imaju teškoće da koriste usluge zdravstvene zaštite. S obzirom na postojeću organizaciju usluga, za ovu grupu mladih možemo zaključiti da je stepen njihovog učešća u izboru usluga minimalan, jer imaju opciju samo (ako usluge na teritoriji na kojoj se nalaze postoje) da prihvate ili odbiju.

¹⁸Podaci preuzeti sa

http://www.deltafondacija.rs/nasi_projekti/aktuelni_projekti/fond_za_buducnost.29.html

Veoma mali broj istraživanja u Srbiji je obuhvatio populaciju mladih koji napuštaju alternativno staranje radi osamostaljivanja u smislu analize izazova sa kojima se suočavaju ovi mladi. Prepoznati su izazovi vezani za nastavak školovanja, zapošljavanje i rešavanje stambenog pitanja. Do sada nisu posebno analizirane razlike među potrebama i izazovima mladih u odnosu na tip smeštaja sa koga se osamostaljuju (hraniteljstvo, srodnici ili dom). Ovi podaci su zabrinjavajući iz sledećih razloga:

- Obrazovno (ne)postignuće je usko povezano sa socijalnom izolacijom i isključivanjem iz društva i predstavlja „instrument” kojim se siromaštvo prenosi sa generacije na generaciju (Allard, McNamara, 2004: 1).
- Istraživanje koje se bavi mentalnim zdravljem mladih koji napuštaju alternativno staranje je utvrdilo da mladi koji napuštaju alternativno staranje imaju veće probleme mentalnog zdravlja od odraslih u opštoj populaciji (Leslie i sar., 2000). Ovaj nalaz upućuje da su mladi koji napuštaju alternativno staranje izloženi većim stresorima, tokom razvoja od njihovih vršnjaka. Rizik je naročito povećan kod onih koji nemaju adekvatnu socijalnu podršku (Courtney i sar., 2004: 31). Dve engleske studije su pronašle da je kod mladih koji napuštaju alternativno staranje depresija u većoj meri prisutna u odnosu na opštu populaciju mladih (Bradford i sar., 1995; Broad, 1999).

Prema prikazanim podacima vidimo da iako postoji evidencija o broju mladih koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja, nema podataka o karakteristikama mladih koji se osamostaljuju. Podaci o mladima koji se osamostaljuju sa porodičnog smeštaja i mladih sa domskog smeštaja nisu prikazani komparativno u integralnom izveštaju o deci bez roditeljskog staranja. Primećuje se da se sadržina izveštaja o domovima i izveštaja o centrima za porodični smeštaj razlikuje. Ipak ni jedan izveštaj o deci u sistemu socijalne zaštite ne beleži podatak o nacionalnosti, polu i planovima za decu koja se osamostaljuju.

Zvanični državni podaci o uslugama za osamostaljivanje se odnose pretežno na mlade koji koriste uslugu stanovanja uz podršku, a ostale usluge ili nisu specifično namenjene mladima koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja ili su neka vrsta projektnih aktivnosti od starne institucija civilnog sektora. Iako je planiranje usluga i

mera sastavni deo rada sa svom decom i mladima, ni jedan podatak ne postoji o ishodima planiranja za mlade koji se osamostaljuju. Ne postoji podatak o tome za koji broj mladih starijih od 14 godina postoji plan emancipacije kao i na koji način su mladi doprineli tom procesu planiranja

Da bismo mogli da zaključujemo o uticaju sredinskih faktora na spremnost mladih za osamostaljivanje, potrebno je najpre da imamo evidenciju o tim faktorima. Iako ovo istraživanje statistički meri uticaj samo postojanja plana emancipacije i participacije mladih od sredinskih faktora, kombinovana metodologija omogućava razmatranje uticaja i drugih faktora sistema koji se sastoji i od usluga i od odnosa sa pružaocima usluga za mlade koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja.

5. PARTICIPACIJA MLADIH KOJI NAPUŠTAJU ALTERNATIVNO STARANJE

Participacija je fundamentalno ljudsko pravo. Svi ljudi, uključujući decu i mlade imaju pravo da izraze mišljenje povodom stvari koje direktno ili indirektno utiču na njihov život. Participacija predstavlja sredstvo za samozastupanje mladih kao i transformaciju njihovog položaja. Na internacionalnoj godini mladih (1985) definisano je da se participacija mladih sastoji iz četiri komponente: ekonomske participacije koja se odnosi na posao, političke participacije, koja se odnosi na proces donošenja odluka; socijalne participacije koja se odnosi na učešće u zajednici i kulturne participacije koja se odnosi na umetnost, kulturne vrednosti i izraze. Sva četiri elementa su reafirmisana u Konvenciji o pravima deteta i centralna su za kreiranje kulture poštovanja dece i mladih (UN, 1989).

U politikama participacije i zapošljavanja mladih u EU prethodne decenije, socijalna inkluzija mladih iz osetljivih grupa koja obuhvata i mlade koji napuštaju alternativno staranje, nije bila jasno određena. U novoj Strategiji za mlade EU 2010 – 2018 (EU Comission, White Paper, 2001) nije zastupljen odeljak o zapošljavanju mladih iz vulnerabilnih grupa. Ipak, vodeći ciljevi ove strategije bi mogli da imaju značajan uticaj za mlade koji se suočavaju sa različitim teškoćama.

Konvencija o pravima deteta (1989, čl. 20)¹⁹ kao i zakonska regulativa republike Srbije promovišu pravo na participaciju sve dece i mladih. Kada su u pitanju deca i mladi na alternativnom staranju posebnu pažnju je potrebno posvetiti kako bi im se omogućilo da participiraju u procesu donošenja odluka o smeštaju, planiranju stalnosti i osamostaljivanja. Mladi na alternativnom staranju predstavljaju naročito osetljivu grupu, jer uglavnom imaju negativna iskustva sa odraslima, a ulaskom u sistem susreću se sa velikim brojem stručnjaka koji donose odluke o njihovom životu. Ove mlade je potrebno informisati, omoćati i podstaći da razumeju procese u sistemu alternativnog staranja kako bi mogli da donose odluke od značaja za njihovu budućnost.

¹⁹čl. 20 se odnosi na položaj dece bez roditeljskog staranja i ističe četiri osnovna principa: nediskriminaciju, najbolji interes, pravo na život, opstanak i razvoj, participaciju.

Rezultati velikog broja istraživanja su pokazali kako je briga o deci bez roditeljskog staranja uglavnom selektivna i kako se odnosi na evidentiranje nedostataka projekata usmerenih na podizanje kvaliteta usluga i razvijanje tzv. veština osamostaljivanja nakon izlaska iz sistema socijalne zaštite. Međutim, ono što ovim projektima nedostaje jesu sistemska istraživanja u kojima bi se čuo glas mladih na različitim oblicima smeštaja (porodični, hraniteljski i rezidencijalni), kako bi se utvrdili rizici, teškoće i izazovi po napuštanju zaštite, i strateški osmislila podrška za mlade.

Uključivanje dece i mladih u pitanja koja ih se tiču ima suštinski značaj, kako bi interesi i dobrobiti dece ostali u središtu politika i procedura (Ridge, 2002). Evidentni su značajni propusti u beleženju „nefiltriranih” dečijih gledišta, stavova i želja. Uglavnom se dečiji stavovi i gledišta predstavljaju zapravo preko doživljaja odraslih koji su u kontaktu sa njima. Istraživači kreiraju standarde i skale pomoću kojih mere percepcije dece, umesto da koriste otvorene upitnike koji bi prikupljali autentična gledišta dece. Metode odraslih i istraživača ne uspevaju da predstave originalne doživljaje iz dečijeg „sveta” (Edwards, Wearing, 2003). Perspektive dece su retko prisutne u istraživanjima, obično su prerađene i modifikovane tako da odgovaraju perspektivama i polazištima odraslih istraživača (Roberts, Nanson 2000: 229).

Za decu i mlade koji su na alternativnom staranju, participacija ima dvostruki potencijal – da uključi ovu grupu dece kao i da ih zaštiti. Postoje posebni razlozi zbog kojih je „glas dece“ izuzetno značajan za decu bez roditeljskog staranja. Broj odraslih koji učestvuju u procesu donošenja odluka, njihov odnos sa decom i tip odluka koje se donose su znatno drugačije za decu na staranju i drugu decu (Thomas, O Kane, 1999). Dok odluke za decu koja žive sa roditeljima uglavnom donosi jedna do dve odrasle osobe koje su u svakodnevnom kontaktu sa detetom, za mlade na staranju to čini veliki broj odraslih (roditelji, staratelji, stručni radnici, voditelji slučaja, sudije, advokati i drugi). Neki od ovih ljudi nisu ni videli dete ili sagledali šta je njemu važno. Za detetovo samopouzdanje i poverenje je značajno da se njegova gledišta shvataju i uvažavaju ozbiljno (Melton, 1983), što je posebno značajno za decu i mlade koji su imali traumatična iskustva. Participacija je način da se ovi mladi učine aktivnima i da se pomere iz uloge zavisnih od odraslih koji zastupaju njihov glas (Weithorn, 1983). Nalazi istraživanja su pokazali da su smeštaji obično bili stabilniji kada mladi imaju

udela u njihovm izboru (Linsay, 1995). Ovaj nalaz upućuje da mladima više odgovara kada donošenje odluka uključuje njihovu perspektivu. Kada su u pitanju mladi koji se spremaju da napuste alternativno staranje, poseban izazov je u tome što nisu naučili da imaju prostor i dozvolu da učestvuju u odlukama koji ih se tiču. Odgajatelji neretko tvrde da su mladi koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja neodgovorni, a razlog za to se može potražiti i u nepoznavanju načina na koji mogu da donose odluke o svom životu, pa odgovornost nauče da prepuštaju odraslima koji se o njima staraju (Linsay, 1995). Mladi su svesni da se za njih odlučuje dok su na smeštaju i pokazuju, nezadovoljstvo kad izlaze sa staranja jer se od njih tada prvi put očekuje da se samostalno snalaze (Cashmore, Paxman, 1996).

5.1. Zakonodavna osnova participacije mladih

Javne politike često daju primat pravima roditelja u odnosu na decu čak i kada takve odluke ugrožavaju dobrobit dece. Roditelji, kao odrasli imaju veću moć u procesu donošenja odluka. Fizičko kažnjavanje dece i mladih je ostalo u mnogim zemljama praksa legitimnog sankcionisanja ponašanja deteta, iako je Konvencijom o pravima deteta ovo jasno definisano kao ugrožavajuće za razvoj deteta i njegovu dobrobit.

Kada je u pitanju proces donošenja odluka, iako ne mora biti slučaj da je dobrobit dece namerno zanemarena, glas dece se ne čuje i uticaj javnih politika na njihove živote se ne raspravlja, a njihova pitanja ne dostižu vrh političke agende. Član 27 Konvencije o pravima deteta ističe da deca imaju pravo na život u skladu sa njihovim; „*fizičkim, mentalnim, spriritualnim i moralnim razvojem*“. Mladi su prema jednom istraživanju istakli da je konstantan nedostatak emotivne podrške i usmeravanja teži od neadekvatne ishrane (Cashmore, 2002).

Da bi se gledišta mladih mogla predstavljati i zastupati značajno je sagledati dokumente i mehanizme koji regulišu i preporučuju učešće dece i mladih u procesima koji se odnose na njihov život i dobrobit. U nastavku će biti predstavljeni i analizirani dokumenti koji se odnose na participaciju mladih i instrumenti koji obezbeđuju uspešno uključivanje mladih u svet odraslih.

Prema Konvenciji o pravima deteta i Svetskom programu akcije za mlade (The World Programme of Action for Youth to the Year 2000 and Beyond, 2010), *aktivno učešće mladih je centralno za efektivnu participaciju mladih u društvu i donošenje odluka*. U akcionom planu se ističe princip da mladi imaju pravo da iskažu svoje gledište oko svih stvari koje ih se tiču i koje na njih utiču i da se njihova gledišta ozbiljno uvažavaju. Član 12 Konvencije o pravima deteta (KPD) jasno ističe da je participacija substantivno pravo sve dece i mladih ljudi (UN, 1989).

Program akcije za mlade iz 2000. prepoznaje da je aktivno učešće mladih u smislu efektivne participacije u procesu donošenja odluka ključno za uspeh i predstavlja jedan od deset prioriteta među predviđenim programskim aktivnostima. Implicitno se pretpostavlja da su mladi deo rešenja za probleme sa kojima se suočavaju, a ne samo problem koji drugi treba da reše. Može se reći da je prvi katalizator promene u odnosu prema mladima bila Konvencija UN o pravima deteta iz 1989. koja je uvela novu filozofiju o deci i mladima do 18, jer je prepoznala značaj poštovanja i uvažavanja dece i mladih. Konvencija kao jedan od nosećih principa navodi da deca i mladi imaju pravo da izraze svoje gledište o svemu što ih se tiče i da njihovo gledište bude ozbiljno uzeto u razmatranje. Član 12 Konvencije jasno ističe da je participacija substantivno pravo dece.

Usvajanje ove konvencije je imalo globalni uticaj. Gotovo sve zemlje sveta imaju različite inicijative kojima podstiču i osvešćuju značaj učešća dece u procesima donošenja odluka. Ipak, ovo pravo da se glas mladih čuje nije univerzalno prihvaćeno. Ovo pravo predstavlja radikalni zaokret u vezama između mladih i odraslih i predstavlja izazov za mnoge tradicije i društva. Prihvatanje da je učešće mladih neophodno, ne znači da odrasli nemaju nikakvu odgovornost prema njima. Zapravo, mladi ne mogu da zastupaju svoje interese samostalno u svim okolnostima. Zadatak odraslih je da nauče da sarađuju sa mladima i da im pomognu da izraze svoja gledišta i da razviju strategije za unapređenje sopstvene dobrobiti.

Kada je u pitanju regulativa Republike Srbije, participacija dece na alternativnom staranju je regulisana porodičnim zakonom i Zakonom o socijalnoj zaštiti. Ova dva zakona pretpostavljaju participaciju ali ne ističu posebno mlade na alternativnom staranju kao osetljivu grupu. Participacija je prepoznata kao pravo za sve mlade u društvu pa time i u sistemu socijalne zaštite, a porodični zakon u odeljku o

participaciji korisnika, ne precizira uzrast korisnika u njihovom pravu na participaciju. Iako se može pretpostaviti da na taj način implicitno obuhvata sve grupe korisnika, eksplicitno izostavljanje populacije dece i mladih može ih dovesti u rizik od isključivanja iz procesa donošenja odluka.

Drugi izazov se odnosi na zakonsku formulaciju učešća dece, prema kojoj: „Dete ima pravo da, u skladu sa uzrastom i zrelošću, učestvuje i da slobodno izrazi svoje mišljenje u svim postupcima u kojima se odlučuje o njegovim pravima” (ZSZ, čl. 35). Ovakva formulacija nije precizna, jer govori o slobodnom izražavanju mišljenja u odnosu na uzrast deteta. To bi moglo da se tumači i kao da deca predadolescentnog uzrasta, kao i deca sa teškoćama u razvoju imaju pravo na mišljenje u skladu sa okolnostima. Postavlja se pitanje kako se tumači i ko je odgovoran za tumačenje tog sklada i u kojoj meri omogućava da se gledište dece zapravo ne razmatra. Prvi problem se očito odnosi na diskriminaciju, a drugi je semantičke prirode. Svako dete bez obzira na to koliko ima razvijeno mišljenje ima neko gledište o situaciji u kojoj se nalazi. Kada bi se na taj način formulisalo pravo na učešće svako dete bi trebalo da ima pravo da slobodno izrazi svoje gledište u svim pitanjima koja ga se tiču, na način koji je prilagođen detetu. Ovo ne znači da bi detetovo gledište imalo uvek presudni uticaj na donošenje odluka, već bi se deca na ovaj način učila postepenom uključivanju u proces donošenja odluka i osnaživala bi se njihova prava na izražavanje svojih pogleda na situacije u koje su uključeni i koje se na njih odnose. Zakoni samo predstavljaju okvire za postupanje, a za uključivanje dece u procese donošenja odluka potrebna su znanja i veštine kao i resursi da se proces postepenog preuzimanja odgovornosti u odlučivanju osigura.

5.2. Teorijski pristupi participaciji dece

Prava deteta proizilaze iz ljudskih prava i pripadaju svakom detetu. Ona se ne razlikuju ni u suštini ni u osnovi već su specifična manifestacija ljudskih prava. Dečija prava su posebno izdvojena jer je ustanovljeno da su deca autnomne jedinice koje imaju svoje specifične potrebe i da zbog uzrasta i osetljivosti zahtevaju dodatnu zaštitu, pa je potrebno izdvojiti posebnu oblast prava da bi se oni zaštitili. Jedna od suštinskih pomaka u ostvarivanju prava deteta je sagledavanje deteta kao subjekta prava, koje

pravno formalno od države može da zatraži ostvarivanje svojih prava. Dečija prava se ne razmatraju u odnosu na obaveze i odgovornosti koje oni mogu imati, jer razumevanje deteta kao objekta kome je potrebna zaštita premešta na nivo subjektivizacije deteta koje ima gledište. Uvažavanje dečijih prava direktno je povezano sa dečijim učešćem u ostvarivanju tih prava.

Ako se saglasimo sa Hartovom definicijom participacije kao procesa deljenja odluka koje utiču na nečiji život kao i na život zajednice u kojoj živi. Participacija predstavlja sredstvo za izgradnju demokratije kao i standard za merenje demokratije. Participacija predstavlja fundamentalno pravo građanstva (Hart, 1997: 5). Parparticipaciju sagledavamo kao proces i razumemo da tu dolazi do smenjivanja faza: dijaloga u odlučivanju, izvršenje, fidbek i refleksija kao polazana tacka dijaloga u odlučivanju. Razmatranje participacije kao procesa omogućava nam da uvažavamo i poštujemo rastuću praksu uključivanja osetljivih grupa u procese odlučivanja. Može se reći da je participacija ključna za razrešenje diskusije povodom toga da li je participacija jednakost u učešću ili jednakost u komunikaciji? Stav koji je dominira je da je participacija svojevrsan proces i može biti deo drugih procesa kao što je „participativno staranje”. Oba procesa i participacija i staranje su jednaka. Participacija nije instrument staranja niti instrument učenja, ona je osnovni sastojak ovih procesa (Wilkinson, 2000).

U razmatranju pitanja šta motiviše ljude da se uključe, teorija aktivnog građanstva daje odgovor balansiranjem koncepata: izazova, kapaciteta i povezanosti (Stroobants i sar., 2001).

Prva stvar koja izaziva učešće je izazov odnosno privlačnost neke teme lične ili socijalne koja privlači pojedince da u njoj učestvuju. Povezana sa tim, mladim ljudima je da bi učestvovali potrebno da imaju doživljaj da njihovo učešće može da dovede do promena. Sam kapacitet da naprave razliku inicira participaciju. Ovaj kapacitet se odnosi na specifična znanja, iskustva, uvide i strategije. Mladi vide prednost izazova samo kada poseduju veštine (Van Beers, 2002).

Značajno je da mladi osete da su povezani sa sredinom i zajednicom i da su njihove ideje podržane kako bi mogli da se uključe i suoče sa izazovima (Siegler i sar.,

2003). Kako bi se došlo do prave mere kapaciteta, izazova i povezanosti, nužan je dijalog.

Mladima je potreban dijalog kako bi razvili mišljenje, a za to im je potreban prostor i sloboda da razviju kapacitete i svoju ličnost. Mladi koji su korisnici usluga socijalne zaštite često imaju sužen prostor za učešće i razvoj i osećaju da imaju mnogo manje kontrole. Jedina mogućnost njihovog učešća je ako mladi imaju osećaj da njihovo učešće može nešto da promeni i ako se njihovo gledište uvažava.

5.3. Modeli participacije

Prvi modeli participacije koji su se pojavili bavili su se stepenovanjem participacije (Arnstein, 1969). Njen model se odnosi na odrasle i govori o građanskom učešću i u javnom planiranju u Sjedinjenim Američkim Državama. S obzirom na promenjen odnos društva prema deci, mnogi autori su nastojali da ovaj model adaptiraju kako bi obuhvatao i učešće dece.

Hart je prvi adaptirao Ejrnstejnin model tako da se odnosi i na decu i mlade, a kao model je koristio skalu od osam rangova (manipulacija, dekoracija, tokenizam, odlučivanje odraslih ali informisanje mladih, konsultovanje i informisanje, odrasli su inicirali i delili odluke sa mladima, mladi su započeli i usmeravali dogovore, mladi su započeli i delili odgovornost u odlukama sa odraslima) (Hart, 1997). Prva tri ranga isključuju decu i mlade iz procesa odlučivanja.

Korisnost ovog modela je ograničena, jer pretpostavlja da je participacija na nižim nivoima manje vredna od participacije na višim nivoima. Ipak možemo govoriti o participaciji ako dete napravi izbor da želi ili ne želi da učestvuje.

Kao osvrt na Hartov model merdevina participacije, nastao je model mrežne participacije (Lardner, 2012). Za razliku od Hartovog modela koji pretpostavlja da učešće na višem nivou, znači ujedno i bolju poziciju, Lardner zastupa stanovište da u različitim okolnostima i različit nivo participacije može biti odgovarajući. Praveći vezu između participacije i osnaživanja razvija model mreže bolje oslikava kompleksnost u odlučivanju.

Ideju o participaciji dece i mladih preuzima i Treseder koji zastupa ideju da mladi treba da učestvuju sa odraslima u procesu donošenja odluka, ali on dodaje da odrasli u tome treba da im pomognu (Treseder, 1997).

Oslanjajući se na sve modele participacije Šer predstavlja seobuhvatan model koji ima pet nivoa participacije i tri nivoa posvećenosti na svakom nivou participacije koji su nazvani: otvaranje, šansa i obaveza (Shier, 2001).

Otvoravanje počinje čim stručni radnik preuzme slučaj, ovde još uvek ne mora da bude kontakt sa detetom, ali se smatra da se otpočinje sa procesom participacije jer se obavezuje na posvećenost slučaju. Šansa se javlja u procesu participacije kada stručni radnik poseduje veštine, znanja i resurse potrebne da zadovolji potrebe deteta i mlade osobe. Obaveza se odnosi na pravilo organizacije da postupa po tom nivou.

Ovaj model je koristan za uključivanje dece i mladih u proces donošenja odluka, a naročito u planiranje.

Sagledavanjem ovih različitih modela participacije, jasno je da su potrebne tri ključne stvari da bi participacija bila efikasna, a to su znanje, mogućnost i podrška (Wilow, 2002).

Znanje se odnosi na način na koji se detetu obezbeđuju informacije koje su mu potrebne i na jeziku koji mogu da razumeju. Tokom rada na slučaju, esencijalno je da dete ili mlada osoba ima osnovne informacije o tome šta je plan, kako izgledaju sastanci o izradi plana, šta se na njima dešava i kako on može da učestvuje. Bitno je da se jezik prilagodi detetu kako bi razumelo šta se od njega očekuje i kako može da učestvuje. Institucije se oslanjaju na svoje zaposlene da će razjasniti deci o čemu je reč, ali uglavnom ne rade ništa kako bi osigurali da obezbeđuju jasne i dostupne informacije u formi koja je jasna deci sa kojom rade.

Da bi deca mogla da učestvuju, potrebno im je osigurati mogućnosti za učešće. Neke institucije koriste snimanje dečijih gledišta u onosu na njihov individualni plan i to čuvaju u dečijem dosijeu (Van Beers, 2002). Načini omogućavanja dečijeg učešća u odlukama mogu biti različiti, ali je potrebno da budu deo kulture samih institucija.

Participacija dece i mladih je olakšana kada imaju podršku od strane odrasle osobe od poverenja. Iako se ovo odnosi na svu decu, deca na staranju su posebno osetljiva i imaju manje poverenja u odrasle, pa im ova podrška još više znači. Naročita podrška je potrebna deci i mladima koji osećaju da ih odrasli nisu slušali i da njihovo gledište nije uvažavano, ova deca nisu navikla da iznose svoje gledište, pa im treba osigurati dodatnu podršku. Podršku mogu obezbediti odgajatelji, roditelji, vaspitači, nastavnici, voditelji slučaja i druge osobe iz života dece i mladih (Giligan, 2000).

5.4. Istraživanja o participaciji dece bez roditeljskog staranja

Kod mladih na alternativnom staranju, najčešći formalni procesi u kojima se donose odluke su: konferencije slučaja, sastanci o ponovnim pregledima i porodične konferencije. Od dece i mladih se očekuje da prisustvuju ovim sastancima. Međutim, niz istraživanja je pokazalo da deca i mladi vide ove konferencije kao zastrašujuće ili dosadne, ili ograničavajuće kada su u pitanju njihova gledišta (Aldgate, Stahan, 2001; Munro, 2001;). Ovakvi stavovi mladih proizilaze iz njihovih doživljaja da ovim događajima prisustvuje veliki broj nepoznatih odraslih, obično nemaju informacije koje imaju odrasli i neadekvatno su pripremljeni i loše podržani tokom učešća u odlučivanju. Mladi su takođe pokazali nelagodnost kada je u pitanju broj ljudi kojima su dostupni poverljivi podaci o njima. Ipak, u situacijama kada su imali doživljaj da su njihova gledišta uvažena, mladi su pozitivno reagovali na odluke, čak i kada njihove želje nisu mogle da budu u potpunosti poštovane. Iako mladi žele da budu saslušani, pokazalo se da ne očekuju da bude „po njihovom” uprkos očekivanjima voditelja slučaja (Thomas, O’Kane, 1999). Voditelji slučaja su smatrali da su razlozi učešća mladih u procesu donošenja odluka „da bude po njihovom” ali nalaz istraživanja upućuje da su mladi izjavili da im je mnogo važnije da budu saslušani.

Jedno od istraživanja o zlostavljanju i zanemarivanju u hraniteljskim porodicama je pokazalo da 28% mladih nije intervjuisano kada je postojala prijava zlostavljanja ili zanemarivanja. Mnoga istraživanja o zlostavljanju i zanemarivanju su istakla značaj uvažavanja perspektive i gledišta deteta u situacijama kada postoji sumnja na zlostavljanje i zanemarivanje. Istraživanja o participaciji mladih na alternativnom staranju su pronašla da su gledišta dece beležena samo u četvrtini dosijea (Bell, 2002).

Ovo istraživanje je istaklo potrebu da se teorija, praksa i jezik prilagode deci i mladima kako bi im se omogućilo da učestvuju u procesima koji ih se u velikoj meri tiču. Najveći stepen zadovoljstva dece i mladih su pokazali kada su imali na raspolaganju pomagača koji im je obezbeđivao emocionalnu podršku sa praktičnom pomoći kao što je pomoć oko nalaženja smeštaja, održavanja kontakata sa sibirinzima itd. Neki mladi su identifikovali nastavnike kao značajne odrasle od poverenja, a neki su rekli da su to vapitači ili voditelji slučaja. Kontrolišući stav pomagača i stalne promene voditelja slučaja najviše smetaju mladima da se uključe u procese odlučivanja (Gallagher i sar., 2012).

Istraživanja su pokazala da mladi smatraju da je obrazovanje važno u životu, a da kada je u pitanju odabir škole, mladi na alternativnom staranju često bivaju samo informisani o odlukama voditelja slučaja, a njihove želje i potrebe se retko uvažavaju (Burgund, Zegarac 2014). Kada je u pitanju odluka o smeštaju, gotovo svi mladi obuhvaćeni pomenutim istraživanjem izjavili su da nisu razumeli gde će biti smešteni. Ovakav proces odlučivanja od strane sistema socijalne zaštite ukazuje na isključivanje dece i mladih iz postupaka u kojima je njihovo pravo na učešće neophodno i garantovano zakonom. Studije su pokazale da je planiranje tranzicije ka osamostaljivanju mladih sa alternativnog staranja naročito slabog kvaliteta u pogledu informacija i učešća mladih u planiranju osamostaljivanja (Geenen, Powers, 2006). Nalazi ove studije su zabeležili potrebu za usmeravanjem na mlade, planiranje osamostaljivanja koje je individualizovano i kolaborativno. Mladima je potrebno da nauče kako da formulišu svoje želje i očekivanja od budućnosti, kako da postave ciljeve kako bi dostigli željene rezultate u osamostaljivanju i da identifikuju korake kojima se dolazi do tih ciljeva. Odrasli koji su podrška iz sistema alternativnog staranja pomažu mladima da formulišu ciljeve, postignuća, razjasne poteškoće i prevaziđu brijere (Nilsen, 2005),

Od mladih, a naročito osetljivih mladih ne može se očekivati da će preuzeti ulogu lidera u procesima odlučivanja ako su u dužem periodu bili obeshrabrivani i pasivizirani nizom intervencija. Ako razumevamo participaciju kao proces, značajno je da se mladi kontinuirano podstiču na uključivanje u odluke koje ih se tiču.

Na mlade veliki uticaj ima to što se dešava sa njima nakon sastanaka ili sudskih procedura. Potrebno je da imaju što pre jasnu povratnu informaciju koja bi ih informisala o implementaciji odluka koje se na njih odnose (Tweddle, 2005). Mladi moraju biti informisani što je pre moguće o administrativnim ili zakonskim odlukama koje na njih utiču (Australian Law Reform Commission, 1997). U kontekstu dečije zaštite to znači da se *odluke o deci donose sa decom*.

Brojna istraživanja su pokazala da mladi na alternativnom staranju imaju ograničene mogućnosti da se uključe u proces donošenja odluka od značaja za njihov život i dobrobit (Johnson i sar, 1995; Giligan, 2000; Burgund, Žegarac, 2014). Uglavnom odluke donose odrasli, stručnjaci, koji pretpostavljaju da konsultovanje mladih ne bi bilo konstruktivno ili zato što mladi ne umeju da prepoznaju svoje interese ili su njihove želje nerealne (Burgund i Žegarac, 2014). Neki mladi nisu dobili ni adekvatna objašnjenja zašto su ušli na alternativno staranje. Češće se to dešavalo sa decom i mladima na nižem uzrastu, ipak s obzirom na to da ima mladih od 16 – 18 godina koji ne znaju razloge izmeštanja iz porodica, govori o neuspehu sistema socijalne zaštite da uključi decu i mlade u proces donošenja odluka (Cashmore, Paxman, 1996, Zegarac i sar., 2014). Jedno istraživanje je pokazalo da je samo jedna trećina mladih (29%) pomogla voditelju slučaja da odluče gde će živeti (Wilson, Conroy, 1999), druga studija je pokazala da 62% dece na smeštaju kaže da nije učestvovalo u odluci gde će živeti, a u nekim slučajevima im nije rečeno ni da će menjati smeštaj (Community services commission, 2000).

Deca i mladi uviđaju kada nema prostora za njihovo uključivanje u procese donošenja odluka. Postaje im jasno da ih u nekim situacijama odrasli isključuju iz procesa donošenja odluka. Jasno im je kada će se njihov glas čuti, a kada će biti samo formalno obavešteni o odlukama koje se za njih donose. Pasiviziranje mladih rađa pasivne građane, neosetljive na mogućnosti participacije, koji nastavljaju tradiciju isključivanja mladih iz procesa odlučivanja. Deca i mladi moraju biti upoznati sa mehanizmima koji osiguravaju njihovu participaciju, kako bi mogli da se uključe u procese odlučivanja. Mehanizmi treba da budu sastavni deo svake institucije koja radi sa mladima, a način korišćenja mehanizama treba da bude primenljiv i jasan deci.

5.5. Značaj uvažavanja gledišta mladih na alternativnom staranju

Analize različitih praksi na globalnom nivou su pokazale da je izostanak perspektive mladih u politikama na različitim nivoima usko povezan sa nepoštovanjem njihovog najboljeg interesa. U mnogim državama mladi nemaju pravo glasa do 18. godine, njihov pristup donošenju odluka, medijima i sudovima je ograničen ili ne postoji. Komitet za prava deteta je utvrdio da, iako većina zemalja preuzima različite načine uključivanja dece u odluke koje ih se tiču, gotovo nijedna država ne čini to do svog punog potencijala (World Youth Report, 2003).

Pozicija autoriteta odraslih u odnosu na decu i mlade može dovesti do zloupotrebe od strane odraslih. Kulturološka pretpostavka da mladi ne treba da izazivaju ili preispituju stanovišta odraslih izražavanjem svojih gledišta, nekada dovodi do kršenja prava mladih, do njihove ekonomske eksploatacije, vojnog regrutovanja, i seksualne zloupotrebe. Do sada je brojnim istraživanjima potvrđeno da je znatan broj mladih bio izložen zlostavljanju i zanemarivanju, a naročito mladih iz osetljivih grupa kao što su mladi bez roditeljskog staranja (Avery, 2001).

Odrasli kroz okvire svoje profesije, uloge i položaje utiču na odluke, politike i akcije kojima se nekada na neodgovarajući i povređujući način ponašaju prema mladima, čak i kada je njihov zadatak da promovišu dobrobit mladih. Ovakve postupke karakteriše izostanak i neuspeh uključivanja gledišta mladih. Veliki broj mladih je smeštan u sistem staranja a da njihovo gledište nije razmatrano, nisu učestvovali u izboru škole i zanimanja, starateljstvo nakon razvoda se često dodeljuje ili majkama ili očevima bez obzira na okolnosti u kojima mladi žive i njihova gledišta o tome kako će to uticati na njihove živote (World Youth Report, 2003). Postoje brojni podaci koji ukazuju da su prakse u kojima se gledišta dece i mladih ne vide i ne poštuju, mladima načinile više štete nego koristi (Karkara, 2000).

Mladi su ravnopravni učesnici u društvu sa svojstvenim veštinama i kapacitetima i mogu da pronađu konstruktivna rešenja za svoje probleme. Očevidno je da postoje teškoće ili da se prihvati legitimnost doprinosa mladih programima, politikama i donošenju odluka.

Istraživanjem i izražavanjem mišljenja i gledišta mladi razvijaju veštine, grade kompetencije povećavaju samopouzdanje i dobijaju aspiracije. Što više prilike mlada osoba stiče za učešćem u značajnim odlukama, postaje sve uspješnija. Uključivanje mladih u odlučivanje za uzvrat povećava razvojne kapacitete (Rajani, 2000). Niz istraživanja je pokazalo da deca i mladi koji su osnaženi da učestvuju u odlukama u svojoj porodici i zajednici postižu zdrav razvoj (npr. Sinclair, 1998).

Participacija služi mladima da ostvare svoja prava kao korisnici usluga i otvara mogućnost da se usluge unaprede. Individualno, participacija pomaže da se unapredi zaštita dece tokom procesa donošenja odluka (Sinclair, 1998; Utting, 1997). Obezbeđivanjem da se glas dece čuje, smanjuje se prostor odraslih da donose odluke u njihovo ime. Ovo ima funkciju zaštite u okolnostima kada bi odluke odraslih mogle biti protivne interesima mladih. Participacija podstiče i unapređenje individualnih komunikacionih veština, samopouzdanja i osećaja samoeфикаsnosti (Gilligan, 1998). Prilikom istraživanja participacije dece i mladih, mladi su izjavljivali da nisu uvek u prilici da učestvuju u donošenju odluka koje ih se tiču, a da nekada nisu ni informisani o tome kakve posledice donešene odluke mogu imati po njih (Vardon, 2004: 37).

Participacija pretpostavlja kontinuitet i zato predstavlja proces, a ne jednokratan čin u procesu donošenja odluka. S obzirom na to da se participacija odnosi na uzimanje u obzir osećanja, želja i perspektiva deteta u svim postupcima ali i tokom svakodnevnih aktivnosti, može se zaključiti da predstavlja kontinuiran dijalog, ali može se sprovoditi i tokom procedura kao što je procena, planiranje i pregledi, konferencije o dečijoj zaštiti, procedure starateljstva ili usvojenja, porodičnih konferencija ili žalbi (Sinclair, 1998).

Kada su mladima obezbeđeni mehanizmi za učešće u donošenju odluka, kršenje njihovih prava se umanjuje. Da bi ovi mehanizmi bili korisni mladima, moraju biti precizni, dostupni, jasni i primenljivi za mlade. Inače služe samo da se održi pozicija odraslih autoriteta i prividno ostvari demokratija. Posledično, mladi kojima se stalno uskraćuje pravo da izraze svoja gledišta uče se da budu submisivni, osetljiviji su i podložniji zloupotrebi od strane odraslih.

5.6. Uključivanje mladih na alternativnom staranju u proces donošenja odluka

Mali broj istraživanja se bavi gledištima dece o prirodi učešća u različitim procesima odlučivanja. Tamo gde ima istraživanja, često se ističe da su deca i mladi osećaju neprijatno kada ih neko pita za mišljenje, i da su skeptični da će se njihovo gledište uvažiti. Često se osećaju nepripremljenima za participaciju, ne znaju ko će biti prisutan na sastancima na kojima se donose odluke, o čemu će se govoriti, šta će se nakon toga dogoditi, kada i kako da govore i kako da kažu šta osećaju naročito ako se utiče na druge prisutne u prostoriji (Sinclair, 1998).

Mnogi mladi smatraju da njihova gledišta nisu važna, da ne mogu da utiču na ishode odlučivanja i da demokratija za njih ne važi (Cashmore, 2002). Iako u mnogim društvima, a tu pripada i Srbija, formalni procesi glasanja za državu počinju sa 18 godina, uključivanja dece u proces donošenja odluka, počinje već sa deset godina, pa nam to sugeriše da mladi treba da učestvuju u civilnom društvu i mnogo ranije. Tradicionalno stigmatizovane grupe koje zauzimaju nepriviligovane pozicije u društvima kao što su i mladi na alternativnom staranju imaju veću potrebu od ostalih za učešćem u zastupanju svojih potreba i prava. Obezbeđivanje informacija deci i mladima u skladu sa njihovim uzrastom, kao i upotreba informacionih tehnologija i multimedijalnih poruka mogu da osiguraju veće uključivanje dece i mladih u pitanja koja ih se tiču.

Na žalost, mnoga istraživanja su pokazala da mladima niko nije pokazao način na koji mogu da se žale, niti osobu kojoj mogu da se žale a da njihove brige i potrebe budu uvažene. Mladi radije biraju da se obrate starijoj osobi od poverenja, nego da koriste formalne procedure žalbi (Munro, 2001). Bez podrške i ohrabrenja od strane odrasle osobe od poverenja, retko koja mlada osoba odlučuje da koristi formalne sisteme žalbi, čak iako je upoznata sa njima (Community Services Commission, 2000; Utting i sar., 1998). Glavni razlozi su to što su mladi uplašeni, uvereni da niko neće verovati ili ih neće saslušati i da će snositi posledice ukoliko se budu žalili (Cashmore, Paxman, 1996).

Mladi bi želeli da se njihova gledišta ozbiljno uvažuje, a sa druge strane uplašeni su veličinom, formalizmom, jezikom i strukturom koja im je nametnuta od strane odraslih (Bell, 2002). Mladima je važno da znaju da mogu da utiču na odluke. Kada su u pitanju dosije mladih, istraživanja su pokazala da mladi ne osećaju kao da su njihovi i da mogu imati uvid u njih. Prema jednom istraživanju, samo četvrtina mladih je dobila kopije svojih planova emancipacije (Baldry, Kemmis, 1996; Bell, 2000).

Mladi su identifikovali participaciju kao jedan od pet ključnih ciljeva političke akcije i navili brojna očekivanja kao što su: bolji pristup informacijama, unapređeno građansko vaspitanje, obezbeđivanje konsultacija sa vladom i državnim institucijama. Prema istraživanju sprovedenom od strane Evronet-a, mladi osećaju da su njihova gledišta kontinuirano zanemarena od strane odraslih, žele da imaju šansu da budu saslušani i da njihova gledišta budu uvažena, i veruju da mogu da pruže značajniji doprinos društvu (Landsdown, 2000).

Participacija mladih predstavlja izazov za sve zemlje i uočljivo je da je nedovoljno integrisana u različite sfere života mladih. Mnogi akteri javnog života još uvek nisu uvereni da mladi mogu i treba da imaju vodeću reč u kreiranju odluka koje se na njih odnose. S toga su mladi marginalizovani u mnogim demokratskim procesima.

Potrebno je da se mladi uključuju u proces donošenja odluka, njihova gledišta treba da se vide jasno i da budu dokumentovana. Participacija promoviše dobrobit i razvoj mladih, ojačava njihovu posvećenost i razumevanje ljudskih prava i demokratije i obezbeđuje im zaštitu, i omogućava im da učestvuju u procesu donošenja odluka.

Istraživanja su pokazala da nedostaju mehanizmi osnaživanja i omoćavanja dece i mladih bez roditeljskog staranja kako bi se uključili u procese donošenja odluka. To nije samo pravo deteta već se može reći da predstavlja zadatak odraslih koji se o njima staraju i razvojni imperativ koji deci i mladima omogućava zrelo ponašanje tokom razvoja, pa i kasnije, u odraslom dobu (Munro, 2005).

Participacija je ključna u osiguravanju optimalnog razvoja za mlade i za dostizanje boljeg uključivanja u društvo. Napredak u promovisanju participacije treba da bude održiv i podržan. Participacija mladih mora da postane integralna komponenta lokalnih, nacionalnih i internacionalnih politika za mlade i treba da obezbeđuje okvir za

odluke i akcije koje utiču na svakodnevni život mladih. Samo na taj način će posvećenost participaciji dobiti na značaju, a tradicionalni pristupi usmereni ka mladima će evoluirati. Potrebno je da se promoviše poštovanje mladih kao socijalnih aktera, agenta promene u svojim životima i građana u svojim društvima.

Deca i mladi na alternativnom staranju žele da budu uključeni u većoj meri u proces donošenja odluka, naročito kada je u pitanju mesto gde će živeti kao i način kontakata sa porodicom. Pokazalo se da mladi nemaju očekivanja da će kontrolisati proces donošenja odluka, ali da žele da budu informisani i uključeni u taj proces. Takođe se pokazalo da su mladi više zainteresovani za neformalne procese učešća koji su zasnovani na ličnim vezama sa voditeljima slučaja od učešća u formalnim procesima konferencija slučaja ili žalbi. Iz perspektive mladih, participacija je mogućnost da razgovaraju sa osobom kojoj veruju, da budu saslušani, informisani o opcijama i problemima i da imaju odgovarajuću mogućnost izbora, kao i da kažu šta žele. Kada su u pitanju institucije za zaštitu dece, potrebni su obučeni stručni radnici i odgajatelji koji su spremni da slušaju, ohrabruju učešće dece i mladih i koji su spremni da im pruže podršku. Postojanje odgovarajuće legislative koja podržava mlade da učestvuju u odlukama je suštinski uslov za njihovu participaciju. Takođe, neophodna je i povratna informacija od strane mladih da bi se utvrdilo kako se proces participacije odvija.

6. REZILIJENTNOST MLADIH KOJI NAPUŠTAJU ALTERNATIVNO STARANJE

6.1. Razvoj teorije rezilijentnosti

Razvoj teorije o rezilijentnosti je predstavljao zaokret u sagledavanju i porekla i tretmana psihopatologije. Osnovni fokus dotadašnjih istraživanja je bio ili na sagledavanju posledica psihopatologije ili na analizi faktora koji doprinose razvoju psihičkih poremećaja. Istraživanja su bila usmerena na razumevanje patologije i deficita, pre nego na činjenicu kako se problemi razrešavaju, prenose i kako se osoba sa njima suočava. U oblasti mentalnog zdravlja je dominirala psihoanalitička orijentacija koja je imala za cilj da prepozna bolest kod pojedinca.

Već prva istraživanja fenomena rezilijentnosti su pokazala da modeli koji su usmereni na predikcije patologije nisu konstruktivni, da su vrlo ograničeni i da obezbeđuju slabo razumevanje kako kod neke dece i mladih dolazi do dobrih ishoda uprkos teškoćama sa kojima se suočavaju. Ova informacija je značajna u kreiranju intervencija za decu koja su bila izložena rizicima.

Jedan od najvećih doprinosa ranih istraživanja rezilijentnosti jeste usvajanje ideje da je u kontekstu teškoća moguć pozitivan razvoj, što je poslužilo za razvoj preventivnih i tretmanskih intervencija, naročito kod dece u riziku od problema u ponašanju i patologija.

Istraživanje rezilijentnosti se dešavalo u četiri velika talasa. U prvom talasu istraživanja su bila fokusirana na detaljan opis fenomena rezilijentnosti zajedno sa bazičnim konceptima i metodologijom orijentisanom na pojedinca (O'Dougherty i sar., 2013). Analizirane su i opisivane karakteristike pojedinaca koji su uspeli u životu i pored teškoća sa kojima su se suočavali. Prvi talas istraživanja se bavio karakteristikama crta ličnosti kod pojedinaca.

Drugi talas je doveo do dinamičnijeg razumevanja rezilijentnosti, usvajanjem razvojnog sistemskog pristupa teškoćama i rizicima i fokusom na transakcije između pojedinaca i sistema u kojima pojedinci funkcionišu. Rezilijentnost počinje da se

sagledava kao proces koji zavisi i od osobina pojedinca ali i od okolnosti u kojima se rizici javljaju. Razvoj i afektivna vezanost, moralni i etički razvoj, samoregulativni sistemi za modelovanje emocija, uzbuđenja i ponašanja, sistemi prevladavanja i motivacije kao i neurobihejvioralni i sistemi procesiranja informacija koriste se kao primeri sistema sa adaptivnim potencijalom. Ovi sistemi odgovaraju na širok spektar izazova i normativnog i nenormativnog karaktera. Drugi talas razvoja teorije rezilijentnosti koristi jezik systemske teorije i uvodi pojmove poput ekvifinalnosti, multifinalnosti, razvojnih puteva, itd. Uticaj socijalnog konteksta, teškoća i izazova se posmatra kroz dečiju perspektivu i doživljaj tih situacija.

Treći talas istraživanja je fokusiran na podsticanje rezilijentnosti intervencijama koje su usmerene na promene razvojnih ishoda. Fokus trećeg talasa je bio na uspostavljanju/izazivanju rezilijentnosti. Istraživanja trećeg talasa su obuhvatala eksperimentalne i randomizirane uzorke ili grupe za poređenje sa eksplicitnim modelima promene. Sa porastom istraživanja iz oblasti postajalo je jasnije koje metode rada doprinose podsticanju prednosti i snaga i kakve intervencije podstiču protektivne kapacitete (Cicchetti i sar., 1993; Luthar, Cicchetti, 2000; Masten, 2001, 2007; Masten, Burt i sar., 2006; Masten, Coatsworth, 1998; Masten, Obradović i sar., 2006; Reynolds, 2003). Najveći doprinos istraživanja trećeg talasa je to što je omogućio opis kako se podstiče rezilijentnost pod različitim okolnostima i kako se može izazivati i podsticati, naročito ako su svi parametri situacije poznati.

Četvrti talas, aktuelan u istraživanjima se odnosi na razumevanje i integraciju rezilijentnosti na više nivoa, sa rastućom pažnjom usmerenom na epigenetski i neurobiološki proces, razvoj mozga i načine na koje sistemi međusobno reaguju da bi oblikovali razvoj (O'Dougherty i sar., 2013).

Istraživanje rezilijentnosti mladih koji se spremaju da napuste alternativno staranje može ukazati ne samo na nivo rezilijentnosti mladih, već i na potencijalne mogućnosti za podsticanje njihove rezilijentnosti kako bi se osigurala uspešna tranzicija ka samostalnosti.

Mladi koji se nalaze u sisemu alternativnog staranja su mladi koji su pretrpeli nedaće u porodičnom okruženju i bili su izloženi duže ili kraće stresnim situacijama. Za

razvoj zdrave osobe značajno je da savlada tehnike suočavanja sa izazovima i teškoćama. Povećanje pulsa, krvnog pritiska i proizvodnje kortizola (hormona stresa), predstavlja reakciju u odgovoru tela na ugroženost. Ukoliko mlada osoba ima podršku značajnih odraslih tokom suočavanja sa stresnim situacijama, ovi fiziološki efekti su umanjeni do nivoa koji ne ometa funkcionisanje deteta. Rezultat je razvoj sistema zdravih odgovora na stres. Međutim, ako je odgovor na stres ekstremno i dugotrajan, a odnosi se na odraslima koji bi trebalo da podržavaju dete nedostupni, rezultat kod deteta može biti oštećen, oslabljen organizam i mozak, sa doživotnim posledicama. Mladi koji se spremaju da napuste alternativno staranje imaju različita iskustva sa odraslima iz okruženja, neki od njih možda nemaju stabilne odnose sa odraslima koji mogu da im pruže podršku, pa je njihova izloženost stresu štetnija.

Značajno je razlikovati tri vrste stresa, na osnovu posledica koje proizvodi: pozitivan, tolerabilan i toksičan stres. Ove tri reakcije predstavljaju telesnu reakciju na doživljen stres, a ne reakciju na sam događaj (Phillips, 2011).

Pozitivan odgovor na stres je normalan i suštinski deo zdravog razvoja, karakteriše ga kratko povećanje broja otkucaja srca i blago povišen nivo hormona. Neke situacije koje bi mogle izazvati pozitivan odgovor na stres su npr: prvi dan sa novim starateljem ili npr. redovna vakcinacija.

Podnošljiv stres predstavlja odgovor tela na aktiviranje sistema upozorenja da se nalazimo u većoj, težoj ili dugotrajnijoj poteškoći, kao što je gubitak voljene osobe, prirodne katastrofe, ili ozbiljne povrede. Ako je izloženost stresu vremenski ograničena i postoje odrasle osobe u okruženju koje pomažu detetu da se prilagodi, mozak i drugi organi se mogu oporaviti od onoga što bi inače imalo štetne efekte.

Toksičan stres je odgovor koji se javlja tokom jakih, čestih, i/ili produženih izlaganja negativnim uticajima – kao što je fizičko ili emocionalno zlostavljanje, hronično zanemarivanje, zlostavljanje, zloupotrebljavanje supstanci od strane roditelja ili staratelja ili mentalnih bolesti, izloženosti nasilju, i/ili multisistemskim problemima u porodici bez adekvatne podrške odraslih. Ova vrsta produženog aktiviranja odgovora sistema za stres može poremetiti razvoj moždane arhitekture i drugih organskih sistema, i može povećati rizik od bolesti povezanih sa stresom i kognitivnih oštećenja i u zrelim

godinama. Kada često dolazi do toksičnog odgovora na stres ili je on izazvan iz više izvora, to može da ima kumulativni efekat na fizičko i mentalno zdravlje pojedinca. Što osoba ima više nepovoljnih iskustva u detinjstvu, veća je verovatnoća razvojnih zastoja, a i kasnije zdravstvenih problema, što obuhvata bolesti srca, dijabetes, bolesti zavisnosti i depresiju (Varese i sar., 2012). Istraživanje pokazuje da pružanje podrške i odgovarajući odnos dece i mladih sa odraslima koji se o njima staraju može da spreči ili preokrene štetni efekat toksičnih reakcija na stres (Johnson i sar., 1995). S obzirom da ovo istraživanje razmatra mreže podrške kao i nivo rezilijentnosti, možemo posredno zaključivati o prirodi stresa kojoj su mladi koji se spremaju za osamostaljivanje sa alternativnog staranja izloženi.

6.2. Štetan uticaj stresa na decu: nalazi istraživanja

Mladi koji napuštaju alternativno staranje izloženi su stresovima koje nosi osamostaljivanje. Ovi mladi su tokom svog života doživeli stres prilikom izdvajanja iz porodice, a neki od njih su možda iskusili i stresove tokom smeštaja ili prilikom promene smeštaja. Kako su više puta mladi iskusili stresne događaja, značajno je razmotriti uticaj stresa na decu i mlade.

Dete koje doživljava toksičan stres izloženo je riziku od promena moždane strukture, epigenetskih izmena, i modifikacije funkcije gena. Upadljive su i implikacije za dugotrajne zdravstvene i razvojne efekte, što obuhvata i povećan rizik od obolevanja od bolesti koje su povezane sa stresom (NSCDC, 2014; Bick i sar., 2012). Toksični odgovor na stres ima ulogu u patofiziologiji depresivnih poremećaja, pojavi disregulacije, postraumatskog sindroma i psihoza (Varese i sar., 2012; Carrion i sar., 2007; Anda i sar., 2006). Odrasli koji su u ranom detinjstvu preživeli nedaće, iskusili su i više fizičkih bolesti i imaju slabo zdravstveno stanje (Wyman i sar., 200; Fagundas i sar., 2013; Danese i sar., 2009). Ovi ishodi uključuju alkoholizam, hronične opstruktivne bolesti pluća, depresiju, rak, gojaznost, pokušaj samoubistva, ishemijske bolesti srca i mnoštvo drugih bolesti i procesa (Benjet i sar., 2013). Model koji povezuje efekte toksičnog stresa sa potencijalnim povećanjem rizika od raka sugerise da direktan uticaj stresa na biološke sisteme ima i indirektan uticaj, u vidu loših zdravstvenih navika kao odgovora na stres (Kelly-Irving i sar., 2013). Naime, nizak

nivo roditeljske topline i ljubavi sa visokim nivoom zloupotrebe i zlostavljanja u detinjstvu dovodi do povećanog multisistemskog zdravstvenog rizika kod odraslih. Obrnuto, jaka roditeljska topline i ljubav u detinjstvu je povezana sa manjim zdravstvenim rizikom u odraslom dobu (Carroll i sar., 2013). Izgleda da majčinska topline neutralizuje toksične stresore, kao što je npr. odrastanje u ekstremnom siromaštvu (Carroll i sar., 2013; Chen i sar., 2011). Podrška majke može da ima zaštitni efekat za decu koja su doživela zlostavljanje u detinjstvu, a takođe utiče pozitivno i na terapiju (Johnstone i sar., 1995; Cowen i sar., 1996). Dugotrajna porodična podrška, što obuhvta brigu i negu i od strane majke kao i očevu zaštitu, utiču na efikasnost tretmana za decu koja su pretrpela zlostavljanje i predstavljaju značajniju predikciju uspeha od vrste zlostavljanja koje je dete iskusilo (Johnstone i sar., 1995). Aktuelno istraživanje razmatra kvalitet podrške mladih koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja pa na taj način možemo zaključivati o nivou, kvalitetu i značaju podrške za mlade iz uzorka kao i veze između podrške i rezilijentnosti mladih.

Rezilijentnost predstavlja mogućnost osobe da se pravilno prilagodi nepovoljnim okolnostima, uprkos teškoćama. Rezilijentnost je dinamična i igra veliku ulogu u toksičnom odgovoru na stres. S obzirom na to da postoje i oni mladi koji su iskusili nedaće u detinjstvu, a nije se odrazilo na njihovo zdravstveno stanje, pretpostavljamo da je neutralizator stresa bila njihova rezilijentnost. Faktori rezilijentnosti su brojni i menjaju se tokom vremena kod pojedinaca. Rezilijentna deca i mladi imaju sledeće karakteristike: viši IQ, blag temperament, percepciju da su efiksani, pozitivan koncept o sebi, realan osećaj kontrole situacije, empatije, i rešavanja problema i društvene veštine (Cowen i sar., 1996; Miller-Lewis i sar., 2013). Faktori koji doprinose rezilijentnosti kod dece koja prolaze kroz nedaće uključuju čvrstu vezu između deteta i roditelja, kao i kvalitetan odnos između deteta i odgajatelja (Miller-Lewis i sar., 2013). Dodatni faktori koji doprinose rezilijentnosti uključuju adekvatnu socijalnu podršku, kvalitet braka, fizičko i mentalno zdravlje roditelja, i doživljaj roditeljske efikasnosti (Cowen i sar., 1996; Miller-Lewis i sar., 2013). Prethodni uspesi u savladavanju nedaća jačaju rezilijentnost. Na smanjenje toksičnog stresa utiču i rane intervencije na podsticanju rezilijentnosti (Garner i sar., 2012). Smanjivanje resursa za socijalnu i psihološku podršku doprinosi da se poveća izloženost toksičnom stresu (Fagundes i sar., 2013). Drugi izvori rizika za izloženost toksičnom stresu mogu biti:

slaba socijalna podrška, kašnjenja u razvoju, neodgovarajuće roditeljstvo i maladaptivna ponašanja u odgovoru na nedaće (Garner i sar., 2012).

Identifikovane su četiri faze u uticaju stresa na decu u ranom detinjstvu. U prvoj fazi, stres obično izaziva alarm. Zatim, u drugoj ili fazi procene, dete pokušava da pronađe smisao za uznemirujući događaj. U trećoj fazi deca traže strategije za prevladavanje i na kraju, u fazi četiri, deca biraju jednu ili više od strategija prevladavanja. Međutim, deca sa nižom tolerancijom na stres su osetljivija i veći broj događaja doživljavaju stresnim. Ta deca često doživljavaju hronični ili toksične stres (Chrousos i sar., 2009).

Zlostavljanje dece i niži socio-ekonomski status povećava rizike ka svim navedenim stresovima.

Konstantan stres kod male dece dovodi do toga da mehanizmi regulacije stresa odstupaju od normalnih mehanizama. Deca koja se suočavaju sa dobrim ili podnošljivim stresom, imaju povećan nivo kortizola. Kada se reši stresna situacija, nivo kortizola se vraća u normalu. Deca koja doživljavaju dugotrajan toksični stres, funkcionišu u stanju straha i to postaje navika (Cannon i sar., 2013). Usled dugotrajnom izlaganju stresu, nivo kortizola, ne može da se vrati na bazalni nivo čak i nakon što je situacija prošla. Hronično izlaganje toksičnom stresu decu dovodi do dugoročne razdražljivosti. To obuhvata povećanje broja otkucaja srca, povišen krvni pritisak i stanje uzbuđenja. Takođe, ova deca mogu da doživljavaju promene u moždanoj hemiji, što dovodi do hiperaktivnosti i anksioznosti (Cannon i sar., 2013). Prema tome, očigledno je da hronični stres u životu deteta može stvoriti značajne fizičke, emocionalne, psihološke, socijalne i promene u ponašanju (Bick i sar., 2012).

6.3. Toksični stres i rezilijentnost

Rezilijentnost kod mladih koji napuštaju alternativno staranje možemo za potrebe ovog istraživanja definisati kao povećanje sposobnosti veština i kompetenci mladih za zrelo i punopravno učešće u procesu donošenja odluka koje su značajne za njihov život i razvoj.

Postoje brojne definicije rezilijentnosti i one uglavnom imaju iste komponente. Jedna od definicija je da rezilijentnost određuje kao skup kvaliteta koji pomaže osobi da prevaziđe negativne efekte suočavanja sa teškoćama (Giligan, 2001). Mnogi autori smatraju da je rezilijentnost kod mladih rezultat ličnih faktora (prirode) i staranja (negovanja) („*nature and nurture*”, Giligan, 2001: 25). Značajno je da se razilijentnost posmatra i razume kao proces, ne samo kao stanje. Interakcija između rizika (koji dovode do loših ishoda) i zaštitnih faktora (koji ojačavaju osobu) doprinosi podsticanju dinamičnih razvojnih procesa koji odlikuju rezilijentnost.

Brojni autori su pokušali da sumiraju kvalitete koji su povezani sa rezilijentnošću kod dece i došli su do sledećih (Wassell, Gilligan, 2010; Coween i sar., 1996):

- *Dobro samopouzdanje*, koje se razvija sa doživljajem prihvatanja od strane drugih osoba koje dete ceni uz uspeh koje dete postiže u obavljanju svakodnevnih zadataka. Postignuća utiču na doživljaj sposobnosti, jačaju aspiracije za postizanje novih rezultata i povećavaju motivaciju (Milanović-Dobrota, Šestić, 2012).
- *Doživljaj samoefikasnosti* označava uverenje u sopstvene kvalitete, optimizam, izdržljivost kao i verovanje da ulaganje napora dovodi do uspeha. Za decu i mlade koji su imali veoma teško detinjstvo doživljaj ponosa da su „borci“ i da su uspeali da prevaziđu teškoće doprinosi samoefikasnosti. Uzimanje učešća i odgovornosti u procesu donošenja odluka povećava doživljaj samoefikasnosti kod mladih.
- *Inicijativa* je sposobnost i želja za preuzimanjem akcije, koja podrazumeva i preduzimanje aktivnosti koje obustavljaju stresne situacije. Deca i mladi koji se suočavaju sa teškoćama bolje podnose stresove ako kreativno odgovore na probleme. Ovo se nekad kombinuje sa snažnim osećajem za odgovornost prema drugima, npr. prema sibličima. Mladi koji su sposobni da na više različitih ili kreativnih načina pristupe problemu, a uz to preuzmu odgovornost za staranje o sibličima, često su rezilijentniji od drugih koji nemaju takve okolnosti.

- *Sudbina i moralnost* se mogu opisati kao „širi sistem verovanja koji može pomoći detetu da uspe u rešavanju problema ili u preživljavanju niza izazova i okolnosti.“ (Wassell, Gilligan, 2010: 23) Osećaj ukorenjenosti, smislenost i koherentnost u iskustvima, daje detetu optimizam i uverenje da život ima smisla (Wassell, Gilligan, 2010).
- *Poverenje* je uverenje da se osoba može osloniti na nešto ili na nekoga. Razvoj poverenja prema drugim ljudima ne podrazumeva nužno ljubav, ali je važno da se ti ljudi doživljavaju kao pouzdani, da se poštuju, cene i da se od njih očekuje da neće izneveriti ukazano poverenje.
- *Afektivna vezanost* je „veza između dve individue koja postoji kroz prostor i vreme i služi da spoji osobe emocionalno“ (Klaus, Kennell, 1976, citiran u Fahlberg, 1994). Sigurni obrasci afektivne vezanosti utiču da se dete oseća sigurnim dok istražuje svet. Mnoga deca na alternativnom staranju čiji primarni obrasci afektivne vezanosti nisu bili podržani ili predvidivi, nisu u stanju da uspostave ovakve veze sa drugima. Jedno od obeležja rezilijentnosti kod dece je sposobost „regrutovanja“ odraslih koji se o njima staraju da se posebno pobrinu za njih kada im je to potrebno. Ovi odrasli mogu biti različite osobe iz okruženja: roditelji, staratelji, komšije, učitelji, odgajatelji itd.
- *Koncept sigurnog okruženja* (sigurne baze) potiče od sigurne afektivne vezanosti sa primarnim objektom. U kontekstu dece na alternativnom staranju, razvijeno je šire značenje: obezbeđenje konzistentnog i stabilnog mesta za život i kontinuitet u vezama koje dozvoljavaju održavanje i razvoj stabilnih veza. Tamo gde su promene smeštaja neizbežne, potrebni su posebni napor da se detetu osigura stabilnost i kontinuitet u drugim sferama, npr. u školi, vezama sa vršnjacima i sl. (Johnston i sar., 2013).
- *Značajne uloge* se odnose na uspeh u akademskim i neakademskim aktivnostima kao što je škola, sportske aktivnosti, povremeni posao, volonterske aktivnosti, briga o siblićima, staranje o domaćinstvu pod uslovom da ne prevazilazi sposobnosti mlade osobe, jer onda izaziva frustraciju. Ove uloge ostvaruju pozitivne efekte na nekoliko načina: obezbeđuju pozitivan identitet, izvor su samopouzdanja, mogu da budu izvor

zadovoljstva i nade ili da skrenu pažnju sa teškoća sa kojima se mladi suočavaju.

- *Autonomija* podrazumeva sposobnost donošenja odluka. Mladi mogu da prave greške i da uče iz tih grešaka ukoliko imaju autonomiju. Oni preduzimaju razumno proračunate rizike. Autonomna deca i mladi se dobro snalaze u samoregulaciji, odnosno imaju kontrolu nad sopstvenim emocijama i ponašanjem. (Milanović-Dobrota, Šestić, 2012).
- *Identitet*, jer mladi na staranju imaju snažnu potrebu da znaju i razumeju ko su, gde pripadaju i kome su važni. Nekima od njih je potrebna pomoć da pronađu ove odgovore. Etnicitet, jezik, religija i kultura mladih čine sastavni deo njihovog identiteta. Očuvanje njihove tradicije i kulture pomaže im da steknu osećaj koherentnosti i sigurnosti (Johnston i sar., 2013).
- Mladi koji imaju dobre *uvide* u svoje teškoće, realistične procene svojih doprinosa kao i učešća drugih u nastalim teškoćama, će verovatnije biti rezilijentni. To se odnosi i na mlade koji su u stanju da prepoznaju dobrobiti kao i negativne efekte od preživljenih traumatskih iskustava. Uvidi pomažu ljudima da preuzimaju odgovarajuće akcije i izbore, što je povezano sa samoeфикасношću i inicijativom.
- *Humor* je značajan dodatak ili sastojak rezilijentnosti. Pomaže ljudima da se distanciraju i samim tim umanje emocionalnu bol i može im pomoći da održe veze, pošto su duhoviti ljudi uglavnom popularni. Humor čak može biti i izvor građenja karijere (Miller-Lewis i sar., 2013).

6.4. Podsticanje rezilijentnosti

Veliki broj istraživanja se bavio podsticanjem rezilijentnosti, obično kod dece sa traumatskim iskustvima. Veoma mali broj istraživanja se specifično odnosi na rezilijentnost dece na alternativnom staranju, te će s obzirom na povezanost sa iskustvima dece na alternativnom staranju biti prikazani podaci o rezilijentnosti dece koja su pretrpela zlostavljanje i zanemarivanje. Istraživanja su pokazala da rezilijentna deca najčešće imaju socijalnu podršku (Cowen i sar., 1996). Termin *socijalne podrške* se

često primenjuje u socijalnom radu, ali nije uvek jasno na šta se odnosi. Autori su definisali osam različitih formi podrške (Richman i sar., 1993).

To su: a) podrška deci da budu saslušana (bez davanja saveta šta treba da urade ili kako treba da se ponašaju i bez osuđivanja), b) emocionalna podrška; c) emocionalni izazov (pomoć detetu da razmotri sopstvene stavove, vrednosti i osećanja); d) podrška u potvrđivanju stvarnosti (podeliti detetovo poimanje sveta); e) podrška u preduzimanju akcija; f) izazov u preduzimanju akcija (izazov, motivacija); g) podrška u materijalnom vidu (novac ili pokloni), h) pomoć u vidu ličnog angažmana (npr. otići sa detetom da izvadi lična dokumenta). Istraživanja su pokazala da deca koja primaju različite vidove socijalne podrške, bolje napreduju naročito u obavljanju školskih zadataka (Richman i sar., 1998). Jedini vid podrške koji se nije pokazao relevantnim kada je u pitanju rezilijentnost kod mladih je materijalna podrška (novac i pokloni). Materijalna podrška kao spoljni potkrepljivač za decu ima najmanji značaj, jer utiče na motivaciju samo ukoliko im je novac potreban za nešto drugo, ali ne utiče na promene u doživljaju sopstvenih kapaciteta i uspeha.

Mnogi autori su izdvojili uspeh u školovanju kao značajniji faktor za razvoj rezilijentnosti kod mladih. Istraživači su izdvojili pojedine karakteristike kod mladih koji su bili uspešni u školi tokom alternativnog staranja i koji su ostvarili tranziciju ka emancipaciji bez značajnih poteškoća (Borland i sar., 1998; Jackson, Martin, 1998). Iako su istraživanja pokazala da je uspeh u obrazovanju jedan od najznačajnijih prediktora rezilijentnosti samo 40% mladih na staranju pohađa redovno školovanje (Dixon, Stein, 2002). Istraživanja su pokazala da rezilijentnost podstiče i uspeh u neakademske poljima kao što je sport ili muzika ili uspeh u društvu, kao i popularnost (i to pod uslovom da ne proističe iz pripadnosti delinkventnoj grupi).

Veliki broj istraživanja je pokazao da *učešće u aktivnostima, hobijima i korisnim zadacima* doprinosi rezilijentnosti mladih na alternativnom staranju. Neka istraživanja su pokazala da mladi koji učestvuju u vanškolskim aktivnostima imaju znatno veću verovatnoću od svojih vršnjaka da ostanu na redovnom školovanju i da ne upadnu u kriminalne aktivnosti (Mahoney, 2000). Druga istraživanja su pokazala da je kod mladih koji su radno angažovani u periodu adolescencije razvijen (ukoliko nisu u pitanju teški fiziki poslovi) doživljaj samoeфикаsnosti, samopouzdanja, veština i

sposobnosti koje su potrebne za uspešnu tranziciju ka odraslom dobu. Postoji veliki opseg aktivnosti, hobija i korisnih zadataka u koje deca na alternativnom staranju mogu biti uključena. Ove aktivnosti se mogu organizovati u školi, zajednici ili rezidencijalnim smeštajima.

Nekada voditelji slučaja ograničavaju učešće mladih u pojedinim aktivnostima, zbog zabrinutosti o rizicima po dete ili druge ljude. Veoma je važna adekvatna i pažljiva procena rizika za uključivanje mladih u razne aktivnosti. Ipak, obazrivost ne sme da dovodi do isključivanja mladih iz procesa donošenja odluka i aktivnosti koje ih ispunjavaju i podstiču na razvoj rezilijentnosti,

Pol ima uticaj na rezilijentnost. Različite karakteristike okruženja imaju zaštitne faktore dečake i devojčice. Predadolescentne devojke su rezilijentnije od mladića, ali se tokom adolescencije ova situacija može preokrenuti (Metzger, 2008).

Mladima je potrebno je da ostanu povezani sa ljudima u koje imaju poverenja, kako bi dobili socijalnu podršku i izgradili pozitivan doživljaj sebe. *Osobe od poverenja* za mlade su obično roditelji, srodnici, babe i dede, kumovi, bliski prijatelji, nastavnici, hranitelji i drugi odgajatelji. Sinkler i Gibbs (1998) su zaključili da sistem koji omogućava mladima da imaju podršku od većeg broja odraslih, pomaže mladima da ostvare bolje ishode, u poređenju sa sistemom u kome oni ne mogu da računaju ni na koga. „Za decu koja ne mogu da ostvare kontakt sa bliskim članovima porodice, koncept porodice treba da se proširi na bliske prijatelje. Čak i tamo gde se ne može ostvariti neposredan kontakt, deci je značajno da dobiju pomoć da razumeju svoje porodice i porodične okolnosti” (Baldry, Kemmis, 1998: 37) Domaće istraživanje (Burgund, Žegarac, 2014) je pokazalo da sa mladima u sistemu socijalne zaštite u Srbiji o izdvajanju i traumama koje su doživeli u periodu pre izdvajanja ne razgovara niko od odraslih na koje su mladi upućeni. Ovakva praksa je podstaknuta uverenjima ljudi iz sistema socijalne zaštite da se mladima može naneti sekundarna traumatizacija otpočinjanjem razgovora na temu izdvajanja. Većina profesionalaca iz sistema alternativnog staranja zastupa stav da deca sama mogu pokrenuti razgovor o izdvajanju i drugim stresnim okolnostima i situacijama, ipak niko od zaposlenih nije to direktno pomenuo deci.

Istraživači (Baldry, Kemmis, 1998) su u zapazili da preko 20% mladih iz njihovog uzorka nema kontakte i adrese porodice i prijatelja sa kojima su želeli da ostanu u kontaktu. Jedan od tri nema čak ni slike ili predmete koje ih podsećaju na njihove porodice. Istraživači su posebnu pažnju posvetili značaju veza sa braćom i sestrama i odnosa kao najznačajnijih za život svakog pojedinca u negovanju rezilijentnosti. Prema istraživanju u Srbiji (Skrobić, 2013, master rad) skoro sva deca iz uzorka (88%) imaju kontakt sa nekim od roditelja i/ili srodnika. Od ukupnog broja dece koja imaju kontakte, za polovinu njih plan kontakata nije regulisan (N= 45), za nešto više od trećine (N=30) plan kontakata je sastavni deo plana usluga, dok kod 13,8% plan kontakata postoji kao zaseban dokument.

Istraživači smatraju da vršnjaci imaju pozitivan uticaj na jačanje rezilijentnosti kod dece i mladih. Vršnjaci mogu biti veliki izvor međusobne podrške i potrebno je da se posmatraju na taj način, jer upravo oni mogu biti ključni resurs u rešavanju teškoća (Hill, 1999). Istraživanja su pokazala da na uspeh u školovanju u znatnoj meri utiču i prijatelji koji su uspešni u školi iako nisu u sistemu socijalne zaštite (Jackson, Martin, 1998). Roditelji vršnjaka koji nisu na alternativnom staranju takođe mogu obezbediti dodatnu podršku za mlade na staranju i to u vidu socijalne podrške i u vidu akademskih podsticaja. Deca i mladi koji imaju iskustva zlostavljanja i zanemarivanja usled različitih razloga imaju veće teškoće da steknu i zadrže prijateljstvo sa vršnjacima koji nemaju ova iskustva. Sprovedeni eksperimenti u kojima su mladi na staranju učili sa odgovornim vršnjacima su pokazali da je to dovelo do povećanja kompetenci kod mladih na staranju. Bliske veze sa vršnjacima povećavaju samopouzdanje i smanjuju negativne efekte zlostavljanja na razvoj dece (Bolger i sar., 1998). Iako veliki deo literature ukazuje na pozitivne aspekte održavanja i razvoja prijateljstva sa decom koja nisu na staranju, postoje dokazi da mladi ljudi ostvaruju podržavajuće i dugoročne veze sa svojim vršnjacima na staranju (Milner, Bluth, 1999; Mullender, 1994; Emond, 2002), i ova prijateljstva bi trebalo negovati, a ne obeshrabrivati.

6.5. Teorijski okviri u istraživanjima rezilijentnosti

Brojni teorijski okviri su prisutni još od nastanka teorije rezilijentnosti (Luthar i sar., 2000; Kaplan, 1999). Mnogi modeli su bazirani na Brofenberovom (1979) ekološkom modelu koji opisuje ljudski razvoj kao posledicu „stalno evoluirajućih interakcija“ između pojedinca i njegovog okruženja (Campabell i sar., 2009: 372). Individualni sistem obuhvata bio-psiho-socijalne karakteristike ličnosti, mikrosistem, uključuje interakcije između pojedinca i okruženja, egzosistem uključuje organizacione strukture, a makrosistem uključuje socijalne norme, verovanja i očekivanja. Ovaj model obuhvata i hronosistem koji „obuhvata promene koje se dešavaju tokom vremena između pojedinca i njegovog okruženja“ (Campabell i sar., 2009; Brondebrener, 1994). Iako svaki sistem ima kapacitet da utiče na razvoj, sistemi u neposrednoj blizini pojedinaca (npr. mikrosistem) imaju veći uticaj od udaljenih sistema (makrosistema) (Fraser i sar., 2004).

Brofenberovo sagledavanje razvoja u mnogobrojnim kontekstima okruženja je dosta uticalo na istraživanja rezilijentnosti (Luthar, 2006; Fraser i sar., 2004). Brojni teorijski modeli su zasnovani na pristupu koji objašnjava razvoj kompetentnosti prilikom suočavanja sa teškoćama uticajem višestrukih sistema (Masten, Powel, 2003; Luthar i sar., 2000). Jedan od veoma korišćenih modela funkcionisanja osoba koje se suočavaju sa visokim rizicima odnosi se na međudejstvo rizika i protektivnih faktora na tri nivoa: individualnom (crte poput inteligencije, samopouzdanja i socijabilnosti), porodičnom (prisustvo ili odsustvo porodične topline, roditeljskog nadzora i zlostavljanja dece) i zajednice (karakteristike zajednice, prisustvo podržavajućih odraslih i mladih). Veliki stresovi povećavaju negativne ishode, dok velika količina zaštitnih faktora povećava verovatnoću za rezilijentnost (Kaplan, 1999). Prema ovom okviru, ako u nekom okruženju postoji mali broj faktora rizika i značajan broj zaštitnih faktora, verovatno je da će razvojni ishodi biti pozitivni. Međutim, ako postoji veliki broj rizika i ograničena količina zaštitnih faktora, uvećava se verovatnoća nastanka razvojnih teškoća.

Slične konceptualne modele predložili su Garmezy (1995), Masten i Coatsworth (1998). Garmezy je opisao tri velike grupe zaštitnih faktora koji povećavaju verovatnoću rezilijentnosti kod mladih koji su izloženi riziku:

- 1) individualni atributi poput: inteligencije, pozitivnih pogleda na sebe i „dobre naravi”,
- 2) porodični kvaliteti, kao što je porodična toplina i kohezija, pozitivna očekivanja i visok uticaj roditelja,
- 3) podržavajući sistemi izvan porodice kao što su jake socijalne mreže i resursi zajednice.

Ovi trijadni modeli su korišćeni u mnogobrojnim istraživanjima rezilijentnosti u različitim kontekstima širom sveta (Luthar, 2006; Fraser i sar., 2004; Luthar i sar., 2000).

Drugačiji pogled na razumevanje rezilijentnosti daje kumulativni model (Sameoff i sar., 1987). Prema ovom modelu, sa povećanjem rizika kojima je osoba izložena povećava se i mogućnost maladaptivnih ishoda (Begle i sar., 2010). Za razliku od prethodnih modela, kumulativni model rizika polazi od toga da nijedan faktor rizika nije značajniji od drugih. Umesto toga, ovaj model zastupa stanovište da jednostavna akumulacija rizika (bez obzira na kontekst ili stepen izraženosti) rezultira maladaptivnim ishodima (Flouri, Kallis, 2007). Ovaj model zastupa stav da je pozitivna adaptacija nemoguća kad postoje veoma izraženi i mnogobrojnu rizici, čak iako osoba poseduje značajne snage (Jafee i sar., 2007). Osnovna pretpostavka ovog modela je da kada postoji izrazito visok rizik onda on „preplavljuje“ adaptivne kapacitete osobe (Flouri, Kallis, 2007). Implicitno, ovaj model pretpostavlja da je rezilijentnost posledica izloženosti rizicima slabog intenziteta, pre nego uticaju kompenzatornih mehanizama zaštite. U literaturi o rezilijentnosti rasprostranjeni su i kumulativni model i model proistakao iz ekološke perspektive. Brojna istraživanja su identifikovala izražene faktore rizika i zaštite na različitim nivoima sistema uključujući individualni, porodični i izvanporodični kontekst (Luthar, 2006; Masten, Coatsworth, 1998). Ipak, nalaz da specifičniji rizici i zaštite imaju veći uticaj na razvoj od opštijih dobio je podršku naročito u istraživanjima disfunkcionalnosti (Lewin prema Bronfenbrenner, 1994).

Neadekvatne roditeljske prakse su identifikovane kao snažni prediktori teškoća dece, više od bilo kojih faktora iz okruženja (Luthar, 2006; Fraser i sar., 2004). Neadekvatan roditeljski pristup izaziva veću izloženost teškoćama, proizvodi stres kod dece i traumatična iskustva, i smanjuje pristup drugim izvorima podrške koji doprinose rezilijentnosti (Luthar, 2006; Fraser i sar., 2004).

6.5.1. Rizici, zaštita i rezilijentnost: priroda efekta

Iako se pretpostavlja da rezilijentnost proizilazi iz povezanosti faktora rizika i zaštite ova povezanost nije u potpunosti istražena (Luthar, 2006; Fraser i sar., 2004). Neki istraživači su zagovarali postojanje glavnih i dodatnih efekata. Prema tome, ukoliko ima dovoljno akumuliranih protektivnih faktora, osoba će uspeti da odgovori na bilo koji, čak i najveći rizik (Fraser i sar., 2004). Drugi autori se ne slažu sa dodatnim ili kumulativnim modelom, jer ističu da je preterano simplifikovan i predlažu „interaktivni“ model u kome je uticaj zaštite nezavisan od nivoa rizika (Burt, Paysnick, 2012; Luthar, 2006). Izazov ovog modela je da je priroda interakcije faktora rizika i protektivnih faktora često nekonzistentna. Kombinacija faktora rizika i zaštite je uvek individualna, pa je teško izvesti poređenja. Neke studije su pokazale da su zaštitne intervencije značajnije kada su rizici relativno visoki. Što su veći rizici, prema ovom modelu karakteristični mehanizmi zaštite su potrebni da bi ih prevladali. Ovaj model zagovara precizan odgovor na rizike, a ne kumuliranje faktora zaštite uopšte.

U većini istraživanja zaštitni mehanizmi se razmatraju kao spoljašnji, oni koji su van osobe, i oni koji su unutar same osobe, odnosno unutrašnji. Smatra se da spoljašnji mehanizmi umnogome utiču na razvoj unutrašnjih mehanizama zaštite. (WestEd, CDE, 2000; 2001). Spoljašnji faktori iz okruženja mogu doprinositi i zaštiti i povećanju rizika za osobu, kao i percepciji osobe da može ili ne može uspešno da prevlada teškoće. S obzirom da se ne može posmatrati osoba van okruženja svaka podela na unutrašnje i spoljašnje faktore je arbitrarna.

Da bi se omogućili pouzdaniji podaci i generalizacija nalaza potrebno je razmatrati veći broj rizika i protektivnih faktora kao i njihov međuuticaj. Gotovo i da nema istraživanja koja su se bavila interakcijom faktora rizika i zaštite na rezilijentnost mladih koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja.

6.5.2. Uticaj faktora rizika i zaštite (perspektiva dodajućih i kumulativnih modela)

Iako se veliki broj istraživanja bavio rezilijentnošću kod mladih, ona su se uglavnom usmeravala na izolovane faktore rizika ili specifične faktore zaštite (Luthar, 2006). Manje pažnje je posvećeno kumulativnom sagledavanju rizika i protektivnih faktora, a samo je mali broj istraživanja analizirao kumulativnu zaštitu u odnosu na kumulativne rizike (Flouri, 2008).

Uticaj kumulativnih rizika na razvoj dece je bio posebno istraživao poslednje decenije (Dekovic, 1999; Epstein i sar., 2001; Flouri, 2008). Nekoliko studija je pokazalo da se pojedinci sa visokim nivoom kumuliranih rizika snalaze lošije od onih sa niskim kumulativnim rizicima, bez obzira na to koji rizik je u pitanju (npr. Jaffe i sar., 2007; Appleyard i sar., 2005; Sameroff i sar., 1998). Istraživanja su pokazala da deca i mladi koji imaju veće nivoe rizika u porodici (poput alkoholizma roditelja, broja stresnih događaja i nepovoljnog socioekonomskog statusa) imaju lošije ishode od dece koja imaju manju kumulaciju rizika (Sameroff i sar., 1987; Appleyard i sar., 2005).

Istraživanja o uticaju kumulativnih zaštitnih faktora su nešto ređe zastupljena (Fraser i sar., 2004). Nekoliko studija je pokazalo da i zaštitni faktori mogu imati kumulativno dejstvo. Na primer, jedno istraživanje je pokazalo da kumulacija protektivnih faktora u pred adolescentnom periodu smanjuje rizik za pojavu delikventnog ponašanja u adolescenciji (Van der laan i sar., 2010). U drugoj studiji kumulacija protektivnih faktora je bila značajno povezana sa smanjenjem emocionalnih problema kod adolescenata (Dekovic, 1999). Slični efekti zaštite su identifikovani i u drugim istraživanjima i pokazali su da kumulacija faktora zaštite umanjuje verovatnoću različitih disfunkcionalnih ishoda kod dece koja su izložena traumatskim iskustvima (Farrington i sar., 2008; Sameroff i sar., 1998).

Mali broj studija je istraživao vezu između rizika i zaštitnih faktora kako bi potvrdile prirodu njihovog učešće u rezilijentnosti. U jednom istraživanju (Epstein i sar., 2001) je pokazano da je uticaj kumulativnih zaštitnih faktora kod adolescenata koji zloupotrebljavaju alkohol značajna. Rezultati su pokazali da mladi koji su imali kumulaciju skorova rizika češće zloupotrebljavaju alkohol od drugih i suprotno, oni koji

su imali visoke kumulativne skorove zaštite nisu zloupotrebljavali alkohol. Konačno, oni koji su imali malo rizika, a dosta zaštitnih faktora nisu koristili alkohol. Nasuprot njima, kod onih koji su bili izloženi umerenim i visokim rizicima, kumulativni zaštitni faktori su bili povezani sa smanjenom zloupotrebom alkohola.

U nekim drugim studijama je zabeležen suprotan obrazac. Istraživači (Jaffe i sar., 2007) su istraživali rezilijentnost kod zlostavljane dece na osnovu odsustva antisocijalnog ponašanja. Faktori rizika kao što je depresija majke, zloupotreba supstanci, socijalna deprivacija i izazovni odnosi sa braćom i sestrama predstavljali su kumulativne rizike. Protektivni faktori su identifikovani kao visok IQ i dobro prilagođen temperament. Rezultati su pokazali da, deca koja imaju protektivne faktore postaju rezilijentnija, kada postoje manji rizici. Kada postoje višestruki nivoi rizika, protektivni faktori više nisu povezani sa rezilijentnošću. Važno je napomenuti da do sada nije bilo studija koje su merile kumulativne nivoe zaštitnih faktora, one su se više fokusirale na uticaj specifičnih protektivnih uticaja.

Jedna studija je potvrdila da nema interaktivnih efekata između rizika i protektivnih faktora kod mladih sa problemima u ponašanju (Dekovic, 1999). Ovo istraživanje se bavilo kumulativnim uticajem rizika i protektivnih faktora na probleme ponašanja mladih. Rezultati su pokazali značajan efekat kumulativnih rizika i na eksternalizovane i na internalizovane probleme. Efekat zaštite je otkriven na internalizovanim problemima. Ipak nema značajne interakcije između kumulativnih rizika i zaštite ni na jednom ishodu studije.

Izgleda da je u literaturi delimično potkrepljen model i kumulativnih i interaktivnih činilaca. Interaktivni model je manje potkrepljen u literaturi, što može biti povezano sa analizama specifičnih rizika i zaštitnih faktora. U ovom istraživanju pokušali smo da identifikujemo odnos sredinskih i ličnih faktora koji doprinose da se osoba osamostali promatrajući i interakciju i kumulativne efekte rizika i rezilijentnosti.

Jedan od faktora koji doprinosi podsticanju rezilijentnosti i pozitivnih uspeha je vera u sopstvene kapacitete, odnosno doživljaj samoeфикаsnosti (Milanović-Dobrota, Šestić, 2012). Doživljaj samoeфикаsnosti može poboljšati ishode u konkretnim aspektima (poput škole, odnosa sa drugima, traženju posla) ali isto tako izostanak

doživljaja samoefikasnosti može doprineti smanjenom ulaganju napora u postizanje rezultata.

6.5.3. Rezilijentnosti mladih u procesu osamostaljivanja sa alternativnog staranja

Brojna istraživanja su pokazala da mladi koji se suočavaju sa izazovima odrastanja sa malom količinom resursa, često imaju brojne disfunkcionalne ishode (Courtney i sar. 2001; Pecora i sar., 2006), ipak postoje i oni koji su se pokazali rezilijentnima i po izlasku iz sistema uspeali da brinu o sebi samostalno (Yates, Grey, 2012; Daining, DePanflis, 2007). U ovom poglavlju biće prikazane komponente od značaja za rezilijentnost mladih na alternativnom staranju kao i da ukažu na istraživanju veza između rezilijentnosti mladih i ishoda emancipacije. S obzirom na to da je rezilijentnost mladih koji se pripremaju da napuste alternativno staranje vrlo malo istraživana, biće prikazana postojeća i povezana istraživanja o mladima koji su u riziku. Istraživanja o rezilijentnosti mladih odraslih su takođe nedovoljno zastupljena, pa se većina prikazanih nalaza odnosi ili na rezilijentnost kod dece i adolescenata ili na rezilijentnost odraslih koji su u detinjstvu iskusili traumatska iskustva.

Da bi se govorilo o rezilijentnosti potrebno je da se pojedinac suočio s visokim rizikom odnosno izazovom i da pri tome, odnosno nakon toga, dobro funkcioniše (Luthar, Cicchetti i Becker, 2000).

Istraživanja su pokazala da je nestabilnost smeštaja izraženija kod adolescenata (Stott, 2012) nego kod dece uzrasta do 13 godina. Kod mladih kod kojih nije došlo do reunifikacije sa roditeljima ili koji nisu smešteni kod srodnika, ishod napuštanja zaštite je uglavnom emancipacija. Emancipacija se definiše kao: događaj kada sud donosi odluku da mlada osoba više nije u sistemu staranja zbog navršениh godina starosti“ (Unrau i sar., 2012: 76). Pored zakona i mera koje su mnoge zemlje definisale za grupu mladih koji se osamostaljuju i dalje se ova populacija suočava sa značajnim izazovima u tranziciji ka samostalnosti (Courtney, 2009). Neki istraživači napominju da je ideja da su mladi koji napuštaju alternativno staranje u većoj meri izloženi teškoćama posledica predrasuda (Yates, Gray, 2012). Od nedavno su istraživači počeli da izučavaju kompetence kod ove grupe mladih i rezultati ovih studija su vrlo ohrabrujući (Yates, Gray, 2012; Daining, DePanflis, 2007). Značajno je naglasiti da je veći deo ovih

istraživanja sproveden na malim i nereprezentativnim uzorcima (Samuels, Pryce, 2008; Daining, DePanflis, 2007). Pošto istraživanja u ovoj oblasti imaju ograničenje, teško je govoriti o rezilijentnosti kod mladih koji se osamostaljuju iz sistema alternativnog staranja.

Iako nisu svi mladi na alternativnom staranju bili žrtve zlostavljanja i zanemarivanja, podaci i iskustvo ukazuju da je istorija zlostavljanja i zanemarivanja uobičajena kod ovih mladih (Simmel, 2012; Pecora i sar., 2006). S obzirom na prisustvo zlostavljanja i zanemarivanja kod mladih koji su na alternativnom staranju, istraživanja rezilijentnosti kod ove grupe mladih može poslužiti kao indikator za prevalencu rezilijentnosti kod mladih na alternativnom staranju. Poslednjih godina je objavljeno više istraživanja rezilijentnosti kod mladih koji su pretrpeli zlostavljanje i zanemarivanje, ali različiti načini merenja rezilijentnosti kao i različiti standardi merenja otežavaju da se sa preciznošću govori o prevalenciji rezilijentnosti kod ovih mladih (Walsh i sar., 2010; Jaffe, Gallop, 2007; Bloger i sar 1998.). Nalazi ukazuju da kada se koristi jedna mera (na primer akademsko postignuće ili podrška prijatelja) nivo rezilijentnosti kod mladih varira (Hassket i sar., 2006; Heller i sar., 1999; Walsh i sar., 2010). Istraživanja rezilijentnosti kod odraslih koji su preživeli zlostavljanje i zanemarivanje su manje zastupljena i rezultati upućuju da je kod odraslih nešto veći stepen rezilijentnosti nego kod dece (Hassket i sar., 2006). Istraživanje je pokazalo da je gotovo 30% mladih pokazalo rezilijentnost na nekom od domena (zapošljavanja, odsustva psihoaktivnih supastanci, odsustva psihopatologije itd., prema Du Mont i sar., 2007).

S obzirom na to da se pokazalo da mladi koji napuštaju alternativno staranje imaju ubrzanu i skraćenu tranziciju ka samostalnosti, istraživanja su pokazala da je kod ovih mladih prisutna znatna količina rizika (Yates, Grey, 2012; Daining, DePanflis, 2007). Ipak oni mladi koji su se pokazali rezilijentnima nakon napuštanja alternativnog staranja nisu obuhvaćeni u istraživanjima (Samuel, Pryce, 2008; Daining, DePanflis, 2007). Fokus na rezilijentnosti mladih koji su napustili alternativno staranje pomera perspektivu sa modela deficita, na model snaga u istraživanjima mladih koji napuštaju alternativno staranje.

Mnoga istraživanja rezilijentnosti su se usmeravala na odnos između faktora rizika, protektivnih faktora, i prisustva ili odsustva pozitivne adaptacije kod konkretne grupe obuhvaćene istraživanjem (Antcil i sar., 2007; Masten, 2001;). Pozitivna adaptacija je konceptualizovana kao „ispunjavanje razvojnih zadataka” (Masten i sar., 2010; Luttar, 2006; Masten, 2001). Prisustvo faktora rizika i zaštite se razmatra na različitim nivoima sistema, što obuhvata individualne karakteristike, porodično okruženje i poznat kontekst (Luthar, 2006; Masten, Coasworth, 1998).

Mnoga istraživanja koju su se bavila rezilijentnošću mladih sagledavala su je kao posledicu samo jednog od faktora (Hass, Graydon, 2009; Hines i sar., 2005). Uspostavljanje veze između rezilijentnosti i pojedinačnih faktora je svakako značajna, ali zanemaruje multidimenzionalnu prirodu rezilijentnosti. Ovo istraživanje ima za cilj da sagleda koja kombinacija faktora doprinosi rezilijentnosti mladih koji napuštaju alternativno staranje.

Mnogobrojne studije su izdvojile mali broj rizika faktora i zaštite koji izolovano doprinose pozitivnoj adaptaciji. Uspešna tranzicija ka emancipaciji je povezana sa interakcijama, međusobnim vezama i zajedničkim uticajima između različitih aspekata okruženja (Keller i sar., 2007). Skorija razmatranja faktora rizika i zaštite su koristila kumulativni model (Appleyard i sar., 2005; Raviv i sar., 2004) u objašnjenju razvojnih ishoda.

6.6. Teorija samoeфикаsnosti

Uverenja o samoeфикаsnosti predstavljaju značajan aspekt ljudske motivacije i ponašanja i utiču na akcije koje doprinose ostavrenju pozitivnih ishoda. Doživljaj samoeфикаsnosti utiče na način suočavanja sa problemima, stresom i neizvesnostima, jer ako osoba im uverenja u sopstvenu uspešnost, stres kao i njegov intenzitet biće samnjen (Galhardo i sar., 2013). Razmatranje samoeфикаsnosti kod dece i mladih koji su bili na alternativnom staranju i spremaju se za osamostaljivanje pomaže da razumemo mehanizme i potencijale mladih za uspešnu tranziciju ka samostalnosti.

Bandura (1995) je definisao samoeфикаsnost kao: „uverenje osobe u sopstvene kapacitete i sprovođenje aktivnosti koje su potrebne da bi se došlo do željenih ishoda“.

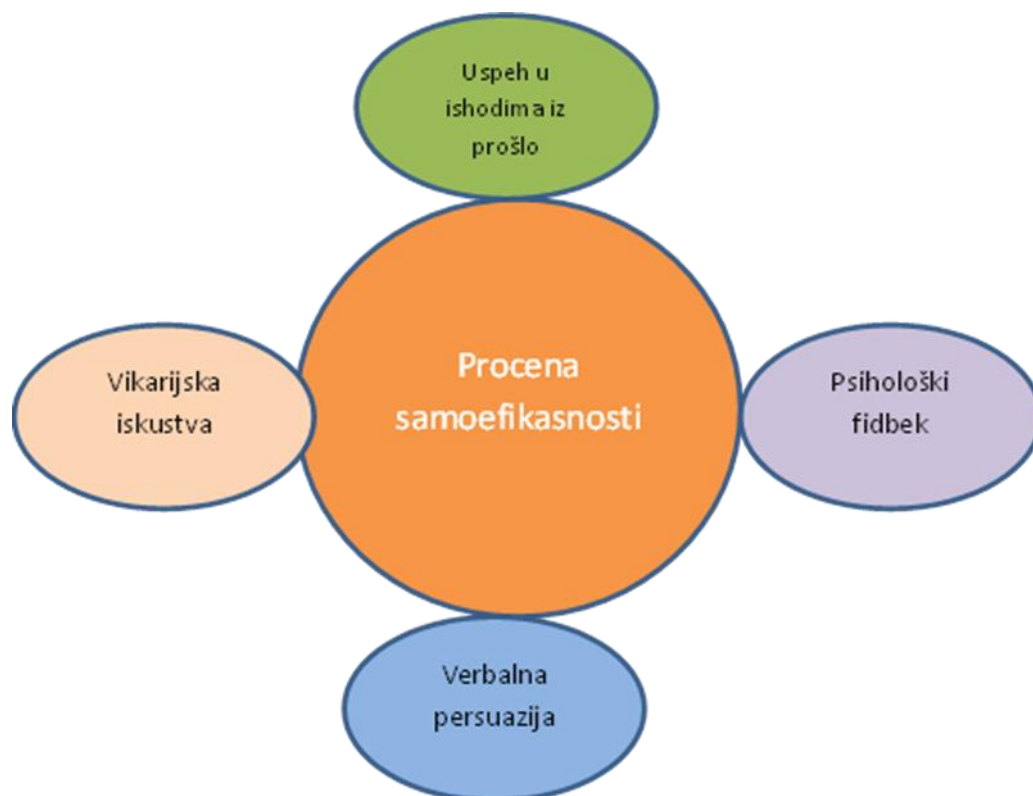
Jednostavnije rečeno, samoeфикаsnost je uverenje osobe da može postići ono što želi korišćenjem sopstvenih veština u različitim okolnostima (Snyder, Lopez, 2007). Samoeфикаsnost se takođe određuje kao samopouzdanje u obavljanju zadataka (Lunenburg, 2011). Bazičan princip iza teorije samoeфикаsnosti je da se pojedinci lakše uključuju u aktivnosti za koje veruju da će ih uspešno savladati, i da je manja verovatnoća da će preduzeti aktivnosti ukoliko nemaju povrenja u sopstvenu ефикаsnost (Van der Bijl i sar., 2002).

S obzirom na to da se ljudi ponašaju u skladu sa svojim početnim uverenjima samoeфикаsnost deluje kao „samoispunjavajuće proročanstvo” (Shortridge-Baggett, 2002). Prema tome, mladi koji imaju visoku samoeфикаsnost ulagaće dodatne napore da se uspešno osamostale, dok oni sa niskom samoeфикаsnosti neće verovati da imaju kapaciteta da se osamostale.

Samoeфикаsnost ima uticaj na sposobnost ljudi da uče, na njihovu motivaciju i na njihov učinak, jer će ljudi započinjati prvenstveno one aktivnosti koje smatraju da mogu obaviti uspešno (Lunenburg, 2011). Značaj samoeфикаsnosti je u merenju intenziteta teškoća (lako, umereno, teško) koje pojedinac pripisuje određenom zadatku (Van der Bijl, Shortridge-Baggett, 2002). Snaga samoeфикаsnosti se odnosi na snagu ubeđenja koju poseduje pojedinac da će uspešno izvršiti zadatak (Van der Bijl, Shortridge-Baggett, 2002). Opšta samoeфикаsnost se odnosi na stepen u kome je očekivanje generalizovano na različite situacije (Lunenburg, 2011).

Osnovna ideja teorije samoeфикаsnosti je da su učinak i motivacija određeni uverenjem ljudi u sopstvenu ефикаsnost (Bandura, 1982; citirano u Redmond, 2010). Cela teorija se može oslikati citatom Mahatme Gandija: „*ako mi kažeš da možeš, verujem ti, a ako mi kažeš da ne možeš, opet ti verujem*”, (prema Redmond, 2010) što znači da procena sopstvenih potencijala doprinosi rezultatima i postignućima osobe.

Grafikon 3. Prikaz mehanizma samoeфикаsnosti (Schwarzer, 1992)

Bandura je izdvojio četiri izvora informacija koje pojedinci koriste kada procenjuju samoeфикаsnost: ishodi rada (iskustva sa dosadašnjim dostignućima), vikarijska iskustva, verbalna persuazija i psihološka povratna reakcija (emocionalna reakcija). Ove komponente pomažu pojedincu da odredi da li ima sposobnosti da postigne specifične zadatke. Vilijams saradnici (2001: 455) su primetili da „osobe koji imaju visoke nivoe samoeфикаsnosti prilaze teškim zadacima kao izazovima koje treba savladati, a ne kao pretnjama koje treba izbegavati“. Razmatrajući izvore samoeфикаsnosti možemo ustanoviti potencijalne aspekte koje treba podsticati kod mladih koji se spremaju za napuštanje alternativnog staranja kako bi se uspešnije osamostalili.

Ishodi rada. Prema Banduri, dotadašnji rezultati ili prethodna iskustva sa postignutim rezultatima predstavljaju najveći izvor samoeфикаsnosti. Pozitivna i negativna iskustva utiču na sposobnost individue da savlada zadatak. Ako je pojedinac ranije zadatke savladavao, veća je verovatnoća da će se osećati kompetentno da savlada slične zadatke (Bandura, 1977). Isto važi i u suprotnom smeru, ako osoba doživi

neuspeh samoefikasnost će biti smanjena. Ipak, ako se ovi neuspesi kasnije prevaziđu, može doći do povećanja motivacije da se situacija u kojoj je doživljen neuspeh posmatra kao izazov (Bandura, 1977).

„Uspešno savladana iskustva su najznačajniji izvor samoefikasnosti jer obezbeđuju autentični dokaz o tome da li pojedinac može da savlada sve što je potrebno da bi uspeo. Uspeh stvara bazično uverenje u pojedinačnu samoefikasnost. Neuspeh je podriva, naročito ako se neuspeh desi pre nego što je doživljaj samoefikasnosti utemeljen“ (Bandura, 1997). Razmatranje uspeha u školovanju i zapošljavanju kod mladih koji se spremaju za napuštanje alternativnog staranja doprinosi sagledavanju načina na koji se mladi suočavaju sa zadacima, kako bi smo stekli sliku o načinima na koje će se suočavati sa zadacima nakon osamostaljivanja.

Vikarijska iskustva. Ljudi mogu razviti visok ili nizak doživljaj samoefikasnosti i preko tuđih iskustava. Osoba posmatra druge koji rade i poredi sopstvene sposobnosti sa sposobnostima te osobe (Bandura, 1977). Ako osoba koja poseduje slične kompetence uspeva u zadacima, to može dovesti do povećanja samoefikasnosti i obrnuto, ako osoba za koju procenjujemo da nam je slična, ne uspeva u zadacima onda to može dovesti do smanjenja samoefikasnosti. Mladi koji se spremaju za osamostaljivanje imaju neke informacije od svojih drugara o tome kako je izgledao njihov proces osamostaljivanja. Iskustva vršnjaka mogu uticati na doživljaj samoefikasnosti mladih iz uzorka kao i na njihova očekivanja od emancipacije.

Verbalna persuazija. Prema nekim autorima, samoefikasnost se može podstaći i preko ohrabrenja ili obeshrabrenja vezanih za sposobnost individue da obavlja zadatke, kao što nastavnik može reći studentu: „Ti to možeš da uradiš, ja imam poverenja u tebe“. Korišćenje verbalne persuazije u pozitivnom svetlu doprinosi da ljudi ulažu više napora i samim tim imaju veće šanse da uspeju. Ipak, ako je persuazija negativna, na primer kada šef zaposlenom govori : „Ovo je neprihvatljivo, mislio sam da ti možeš ovo da obaviš!“, to može dovesti do sumnje u sopstvene kapacitete kod zaposlenog što rezultira manjim šansama za uspeh. Takođe, nivo kredibiliteta direktno utiče na efektivnost verbalne persuazije. Kada osoba koja upućuje pohvalu ili kritiku ima više kredibiliteta, i uticaj je veći. U prethodnom primeru veći je uticaj, ukoliko već postoji odnos između šefa i zaposlenog, nego ako je šef nedavno postavljen. Iako verbalna

persuazija u odnosu na ostale izvore slabije utiče na doživljaj samoeфикаsnosti, široko je primenjena, jer se lako koristi i svima je dostupna (Redmond, 2010). Istraživanje mreže podrške i kvaliteta podrške kod mladih koji se spremaju da napuste alternativno staranje doprinosi proceni samoeфикаsnosti i u pogledu osamostalјivanja. Očekuje se da će kod mladih koji imaju više podrške od najbližih osoba doživljaj samoeфикаsnosti ali i percepcija spremnosti biti viša.

Psihološka povratna reakcija (emocionalna reakcija). Ljudi doživljavaju senzacije u svom organizmu i na njihov doživljaj samoeфикаsnosti može uticati. Zavisno od toga kako dožive emocionalno uzbuđenje (Bandura, 1977). Primeri situacija u kojima može doći do intenzivnog psihološkog fidebeka su govor pred velikom grupom ljudi, prezentacije pred važnim klijentom, polaganje ispita, itd. Svi ovi zadaci mogu izazvati neprijatnost, anksioznost, znojne dlanove ili ubrzan puls (Redmond, 2010). Iako se procenjuje da je ovo najslabiji izvor uticaja na samoeфикаsnost, važno je razumeti da ako je osoba opuštenija pred zadatkom koji treba da obavi, veća je verovatnoća da će imati doživljaj samoeфикаsnosti. Ovaj izvor samoeфикаsnosti je usko povezan sa reakcijom organizma na stres, počekujemo da se mladi koji su imali više neprijatnih iskustava, poput naprimer promene smeštaja tokom alternativnog staranja imati nižu samoeфикаsnost i veću strepnju u pogledu osamostalјivanja.

6.7. Veza između smoeфикаsnosti i postignuća

Prema teoriji samoeфикаsnosti, kombinacija četiri faktora razvija samoeфикаsnost, a tri procesa procene koji se koriste u interpretiranju samoeфикаsnosti određuju nivo samoeфикаsnosti koji direktno utiče na ishode postignuća. Tri procesa procene za samoeфикаsnost su: analiza zahteva zadataka, atribuciona analiza iskustva, kao i procena ličnih i sredinskih resursa, odnosno ograničenja (Gist, Mitchell, 1992). Razmatranje uticaja postignuća u odnosu na samoeфикаsnost može poslužiti u objašnjenju mehanizma koji koriste mladi koji se spremaju da napuse alternativno staranje kako bi postigli uspešno osamostalјivanje.

- Analiza zahteva zadataka odnosi se na procenu pojedinca šta je potrebno da bi se obavio zadatak (Gist, Mitchell, 1992).

- Atribuciona analiza iskustva je procena pojedinca zašto je došlo do određenog nivoa postignuća (Gist, Mitchell, 1992).
- Procena ličnih i srediskih resursa i ograničenja odnosi se na razmatranja pojedinca o ličnim i sredinskim faktorima. Lični faktori obuhvataju nivo veština i uložениh napora. Sredinski faktori uključuju, na primer, zahteve takmičenja, studija, konkretnog posla i sl. (Gist, Mitchell, 1992).

Vidimo da procena okolnosti i kapaciteta osobe utiče na nivo postignuća, kada su u pitanju mladi koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja, nastojimo da sagledamo kako procenjuju svoje kapacitete i resurse za osamostaljivanje.

Prema teoriji samoeфикаsnosti dva osnovna očekivanja usmeravaju ponašanje ka cilju: a) očekivanje ličnog uspeha ili ефикаsnosti (uverenje osobe da je sposobna da realizuje određeni zadatak) i b) očekivanje ishoda (odnosi se na verovanje osobe da će neko ponašanje proizvesti željeni ishod). Smatra se da konkretni, specifični i vremenski bliski ciljevi obezbeđuju više motivacije i postignuća, u odnosu na ciljeve koji su apstraktni, nejasni i smešteni u dalekoj budućnosti. Zbog toga, očekujemo da mladi koji imaju plan emnicipacije koji je jasan precizan i participativno napisan imaju višu samoeфикаsnosti i doživljajda će uspeti da se osamostale kada izađu iz sistema alternativnog staranja.

6.8. Samoeфикаsnost i ishodi kod dece na alternativnom staranju

Analizom teorijskih koncepata samoeфикаsnosti, može se zaključiti da ona predstavlja uverenje o sopstvenim mogućnostima za savladavanje određenih veština i usvajanje znanja. Samoeфикаsnost prema tome, ne predstavlja crtu ličnosti. Istraživanja su pokazala da koncept samoeфикаsnosti funkcioniše kao višedimenzionalni set uverenja koji se razlikuje po: a) nivou (intenzitet samoeфикаsnosti meri se brojem „koraka“ koje osoba smatra da može uspešno da obavi), b) snazi (intenzitet uverenja, odnosno uverenost osobe da može uspešno realizovati određena ponašanja) i c) opštosti (iskustva subjektivnog postignuća ili neuspeha koja utiču na procenu samoeфикаsnosti u specifičnim situacijama koja se mogu generalizovati) (Milanović-Dobrota, Šestić, 2012). Ako samoeфикаsnost sagledamo kao set uverenja, a ne kao crtu ličnosti, onda znači da na nju možemo da

utičemo i da je podstičemo kako bi onda viši doživljaj samoeфикаsnosti doprineo ostvarivanju ciljeva.

Prema Banduri, samoeфикаsnost utiče na funkcionisanje putem četiri osnovne vrste procesa – kognitivnih, motivacionih, afektivnih i selektivnih (Bandura, 1995). Na taj način, samoeфикаsnost utiče na izbore koji ljudi prave i oblikuje celokupan životni tok (Žunić-Pavlović, Kovačević-Lepojević, 2009).

Istraživanja su pokazala da postoji veza između akademskih postignuća deteta i očekivanja roditelja (Mistry, 2007; Tiedemann, 2000). Roditelji koji imaju visoka očekivanja od svoje dece, a sa druge strane predstavljaju model ponašanja pokazivanjem zainteresovanosti za školske zadatke i postignuća, utiču na povećanje interesovanja za akademske uspehe, a samim tim i povećanje uspeha. Adolescenti čiji su roditelji imali visoka sa jedne strane, i obezbeđivali im podršku u savladavanju gradiva sa druge strane, imali su veću samoeфикаsnost od onih koji nisu imali ova iskustva.

Istraživanja su pokazala da je doživljaj samoeфикаsnosti učenika povezan sa njihovim akademskim postignućima, profesionalnim aspiracijama i prosocijalnim ponašanjem (Milanović-Dobrota i Šestić, 2012). I starija istraživanja su potvrdila da doživljaj samoeфикаsnosti dece i adolescenata utiče na njihova akademska postignuća (Pajares, 1996; Schunk, 1995; Zimmerman i sar., 1992; Bandura i sar., 1996), profesionalne aspiracije (Bandura i sar., 2001), prosocijalno ponašanje (Bandura i sar., 2003) i sl. Pokazano je da će osoba koja ima visok nivo doživljaja samoeфикаsnosti, bez obzira na izazove, neuspehe ili propuste, zahvaljujući interesovanjima i motivaciji savladati izazove i ostvariti cilj bez obzira na izazove, neuspehe ili propuste (Pajares, Schunk, 2001). Suviše visok nivo samoeфикаsnosti može dovesti do smanjivanja sposobnosti za obavljanje zadataka, jer se mogu angažovati pogrešne strategije i praviti greške kao posledica preteranog samouveravanja. Istraživanja su pokazala da postoji značajna korelacija između samoeфикаsnosti i obavljanja radnih zadataka (Stajković, Luthans, 1998) prema (Milanović- Dobrota, Šestić, 2012). Brojna istraživanja, još od Bandure (Bandura, 1982), su ukazala na vezu samoeфикаsnosti i uspeha: osobe sa većom samoeфикаsnošću uprkos teškoćama uspevaju duže da istraju, uspešnije su i generalno su zadovoljnije svojim radom i životom (Judge i sar., 1998), postavljaju sebi više ciljeve (Bandura, Cervone, 1986), imaju veći broj eфикаsnih strategija kako bi olakšali

postizanje cilja i reaguju s više optimizma na negativne povratne informacije od osoba sa niskom samoeфикасношћу (Locke, Latham, 1990), prema Redmondu (Redmond, 2010). Za mlade koji se spremaju da napuste alternativno staranje značajno je da budu istrajni, uporni i optimistični, jer su njihove tranzicije skraćene, a samim tim brojni izazovi ih očekuju u relativno kratkom vremenskom periodu.

Istraživanja su se bavila i uticajem negativne samoeфикасности na pojavu različitih oblika rizičnog ponašanja poput zloupotrebljavanja supstanci i pojave antisocijalnog ponašanja. Objašnjenja mehanizama uticaja negativne samoeфикасности na rizična ponašanja su različito interpretirana.

Savremena stanovišta polaze od objašnjenja da samoeфикасност utiče na pojavu problema u ponašanju posredno ili neposredno, delovanjem na komunikaciju sa roditeljima, a time i na roditeljsku kontrolu (Caprara i sar., 1998). Neposredan uticaj se objašnjava uverenjem da su oni mladi koji vrednuju svoje sposobnosti pod manjim uticajem vršnjačke grupe, imaju otvorenu komunikaciju sa svojim roditeljima o intimnim stvarima, i uvažavaju roditeljski savet što ih štiti od rizičnih ponašanja. Dečije interakcije su uglavnom usmerene direktno na porodicu i roditelji su u prilici da utiču u većoj meri na dečija ponašanja. Kod adolescenata je situacija drugačija, oni se u većoj meri oslanjaju na sopstvene sposobnosti samoregulacije. Mladi koji negativno procenjuju sposobnost samoregulacije manje komuniciraju sa roditeljima o tome šta rade kada nisu kod kuće. Percepcija samoregulatorne ефикасности utiče na objašnjenje nastanka problematičnog ponašanja i ваži za oba pola (Caprara, 2002). Samoeфикасност je povezana i sa procesom odlučivanja i sa doživljajem samokontrole, što znači da oni mladi koji se osećaju da imaju dosta sposobnosti verovatno će imati socijalno poželjnije ponašanje. Postoje istraživanja koja povezuju samoeфикасност mladih sa njihovim očekivanjima i vrednostima (Allen i sar., 1990).

Antisocijalno ponašanje se javlja kod mladih koji imaju negativna očekivanja u vezi sa prosocijalnim ponašanjem i nisku samoeфикасност. Niska samoeфикасност negativno utiče na istrajnost u prosocijalnom ponašanju, a slaba istrajnost vodi daljem redukovanju samoeфикасности sve do nivoa na kome se samo manje socijalno poželjna ponašanja smatraju dostupnim (Žunić-Pavlović; Kovačević-Lepojević, 2009).

Pojedini autori tvrde da se problematično ponašanje može nastaviti i kao rezultat pozitivne ocene svojih sposobnosti da se ponašaju na društveno neprihvatljiv način (Ludwig, Pittman, 1999). Precepcije sopstvenih sposobnosti variraju u zavisnosti od odabranih i poželjnih ishoda i zasnovane su na ličnom sistemu vrednosti. Vrednosti utiču na postavljanje ciljeva, a time oblikuju i značenje i delovanje samoeфикаsnosti.

Empirijski nalazi sugerišu da je stopa problema u ponašanju najmanja kod mladih sa prosocijalnim sistemom vrednosti i samoeфикасношću, jer oni tvrde da se mladi mogu ponašati na prosocijalan način uprkos manjkavom vrednosnom sistemu, kao i da razvijeno osećanje samoeфикаsnosti može povećati sklonost ka problematičnom ponašanju. Ovakvi nalazi upućuju na mogućnost da je uticaj samoeфикаsnosti nezavisan od sistema vrednosti, kao i da samoeфикаsnost po sebi ima prosocijalnu orijentaciju. Potrebna su dalja istraživanja kako bi se preispitale ove pretpostavke i razjasnio uticaj samoeфикаsnosti na razvoj prosocijalnog ponašanja.

6.9. Značaj samoeфикаsnosti za razvoj potencijala mladih

Samoeфикаsnost predstavlja važan mehanizam u određivanju kvaliteta života svakog pojedinca. Pozitivna procena sopstvenih sposobnosti utiče na postavljanje ambicioznijih ciljeva i povećanje nivoa aspiracija. U svakodnevnom životu, samoeфикаsnost određuje količinu napora koju osoba ulaže u suočavanju sa teškoćama, pa su istrajnije osobe sa snažnijim osećanjem samoeфикаsnosti. Nakon doživljenog neuspeha, percepcija samoeфикаsnosti omogućava brže oporavljanje i realnije sagledavanje razloga za neuspeh. Pored toga, samoeфикаsnost određuje procenu nivoa kontrole nad životnim događajima i time utiče na emocionalne reakcije i izloženost stresu. S obzirom na to da samoeфикаsnost ima važnu ulogu u usmeravanju ponašanja, smatra se i osnovnim mehanizmom promena u ponašanju.

Studije o samoeфикаsnosti pokazale su se značajnima, jer ukazuju da uverenja o samoeфикаsnosti predviđaju stepen motivacije, upornost u ostvarivanju ciljeva i postizanju želja, količinu uloženog truda upornosti u jednostavnijim i složenijim situacijama (Desivilya, Eizen, 2005).

Značaj samoefikasnosti vidljiva je iz niza istraživanja koja pokazuju da adolescentske percepcije efikasnosti ističu polja u kojima im je neophodno osnaživanje i podrška tokom obrazovanja i tranzicionog perioda ka odraslom dobu. Takođe, mogu pomoći odraslima iz njihovog okruženja da bolje razumeju kako adolescenti tumače i doživljavaju svoje okruženje, kao i da razumeju uticaj koji razvoj samoefikasnosti može imati na akademski, profesionalni i socijalni razvoj mladih.

7. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

7.1. Predmet istraživanja

Predmet istraživanja je izučavanje uticaja ličnih i sredinskih faktora na spremnost mladih za napuštanje alternativnog staranja.

Istraživanje je po prirodi deskriptivno: ispituje prevalencu rezilijentnog funkcionisanja među mladima koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja u Srbiji. Mnoga istraživanja na ovoj populaciji su imala fokus orijentisan na deficite, isticala su faktore rizika i maladaptacije (Daining, DePanfilis, 2007). Samo mali broj studija je istraživao kompetentno ili rezilijentno funkcionisanje među ovim mladima, pri čemu je fokus često bio samo na jednom delu kompetencija (najčešće uspeh u školovanju) (Hass, Graydon, 2009; Hines i sar., 2005). Nasuprot tome, ova studija simultano istražuje multiple domene kompetencija, što obuhvata obrazovanje i zapošljavanje, izostanak problema mentalnog zdravlja i zloupotrebe supstanci i izostanak kriminalnih aktivnosti, ali i ovladavanje veštinama potrebnim za samostalan život, mrežama podrške, doživljaju spremnosti i percepciji budućnosti. Ukupna rezilijentnost se takođe istražuje, korišćenjem skale rezilijentnosti koja se sastoji iz ukupnog skora koji ide od 14 do 98.

Analiza faktora koji doprinose razvoju rezilijentnog funkcionisanja kod ove specifične grupe mladih se ispituju kumulativno preko procena mladih indikatori spremnosti, koji bi trebalo da deluju podstičuće na uspeh mladih u osamostaljivanju. Kao što je ranije pomenuto, kumulativni modeli rezilijentnosti sugerišu da protektivni faktori doprinose kompetentnom funkcionisanju bez obzira na rizike. Nasuprot tome, interaktivni modeli sugerišu da efekat zaštite može biti obavezan u odnosu na rizike koje mlada osoba doživljava (Fraser i sar., 2004; Luther, 2006). Sagledavajući lične i sredinske faktore, ovo istraživanje nastoji da odgovori i na koji način ovi modeli objašnjavaju emancipaciju mladih.

Ovakav pristup ima nekoliko prednosti. Prvo, fokusira se na fenomen rezilijentnosti, što je tema koja je dobila malo pažnje u istraživanjima mladih koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja. Drugo, istražuje ishode preko višestrukih

aspekata funkcionisanja mladih, obezbeđujući precizniju procenu uspeha u suočavanju sa teškoćama, s obzirom da mladi nisu homogena grupa u odnosu na faktore rizika i zaštite u njihovom okruženju. Četvrto, omogućava poređenja sa budućim *istraživanjima* s obzirom na to da rezilijentnost predstavlja kao interaktivnu varijablu. Ovakva razmatranja rezilijentnosti do sada nisu bila korišćena u istraživanjima. Peto, analizira dva modela, i to model interaktivne varijable i kumulativni model rizika i zaštite. Konačno, koristi istraživački dizajn koji omogućava da se identifikuju uzročno-posledične veze.

7.2. Cilj istraživanja

Ispitivanje povezanost ličnih i sredinskih faktora i spremnosti mladih za osamostaljivanje radi određivanja potrebne podrške tokom procesa pripreme za napuštanje zaštite.

7.2.1. Posebni ciljevi

- Utvrđivanje povezanosti između ličnih i sredinskih faktora koji doprinose spremnosti za napuštanje alternativnog staranja.
- Istraživanje povezanosti rezilijentnosti mladih i spremnosti za napuštanje alternativnog staranja.
- Istraživanje povezanosti doživljaja samoeфикаsnosti i spremnosti za napuštanje alternativnog staranja.
- Utvrđivanje povezanosti participacije mladih i spremnosti mladih za napuštanje alternativnog staranja.
- Utvrđivanje povezanost participacije mladih u planiranju pripreme za napuštanje alternativnog staranja sa njihovom samoeфикасношću i rezilijentnoшću.

Istraživanje nastoji da odgovori na sledeća pitanja:

- Kako mladi doživljavaju pripremu za osamostaljivanje? (Šta vide da im je potrebno, šta im nedostaje? Šta predstavlja teškoću? Šta pomaže?)

- Kakva je veza između ličnih, psiholoških faktora (rezilijentnosti i samoefikasnosti) i spremnosti mladih za napuštanje alternativnog staranja ?
- Kakva je veza između sredinskih faktora (socijalne podrške, participacije mladih, podrške sistema kroz individualizovani plan) i spremnosti mladih za napuštanje alternativnog staranja?
- Koji faktori (lični i sredinski) pružaju najveći doprinos za spremnost mladih za napuštanje alternativnog staranja?
- U kojoj meri su mladi informisani o pravima i mogućnostima zaposlenja, raspoložive pomoći i podrške tokom pripreme za napuštanje alternativnog staranja?
- Koliko mladi učestvuju (informacija, konsultacija, saradnja, osnaživanje za preuzimanje odlučivanja, zajedničko donošenje odluka, samostalno donošenje odluka) u odlukama koje se tiču njihovog osamostaljivanja (vezano za izbor škole, posla, mesta života, učešće u programima osamostalivanja, učešće u planiranju emancipacije i sl.)?

7.3. Teorijski doprinos istraživanja

Ovo istraživanje se odnosi na dva nivoa naučnog saznanja. Jedan se odnosi na naučnu deskripciju, kao najbazičniji vid naučnog saznanja u pogledu opisa profila mladih koji se spremaju za napuštanje alternativnog staranja u Srbiji. Pored naučne deskripcije ovo istraživanje doprinosi naučnom objašnjenju teorije rezilijentnosti kada su u pitanju mladi koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja nudeći objašnjenje procesa rezilijentnosti za mlade koji se spremaju za emancipaciju sa alternativnog staranja.

Postojeća istraživanja u oblasti rezilijentnosti su se uglavnom fokusirala na decu i mlađe adolescente (Luthar, 2006; Masten, 2001). Period odrastanja je dobio mnogo manje i teorijske i praktične pažnje: „malo toga je poznato o specifičnim iskustvima koja utiču na sposobnost uspešne tranzicije ka odraslom dobu“ (Luecken, Gress, 2010: 1092).

U mladom odraslom dobu, poseban skup varijabli može da utiče na rezilijentno funkcionisanje. Sa jedne strane, individualne karakteristike mogu imati veliki značaj

kada je u pitanju izazov odrastanja (Luecken, Gress, 2010). Karakteristike kao što su samokontrola, doživljaj samoeфикаsnosti i sposobnost planiranja i izvršavanja ciljeva, povezani su sa pozitivnim ishodima tokom ovog perioda (Burt, Paysnick, 2012; Masten i sar., 2004). Sa druge strane, različiti faktori okruženja kao što su resursi zajednice, takođe su značajni u sazrevanju mladih (Luthar, 2006). Značaj porodičnih faktora se pojačava kad je u pitanju tranzicija mladih ka odraslom dobu (Burt, Paysnick, 2012; Masten i sar., 2004). Zbog toga je potreban sveobuhvatan okvir da bi se razumela rezilijentnost kod mladih koji odrastaju. Veliki broj postojećih studija nije bio usmeren na sveobuhvatne faktore pojedinca, porodice i sredine, već su fokusirane na određen specifični faktor. Ova studija će razmatrati međuticaj faktora koji doprinose pripremljenosti mladih na ličnom, ali i na širem, porodičnom i sistemskom planu.

Drugi doprinos ove studije je u razumevanju koncepta rezilijentnosti. Kao što je ranije pomenuto, model kumulativnih rizika implicitno tvrdi da kada su sredinski rizici visoki, protektivni faktori ne mogu da doprinesu rezilijentnom funkcionisanju. Drugim rečima, ovaj model objašnjava da je prisustvo veće zaštite povezano sa većom verovatnoćom za rezilijentnost isključivo kada postoje niski rizici. Nasuprot ovom modelu, ekološka perspektiva zagovara da dovoljna količina protektivnih faktora dovodi do povoljnih ishoda, bez obzira na rizike kojima je osoba izložena. Ovi teorijski okviri podržavaju prisustvo „glavnog“ ili „dodatih“ efekata (veća zaštita je povezana sa većom verovatnoćom rezilijentnog funkcionisanja). Ova studija će pokazati na koji način ovi modeli objašnjavaju rezilijentnost kod mladih koji napuštaju alternativno staranje. S obzirom na to da se u studiji skor rezilijentnosti izračunava višedimenzionalnom skalom rezilijentnosti, rezultate možemo analizirati i za svaku od podskala, a zatim i ukupno. Istovremeno će se dobiti saznanja o ukupnoj rezilijentnosti mladih koji napuštaju alternativno staranje sa jedne strane i proveriti kako taj skor korelira sa ishodima spremnosti, svakim pojedinačno i kod ukupne spremnosti.

Ovo istraživanje takođe treba da pruži doprinos u objašnjavanju specifičnih ishoda i karakteristika koje doprinose rezilijentnosti kod mladih koji napuštaju alternativno staranje. Ono je savremeno, jer rezilijentnost razmatra preko četvrtog talasa u istraživanjima rezilijentnosti koje sagledava kako individualne reakcije na stresne i

nepovoljne okoklnosti doprinose da osoba razvije mehanizme suočavanja i prevazilaženja stresa i kreiranja rezilijentnosti.

Društveni i prakticni doprinos istraživanja je sticanje potpunijih saznanja o iskustvima mladih koji napuštaju alternativno staranje iz njihove perspektive, u kojoj meri se njihovo mišljenje uvažava i veza i uticaj sredinskih i ličnih faktora na njihovu spremnost. Ovo istraživanje može doprineti unapređenju prakse u radu sa mladima koji napuštaju alternativno staranje. Na osnovu dobijenih rezultata kreiraće se preporuke u radu sa mladima na nivou politika, sistema socijalne zaštite, ali i na nivou neposredne prakse u vidu konkretnih smernica koje bi koristile stručnim radnicima da unaprede praksu. Posebno razmatranje gledišta mladih je značajno za unapređenje njihove socijalne inkluzije kao i zastupanje promena u politikama i praksi.

7.4. Hipoteze

7.4.1. Opšta hipoteza

Mladi koji aktivno participiraju u planiranju aktivnosti za napuštanje alternativnog staranja, i procenjuju da imaju veci stepen rezilijentnost i samoeфикаsnost, spremniji su za napuštanje alternativnog staranja. Ta spremnost se ogleda u boljem uspehu u školovanju, visokim aspiracijama, uspešnje ovladanim veštinama staranja o sebi i domaćinstvu, bolje razvijenim mrežama podrške, i većem subjektivnom doživljaju spremnosti za osamostaljivanje i pozitivnoj percepciji budućnosti.

7.4.2. Posebne hipoteze

1. Mladi koji imaju plan emancipacije, u većoj meri su spremni za napuštanje alternativnog staranja. Spremnost se ogleda u boljem školskom uspehu, većim aspiracijama, većem broju savladanih veština, većom podrškom, boljiem zdravlju, većem subjektivnom doživljaju spremnosti i pozitivnije percepcije budućnosti.
2. Mladi koji imaju viši skor rezilijentnosti, u većoj meri su spremni za napuštanje alternativnog staranja. Očekujemo da će mladi koji su rezilijentniji imati bolje rezultate u svim ili nekim aspektima spremnosti (škola, aspiracije, zdravlje, veštine, podrške, percepcija spremnosti i percepcija budućnosti).

3. Mladi koji imaju veći doživljaj samoeфикаsnosti, su u većoj meri spremni za napuštanje alternativnog staranja. Očekujemo da će mladi koji su samoeфикаsniji imati bolje rezultate u svim ili nekim aspektima spremnosti (škola, aspiracije, zdravlje, veštine podrška, percepcija spremnosti i percepcija budućnosti)
4. Mladi koji u većoj meri participiraju u odlukama koje su za njih značajne, su spremniji za napuštanje alternativnog staranja. Oni mladi koji utiču u odlukama koje su značajne za njihov život i samostalnost su spremniji u svim (škola, aspiracije, zdravlje, veštine podrška, percepcija spremnosti i percepcija budućnosti) ili nekim aspektima za osamostaljivanje
5. Postoje razlike u spremnosti mladih koji su na različitim vrstama smeštaja (srodničkom, hraniteljskom i rezidencijalnom) za napuštanje alternativnog staranja. Očekujemo da će spremnost mladih sa različitim smeštaja imati različite karakteristike na svim poljima (škola, aspiracije, zdravlje, veštine podrška, percepcija spremnosti i percepcija budućnosti).

7.7. Opis uzorka

Zabeležen je broj od 197.879 dece na evidenciji centara za socijalni rad u 2015 godini²⁰. Udeo dece u sistemu socijalne zaštite je u porastu i iznosi 28.4% dok je udeo dece u opštoj populaciji 15.8%. Prema podacima zavoda za socijalnu zaštitu 9820 dece je pod starateljstvom, od čega je 43% u srodničkoj i srodničkoj hraniteljskoj porodici, a 48% u (druhoj) hraniteljskoj porodici. Pod starateljstvom na domskom smeštaju se nalazi 9% dece.

U 2015. godini na smeštaju je ukupno 6088 dece od čega je 975 dece smešteno 2015 godine. Na porodični smeštaj je ušlo 851 dete, a na domski 124.²¹

Uzorak ovog istraživanja čine mladi od (16-22 g.) pri čemu je prosečan uzrast 18 godina, sa odstupanjem od proseka 1,78. koji su u procesu pripreme za napuštanje

²⁰Vidi na

<http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/izvestaj2016/deca%20u%20sistemu%20socijalne%20zastite%202015.pdf>

²¹ 21

<http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/izvestaj2016/deca%20u%20sistemu%20socijalne%20zastite%202015.pdf>

alternativnog staranja. Uzorak obuhvata 151 mladih koji su učestvovali u kvantitativnom delu istraživanja i popunjavali protokol za prikupljanje podataka, upitnik za mlade i skale rezilijentnosti i samoefikasnosti. Uzorak obuhvata mlade iz srodničkog porodičnog, hraniteljskog i domskog smeštaja. Od ovih mladih napravljen je poduzorak za 5 fokus grupa u cilju sagledavanja njihovih mišljenja i stanovišta o pripremljenosti. Uzorkom je obuhvaćeno 47 mladih sa domskog i 103 mlade osobe sa porodičnog smeštaja. Istraživanjem su obuhvaćeni svi centri za porodični smeštaj u Srbiji: Beograd, Niš, Kragujevac i Subotica. A od institucija rezidencijalnog smeštaja obuhvaćeno je svih 5 radnih jedinica Centra za zaštitu odojčadi dece i omladine iz Beograda. U kvalitativnom delu istraživanja obuhvaćeno je 26 učesnika u pet fokus grupa.

7.5. Metode prikupljanja podataka

U istraživanju se koristi kombinacija kvantitativne i kvalitativne metodologije.

Upitnikom o faktorima koji doprinose napuštanju alternativnog staranja, posebno konstruisanim za potrebe ovog istraživanja, prikupljane su informacije o mladima (dalje u tekstu, Upitnik za mlade):

- osnovne socio-demografske informacije i biografske podatke o primarnoj porodici, kontaktima sa njom, toku i uspehu tokom školovanja, pohađanju programa osamostaljivanja i zapošljavanju mladih).

Drugi deo pitanja odnosi se na teme relevantne za ciljeve istraživanja:

- pitanjima vezanim za pripremu i osamostaljivanje,
- informisanost i dolaženje do značajnih informacija o samostalnom načinu života,
- traženje pomoći i podrške,
- gledišta o pripremi i o napuštanju staranja,
- pitanja o zdravlju i emocionalnoj dobrobiti,
- pitanja o slobodnom vremenu,

- pitanja vezana za budućnost u pogledu aspiracija i očekivanje (Prilog 1)

Posebnim protokolom za prikupljanje podataka o mladima iz sistema alternativnog staranja, konstruisanim za potrebe ovog istraživanja, prikupljene su osnovne demografske karakteristike mladih kao i oblik, trajanje, broj promena smeštaja, kontakt sa porodicom i sibličima, karakteristike roditelja i ciljevi plana osamostaljenja kao i oblici i načini participacije mladih koji napuštaju alternativno staranje (Prilog 2).

Pored ovih, za potrebe istraživanja korišćena je **Skala samoefikasnosti** kako bi se utvrdila samoprocena mladih o njihovoj efikasnosti u školi/profesionalnom osposobljavanju, praktičnim i socijalnim veštinama i mrežama podrške (Jerusalem i Schwarzer, 1995) Korišćenaje i **Skala rezilijentnosti** (Wagnild, Young, 1993) koja meri kapacitete mladih u odnosu na teškoće sa kojima se suočavaju, njihove karakteristike, porodicu i okruženje. Posebno su razmatrani indikatori koji utvrđuju pokazatelje spremnosti preko uspeha u školovanju, nivoa stečenog obrazovanja, aspiracijama za napredovanje i usavršavanje, posedovanje mreže podrške, iskustva u traženju zaposlenja, posedovanje mesta za stanovanje i veštine staranja o sebi.

Korišćena je i **Skala opšte samoefikasnosti** (The General Self-Efficacy Scale - GSE) (Schwarzer, Jerusalem, 1995), koja meri optimizam u uspešnosti ostvarivanja ciljeva u različitim domenima funkcionisanja. Skala meri samoefikasnost u adaptaciji, optimizmu i strategijama suočavanja s svakodnevnim problemima. Svrha GSE skale je merenje pouzdanosti u određivanju ciljeva, ulaganje napora i upornost. Za potrebe istraživanja odabrani su domeni obrazovanja, zapošljavanja, komunikacijskih veština i unapređenja mreža podrške, aspiracija i percepcije budućnosti. Skala je jednodimenzionalna, dobrih psihometrijskih karakteristika, alfa koeficijent varira od .76 do .90, testirana je u 23 zemlje. Skala je validirana je u mnogim studijama gde su pozitivni koeficijenti utvrđeni kod zadovoljstva poslom optimizma i pozitivnog sagledavanja budućnosti. Negativni koeficijenti su pronađeni kod depresije, anksioznosti, stresa, izgaranja i zdravstvenih problema (Prilog 4).

Skala rezilijentnosti (The Resilience Scale - RS) (Wagnild, Young, 1993) je skala Likertovog tipa, sastoji se od 25 ajtema koji mere: doživljaj smislenosti života (svrhe), istrajnosti, samosvojnosti, ravnodušnosti i “vraćanje samom sebi” (egzistencijalna

samoća). Istraživanja su potvrdila da je skala rezilijentnosti zahvaljujući psihometrijskim karakteristikama najbolji instrument za merenje rezilijentnosti u adolescenciji (Ahern et al, 2008). Istraživanja su potvrdila da skala rezilijentnosti ima konzistentnost, relijabilnost, konkurentnu validnost ustanovljenu faktorskom analizom. Unutrašnja konzistentnost je pokazana brojnim studijama (a nalazi se u rasponu .76-. 91) (Prilog 3)

Od kvalitativnih metoda koristile su se fokus grupe sa mladima koji se nalaze na različitim tipovima smeštaja (srodnički, hraniteljski i rezidencijalni). Fokus grupama se bliže sagledavaju načini na koje mladi učestvuju u planiranju, i načini na koji razumeju svoje učešće, kao i brige, očekivanja, strahove i izazove, ali i izvore podrške koji su im na raspolaganju u toku procesa pripreme za napuštanja zaštite (Prilog 5). Fokus grupe imaju dijalošku i akcionu dinamiku pa omogućavaju da se pojave opišu i da se kvalitet pojave dijloški spozna. (Đurić, 2005) Ipak one ne govore o zastupljenosti pojave u populaciji, pa se u studijama koje istražuju nove pojave i vode računa o opisu pojava koristi kombinovana metodologija. Kombinovana metodologija omogućava pristup problemu sa različitih stanovišta, elaboraciju, kvalifikaciju i izgradnju na osnovu dostignuća drugih metoda, najkorisnija je za izgradnju teorije i kada postoji potreba za generalizacijom kvalitativnih nalaza (Creswell, 2003).

7.6.1. Operacionalizacija varijabli

Kako bi se ishodi spremnosti operacionalizovali podaci iz baze su kodirani prema sledećim vrednostima:

- **Škola** - uspeh u školovanju, aspiracije za napredovanje u karijeri. Uspeh u školovanju je procenjivan kroz tip škole koju neko pohađa i školski uspeh.
- **Aspiracije** se odnose na nastavak školovanja. Aspiracije su sagledavane i u odnosu na želju i potrebu mladih da zasnuju svoju porodicu.
- **Staranje o sebi**, odnosno samoprocena mladih o brizi o zdravlju i odsustvu rizičnih ponašanja je sagledavana preko četverostepene skale koja je ponuđena mladima.

- **Veštine za samostalno vođenje domaćinstva**- posedovanje veština staranja o sebi i vođenja domaćinstva. Ovaj domen spremnosti se meri četvorostepeom skalom koja meri subjektivni doživljaj ovladanosti tim veštinama.
- **Mreža podrške** procenjeno je na osnovu kojih ljudi mladi dobijaju/ primaju podršku, koliko ljudi pruža podršku i kako mladi procenjuju značaj te podrške.
- **Doživljaj spremnosti** - ova varijabla je istraživana preko otvorenih pitanja kodirana u sledeće kategorije: samostalno se stara o sebi, finansijska nezavisnost, doživljaj nezavisnosti, sloboda, preuzimanje odgovornosti, doživlja prepuštenosti samom sebi, nesigurnost, neizvesnost, ne znam, drugo, promena svega u životu, bez promena, nastavak podrške.
- **Pozitivna percepcija budućnosti** je razmatrana preko pitanja koje 5-stepenom procenu pozitivnih i negativnih očekivanja od budućnosti.

7.7. Način obrade podataka

Dobijeni podaci iz upitnika obrađivani su statističim metodama. Korišćen je SPSS program za obradu podataka, verzija 22. Svaki od ishoda je predstavljen najpre frekvencama za pojedinačna pitanja koja se odnose na dati ishod iz upitnika za mlade i upitnika za prikupljanje podataka iz dosijea, a zatim su kodirani rezultati prikazani zbirno kako bismo utvrdili u kom opsegu se kreće svaki pojedinačni ishod za mlade.

Prilikom obrade podataka prvo je prikazana deskriptivna statistika zatim su rađene korelacija i jednofaktorska analiza varijanse. Za proveru hipoteza korišćena je jednofaktorska analiza varijanse.

Podaci iz fokus grupa su obrađivani kvalitativno, tematskom analizom. Tematska analiza se odvijala na dva nivoa: semantičkom i latentnom. Semantička analiza se odnosila na kategorisanje tema prema eksplicitnom sadržaju koji su ispitanici saopštavali, dok se latentni sadržaj odnosi na značenja koja su povezana sa interpretacijom odgovora koje su davali kako ispitanici tako i istraživač (Žižak i sar, 2012). Podaci su analizirani u dve faze: u prvoj fazi je konstruisan okvir za interpretaciju rezultata koji se sastojao iz pet tematskih celina: priprema za

osamostaljivanje; strahovi i prepreke; vidovi podrške; barijere; uloga sistema socijalne zaštite. Svakom učesniku je ostavljena mogućnost dopune teme s obzirom na njihova specifična iskustva napuštanja alternativnog staranja. Postupak kvalitativne analize fokus grupa uključivao je sledeće faze: čitanje kompletnih transkripata fokus grupa, određivanje jedinice kodiranja, definisanje kodova za svakog učesnika, definisanje kategorija na nivou poduzorka, interpretacija dobijenih rezultata za svaki poduzorak učesnika uz argumentovanje kategorija doslovnim citatima učesnika fokus grupa.

7.8. Tok istraživanja

Istraživanje se sastojalo iz dva dela: predistraživanja i istraživanja. Nakon konstruisanja upitnika o uticaju ličnih i sredinskih faktora na pripremljenost mladih, upitnik je poslat kolegama iz oblasti zaštite dece na reviziju radi utvrđivanja jasnoće i dobijanja procene profesionalaca o mogućnosti mladih da ispune upitnik. Nakon dobijenog feedbacka i adaptacije, upitnik je popunilo 10 mladih 5 iz domskog i 5 iz porodičnog smeštaja radi provere jasnoće i mogućnosti za popunjavanje. Sa manjim korekcijama pretežno tehničke prirode, upitnik je pripremljen za istraživanje. Predistraživanje je sprovedeno tokom februara, 2015.

Istraživanje se odvijalo u periodu mart-jul 2015. godine. Rukovodiocima Centara za porodični smeštaj i Centra za zaštitu odojčadi dece i omladine iz Beograda, Niša, Subotice i Kragujevca je poslato pismo o istraživačkim namerama, potrebnom uzorku i upitnicima koje obuhvata istraživanje, kao i molbom za dostavljanje informacija o broju mladih u institucijama koji su obuhvaćeni uzorkom (od 16-22g). Nakon toga je obavljen telefonski razgovor sa rukovodiocima i određena je kontakt osoba za svaku radnu jedinicu sa kojom je dogovarano popunjavanje upitnika. Kontaktirani su rukovodioci i obavljen je sastanak sa svima na kome se još jednom objašnjena svrha i cilj istraživanja, informacije vezane za poverljivost i korišćenje podataka kao i način prikazivanja podataka u disertaciji. Sa Centrima za porodični smeštaj je dogovoreno da upitnike mladima dostave tokom redovnih poseta, a protokol za mlade su popunjavali savetnici sa istraživačem, konsultujući podatke iz dosijea mladih.

Sa mladima na domskom smeštaju istraživač je popunjavao upitnike tokom nekoliko poseta, u saradnji sa njihovim matičnim vaspitačima, a u dva slučaja i sa

socijalnim radnicima doma prikupljeni su podaci potrebni za protokol. Sa 10 mladih popunjavan je upitnik na taj način što im je čitano pitanje po pitanje a oni su govorili odgovore, jer nisu posedovali dovoljno dobre veštine čitanja. Petoro mladih je odbilo da učestvuje u istraživanju bez datog obrazloženja, a njihove odluke su poštovane.

Svi mladi koji su učestvovali u istraživanju su dobili informacije o poverljivosti i šifriranju upitnika, a bili su zamoljeni i da potpišu informisan pristanak o učešću u istraživanju (Prilog 6). Objašnjeno je da će se podaci koristiti u svrhu istraživanja i da će ako se bude navodilo ono što su rekli stajati šifra, tako da niko neće znati da su to zapravo oni rekli.

Poduzorkom sačinjenim od mladih koji su učestvovali u kvantitativnom delu istraživanja je obuhvaćeno 40 mladih, 25 sa porodičnog i 15 sa domskog smeštaja. Mladi su birani iz velikog uzorka tako da budu zastupljeni i mladi mladjeg i mladi starijeg uzrasta i da budu teritorijalno raspoređeni po Srbiji. Kontaktirani su svi mladi sa pitanjem da li žele da učestvuju u kvalitativnom istraživanju. Istraživač je stupio u kontakt sa 40 mladih od kojih je 35 reklo da želi da učestvuje u istraživanju. Istraživač je kontaktirao rukovodioce domskih jedinica kao i savetnike za porodični smeštaj i zamolio da podsete mlade na zakazane termine. U predviđenim terminima zakazanim za fokus grupe u centru za porodični smeštaj učestvovalo je 16 mladih, i to 8 devojaka i 8 mladića. Mladi koji nisu učestvovali to nisu učinili jer im je iskrsla neka obaveza tog dana (6), a ostali (3) se nisu javljali na telefon. Kada su u pitanju mladi iz domskog smeštaja, u zakazanom, predviđenom terminu se pojavilo 10 mladih, 7 mladića i 3 devojke. Mladi koji se nisu pojavili (njih 5) nisu se javljali na telefon, a kasnije smo došli do podatka da su istog dana imali svečanost u domu kojoj su prisustvovali pa nisu bili u prilici da dodju na fokus grupe. Fokus grupe su bile zakazane u poznatim prostorima za mlade. Kada su u pitanju mladi na porodičnom smeštaju, fokus grupe su organizovane u prostorijama centra za porodični smeštaj i usvojenje, a kada su u pitanju mladi iz domova, fokus grupe su organizovane u Centru za zaštitu odojčadi dece i omladine. Svim mladima je bila poznata adresa i svi su već posećivali ove ustanove. Mladi su se izjasnili da im ova lokacija odgovara, jer je svima poznata, nisu imali drugačije predloge i sugestije. Obavljeno je ukupno pet fokus grupa sa 26 učesnika na dva mesta (prostorije Zvečanske i Centra za porodični smeštaj).

Mladi koji su učestvovali u istraživanju su obavešteni o snimanju, poverljivosti šifriranju podataka. Svi su dali i usmeni i pismeni informisani pristanak za kvalitativni deo istraživanja. Fokus grupe su u proseku trajale oko 75 min. Tokom razgovora obrađivane su teme:

- doživljaj pripremljenosti za samostalan život,
- brige i strahovi vezani za samostalnost,
- percepcija dostupne podrške i traženje podrške,
- barijere za osamostaljivanje,
- doživljaj uloge sistema socijalne zaštite tokom osamostaljivanja,
- ideje i predlozi za programme osamostaljivanja po meri korisnika (mladih) (Prilog5)

7.9. Poštovanje etičkih načela u istraživanju

Istraživanje se rukovalo poštovanjem etike i etičkih standarda u istraživanjima sa decom i to u pogledu istraživačkog dizajna, prikupljanja podataka, informisanja i participacije ispitanika i prikaza rezultata.

Istraživač je nastojao da zadrži odnos objektivnosti i neutralnosti u istraživanjima, ali nije bio na distanci u odnosu sa ispitanicima, već je nastojao da ostvari odnos poverenja, kako bi mladi mogli bez zadržke da komuniciraju svoja gledišta o pitanjima obuhvaćenim istraživanjem.

Mladi su sami birali prostor koji im najviše odgovara za učešće u istraživanju, objašnjeno im je da mogu da se predomisle, odustanu ili odbiju da odgovore na neka pitanja, ponuđeno je mladima da postavljaju pitanja istraživaču i tek nakon toga otpočeto je sa prikupljanjem podataka.

Kako bi se ispoštovali etički standardi u potpunosti, istraživač je sledio uputstva APA za etička istraživanja u humanističkim naukama. Prema APA uputstvima istraživač mora postupati prema sledećim principima: kompetentnost, integritet,

profesionalna i naučna odgovornost, poštovanje ljudskih prava i dostojanstva, staranje o tuđoj dobrobiti i socijalna odgovornost (APA, 2010). U savremenim istraživanjima standardizovana je upotreba smernica Američkog društva psihologa (APA), pa je ovo istraživanje usklađeno sa njihovim smernicama.

Kompetentnost se odnosi na zahtev da pomagači i istraživači koji rade sa decom moraju da zadrže visoke standarde kompetentnosti i prepoznaju granice svoje kompetentnosti i ograničenja. U istraživanju mogu da koriste samo one tehnike i metode za koje su obučeni i za koje imaju ekspertizu. Među istraživačima i pomagačima postoji svest o posebnosti svake grupe sa kojom mogu da rade istraživanje i da je potrebno posedovati veštine komunikacije namenjene toj grupi sa kojom žele da rade. Tamo gde ne postoje propisi za postupanje u istraživanju, istraživači iz pomagačkih profesija prilikom istraživanja treba pažljivo da razmatraju sve faktore koji mogu nauditi ispitanicima. Istraživači su svesni potrebe za usavršavanjem i korišćenjem naučnih, tehničkih i administrativni resursa.

Integritet se odnosi na promovisanje integriteta u nauci, prenošenju znanja i praksi. U ovim aktivnostima pomagači su iskreni, poštteni i fer prema drugima. Prilikom opisa nalaza istraživanja uvek daju istinite opise, izbegavaju obmane i laži. Pomagači nastoje da budu svesni svojih uverenja, vrednosti, potreba i ograničenja i efekata koje ima na njihov posao. Izbegavaju dvojne odnose i prilikom istraživanja pokušavaju da zadrže neutralnost i transparentnost.

Profesionalna i naučna odgovornost Istraživači iz pomagačkih profesija imaju profesionalnu odgovornost da razjasne svoje profesionalne standarde i uloge i obaveze, da prihvate odgovornost za ponašanje i adaptiraju svoj metod potrebama populacije koje istražuju. Konsultuju se sa drugim profesionalcima iz struke kako bi osigurali da poštuju sva prava klijenta. staraju se o etičkom ponašanju svojih kolega. Kada je to odgovarajuće, konsultuju se sa kolegama kako bi prevenirali ili izbegli neetičko ponašanje

Poštovanje ljudskih prava i dostojanstva Istraživači/pomagači poklanjaju odgovarajuću pažnju fundamentalnim ljudskim pravima, poštovanju i vrednostima ljudi.

Poštuju ljudsko pravo na privatnost, poverljivost, samoodređenje, autonomiju i ostala prava regulisana zakonom.

Staranje o tuđoj dobrobiti Pomagači nastoje da pomognu dobrostanje onih sa kojima rade. U svojim profesionalnim postupcima pažljivo razmatraju dobrobit ljudi i prava svojih klijenata, studenata, supervizora, učesnika istraživanja i drugih ljudi koji su pogođeni istraživanjem. Kada dodje do konflikata prilikom istraživanja pomagači nastoje da reše te konflikte i da svoje uloge izvode na odgovoran način i da izbegnu štetu. Pomagači su osetljivi i opisuju razlike u moći među njima i drugima i ne iskorišćavaju i ne zavode druge tokom profesionalnog odnosa.

Socijalna odgovornost Istraživači su svesni svojih profesionalnih i naučnih odgovornosti prema zajednici i društvu u kome žive. Njihova odgovornost je da objavljuju i svoja saznanja čine javno dostupnim. Oni nastoje da umanje zloupotrebe položaja postupajući po zakonima i propisima koji služe i njihovim pacijentima i široj javnost. Oni vrše izbore u kojima nemaju ili imaju vrlo malo lične dobiti.

Zakonska inicijativa za razvoj etičkih kodeksa u istraživanjima sa decom, data je Konvencijom o pravima deteta (UN,1989), koja u članovima 12 i 13 promoviše pravo dece na participaciju u svim pravima koja ih se tiču i garantuje "slobodu da traži, prima i daje informacije i ideje svih vrsta" konvencija je poslužila kao okvir za brojne propise koji regulišu polje etičke osetljivosti kada su deca u pitanju. Mnogobrojne akademske institucije kreiraju sopstvena uputstva za poštovanja etičkih standarada u postupanju sa decom (Morrow, 2008). Ipak teškoće postoje u operacionalizaciji standarda kada su u pitanju specifične, osetljive grupe poput dece, jer se standardi pišu u formi koja je apstraktna i opšta (Cohen i sar., 2007). Istraživanja sa decom iako koriste mnogobrojne tehnike koje se koriste u istraživanjima sa odraslima, ipak imaju svoje specifičnosti. Iako deca mogu učestvovati u svim tipovima istraživanja koje su namanjene odraslima, potrebno je voditi računa o adaptaciji tehnika i metoda kao i o kognitivno-emotivnom razvoju dece kako bi im se način istraživanja prilagodio (Mahon et al., 1996, Filipović, 2011).

Iako se u istraživanjima sa decom koriste iste metode istraživanja kao i sa odraslima: upitnici, skale, intervjui i drugi, oni zahtevaju određene adaptacije. Način

istraživanja mora biti prilagođen uzrastu i zrelosti dece, pa zahteva pažljivu procenu od strane istraživača o fokusu i primeni metoda, pri čemu se naročita pažnja posvećuje kako intelektualnoj, tako i emotivnoj zrelosti i sposobnosti dece (Mahon *i sar.*, 1996, Filipović, 2011),

U istraživačkoj zajednici postoji opšteprihvaćena saglasnost da su deca subjekti istraživanja (Fombad, 2005; Morow, 2008), i da je odgovornost istraživača da zaštiti decu mnogo veća u odnosu na odrasle s obzirom na njihovu ranjivost (Edwards i McNamee, 2005). Ranjivost dece je obrazlagana različitim aspektima: nedovoljne zrelosti, ne sposobnosti da razumeju sadržaj ili zavisnosti od odrasle osobe koja se o njima stara. (Broome *i sar.*, 2001; Fombad, 2005). Sve ovo utiče na način i mogućnosti participacije dece u donošenju odluka pa predstavljaju neku vrstu "zarobljenih subjekata" (Stakić, 2012:454) koji zavise i podređeni su u odnosu na odrasle, pa nemaju mogućnost da zaštite svoje interese. U domaćem zakonodavstvu su deca prepoznata kao osetljiva kategorija pored zatvorenika, bolesnih i umirujućih osoba, pa se u istraživanjima skreće pažnja da ovim grupama ranjivih kategorija nije dozvoljena upotreba pedagoških, stručnih ili novih metoda isključivo sa namerom da se dođe do naučnih podataka“ (Stakić, 2012:455).

Uvažavanjem dečije perspektive i ostvarivanjem prava na dečiju participaciju istraživači imaju mogućnost da sagledaju jedinstvenu perspektivu i odnos prema svetu i životu, a ukoliko se ovi propisi ne poštuju, dečija prava se mogu ozbiljno ugroziti.

7.10. Utisci istraživača

Utisci istraživača su najsnažniji kada su u pitanju izazovi sprovođenja istraživanja sa mladima koji se osamostaljuju. Pored izuzetne saradnje sa rukovodiocima institucija i posebnih radnih jedinica, obaveštavanja i pozivanja mladih da učestvuju, većina mladih je nevoljno popunjavala upitnike. Mladi su se žalili na to da im je proces ispunjavanja upitnika dosadan, da su to radili više puta, da nikada nisu dobili informacije o rezultatima, a jedan broj njih je imao teškoće u čitanju i pisanju, pa je popunjavanje upitnika za njih bio veliki izazov. Iako je istraživač ponudio da

popunjava upitnike sa mladima, utisak je da je jedan broj mladih osećao stid jer nisu ovladali veštinama čitanja i pisanja u dovoljnoj meri.

Kada je u pitanju učešće u fokus grupama, s obzirom da se od mladih tražilo da dođu na određeno mesto, jedan broj njih se nije pojavio, na šta je istraživač bio pripremljen, jer je obavešten od strane odgajateljica kada su u pitanju dešavanja, koja mladima nisu od naročitog interesa, oni imaju običaj da se ne pojave. Odgajatelji su ovakvo postupanje mladih razumeli kao tipično za adolescente i njihov predlog je bio da se pozove veći broj mladih kako bi se osiguralo da dovoljan broj mladih dodje. Istraživač je tako i postupio. Ipak, utisak istraživača je da je razgovor u fokus grupi prijao mladima koji su u njemu učestvovali. Nakon svakog razgovora mladi su rekli da im je razgovor prijao, da im je drago da pomognu, a jedan broj mladih je rekao da ih slobodno mogu pozvati i u narednim istraživanjima, jer im je bilo jako zanimljivo.

8. REZULTATI

U ovom istraživanju posmatrana je kompleksna veza između rezilijentosti, samoefikasnosti i spremnosti mladih da napuste alternativno staranje, kao i njihova mera učestvovanja u pripremi za samostalan život. Radi lakšeg praćenja podataka, prikaz rezultata je koncipiran tako da prvo sledi opis uzorka u odnosu na svaku grupu varijabli, zatim je prikazana njihova povezanost, a poslednji deo se odnosi na sumiran prikaz dobijenih rezultata u odnosu na postavljane zadatke i hipoteze istraživanja. Rezultati za svaki ishod su prikazani frekvencama dobijenih iz upitnika za mlade kao i iz protokola za prikupljanje podataka iz dosijea mladih. Kako bi se sagledali rezultati za svaki ishod celovito, odgovori su kodirani, a zatim sabirani i prikazan je opseg za svaki pojedinačni ishod. Nakon prikazanih frekvenci biće prikazani i rezultati obrada kojima se proveravaju hipoteze. Rezultati su prikazani statističkom obradom odgovora na pitanja koja su postavljena mladima koji se spremaju da napuste alternativno staranje i odraslima koji se o njima staraju.

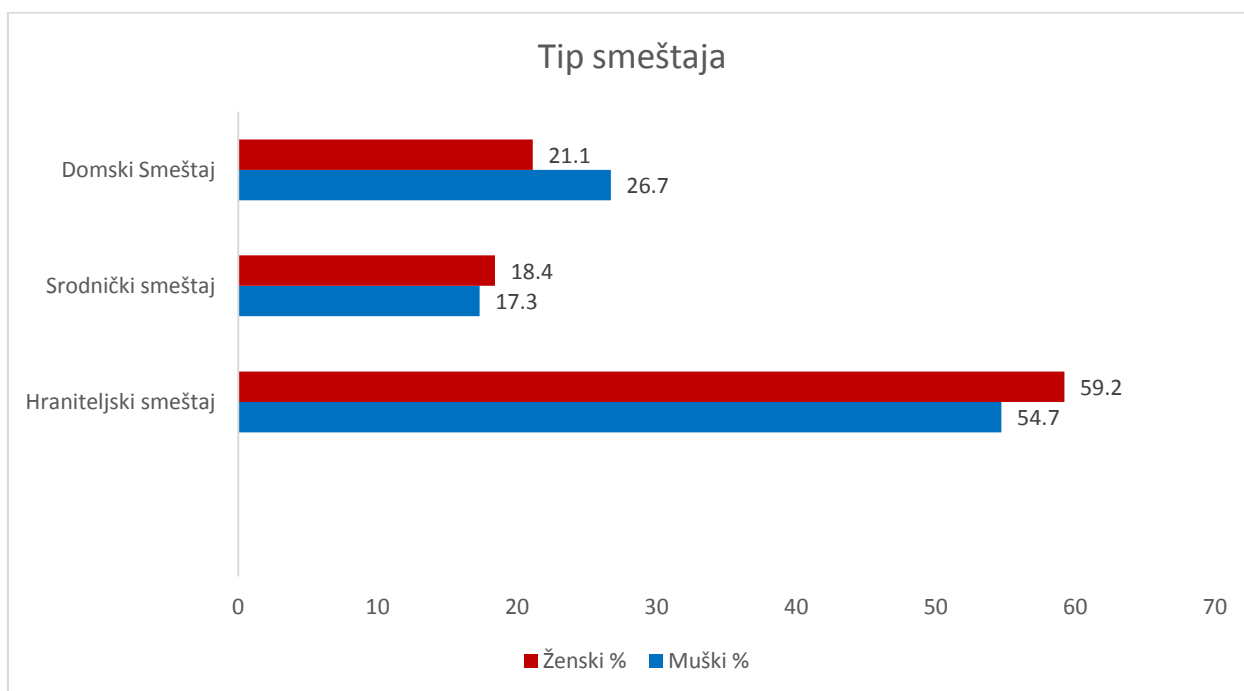
Dva upitnika, za mlade i za prikupljanje podataka od odraslih koji se o njima staraju su posebno kreirana za ovo istraživanje i služe za prikupljanje podataka, među njima ima i pitanja zatvorenog i pitanja otvorenog tipa. Pitanja otvorenog tipa su prvo kodirana prema najzastupljenijim odgovorima, a zatim su i ona obrađivana statističkim obradama. Rezultati za psihološke karakteristike (rezilijentnost i samoefikasnost) dobijeni su statističkom obradom skala rezilijentnosti i samoefikasnosti.

Spoljašnje (sistemske) varijable su razmatrane preko pitanja u Protokolu za prikupljanje podataka iz dosijea koja se odnose na participaciju mladih u donošenju odluka od značaja za njihov život i budućnost kao i plana emnancipacije mladih ali i odgovorima dobijenim od mladih u fokus grupama.

Uzorak je balansiran po polu učesnika i tipu smeštaja (srodničko, profesionalno hraniteljstvo i rezidencijalni tip smeštaja). Nešto je više zastupljen broj ispitanika ženskog pola $N=76$, (50.3%), u odnosu na $N=75$ (49.7%) muškaraca, za razliku od polne strukture dece koja ulaze u sistem socijalne zaštite gde dominiraju korisnici muškog pola (53%) (RZS,2016).

Najveći broj mladih obuhvaćenih uzorkom je na hraniteljskom smeštaju N=86, (57%), dok je N=36, (23.8%) na domskom smeštaju, a najmanje ih je na srodničkom smeštaju N=27, (17.9%). Prema podacima dobijenim iz Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu u 2015. godini na porodičnom smeštaju koji obuhvata srodničko i profesionalno hraniteljstvo nalazi se N=851, od čega je 43% dece u srodničkim porodicama, na profesionalnom hraniteljstvu se nalazi 47.9% dece (od 0 do 18 godina), a na domskom smeštaju se nalazi N= 460 dece odnosno (od 0 do 18 godina). i 179 mladih(od 18 do 25). Dominantna kategorija u domovima za decu bez roditelja su deca osnovnoškolskog uzrasta koja čine 44.4%, zatim deca srednjoškolskog uzrasta 24.2%, mladi od 18 do 25 ine 22.48%, a najmanji procenat čine deca do 5 godina starosti.

Grafikon 4. Tip smeštaja u odnosu na pol ispitanika

Kada je u pitanju prosečno vreme koje su mladi proveli na smeštaju, ono iznosi 94 meseci (M=93.66, SD=65.18). To u proseku iznosi 7 godina i 8 meseci. Raspon vremena proveden na smeštaju iznosi od 1 meseca do 252 meseci. U tabeli 1 prikazan je raspon vremena provedenog na smeštaju grupisan u odnosu na zastupljene kategorije.

Tabela 2. Raspon vremena provedenog na smeštaju

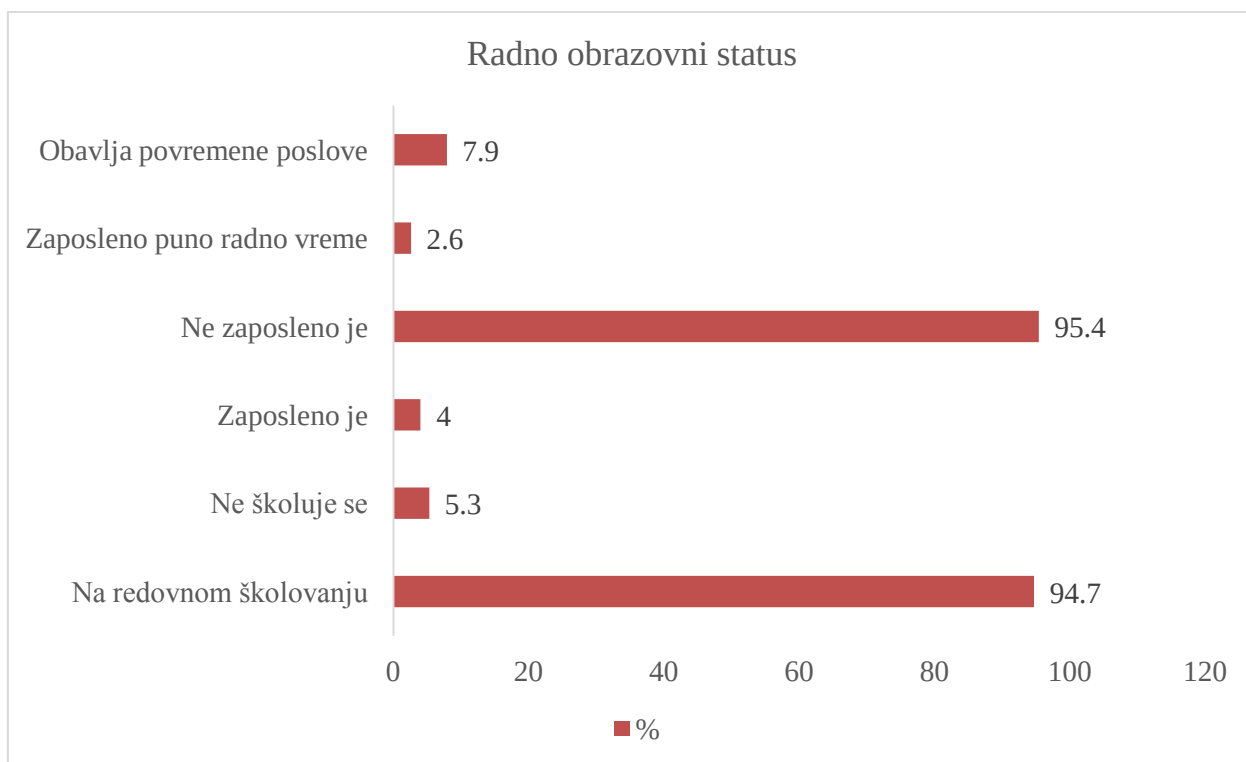
Vreme provedenona smeštaju	N	%
do 1 godine	22	13.9
izmedju 1 do 5 godine	36	22.8
izmedju 5 i 10 godina	39	24.7
izmedju 10 i 15 godina	34	21.5
od 15 do 21 godinu	15	9.5

Ako pogledamo podatke za podgrupe formirane u odnosu na vreme provedeno na smeštaju (6 meseci, godinu dana, 9 meseci..), vidimo da je samo 5.3% mladih iz uzorka boravilo na smeštaju manje od 6 meseci, gotovo duplo 9.3 je bilo na smeštaju od 6 meseci do godinu dana. Od 2 do šest godina je boravilo je 32.8%, dok 25.2 % ostajalo od 6 do 10 godina na smeštaju. Kao što su i ranija istraživanja pokazala, najveći procenat mladih 32.5% ostaje na smeštaju više od 10 godina (Žegarac, 2014)

Najveći broj mladih bio je na jednom smeštaju N=98, (64.9%), na dva smeštaja je bilo N=32, (21.2%) na tri smeštaja je bilo N=5, (3.3%), na 4 smeštaja N=4, (2.6%) i na pet smeštaje je bilo N=3, (2%). Za N=9,(6%), o broju promenjenih smeštaja nemamo podataka.

Na redovnom školovanju se nalazi N=143, tj. (94.7%), dok se N=8, tj (5.3%) ne školuje. U trenutku prikupljanja podataka N=6, (4%) je bilo zaposleno dok je N=144, tj. (95.4%) bilo nezaposleno. Nedostaju podaci za jednu osobu. Od ukupnog broja zaposlenih, sa punim radnim vremenom radi njih N=4, a povremene poslove obavlja N=12 (Grafikon 5).

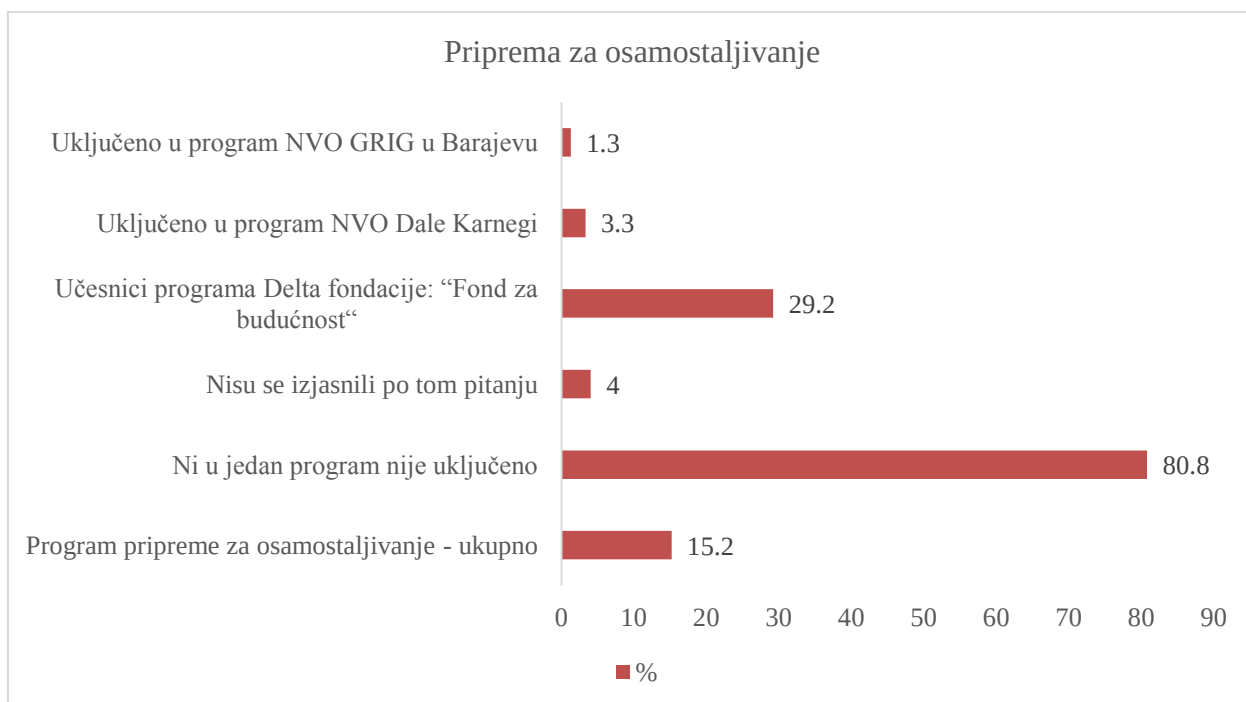
Grafikon 5. Radno obrazovni status mladih iz uzorka

U program pripreme za osamostaljivanje uključeno je ukupno N=23 mladih, odnosno (15.2%). Ni u jedan program nije uključeno N=122, (80.8%), dok se N=6, (4%) mladih nisu izjasnili po tom pitanju. Vidimo da je programima za osamostaljivanje obuhvaćen mali broj mladih iz uzorka, a razloge za uključivanje ili isključivanje iz programa pripreme za osamostaljivanje nismo ispitivali upitnikom, pa njih ne možemo razmatrati ovim istraživanjem.

Najveći broj mladih, njih N=8 od 23 oko 1/3 je izjavilo da su učesnici programa Delta fondacije: “Fond za budućnost“. Mladi su izvestili da su zadovoljni programom pripreme, a prosečna ocena koju su dodelili programima je 4.1 (M=4.14, SD=1.24)(Grafikon 6.).

Grafikon 6. Program pripreme mladih obuhvaćenih uzorkom za osamostaljivanje

8.1. Opis varijabli ishoda spremnosti da se napusti smeštaj

U ovom istraživanju su ishodi spremnosti formulisani preko varijabli: školovanja i aspiracije, podrške, veština, staranje o sebi, percepcija spremnosti, percepcija budućnosti. Varijable su operacionalizovane kroz niz stavki posebnog upitnika (Prilog 1). Ishodi su predstavljeni najpre frekvencijama za svako pojedinačno pitanje o specifičnom ishodu, kao i zbirom odgovora na sva pitanja koja se odnose na jednu vrstu ishoda.

8.2. Pohađanje škole i školski uspeh

Školovanje obuhvata stavke koje se odnose na tip završene škole, učestvovanje u izboru daljeg školovanja, nivo uspeha u poslednjem ciklusu školovanja, zadovoljstvo školovanje i nastavak daljeg školovanja (stavke od 15-19 u Upitniku za mlade, Prilog 1).

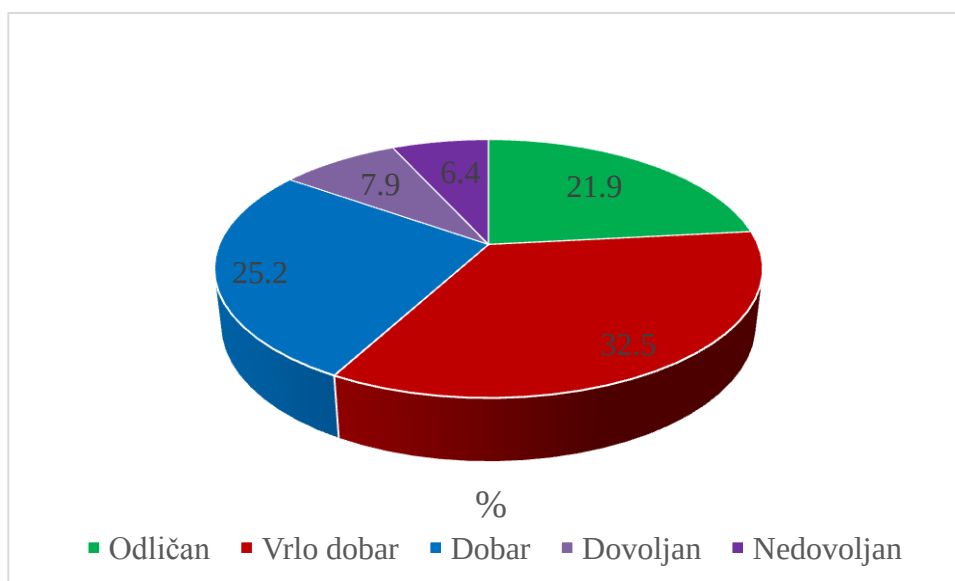
Najveći broj mladih ima srednju stručnu spremu četvrtog stepena N= 57 (37,7%), dok srednju stručnu spremu trećeg stepena ima nešto manji broj mladih N=50 (30,1%). Trenutno fakultet pohađa njih N=13 (8,6%), specijalnu školu N=10 (6,6%), osnovnu školu N=7 (4,6%), gimnaziju N= 5 (3,3%), a samo jedna osoba je završila školovanje i još uvek je u sistemu socijalne zaštite.

Kada je u pitanju odabir škole, najveći broj mladih N=126 (83,4%) je reklo da je odabralo školu koju pohađa, njih N=12 (8,1%) nije odgovorilo na ovo pitanje, a preostalih N=15 (9,9%) je reklo da nije odabralo školu koju pohađa.

Mladi koji nisu upisali školu po izboru su naveli sledeće razloge: *“Bila sam slab učenik”*. *“Centar za socijalni rad je doneo odluku”* (ovo su navele dve mlade osobe), *“Duga priča”*; *“Inicijativa razredne iz škole”*; *“Ne vidim sebe u tom poslu”*; *“Odabrao sam smer za pekara ali nisam želeo da idem u tu školu”*; *“Zavolela sam ovo zanimanje, ali mi je bila osma želja po redu”*; *“Želim da idem u tu školu zato što tu idu moje sestre”*; *“Zato što me niko nije ni pitao za mišljenje”*.

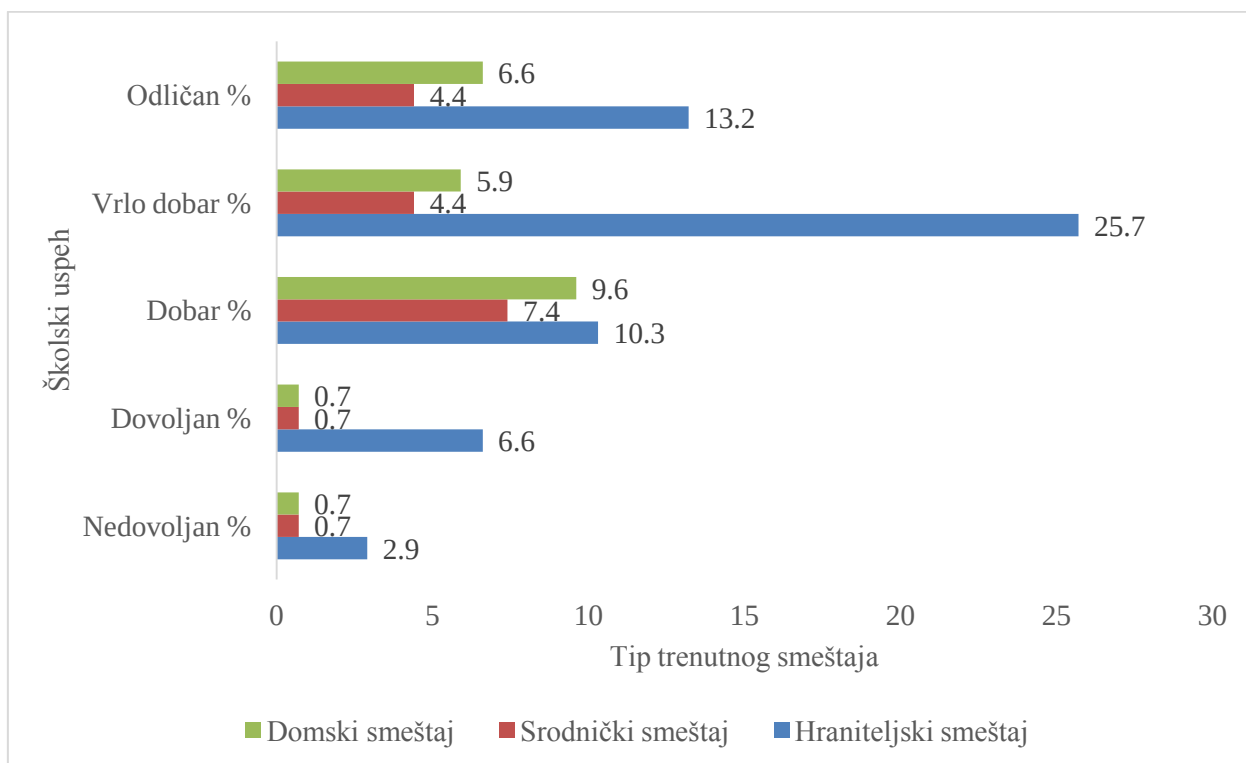
Kada je u pitanju školski uspeh, najveći broj mladih N=49 (32,5%) ima vrlo dobar uspeh, nešto manji broj njih N=38 (25,2%) ima dobar uspeh, gotovo isti broj N=33 (21,9%) je prošlo odličnim uspehom, dovoljnih je bilo N=12 (7,9%), a nedovoljnih N=8 (6,4%).

Grafikon 7. Školski uspeh mladih koji se spremaju da napuste alternativno staranje

Imajući u vidu da tip smeštaja ima značajnu ulogu, da bismo razumeli šta se dešava sa ispitanicima, prikazano je kako izgleda raspodela varijabli u odnosu na tip smeštaja. Kada pogledamo uspeh ispitanika u odnosu na tip smeštaja (hraniteljski, srodnički i domski) vidimo da nema značajnih razlika $F(2,133)=0,52$, $p=.95$, jer je ista raspodela ispitanika u okviru svakog smeštaja (Grafikon 8.). Najveći broj ispitanika ima vrlo dobar uspeh, a u ostalim kategorijama ima mali broj ispitanika, da bi mogla da se pokaže neka značajna razlika.

Grafikon 8. Školski uspeh mladih u odnosu na tip smeštaja

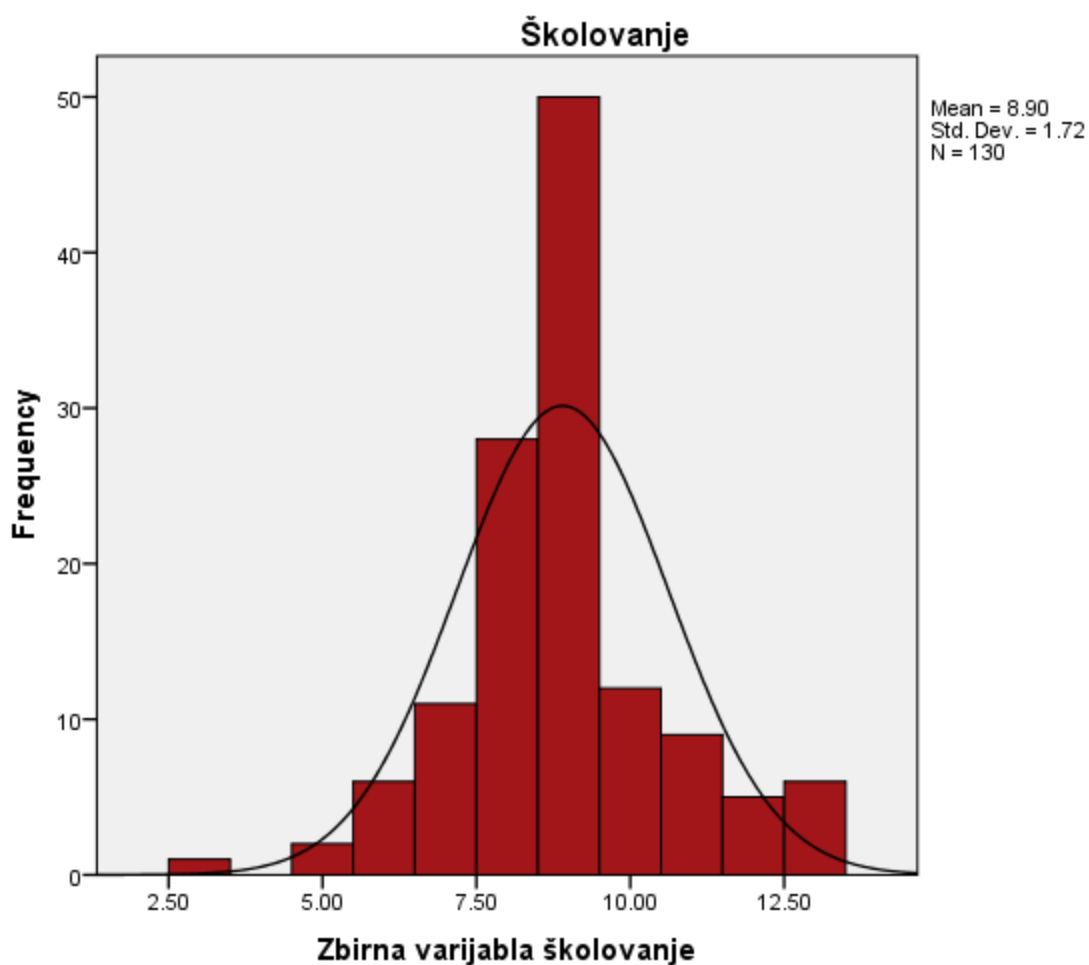

Mladi iz uzorka su bili pitani da li su zadovoljni svojim školskim uspehom i da li žele da nastave svoje školovanje. Dve trećine mladih $N=106$, (70.2%) je reklo da je zadovoljno dok je $N=37$, 24.5% mladih bilo nezadovoljno svojim uspehom. Ipak kada je u pitanju nastavak školovanja, nešto više od 2/3 mladih planira da nastavi školovanje $N=115$ (76.2%), dok $N=26$ (17.2%) nema tu nameru.

Kako bismo ishod varijable školovanja sagledali, bilo je potrebno da sve odgovore sumarno predstavimo. Odgovori su kodirani tako da veći skor svih odgovora ukazuje na veći nivo uspeha i zadovoljstva školovanjem. Ispitanici su u skladu sa tim mogli da imaju minimalni skor 0 koji označava da su završili osnovnu školu, da nisu učestvovali u daljem izboru školovanja, da imaju nedovoljan uspeh kojim nisu zadovoljni i ne planiraju dalje školovanje. Maksimalni skor je 14 što označava da su završili četvorogodišnje srednje obrazovanje, u čijem su izboru učestvovali, da su imali odličan uspeh kojim su zadovoljni i planiraju da se dalje usavršavaju. Na ovoj varijabli ispitanici imaju skor u rasponu od 3 do 13, $M=8.9$, a $SD= 1.7$.

Na grafikonu 9 može da se kako su ispitanici grupisani u odnosu na pretpostavke normalne raspodele, prema kojoj se najveći broj ispitanika grupiše oko aritmetičke sredine. Kada je u pitanju zbirni ishod varijable školovanje, vidimo da je najveći broj ispitanika grupisan kao i na krvoj normalne raspodele $M=8.9, SD=1.72$., dakle najviše ih je sa srednjom školom, zadovoljno svojim ishodom školovanja.

Grafikon 9. Sumarna varijabla ishoda školovanja

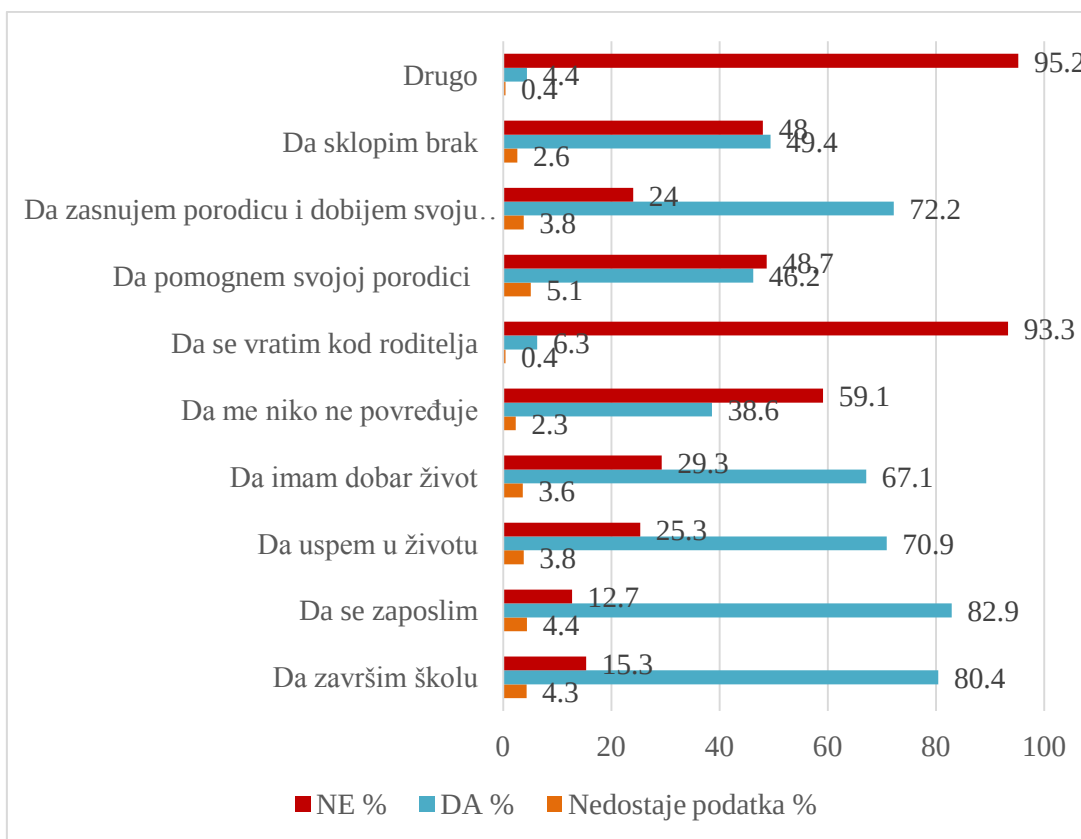

8.3. Aspiracije mladih koji napuštaju alternativno staranje

Aspiracije mladih sagledavane su preko njihove motivacije za školovanje i napredovanje u karijeri i ciljeva koje žele da postignu u životu. Sa mladima je razgovarano i o tome kakva vrsta pomoći im je potrebna da bi ostvarili ciljeve koje žele. Aspiracije su obuhvaćene pitanjima iz Upitnika za mlade (18,19,44,46).

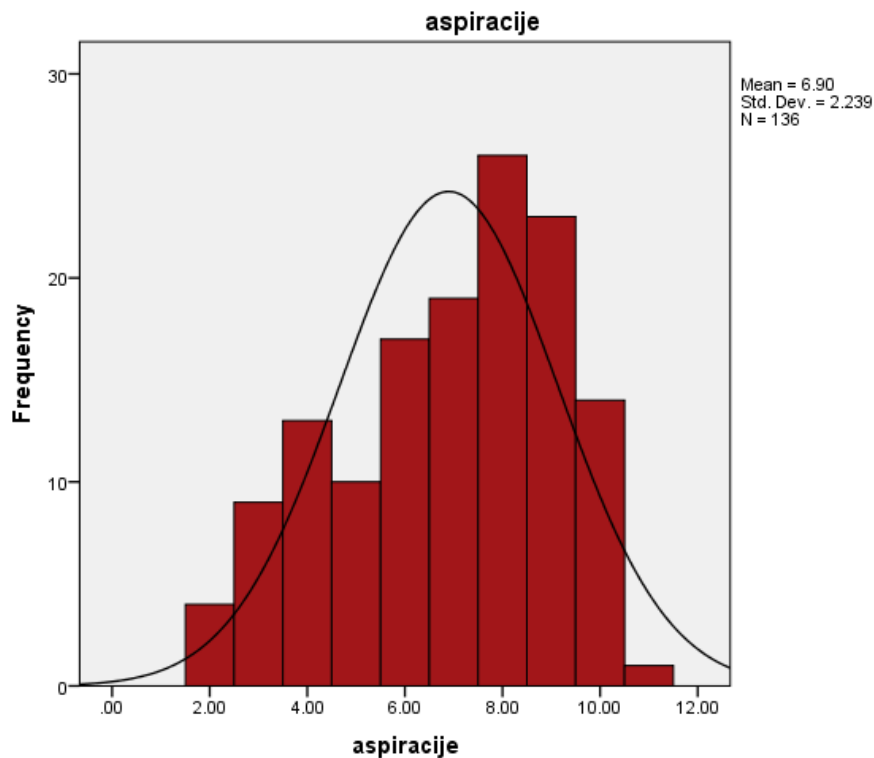
Na pitanje o željama i ciljevima mladi su odgovarali da najveći broj njih želi da nađe posao N=131 (72.9%) zatim da završe školu N=127 (80.4%). Skoro polovina mladih želi da sklopi brak N=78 (49.4%), i skoro isti broj želi da pomogne svojoj porodici N=77 (46.2%). Nešto više od 1/3 želi da ih niko ne povređuje, a najmanji broj mladih se izjasnio da želi da se vrati kod roditelja N=10, (6.3%). Jedna od stavki koja se ne bavi aspiracijama već očekivanjima od budućnosti je stavka "da me niko ne povređuje". Ovaj iskaz je stavljen jer mladi na alternativnom staranju imaju iskustva da su bili povređeni a njihova očekivanja od budućnosti ukazuju na njihovo pouzdanje u svet i okruženje.

Grafikon 10. Apiracije mladih nakon osamostaljivanja

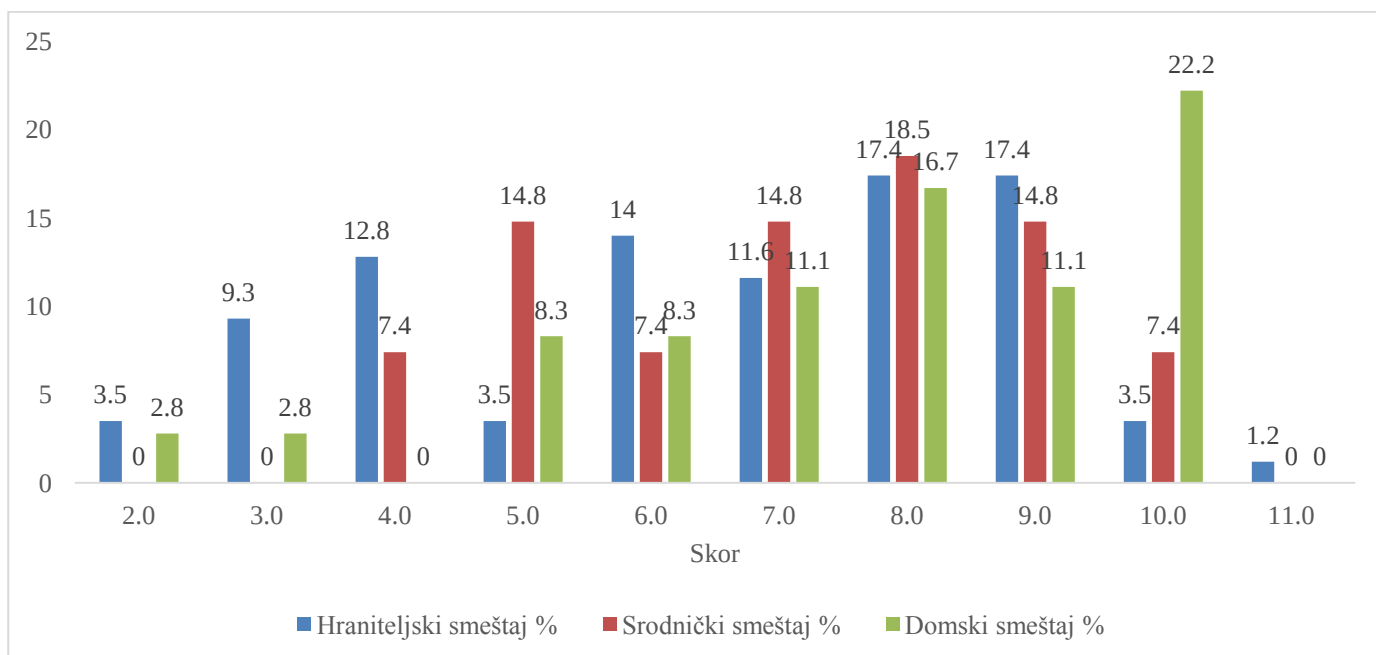
Kada aspiracije posmatramo kao zbir svih odgovora koji se odnose na aspiracije mladih, viši skor označava viši stepen aspiracije. Ispitanici imaju skor u rasponu od 2 do 12, $M=7,00$ $SD=2,23$. Ovo znači da najmanji skor imaju oni koji ne žele u budućnosti da zasnuju porodicu i nemaju ambiciju da nastave profesionalno usavršavanje, a najveći skor imaju oni koji očekuju da će imati porodicu, biti uspešni i obezbediti sebi dobar život. Na grafikonu 11. vidimo da se ishod zbirne aspiracije ispitanika grupiše desno, ka višoj vrednosti od srednje vrednosti na krivoj normalne raspodele. Ovo nam govori da je većina grupisana oko središnje vrednosti, sa nešto višim aspiracijama u odnosu na normalnu raspodelu (Grafikon 11).

Grafikon 11. Sumarna varijabla aspiracija

Kada je u pitanju sagledavanje aspiracija mladih u odnosu na tip smeštaja (hraniteljski, srodnički, domski) razlike se nisu pokazale kao statistički značajne, $F(2,131)=3,23$, $p=.43$, ali možemo videti da visoke aspiracije imaju i mladi sa domskog i mladi sa hraniteljskog smeštaja, vidimo da se mladi sa srodničkog smeštaja ne nalaze ni u grupi mladih sa izuzetno niskim aspiracijama, ni u grupi mladih sa izuzetnom visokim aspiracijama.

Grafikon 12. Zbirna varijabla aspiracije mladih u odnosu na smeštaj

8.4. Staranje o sebi i zloupotreba psihoaktivnih supstanci

Varijabla staranje o sebi i zloupotreba psihoaktivnih supstanci uključuje procenu trenutnog funkcionisanja, načina provođenja vremena i obuhvata stavke 35,36,37,38,44 i 43 iz Upitnika za mlade kao i pitanja o zdravstvenom statusu iz protokola za prikupljanje podataka iz dosijea.

Kada je u pitanju procena zdravstvenog stanja, najveći broj mladih N=80 (56,3%) je odgovorio da se oseća veoma dobro i samo jedna osoba da joj je zdravstveno stanje loše.

Kada je u pitanju procena mentalnog zdravlja, gotovo dve trećine mladih N=90 (60,3%) procenjuje da je mentalno zdravlje veoma dobro. Ni jedna mlada osoba nije svoje mentalno zdravlje procenila kao loše.

Tabela 3. Procena mladih o fizičkom i mentalnom zdravlju

Procena fizičkog i mentalnog zdravlja					
Fizičko zdravlje			Mentalno zdravlje		
	N	%		N	%
Veoma dobro	86	54.4	Veoma dobro	96	60.8
Dobro	53	33.5	Dobro	46	29.1
Ne baš dobro	8	5.1	Ne baš dobro	7	4.4
Loše	1	0.6	Loše	0	0.0

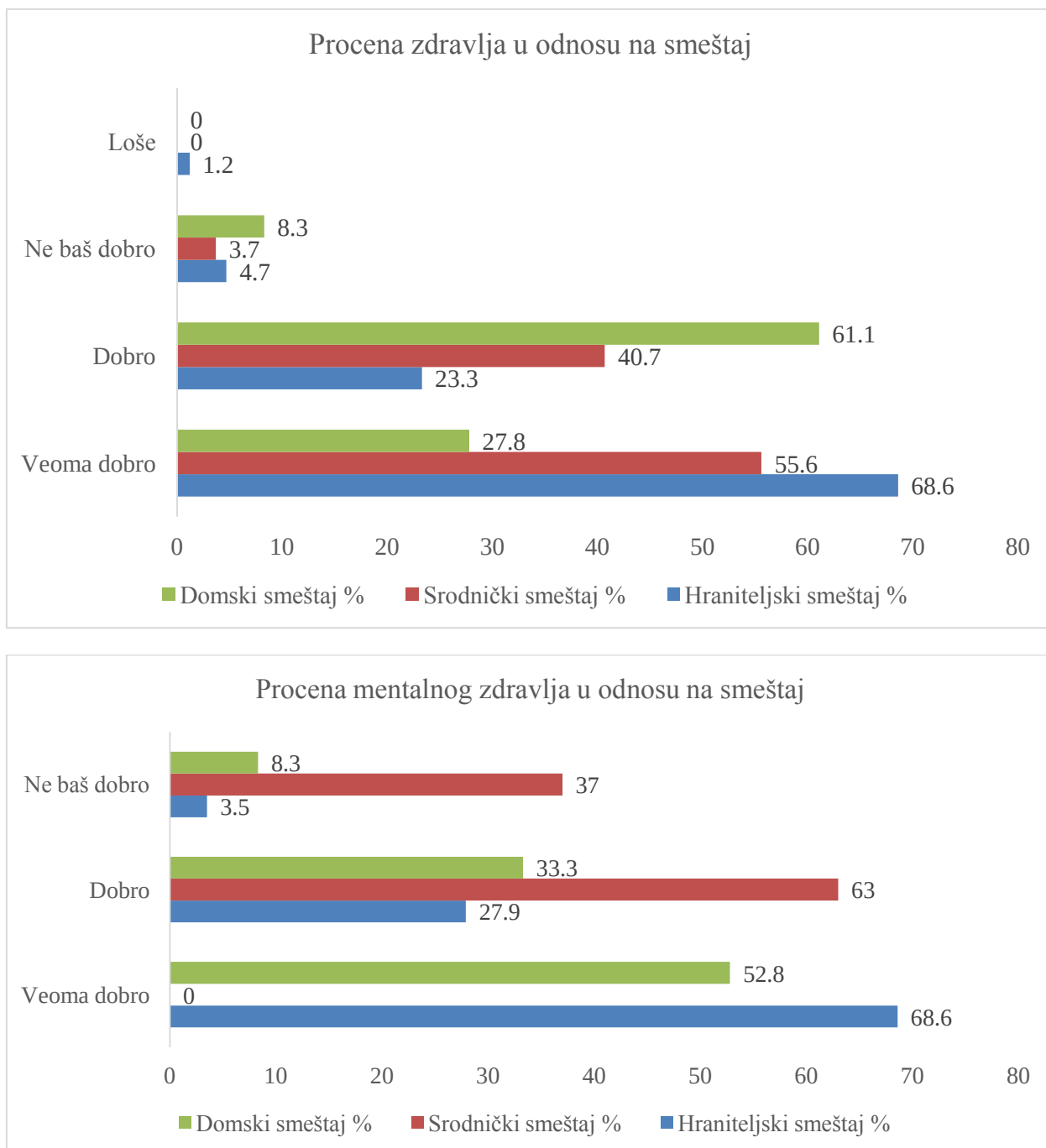
Upinikom namenjenim za prikupljanje podataka iz dosijea mladih prikupljeni su podaci o postojanju smetnji i teškoća u razvoju, postojanju psihijatrijske dijagnoze kao i o zloupotrebi psihoaktivnih supstanci. Smetnje i teškoće u razvoju zabeležene su kod N=25 (15,8%), psihijatrijska dijagnoza je zabeležena kod N=18 (11%) mladih, a podaci o zloupotrebi psihoaktivnih supstanci ukazuju da samo N= 7 (4.4%) mladih izveštava o zloupotrebi supstanci.

Kada je u pitanju psihijatrijska dijagnoza, najzastupljeniji je poremećaj ponašanja i emocija N=6, zatim laka mentalna ometenost N=3 i psihoze N=2, dok je mentalni poremećaj i poremećaj ponašanja uzrokovan upotrebom više vrsta droga i drugih psihoaktivnih supstanci zabeležen u jednom slučaju. Prema podacima o psihijatrijskoj dijagnozi, kod mladih obuhvaćenih uzorkom zabeležene su: ometenost N=8, zatim organske bolesti N=5 i poremećaji ponašanja N=5, dok su višestruke smetnje zabeležene samo u jednom slučaju.

Podaci o zloupotrebi PAS ukazuju da od ukupno N=7 mladih kod kojih je zabeležena dijagnoza, N=5 mladih zloupotrebljava marihuanu i N=2 alkohol.

Ako pogledamo rezultate zdravlja u odnosu na smeštaj, vidimo da nema značajnih razlika u odnosu na ceo uzorak. Mladi sa hraniteljskog smeštaja su najzastupljeniji u kategorijama veoma dobro zdravlje i kada je u pitanju fizičko i kada je u pitanju mentalno zdravlje (vidi grafikon 14)

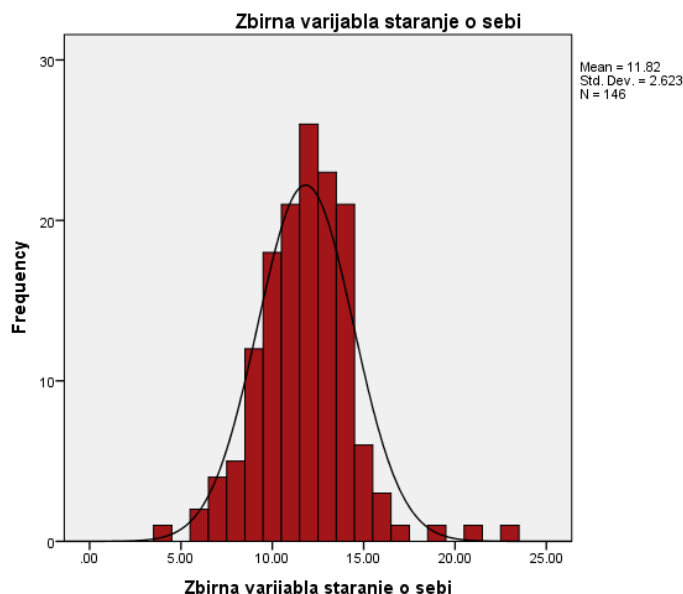
Grafikon 13. Fizičko i mentalno zdravlje mladih na alternativnom staranju u odnosu na tip smještaja

Vidimo da se mladi koji se spremaju da napuste alternativno staranje osećaju dobro, pri čemu se mladi na hraniteljskom smeštaju osećaju uglavnom veoma dobro, kao i mladi na domskom smeštaju (Vidi grafikon 13). Ako pogledamo grafikon na kome je prikazano mentalno zdravlje mladih, vidimo da mladi na srodničkom smeštaju procenjuju svoje mentalno zdravlje u kategorijama ne baš dobro i dobro, dok se mladi na hraniteljskom, a naročito mladi na domskom prepoznaju u kategoriji veoma dobrog mentalnog zdravlja. U kategoriji veoma dobrog mentalnog zdravlja nema mladih sa srodničkog smeštaja, a razlozi za takvu samoprocenu ostaju za razmatranje. (vidi Grafikon 13)

Ako ishod staranja o sebi posmatramo zbirno odnosno kao ukupan ishod, ispitanici imaju skor u rasponu od 4 do 23, sa $M=11.8$ i $SD=2.6$. Viši skorovi govore o tome da ispitanici imaju razvijeniji doživljaj da mogu da vode računa o sebi. To znači da ima ispitanika koji se ne staraju o sopstvenom zdravlju, puše, koriste psihoaktivne supstance i procenjuju svoje zdravlje kao ne baš dobro, a ima i onih koji vode računa o zdravlju, ne koriste supstance, ne puše i procenjuju svoje zdravlje i fizičko i mentalno kao veoma dobro. Grafikon 15 ukazuje da se ispitanici grupišu slično kao i u krivoj normalne raspodele, jer se vrh krive poklapa sa prosečnom vrednosti skora staranja o sebi. U odnosu na ishod, mogli bismo reći da je zdravlje mladih na alternativnom staranju prosečno dobro, a vidimo i da ima više onih koji imaju tendenciju da ispodprosečno vode računa o svom zdravlju nego onih koji to rade iznadprosečno.

Grafikon 14. Raspodela odgovora zbirne varijable staranja o sebi

8.5. Mreže podrške za mlade koji napuštaju alternativno staranje

Mreže podrške su ispitivane u odnosu na to od koga je mladi dobijaju i u kojoj meri. U upitniku za mlade odnosi se na pitanja 14, 20 i 21 iz upitnika za mlade. Mladi su ovde imali opciju da navode više osoba od kojih dobijaju podršku. A posebno pitanje se odnosilo na procenu mladih o značaju podrške koju dobijaju od određenih osoba. Kada je u pitanju podrška koju mladi dobijaju od ljudi iz okruženja, može se reći da je njihova procena da pretežno nemaju podršku od ljudi iz okruženja. Ako zbirno sagledamo najznačajniju pomoć mladi dobijaju od šire porodice i rodbine, pri čemu najviše pomoći percipiraju da dobijaju mladi iz doma, čak 1/3 mladih vidi da ima podršku N=11, (30.6%), videti Tabelu 3. Mladi iz doma najčešće opažaju podršku koju dobijaju od drugova i drugarica iako tu vrstu podrške češće procenjuju kao malu pomoć N=17, (47.1%). Najmanje podrške doživljavaju da imaju od majke i oca N=18, (50%). Mladi na hraniteljskom smeštaju najviše podrške percipiraju da odbijaju od braće i sestara, N=49, (56.3%), ali veći procenat njih tu podršku procenjuje malom, dok mladi na srodničkom smeštaju najviše podrške dobijaju od nastavnika N=15 (60.5%).

Ako podršku sagledamo u odnosu na tip smeštaja primećujemo da mladi sa hraniteljskog smeštaja imaju najviše podrške od majke i oca $N=31$, (26.1%) dok najmanje pomoći dobijaju od šire porodice i rodjaka $N=45$, (52.3%). Mladi na srodničkom smeštaju percipiraju da najviše podrške dobijaju od prijatelja iako većina tu podršku doživljava kao malu pomoć $N=13$, (48%), dok najmanje podrške dobijaju od hranitelja $N=79$, (91.8%) videti Tabelu 3.

Percepciju podrške možemo analizirati i u odnosu na izvor podrške, da li je porodična (majka otac i šira porodica), sredinska (drugovi i nastavnici) ili sistemska (voditelji slučaja, savetnici za hraniteljstvo, hranitelji, osoblje iz doma).

Mladi na hraniteljskom smeštaju smatraju da imaju podršku sredine u manje od petine slučajeva $N=17$ (19.8%), na srodničkom smeštaju gotovo trećina mladih ima podršku okruženja $N=6$ (27.2%); dok na domskom smeštaju podršku okruženja ima malo mladih $N=4$, (11.1%).

Kada je u pitanju podrška iz porodičnog okruženja, najviše podrške su percipirali mladi sa domskog smeštaja $N=22$ (61.6%), zatim mladi sa hraniteljskog smeštaja $N=36$ (53.3%), dok mladi sa srodničkog hraniteljstva imaju doživljaj da od šire porodice imaju najmanje podrške $N=4$, (14.%) (videti Grafikon 15).

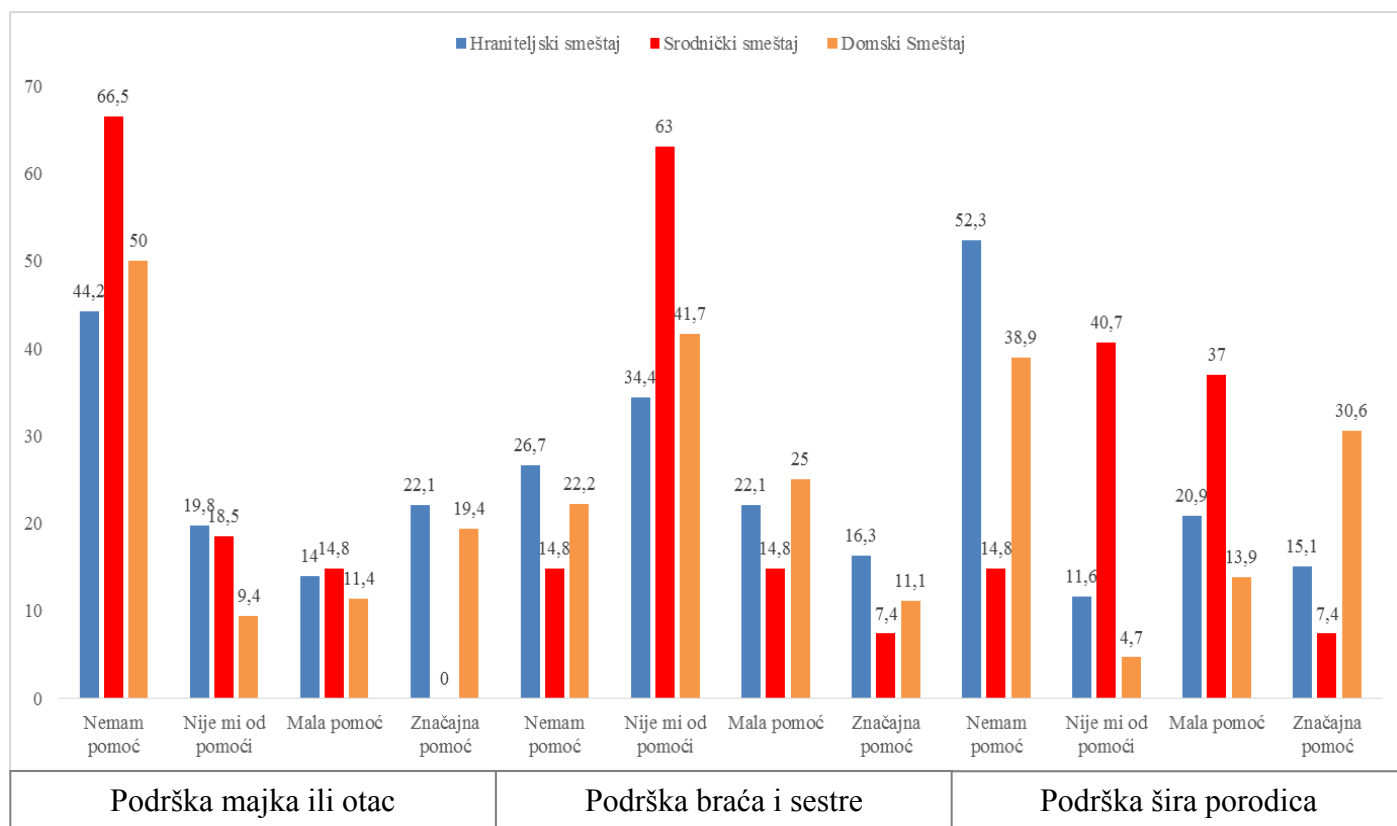
Kada je u pitanju sistemska podrška, mladi prepoznaju da te osobe postoje, ali njihovu podršku ne prepoznaju kao značajnu. Izgleda da mladi na porodičnom smeštaju imaju doživljaj da dobijaju manje podrške (hraniteljstvo $N=14$ (33.8%) srodničko hraniteljstvo $N=4$ (14.8%) od mladih u domu $N=12$ (32.2%) (Grafikon 15). Za mlade na porodičnom smeštaju hranitelji ne predstavljaju značajnu pomoć, jer je samo jedna osoba napisala da od hranitelja dobija značajnu pomoć (Tabela 4). Sličnu situaciju nalazimo kod mladih na domskom smeštaju, oni osoblje iz doma retko vide kao izvor značajne pomoći samo u $N=3$ (8.3%). Izgleda da najviše značajne podrške mladi procenjuju da dobijaju od voditelja slučaja, mada ni ovde ta značajna podrška nije velika, a najveća je kod mladih na hraniteljskom smeštaju kada iznosi $N=4$, (22.8%) (Videti Tabelu 4).

Tabela 4. Percepcija dobijene podrške u odnosu na tip smeštaja

Percepcija dobijene podrške		Tip trenutnog smestaja						
Izvor podrške	Nivo podrške	Hraniteljski smeštaj		Srodnički smeštaj		Domski smeštaj		Ukupno
		N	%	N	N	N	%	N
drug/ drugarica	nemam pomoć	16	18.6	3	11.1	6	16.7	25
	nije od pomoći	31	36	9	33.3	13	36.1	53
	mala pomoć	35	40.7	13	48.1	14	38.9	62
	značajna pomoć	4	4.7	2	7.4	3	8.3	9
majka ili otac	nemam pomoć	38	44.2	18	66.5	18	50	74
	nije od pomoći	17	19.8	5	18.5	7	9.4	29
	mala pomoć	12	14	4	14.8	4	11.4	20
	značajna pomoć	19	22.1	0	0	7	19.4	26
braća i sestre	nemam pomoć	23	26.7	4	14.8	8	22.2	35
	nije od pomoći	30	34.3	17	63	15	41.7	62
	mala pomoć	19	22.1	4	14.8	9	25	32
	značajna pomoć	14	16.3	2	7.4	4	11.1	20
šira porodica i rodjaci	nemam pomoć	45	52.3	4	14.8	14	38.9	63
	nije od pomoći	10	11.6	11	40.7	6	4.7	27
	mala pomoć	18	20.9	10	37	5	13.9	33
	značajna pomoć	13	15.1	2	7.4	11	30.6	26
hranitelji	nemam pomoć	2	2.3	1	3.7	33	91.7	36
	nije od pomoći	77	89.5	23	85.2	0	0	100
	mala pomoć	6	7	3	11.1	1	2.8	10
	značajna pomoć	1	1.2	0	0	1	2.8	2

osoblje iz doma	nemam pomoć	70	81.4	27	100	9	25	106
	nije od pomoći	7	8.1	0	0	14	38.9	21
	mala pomoć	3	3.5	0	0	10	27.8	13
	značajna pomoć	6	7	0	0	3	8.3	9
voditelj slučaja	nemam pomoć	28	32.6	7	25.9	10	33.3	45
	nije od pomoći	27	31.4	5	18.5	12	2.2	44
	mala pomoć	27	31.4	11	40.7	8	16.7	46
	značajna pomoć	4	22.1	4	14.8	6	16.7	14
savetnik za hraniteljstvo	nemam pomoć	19	22.1	4	22.1	32	88.9	55
	nije od pomoći	46	53.5	12	53.5	1	2.8	59
	mala pomoć	18	20.9	11	20.9	1	0.8	30
	značajna pomoć	3	3.5	0	0	2	5.6	5
nastavnici	nemam pomoć	34	39.5	8	29.6	18	50	60
	nije od pomoći	15	17.4	4	30	11	30.6	30
	mala pomoć	24	27.9	11	41	6	16.7	41
	značajna pomoć	13	15.1	4	18	1	2.8	18

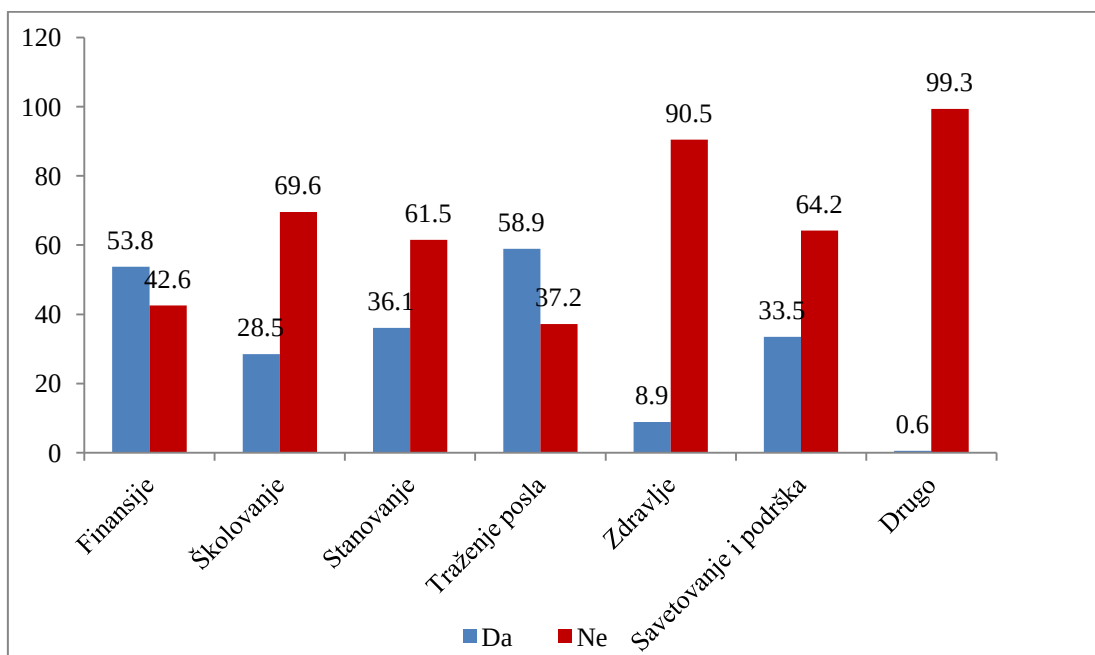
Grafikon 15. Percepcija podrške u odnosu na izvor porodične podrške

Nastojali smo da saznamo oblasti u kojima mladi dobijaju podršku kao i oblasti u kojima procenjuju da im je potrebno najviše podrške, kako bismo mogli da zaključujemo o nedostajućoj podršci za mlade koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja.

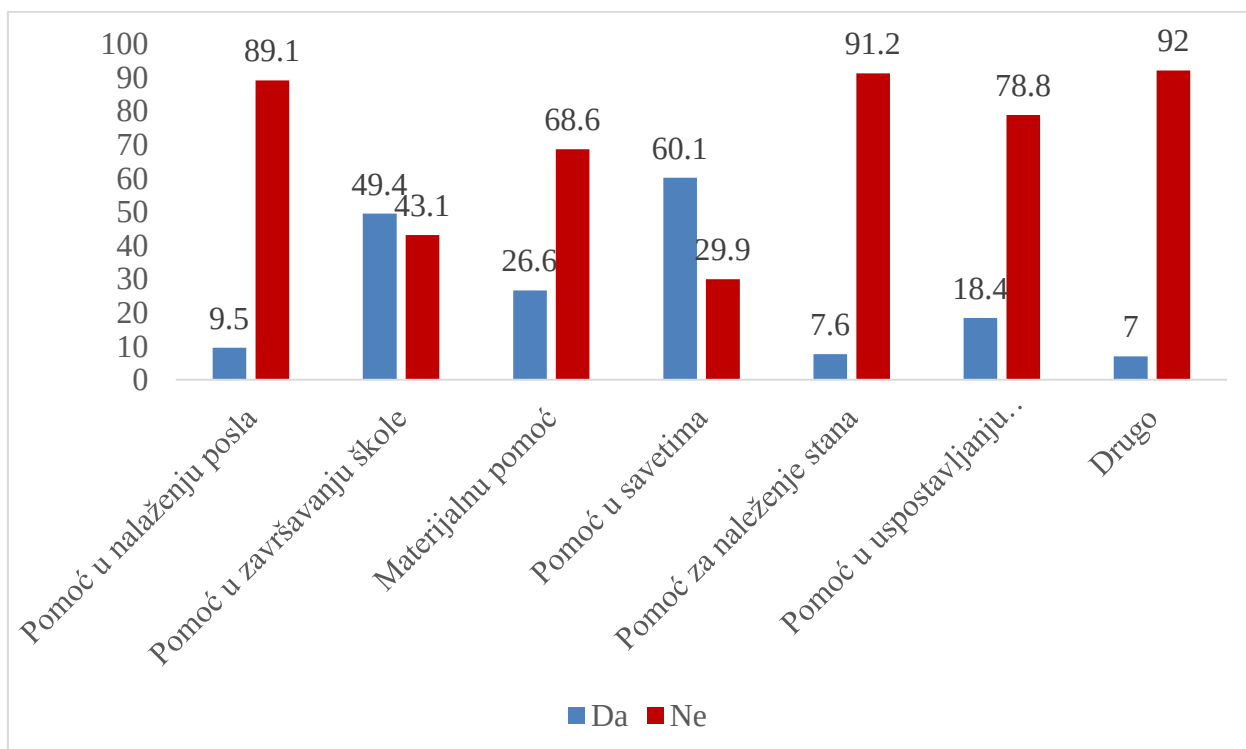
Najveći broj mladih je izjavio da im je potrebna pomoć u traženju posla N=93 (58.9%), zatim u finansijama N=85 (53.8%). Nešto više od trećine mladih je tražilo pomoć u stanovanju N=57 (36.1%) i savetovnju i podršci N=53 (33.5%) (vidi Grafikon 16).

Grafikon 16. Oblasti u kojima mladi opažaju da im je potrebna podrška

Kada je u pitanju pomoć koju mladi iz uzorka dobijaju, prepoznali da su najveću pomoć dobili u savetima N=95 (60.1%), zatim u završavanju škole N=78 (49.5%), a najmanji broj mladih je prijavio pomoć pri nalaženju posla N=15 (7.6%). Mali broj mladih N=11 (7%) je dopisao u opciji “drugo” da ne izlazi iz smeštaja N=3, da nisu dobili nikakvu pomoć N=4, a jedna osoba je napisala da je dobila pomoć u nameštaju za stan u kome će živeti kada napusti sistem. U kategoriji “drugo” jedna osoba je dodala da joj je bitna radoznalost a jedna je naglasila “*Trudim se da uglavnom sam steknem nešto, retko mi je potrebna pomoć*”(Grafikon16).

Grafikon 17. Oblasti u kojima mladi dobijaju značajnu podršku

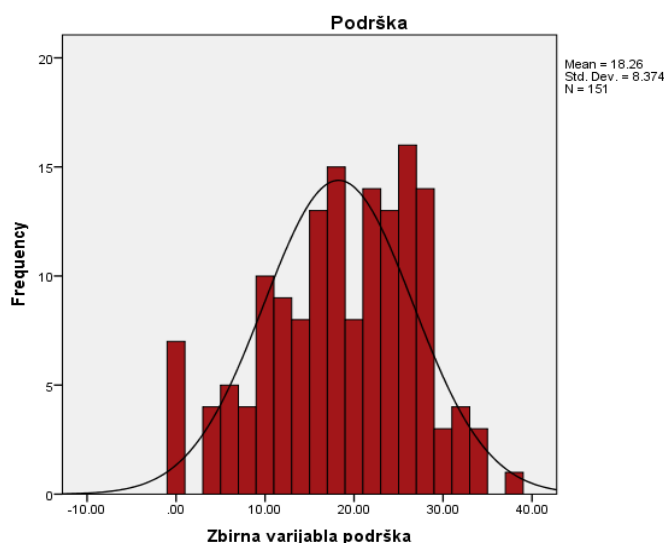

Kada smo pokušali da prikazemo varijablu podrške kao zbir, svih pojedinačno prikazanih varijabli obuhvatajući ko sve pruža podršku, na koji način, koji je tip podrške do sada dobijen i koju podršku ispitanici smatraju potrebnom (stavke u upitniku 20,21,25,31) dobili smo raspon odgovora od 0 do 54. Ovako veliki raspon odgovora je posledica toga da su ispitanici mogli da zaokruže više izvora i više tipova podrške. To znači da bi mogli da postoje ispitanici koji nemaju podršku ni u jednoj oblasti i ne smatraju da će im ona biti potrebna, do ispitanika koji imaju izvore podrške i žele podršku u različitim oblastima. Ispitanici su raspoređeni u rasponu od 0 do 37, $M=18,2$ i $SD=8,4$. Ovakav raspored nam govori da se ispitanici međusobno veoma razlikuju po tipu podrške koju percipiraju da imaju i da im je potrebna, izvoru podrške i potrebnoj vrsti podrške. Kada posmatramo grafikon 18., vidimo da se ispitanici grupišu, uglavnom ispod krive normalne raspodele sa nešto većim brojem ispitanika koji podršku koju imaju ocenjuju kao umereno visoku od onih koji je ocenjuju kao nižu od prosečne. . Ipak, ne možemo zaključivati o zbirnoj podršci kao ishodu, jer su je mladi razmatrali u upitniku preko velikog broj kategoričkih i intervalnih varijabli. Ovakvi rezultati mogu

da znače da je individualizovan pristup u pružanju i obezbeđivanju podrške nužan, jer se procena potrebne podrške razlikuje za svaku osobu.

Ovi podaci su navedeni samo kao objašnjenje koje su se sve varijable korišćenepriilikom analiza podrške. Oni nemaju značaj u razumevanju uzorka, ali govore o značaju i sveobuhvatnosti podrške za emancipaciju mladih sa alternativnog staranja.

Grafikon 18. Raspodela zbirne varijable podrške

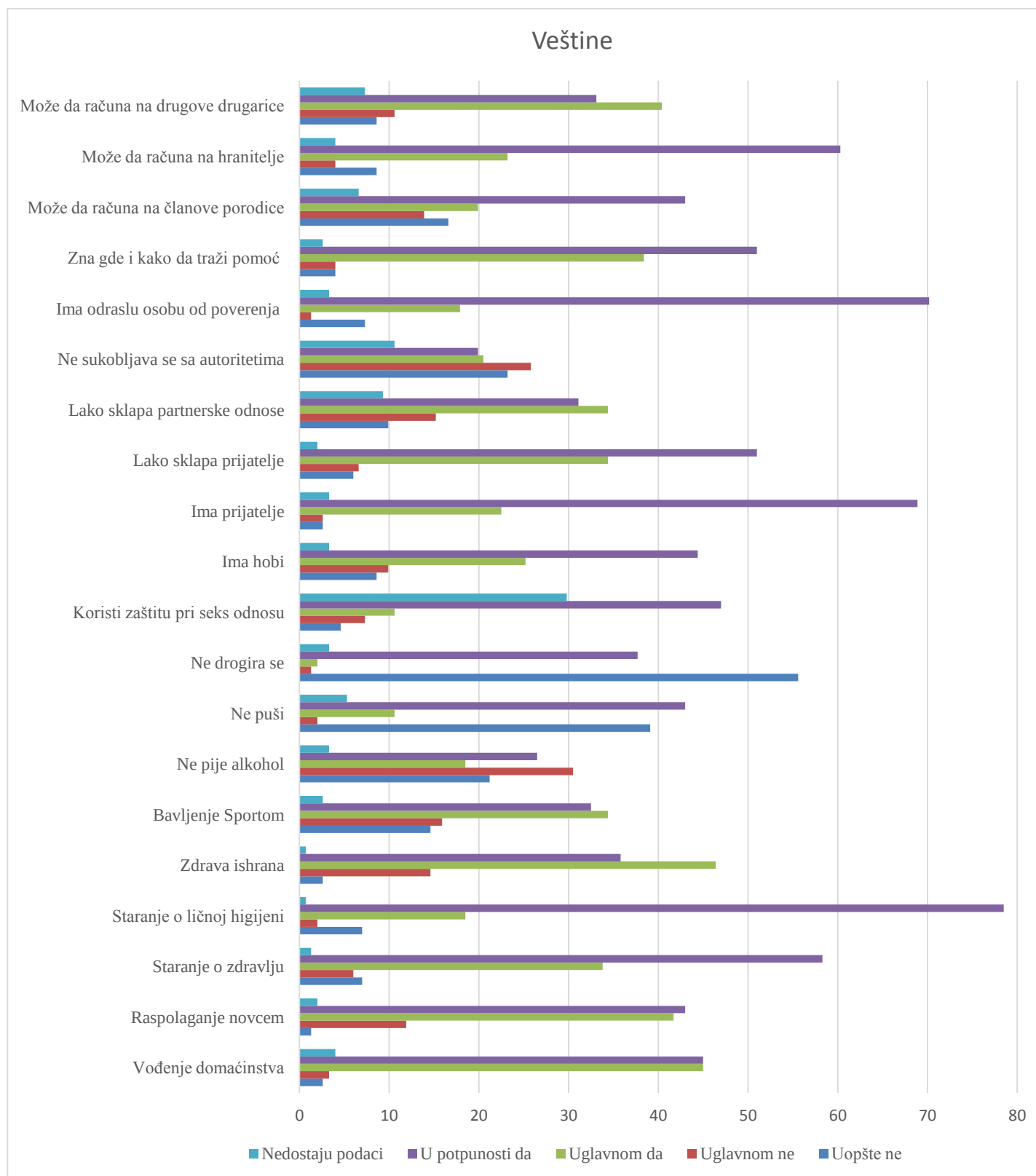

8.6. Veštine koje poseduju mladi koji napuštaju alternativno staranje

Spremnost za samostalan život se procenjuje pomoću subjektivnog doživljaja ali i savladavanja veština potrebnih za samostalan život. Postojanje kvalifikovanosti, završene škole, stečenog zanimanja, iskustvo rada i aspiracije takođe mogu doprineti uspešnijem osamostaljivanju kod mladih koji napuštaju alternativno staranje (Stein, 2005).

Mladi iz uzorka su upitani u upitnikom za mlade (Prilog 1) u kojoj meri su savladali ponuđene veštine (ponuđene su opcije u potpunosti da, uglavnom da, uglavnom ne i u potpunosti ne). Jedan broj mladih nije zaokružio ni jedan odgovor kod pojedinih veština, pa smo tu informaciju prikazali kao nedostajuće podatke.

Grafikon 19. Percepcija mladih o savladanim veštinama

Najviše odgovora nedostaje kod zaštite prilikom seksualnih odnosa $N=45$ (29.8%), Pitanje je bilo formulisano "Da li koristiš zaštitu prilikom seksualnih odnosa?" pa na ovo pitanje nisu mogli da odgovore mladi koji nisu imali odnose, pa je moguće da je to razlog za izostanak nekih odgovora. Na drugom mestu je sklapanje partnerskih odnosa, gde nedostaje $N=14$ (9.3%) odgovora, što govori u prilog prethodnoj pretpostavci o zasnivanju partnerskih odnosa.

Kada je u pitanju razmatranje ovladavanja veština potrebnim za emancipaciju, upitnikom su obuhvaćene veštine upravljanja domaćinstvom i novcem, ali i veštine sklapanja prijateljstva i održavanja odnosa kao i veštine staranja o sebi koje podrazumevaju, između ostalog, odsustvo štetnih navika poput zloupotrebe alkohola i psihoaktivnih supstanci.

Od veština mladi su najbolje savladali brigu o ličnoj higijeni $N=118$ (78.5%), sposobnost da ostvare blisku vezu sa odraslom osobom od poverenja $N=106$ (70.2%).

Kada su u pitanju najmanje razvijene veštine, mladi su izjavili da se gotovo četvrtina njih sukobljava sa autoritetima $N=35$ (23.2%).

Ako posmatramo generalno koje veštine su najmanje savladane od strane mladih, prema njihovoj proceni na prvom mestu je kuvanje $N=50$ (26.5%), zatim bavljenje sportom $N=46$ (30.5%) i u istoj meri je zastupljeno i uverenje da mogu da se oslone na članove svoje porodice $N=46$ (30.5%).

Kada je u pitanju procena mladih o veštinama koje su najbolje savladali, na prvom mestu se izdvojila briga o ličnoj higijeni ($N=146$, 96%) i briga o zdravlju ($N=137$, 92%). Najmanji procenat se izjasnio da ne puši ($N=81$, 50,6%) da se ne drogira ($N=61$, 39.1%), i da ne pije ($N=68$, 35%).

Ako raspodelu odgovora posmatramo u odnosu na smeštaj, primećujemo da nema značajnih razlika u odnosu na tip smeštaja. $F(2,75)=3.361$ $p=0.40$ Možemo primetiti da se kod pojedinih veština ispitanici uglavnom sa porodičnog smeštaja grupišu u okviru odgovora koji označavaju da su veštinom ovladali, pa polja koja upućuju da veštinom nije ovladano ili makar ne u dovoljnoj meri, ostaju prazna (vidi Tabelu 5).

Tabela 5. Raspodela savladanih veština u odnosu na tip smeštaja

Veštine potrebne za emnicipaciju		hraniteljski smestaj		srodnički smestaj		domski		ukupno
		N	%	N	%	N	%	N
umem da kuvam	uopšte ne	9	10.5	2	7.4	4	11.1	15
	uglavnom ne	16	18.6	4	14.8	4	11.1	24
	uglavnom da	43	50.0	18	66.7	20	55.6	81
	u potpunosti da	11	12.8	3	11.1	6	16.7	20
mogu da nabavim šta mi je potrebno za domaćinstvo	uopšte ne	3	3.5	2	7.4	1	2.8	6
	uglavnom ne	1	1.2			2	5.6	3
	uglavnom da	40	46.5	12	44.4	15	41.7	67
	u potpunosti da	40	46.5	12	44.4	15	41.7	67
umem da raspolazem novcem	uopšte ne	8	9.3	5	18.5	2	5.6	15
	uglavnom ne	/	/	/	/	5	13.9	5
	uglavnom da	40	46.5	9	33.3	14	38.9	63
	u potpunosti da	37	43.0	13	48.1	13	36.1	63
vodim računa o svom zdravlju	uopšte ne	4	4.7	/	/	1	2.8	5
	uglavnom ne	/	/	/	/	5	13.9	5
	uglavnom da	/	/	/	/	/	/	0
	u potpunosti da	81	94.2	27	100.0	29	80.6	137
vodim računa o ličnoj higijeni	uopšte ne	1	1.2	/	/	1	2.8	2
	uglavnom ne	/	/	/	/	2	5.6	2
	uglavnom da	/	/	/	/	/	/	0
	u potpunosti	85	98.8	27	100.0	32	88.9	144

	da							
hranim se zdravo	uopšte ne	7	8.1	1	3.7	3	8.3	11
	uglavnom ne			1	3.7	14	38.9	15
	uglavnom da	42	48.8	19	70.4	9	25.0	70
	u potpunosti da	37	43.0	6	22.2	9	25.0	52
bavim se sportom	uopšte ne	11	12.8	5	18.5	5	13.9	21
	uglavnom ne	15	17.4	5	18.5	4	11.1	24
	uglavnom da	33	38.4	6	22.2	13	36.1	52
	u potpunosti da	25	29.1	11	40.7	12	33.3	48
koristim zaštitu pri seksualnom odnosu	uopšte ne	4	4.7			3	8.3	7
	uglavnom ne	5	5.8	2	7.4	4	11.1	11
	uglavnom da	11	12.8	3	11.1	2	5.6	16
	u potpunosti da	39	45.3	9	33.3	21	58.3	69
imam hobi	uopšte ne	11	12.8	1	3.7	1	2.8	13
	uglavnom ne	9	10.5	2	7.4	4	11.1	15
	uglavnom da	20	23.3	10	37	7	19.4	37
	u potpunosti da	36	41.9	12	44.4	19	52.8	67
ne pijem alkohol	uopšte ne	22	25.6	3	11.1	7	19.4	32
	uglavnom ne	23	26.7	10	37.0	13	36.1	46
	uglavnom da	16	18.6	5	18.5	7	19.4	28
	u potpunosti da	23	26.7	9	33.3	7	19.4	39
ne pušim	uopšte ne	36	41.9	11	40.7	12	33.3	59
	uglavnom ne	2	2.3			1	2.8	3

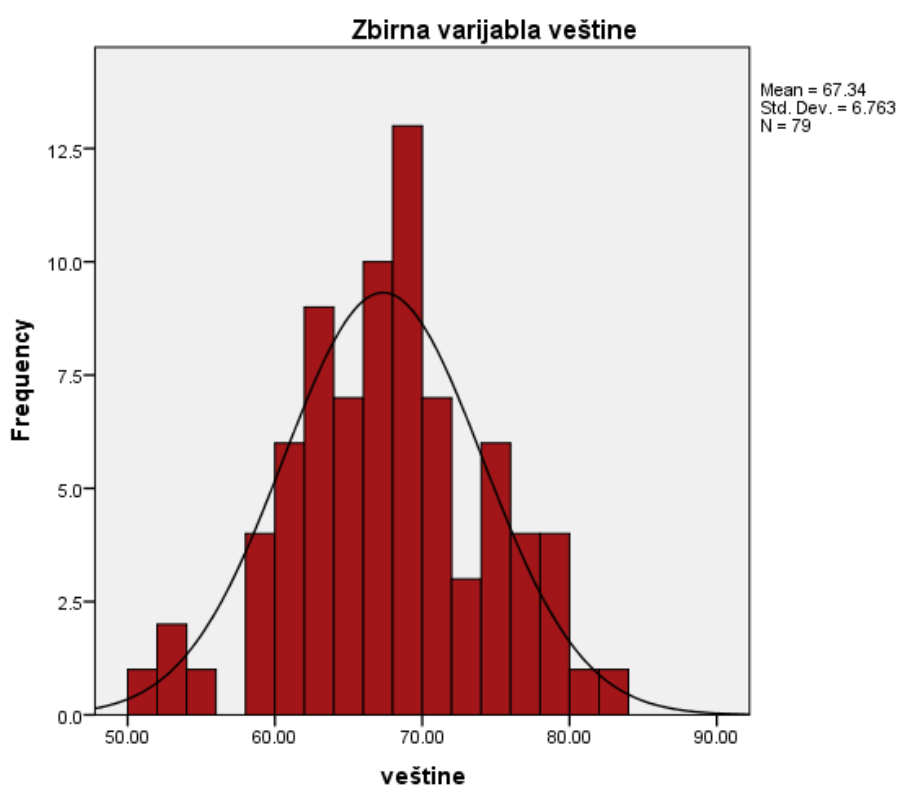
	uglavnom da	8	9.3	3	11.1	5	13.9	16
	u potpunosti da	36	41.9	12	44.4	16	44.4	64
ne drogiram se	uopšte ne	48	55.8	14	51.9	22	61.1	84
	uglavnom ne	1	1.2			1	2.8	2
	uglavnom da	1	1.2	1	3.7	1	2.8	3
	u potpunosti da	33	38.4	12	44.4	11	30.6	56
imam prijatelje	uopšte ne	4	4.7	1	3.7	2	5.6	7
	uglavnom ne	1	1.2					1
	uglavnom da	19	22.1	4	14.8	11	30.6	34
	u potpunosti da	60	69.8	22	81.5	21	58.3	103
lako sklapam nova prijateljstva	uopšte ne	5	5.8	2	7.4	4	11.1	11
	uglavnom ne	6	7.0	/	/	2	5.6	8
	uglavnom da	30	34.9	11	40.7	11	30.6	52
	u potpunosti da	43	50.0	14	51.9	18	50	75
lako sklapam partnerske odnose(zabavljanje udvaranje)	uopšte ne	7	8.1	2	7.4	6	16.7	15
	uglavnom ne	10	11.6	5	18.5	8	22.2	23
	uglavnom da	32	37.2	8	29.6	11	30.6	51
	u potpunosti da	28	32.6	9	33.3	9	25.0	46
ne sukobljavam se sa autoritetima	uopšte ne	22	25.6	6	22.2	7	19.4	35
	uglavnom ne	18	20.9	10	37.0	11	30.6	39
	uglavnom da	21	24.4	7	25.9	3	8.3	31
	u potpunosti da	14	16.3	3	11.1	11	30.6	28

znam gde i kako da tražim pomoć ili informacije kada mi je potrebno	uopšte ne	5	5.8	/	/	1	2.8	6
	uglavnom ne	2	2.3	/	/	4	11.1	6
	uglavnom da	33	38.4	9	33.3	16	44.4	58
	u potpunosti da	44	51.2	18	66.7	13	36.1	75
imam odraslu osobu od poverenja kojoj mogu da se obatim kada mi je potrebno	uopšte ne	8	9.3	/	/	3	8.3	11
	uglavnom ne	/	/	/	/	2	5.6	2
	uglavnom da	14	16.3	4	14.8	9	25.0	27
	u potpunosti da	62	72.1	23	85.2	19	52.8	104
mogu da računam na članove svoje porodice	uopšte ne	18	20.9	1	3.7	7	19.4	26
	uglavnom ne	11	12.8	/	/	9	25	20
	uglavnom da	18	20.9	3	11.1	9	25	30
	u potpunosti da	31	36.0	23	85.2	9	25	62
mogu da računam na hranitelje/vaspitače	uopšte ne	7	8.1	/	/	6	16.7	13
	uglavnom ne	2	2.3	/	/	4	11.1	6
	uglavnom da	16	18.6	6	22.2	13	36.1	35
	u potpunosti da	59	68.6	21	77.8	9	25.0	89
mogu da računam na svoje drugove/drukarice	uopšte ne	7	8.1	2	7.4	6	16.7	15
	uglavnom ne	12	14.0	/	/	2	5.6	14
	uglavnom da	29	33.7	11	40.7	20	55.6	60
	u potpunosti da	32	37.2	14	51.9	3	8.3	49

Ako sve odgovore na pitanja koja se tiču veština sagledamo zbirno, kako bismo dobili informaciju o ishodu spremnosti u pogledu veština kojima su mladi ovladali

vidimo da imamo veliki raspon od 0 do 102. Ispitanici su pitani da se izjasne o posedovanju velikog broja veština i o stepenu njihove razvijenosti (opseg se kretao od ne razvijene do veoma razvijene). Ispitanici imaju raspon od 51 do 83, pri čemu je $M=67,34$ $SD= 6,7$. Na grafikonu 20 vidimo da se ispitanici grupišu u nešto većoj meri oko srednjih vrednosti na krivi normalne raspodele. Ovo nam govori da ispitanici imaju srednje razvijen odnos prema značajnom broju veština, kao i da nemaju doživljaj da su sve veštine u dovoljnoj meri savladali.

Grafikon 20. Raspodela zbirne varijable veština

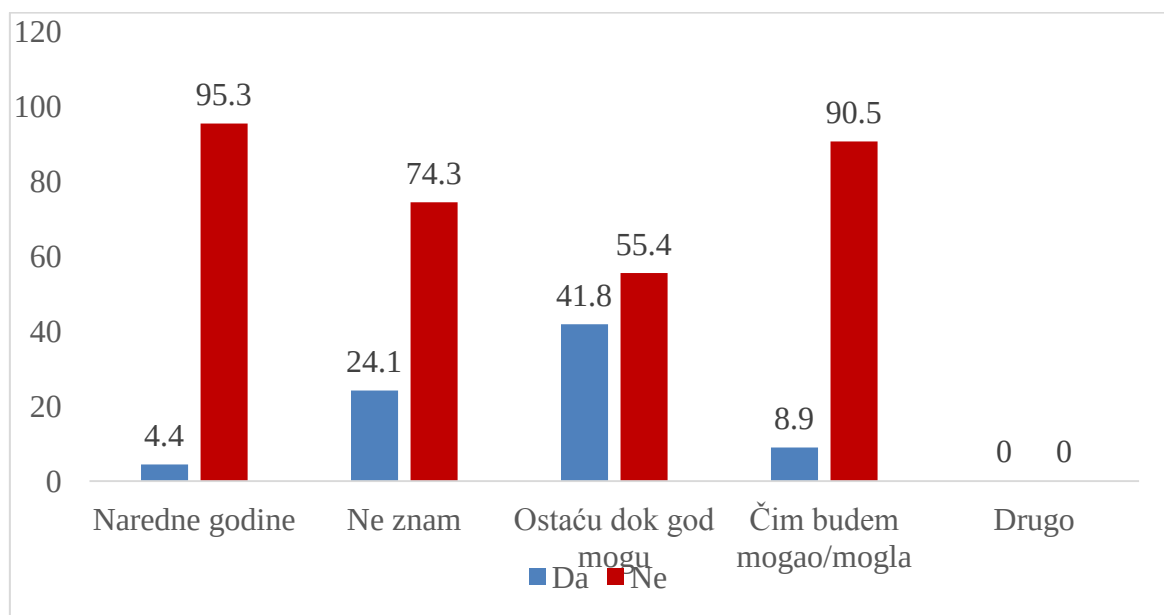
8.7. Percepcija spremnosti mladih za napuštanje alternativnog staranja

Kako bi se procenila spremnost mladih za napuštanje alternativnog staranja, mladi su odgovarali na nekoliko pitanja u Upitniku za mlade, i to na pitanja od 25-31.

Sa mladima je razgovarano i o njihovim planovima da napuste smeštaj. Upitani su i da li imaju informaciju do kada imaju pravo da ostanu na smeštaju. Ovu informaciju imala je većina mladih iz uzorka N=127 (80.4%).

Najveći broj mladih, gotovo polovina N=66 (41.8%) je izjavila da bi ostala na smeštaju dokle god je to moguće, gotovo četvrtina iz uzorka je prijavila da ne zna do kad će ostati na smeštaju N=38 (24.1%). Manji broj mladih je izvestio da će napustiti smeštaj čim budu mogli N=14 (8.9%), a najmanji broj ispitanika N=7 (4.4%) je izjavio da će to učiniti naredne godine.

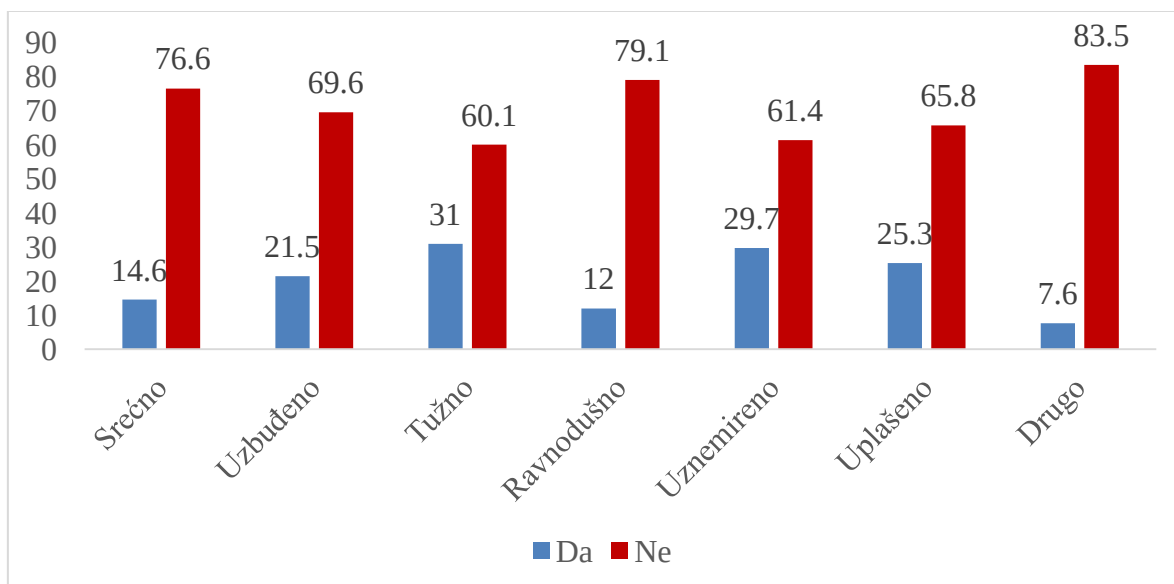
Grafikon 21. Procena mladih kada će napustiti smeštaj

Kada su govorili o svojim osećanjima vezanim za napuštanje alternativnog staranja, veliki broj mladih iz uzorka je saopštio da ima negativna osećanja. Mnogo veći broj mladih je istakao da se ne oseća srećno. Najveći broj mladih je saopštio da se oseća tužno N=49 (31%), zatim uznemireno N= 47 (29.7%) i uplašeno N=40 (25.3%). Od pozitivnih osećanja najveći broj mladih se izjasnio da se oseća uzbuđeno N=34

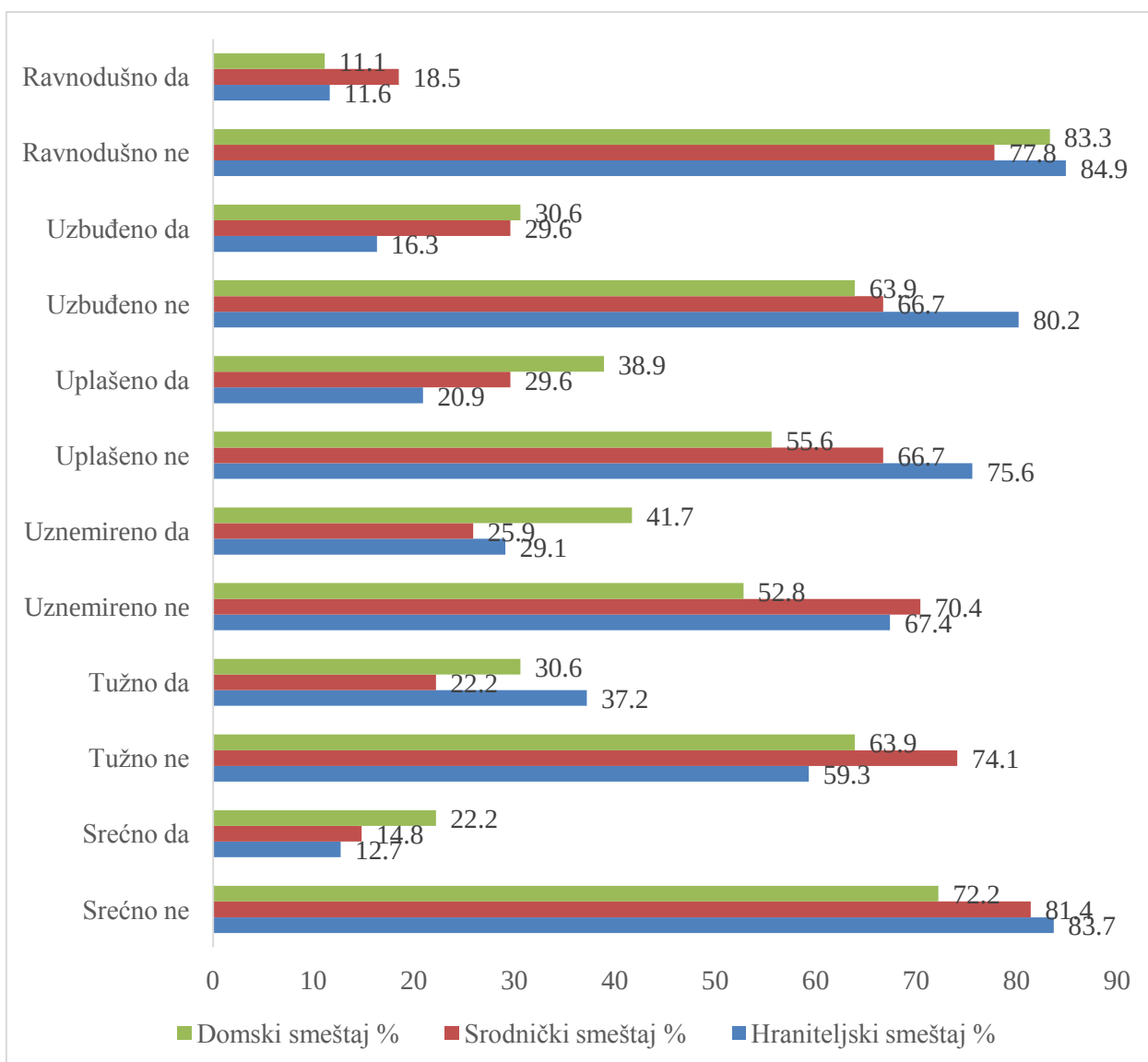
(21.5%), nešto manji broj srećno N=23 (4.6%). Najmanji broj je prijavio da se oseća ravnodušno N=19 (12%).

Grafikon 22. Osećanja mladih u vezi sa napuštanjem smeštaja

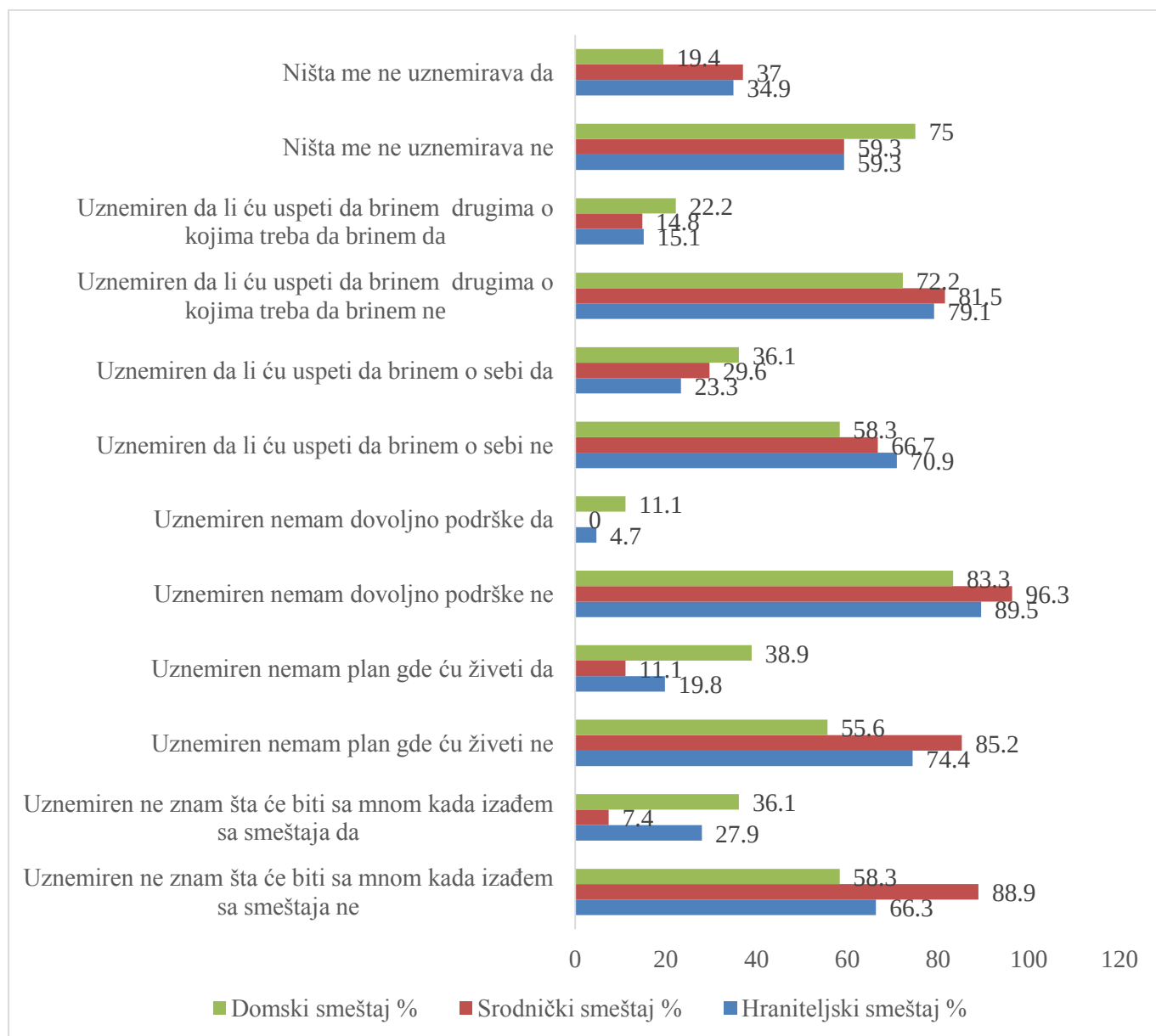
Ako osećanja mladih sagledamo u odnosu na spremnost za napuštanje smeštaja, vidimo da nema značajnih razlika po tipu smeštaja. $F(2,140)=1.322$ $p=0.27$ Ako poredimo odnos pozitivnih i negativnih osećanja vidimo da blago preovladjuju oni koji se ne osećaju tužno i uznemireno, ali se najveći broj njih ne oseća ni srećno ni ravnodušno. Ako pogledamo samo negativna osećanja, vidimo osećanje uznemirenosti dominira kod mladih na domskom smeštaju u poređenju sa drugim grupama (videti Grafikon 22).

Grafikon 23. Osećanja mladih prema napuštanju alternativnog staranja u odnosu na tip smeštaja

S obzirom da je jedina razlika među ispitanicima u odnosu na tip smeštaja primećena u odnosu na uznemirenost, pokušali smo da je sagledamo u odnosu na razloge uznemirenja kod mladih iz uzorka (Grafikon 23). Vidimo da je raspodela takva da iako nema značajne razlike, mladi sa srodničkog hraniteljstva pokazuju najizraženiju uznemirenost u pogledu napuštanja smeštaja (vidi Grafikon 23).

Grafikon 24. Osećanja mladih povodom napuštanja smeštaja u odnosu na tip smeštaja

Mladi su bili pitani da li znaju sa kim će živeti po izlasku sa smeštaja. Malo više od polovine mladih N=80 (50.6%) ne zna sa kime će živeti, a kod onih koji znaju N= 64 (40.5%), mladi su navodili: kod srodnika N=15, njih N=14 je prijavilo da će živeti sami, N=10 da će živeti sa majkom i sibli zima, sedmero planira da ostane kod hranitelja, petoro ne zna, a dvoje je napisalo da ostaje na trenutnom smeštaju. U opciji drugo N=12 mladih je zabeležilo: "kad se oženim sa porodicom", "kod snajke", "sa devojkom", "sa drugom", "sa momkom", "sa mužem i decom", "u Beču", "u Americi", "u Parizu sa psom", dva odgovora su bila "u stanu sa psom".

Upitali smo mlade i sa kim bi želeli da žive, a najveći broj njih N=30 (19%) je izjavilo da bi želeli da žive sami, gotovo isti broj N=29 (18.4%) bi želeo da živi sa braćom i sestrama, ali bez roditelja, a najmanji broj N=9 bi želeo da živi sa cimerima i drugovima.

Tabela 6. Sa kim mladi žele da žive nakon osamostaljivanja

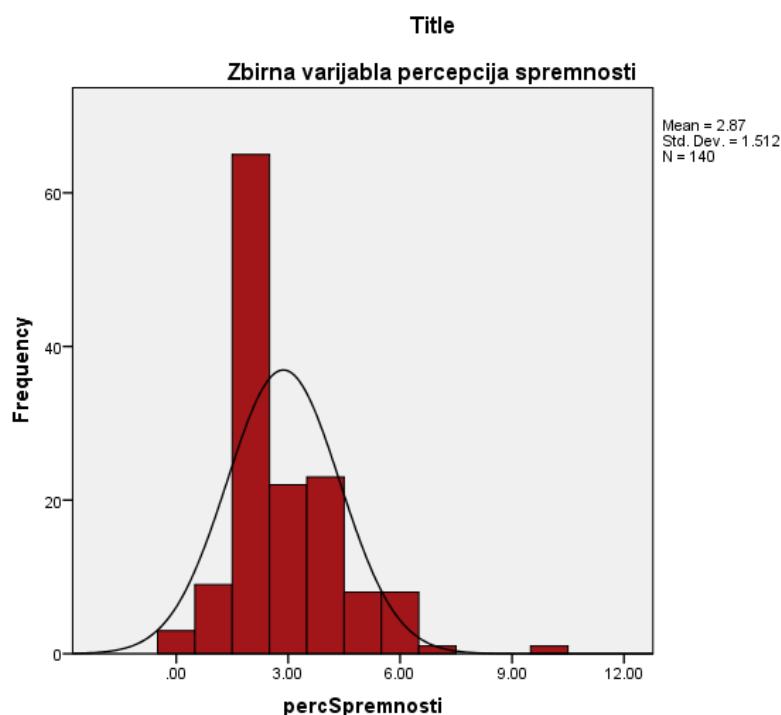
Sa kim bi želeo da živiš?	N	%
Sami	30	19.0
Braća/sestre bez roditelja	29	18.4
Da osnujem svoju porodicu	25	15.8
Partnerom	21	13.3
Roditelji i porodica	17	10.8
Drugo	15	9.5
Cimer/drugovi	9	5.7
Ukupno	146	92.4

Tabela 7. Uznemirenost mladih povodom napuštanja smeštaja u odnosu na tip smeštaja

UZNEMIRENOST MLADIH		Hraniteljski smeštaj		srodnički smeštaj		domski smeštaj		Ukupno
		N	%	N	%	N	%	N
uznemiren ne znam šta će biti sa mnom kada izađem sa smeštaja	ne	57	66.3	24	88.9	21	58.3	102
	da	24	27.9	2	7.4	13	36.1	39
uznemiren nemam plan gde ću živeti	ne	64	74.4	23	85.2	20	55.6	107
	da	17	19.8	3	11.1	14	38.9	34
uznemiren nemam dovoljno podrške	ne	77	89.5	26	96.3	30	83.3	133
	da	4	4.7	0	0.0	4	11.1	8
uznemiren da li ću uspeti da brinem o sebi?	ne	61	70.9	18	66.7	21	58.3	100
	da	20	23.3	8	29.6	13	36.1	41
uznemiren da li ću uspeti da brinem drugima o kojima treba da brinem?	ne	68	79.1	22	81.5	26	72.2	116
	da	13	15.1	4	14.8	8	22.2	25
ništa me ne uznemirava	ne	51	59.3	16	59.3	27	75.0	94
	da	30	34.9	10	37.0	7	19.4	47

Kada je u pitanju varijabla percepcije spremnosti, zbirno sagledana ima raspon ukupnog skora od 0 do 10, $M = 2.87$, $SD = 1.5$. Varijabla percepcija spremnosti je formirana od osećanja koja mladi imaju kada je u pitanju napuštanje alternativnog staranja kao i njihovih odgovora na pitanje koliko dugo bi oni ostali na smeštaju. To znači da ima mladih koji imaju negativna osećanja u pogledu napuštanja smeštaja, koji ne žele da se osamostale i koji ne vide da će u tome biti uspešni i ima onih koji su uzbuđeni povodom napuštanja smeštaja, žele da odu što pre i smatraju da će uspeti da funkcionišu samostalno. Ako pogledamo ukupni skor u odnosu na krivu normalne raspodele za prosek odgovora, vidimo da se najviše ispitanika grupiše na desnom delu krive koja ukazuje na manji doživljaj spremnosti. Raspored ukupnih skorova na ovoj varijabli nam govori da se mladi iz uzorka pretežno osećaju nesrećnim da započnu samostalni život.

Grafikon 25. Raspodela zbirne varijable spremnosti mladih za napuštanje alternativnog staranja

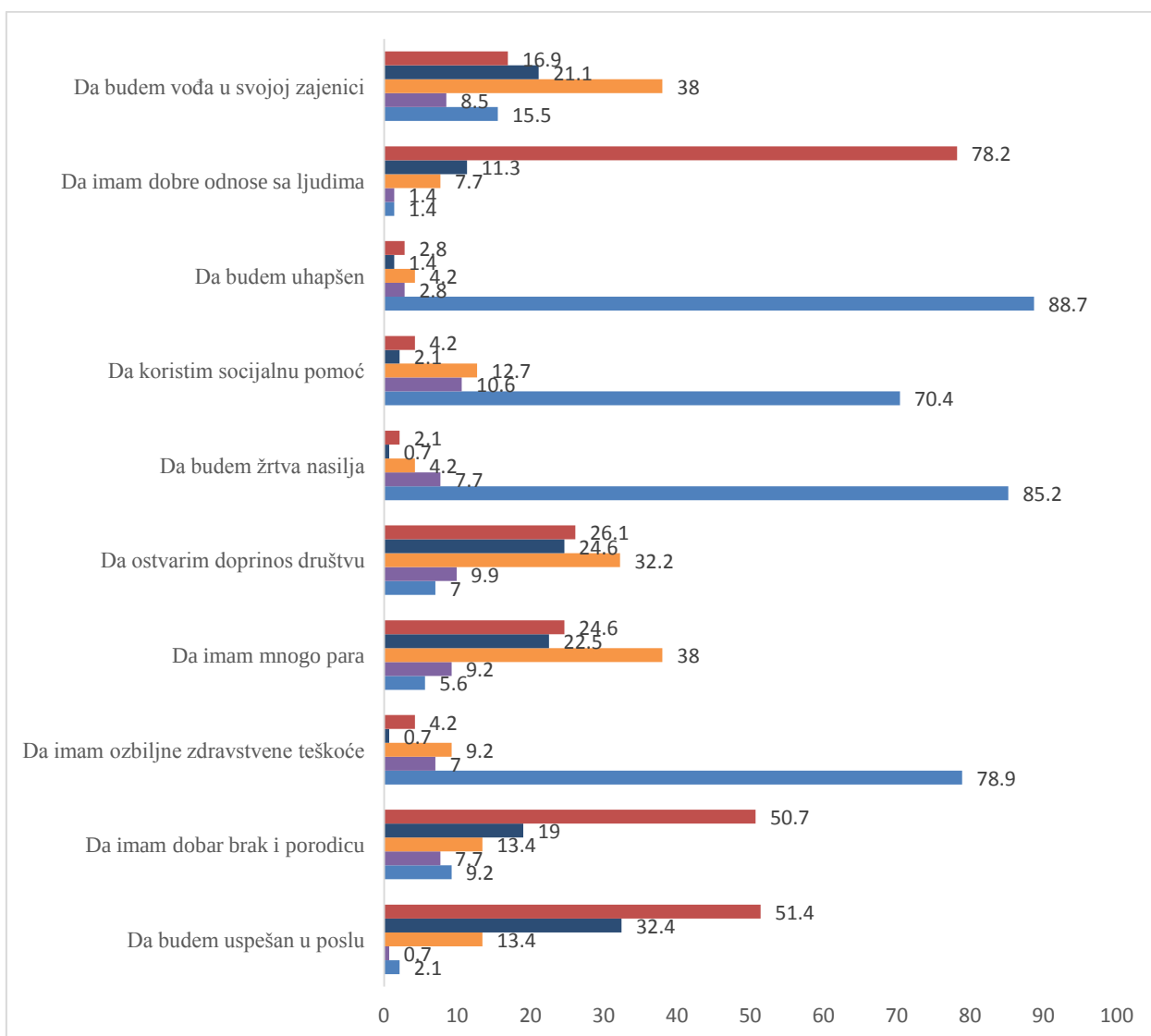

8.8. Percepcija budućnosti kod mladih koji napuštaju alternativno staranje

Jedan od ishoda spremnosti mladih za napuštanje altrnativnog staranja je svakako i njihova percepcija budućnosti.

Percepcija budućnosti je razmatrana preko tvrdnji koje su rangirane na skali od 1 do 5 (likertovog tipa), na koje je svaka mlada osoba procenjivala da će joj se desiti navedene stvari od 1- najmanje šansa do 5 - najveća šanse da to doživi u narednih 5 godina.

Grafikon 26. Percepcija budućnosti mladih na alternativnom staranju

Najveći broj mladih je procenio da ima velike šanse u oblastima: da imaju dobre odnose sa ljudima $N=127$ (89.5%), da budu uspešni u poslu $N=119$ (83.8%) i da imaju dobar brak i porodicu $N=99$ (70.6%) Najveći procenat mladih je uveren da će imati dobre odnose sa ljudima.

Sa druge strane, mladi su procenili da su im male šanse da imaju ozbiljne zdravstvene teškoće zbog loših navika (pušenja, upotrebe alkohola i droga i sl.) $N=122$ (75.9%) i da budu žrtve nasilja $N=131$ (92.9%). Očekivanja da neće koristiti socijalnu pomoć u budućnosti su takođe visoka $N=115$ (81%). Ove procene mladih ukazuju da je njihova percepcija budućnosti pozitivna. Ipak 1/5 misli da će biti korisnici socijalne pomoći u budućnosti pa ovaj podatak treba razmatrati u kontekstu gledišta mladih o socijalnoj pomoći. U ovom istraživanju to nije bila posebna tema, pa možemo diskutovati nalaz samo u kontekstu dostupnih podataka.

Nešto slabije su iskazana očekivanja mladih da imaju puno novca u budućnosti, $N=67$ (47.1%), mada ipak gotovo polovina očekuje da će se to desiti. Sličnu procenu su mladi davali na pitanje o očekivanjima da ostvare doprinos u društvu $N=72$ (50.7%).

Najmanje optimistična procena u očekivanjima u budućnosti kod mladih iz uzorka je da budu vođe u svojoj zajednici $N=54$ (38%).

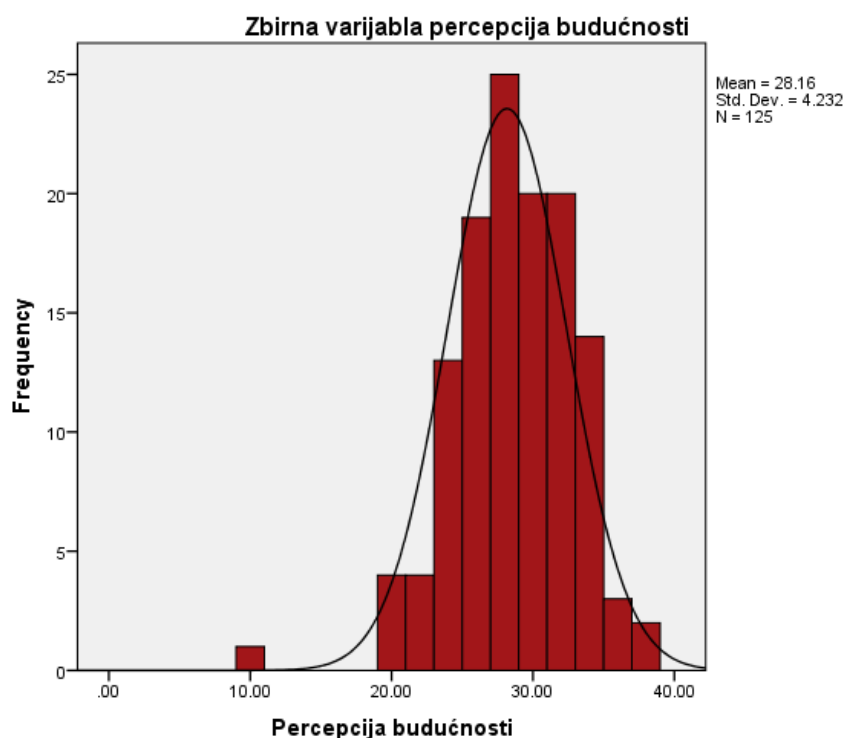
Percepciju budućnosti mladih sagledali smo i u odnosu na tip smeštaja, ali nismo uočili značajne razlike $F(2,121)=2,36, p=.10$.

Tabela 8. Percepcija budućnosti mladih u odnosu na tip smeštaja

		Hraniteljski smeštaj		Srodnicki smeštaj		Domski smeštaj		Ukupno
		N	%	N	%	N	%	N
Očekujem da budem uspešan u poslu	Slaba šansa	/	/	1	3.7	3	8.3	4
	Ima šanse	2	22.2	4	14.8	4	11.1	10
	Velika šansa	/	/	22	81.5	28	77.8	50
Da imam dobar brak i porodicu	Slaba šansa	7	8.1	5	18.5	11	30.6	23
	Ima šanse	10	11.6	4	14.8	4	11.1	18
	Velika šansa	69	80.2	17	63	20	55.6	106
Da imam ozbiljne zdravstvene teškoće zbog loših navika (pušenje,alkohol)	Slaba šansa	76	88.4	25	92.6	26	72.2	127
	Ima šanse	3	3.5	1	3.7	6	16.7	10
	Velika šansa	4	4.7	/	/	3	8.3	7
Da imam mnogo para	Slaba šansa	10	11.6	3	11.1	9	25	22
	Ima šanse	25	29.1	15	55.6	13	36.1	53
	Velika šansa	50	58.1	7	25.9	13	36.1	70
Da ostvarim doprinos društvu	Slaba šansa	9	10.5	6	22.2	10	27.8	25
	Ima šanse	24	27.9	6	22.2	8	22.2	38
	Velika šansa	46	53.5	14	51.9	14	38.9	74
Da budem žrtva nasilja	Slaba šansa	79	91.9	26	96.3	33	91.7	138
	Ima šanse	/	/	/	/	/	/	0
	Velika šansa	3	3.5	/	/	1	2.8	4
Da koristim socijalnu pomoć	Slaba šansa	73	84.9	24	88.9	25	69.4	122
	Ima šanse	5	5.8	/	/	2	5.6	7
	Velika šansa	2	2.3	2	7.4	5	13.9	9
Da budem uhapšen	Slaba šansa	81	94.2	24	88.9	30	83.3	135
	Ima šanse	/	/	/	/	/	/	0
	Velika šansa	1	1.2	1	3.7	5	13.9	7
Da imam dobre odnose sa ljudima	Slaba šansa	1	1.2			3	8.3	4
	Ima šanse	4	4.7	2	7.4	1	2.8	7
	Velika šansa	79	91.9	24	88.9	29	80.6	132
Da budem vođa u svojoj zajednici	Slaba šansa	18	20.9	7	25.9	10	27.8	35
	Ima šanse	27	31.4	9	33.3	10	27.8	46
	Velika šansa	35	40.7	9	33.3	12	33.3	56

Ako ishod percepcije budućnosti sagledamo zbrino, on obuhvata kontinuum od 10 do 50. Ovakav kontinuum znači da nema ispitanika koji svoju budućnost vide potpuno pesimistično. Ispitanici postižu od 10 do 38, sa prosekom od 28.6 i odstupanjem od 4,23. Raspodela ispitanika se poklapa sa prosečnom raspodelom na krivi normalne raspodele. Ovo nam govori da ispitanici u nekim segmentima budućnost vide pozitivno (da imaju prijatelje, da budu uspešni), a u nekima negativno (da budu korisnici socijalne pomoći)

Grafikon 27. Raspodela zbirne varijable percepcija budućnosti za osamostaljivanje

8.9. Sredinske varijable

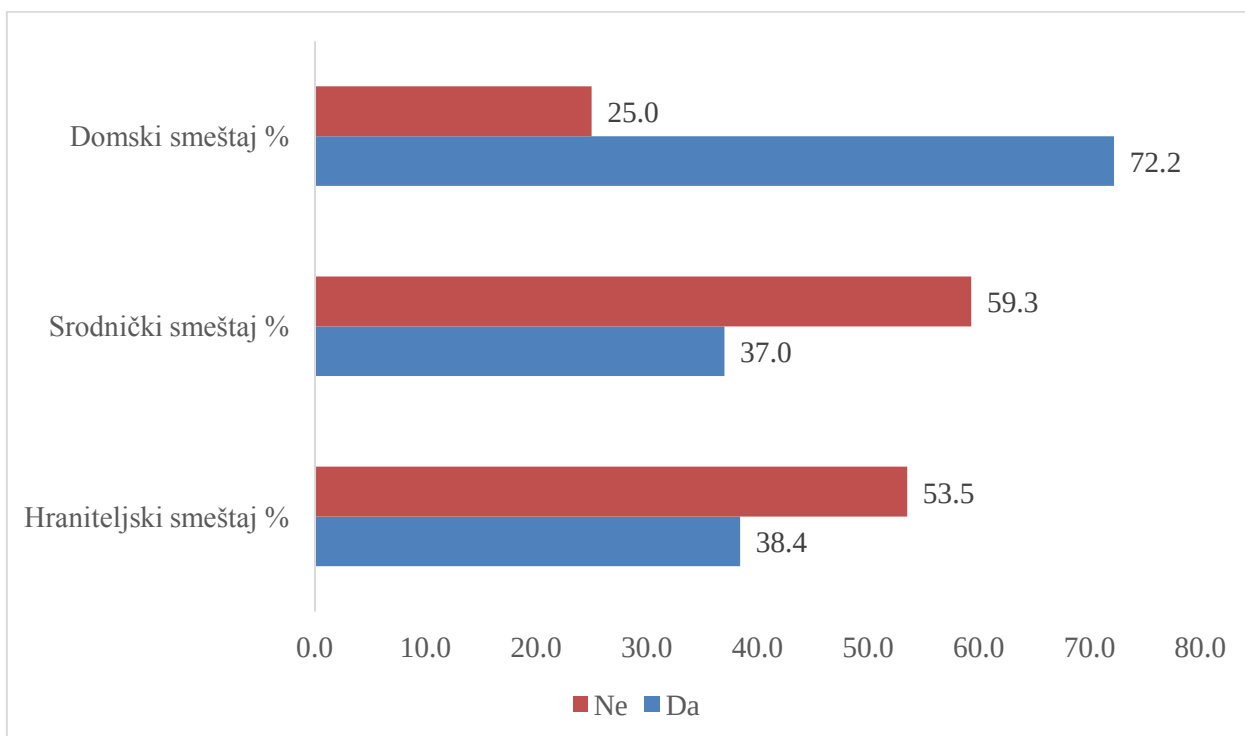
Kao sredinske varijable razmatran je plan emancipacije i njegove karakteristike. Istraživano je da li postoji, kada je usvojen, kakav je sadržaj plana i kako se beleži participacija mladih u izradi plana emancipacije. Rezultati su dobijeni analizom upitnika za prikupljanje podataka iz dosijea (Prilog 2) kao i kvalitativnom obradom materijala sa fokus grupa.

8.10. Participacija i plan emancipacije

Nema informacija o planu osamostaljivanja za N=17 od ukupno N=151 učesnika u istraživanju. Plan osamostaljivanja postoji za N=65 mladih (48.5%), a za N=69 (52.5%) ne postoji. Za gotovo polovinu učesnika N=62 koji imaju plan (47.6%), imamo podatak kada je sačinjen, a za N=17 (13.4%) imamo informacije da je bilo revizija. Za većinu N=142 (94%) mladih imamo informaciju šta je predviđeno planom osamostaljivanja. Za isti broj učesnika imamo informaciju ko su učesnici u realizaciji plana. Ipak kada mladi nemaju plan, ostaje nejasno na koji način će se realizovati ono što savetnici za hraniteljstvo i osoblje iz doma smatra predviđenim. Informacije o predviđenim aktivnostima ostaju deklarativne ukoliko nisu obuhvaćene konkretnim planom i očekivanim ishodima.

Vidimo da plan osamostaljivanja najčešće postoji za mlade na domskom smeštaju N=26 (72.2%), dok mladi na porodičnom smeštaju imaju ovaj plan znatno ređe (vidi Grafikon 28)

Grafikon 28. Plan osamostaljivanja u odnosu na tip smeštaja

Vremenski rokovi su poštovani za 60 mladih od 65 mladih za koje postoji plan, dok je izveštaj o realizaciji plana prisutan za 63 mladih. Za 142 mladih postoji podatak o

tome koje sve učestvovao u realizaciji plana.

Kada razmatramo godine starosti ispitanika u odnosu na godinu kada je sačinjen plan emancipacije vidimo da je za najveći broj ispitanika plan sačinjen u prethodne dve godine. S obzirom da vidimo da imamo samo jednu osobu od 16 godina koja ima plan emancipacije sačinjen pre dve godine, jednu osobu koja ima 17 godina i plan sačinjen pre tri godine i jednu osobu od 18 godina sa planom sačinjenim pre četiri godine, možemo da zaključimo da za najveći broj ispitanika koji imaju plan emnicipacije, on nije uvremenjen.

Tabela 9. Godina kada je sačinjen plan emancipacije za mlade na alternativnom staranju

			Kada je sačinjen plan osamostaljivanja					Ukupno
			2011	2012	2013	2014	2015	
Godine starosti	16.00	N	0	0	0	1	1	2
		% godina starosti	0.0	0.0	0.0	50.0	50.0	100.0
		% godine sačinjavanja	0.0	0.0	0.0	3.1	3.8	3.0
		% ukupnog uzorka	0.0	0.0	0.0	1.5	1.5	3.0
	17.00	N	0	0	1	0	4	5
		% u okviru godina starosti	0.0	0.0	20.0	0.0	80.0	100.0
		% godine sačinjavanja	0.0	0.0	25.0	0.0	15.4	7.6
		% ukupnog uzorka	0.0	0.0	1.5	0.0	6.1	7.6
	18.00	N	0	1	0	3	4	8
		% godina starosti	0.0	12.5	0.0	37.5	50.0	100.0
		% godine sačinjavanja	0.0	33.3	0.0	9.4	15.4	12.1
		% ukupnog uzorka	0.0	1.5	0.0	4.5	6.1	12.1
	19.00	N	0	1	0	11	9	21
		% godina starosti	0.0	4.8	0.0	52.4	42.9	100.0
		% godine sačinjavanja	0.0	33.3	0.0	34.4	34.6	31.8
		% ukupnog uzorka	0.0	1.5	0.0	16.7	13.6	31.8

	20.00	N	0	0	0	7	6	13
		% godina starosti	0.0	0.0	0.0	53.8	46.2	100.0
		% godine sačinjavanja	0.0	0.0	0.0	21.9	23.1	19.7
		% ukupnog uzorka	0.0	0.0	0.0	10.6	9.1	19.7
	21.00	N	0	0	2	6	1	9
		% godina starosti	0.0	0.0	22.2	66.7	11.1	100.0
		% godine sačinjavanja	0.0	0.0	50.0	18.8	3.8	13.6
		% ukupnog uzorka	0.0	0.0	3.0	9.1	1.5	13.6
	22.00	N	1	1	0	2	0	4
		% godina starosti	25.0	25.0	0.0	50.0	0.0	100.0
		% godine sačinjavanja	100.0	33.3	0.0	6.3	0.0	6.1
		% ukupnog uzorka	1.5	1.5	0.0	3.0	0.0	6.1
	23.00	N	0	0	0	1	0	1
		% godina starosti	0.0	0.0	0.0	100.0	0.0	100.0
		%godine sačinjavanja	0.0	0.0	0.0	3.1	0.0	1.5
		% ukupnog uzorka	0.0	0.0	0.0	1.5	0.0	1.5
	24.00	N	0	0	1	0	1	2
		% godina starosti	0.0	0.0	50.0	0.0	50.0	100.0
		% godine sačinjavanja	0.0	0.0	25.0	0.0	3.8	3.0
		% ukupnog uzorka	0.0	0.0	1.5	0.0	1.5	3.0
	25.00	N	0	0	0	1	0	1
		% godina starosti	0.0	0.0	0.0	100.0	0.0	100.0
		% godine sačinjavanja	0.0	0.0	0.0	3.1	0.0	1.5
		% ukupnog uzorka	0.0	0.0	0.0	1.5	0.0	1.5
Ukupno		N	1	3	4	32	26	66
		% godina starosti	1.5	4.5	6.1	48.5	39.4	100.

	% godine sačinjavanja	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
	% ukupnog uzorka	1.5	4.5	6.1	48.5	39.4	100.0

Najčešće je plan sačinjen 2014. godine N=30, (21.1%), (vidi Tabelu 9), a zabeležen je mali broj revizija N=17 slučajeva (12%) a i tada je najčešće bila jedna revizija u N=5 (3.5%).

Tabela 10. Broj revizija planova emancipacije za mlade iz uzorka

Broj revizija	N	%
Jedna	5	3.5
Dve	1	0.7
Tri	2	1.4
Četiri	3	2.1
Pet	4	2.8

Za nešto više od polovine učesnika u ukupnom uzorku imamo podatke o tome šta je predviđeno planom N=80 (56,7%). Podatak o tome ko su učesnici plana postoji za gotovo polovinu ispitanika N=75 (52,8%). Informacija o vremenskim rokovima je dostupna za nešto manje od polovine mladih N=60, (42,3%), a najčešće se planovi sačinjavaju 6 meseci pre otpusta N=44 (31%). Vidimo da za ispitanike koji imaju plan imamo predviđene i rokove i učenike u realizaciji plana.

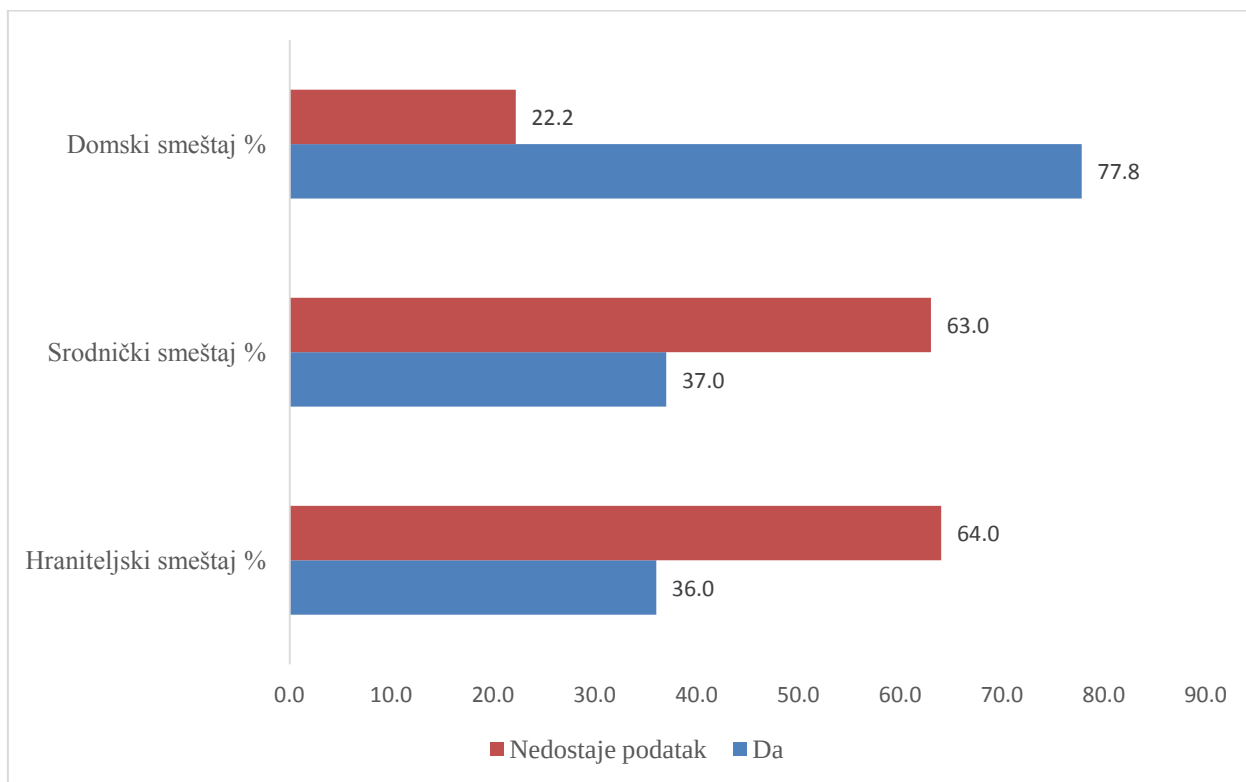
Tabela 11. Rokovi za sačinjavanje planova emancipacije za mlade iz uzorka

Rokovi za sačinjavanje plana	N	%
6 meseci pre otpusta	44	31
Godinu dana pre otpusta	12	8.4
8 meseci pre otpusta	8	5.6
Tri meseca pre otpusta	3	2.1
Sa 14 godina	1	0.7

Iako podatak da izveštaju o realizaciji plana postoji kod manje od polovine mladih N=60 (44%), sam sadržaj izveštaja je pronađen kod N=31 (21.8%), a nije u

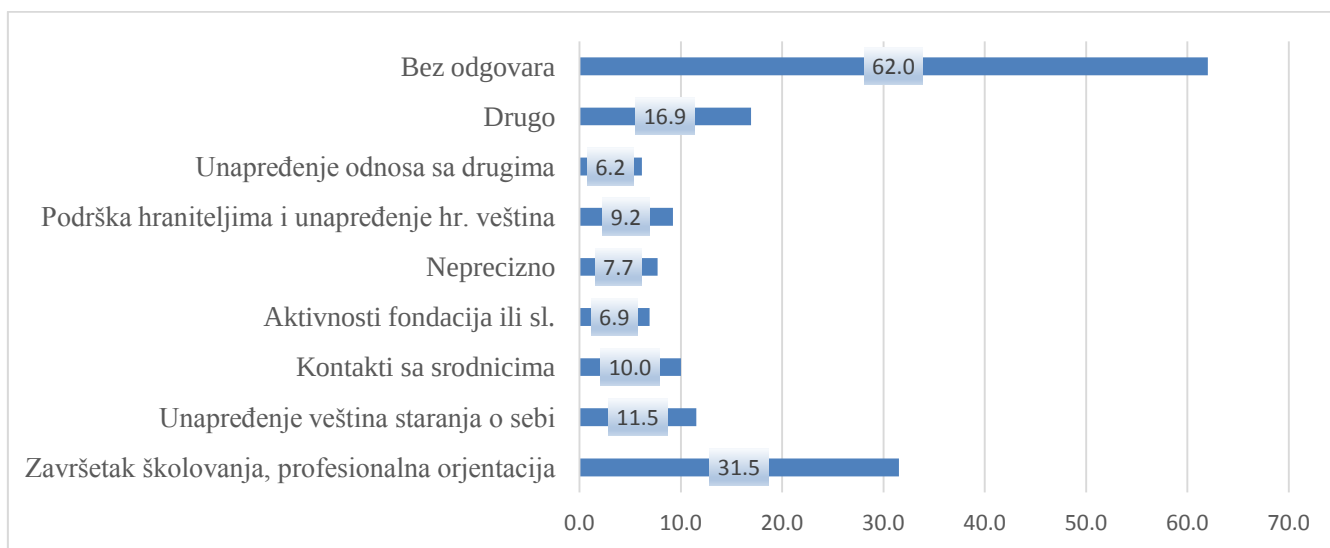
N=32 slučaja (22.5%). Mladi na domskom smeštaju su znatno češće upoznati sa postojanjem plana u odnosu na mlade na porodičnom smeštaju (vidi Grafikon 29).

Grafikon 29. Da li je mlada osoba upoznata sa postojanjem plana emancipacije

Na pitanje šta je predviđeno planom osamostaljivanja bilo je ukupno N=54 odgovora. Analizom i obradom odgovori su grupisani u kategorije prikazane u grafikonu 30.

Grafikon 30. Šta je predviđeno planom osamostaljivanja

Vaspitači i savetnici za hraniteljstvo su na pitanje o sadržaju plana osamostaljivanja odgovarali uglavnom taksativno, nabrajajući ove kategorije, pa se neke od kategorija kao što je naprimer završetak školovanja, nalazi u trećini svih odgovora (31%). Odgovori su najpre razvrstani prema kategorijama koje su dobijene iščitavanjem svih odgovora a zatim je prebrojavan odgovor za svaku kategoriju, tako da za neke mlade imamo više predviđenih aktivnosti koje su identifikovane od strane vaspitača i savetnika za hraniteljstvo.

Odgovarajući na predviđene aktivnosti planom osamostaljivanja, voditelji slučaja su često pominjali aktivnosti koje su specifične za mladu osobu: za jednu mladu osobu je to bio plan za transplantaciju organa, za drugu regulisanje imovine, za treću upis specifičnog kursa usavršavanja, razgovora sa šefom na poslu, rešavanja zdravstvenog pitanja (kontrola besa se npr. pominje tri puta). Ovi odgovori su kategorisani kao “drugo”.

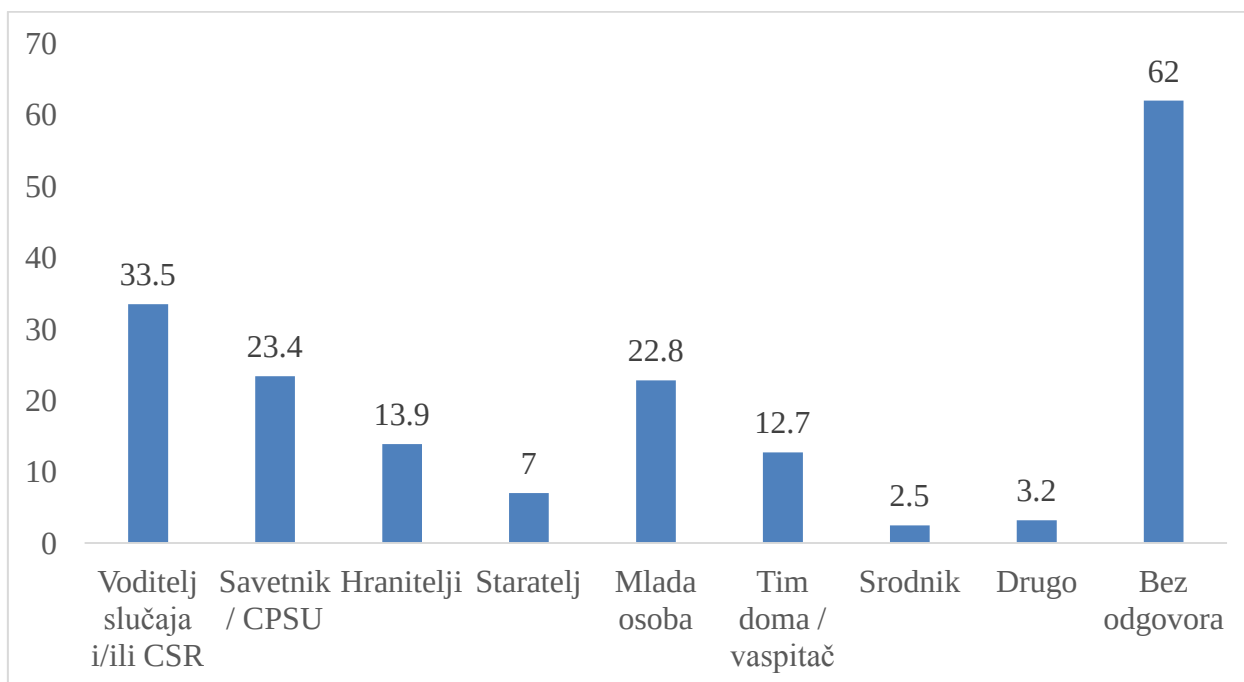
Zanimljivo je da je skoro jedna petina (18%) vaspitača i savetnika za hraniteljstvo na pitanje šta je predviđeno planom osamostaljivanja odgovorila “priprema za osamostaljivanje ili otpust”, “plan emancipacije”. Ovakav odgovor predstavlja zapravo ponavljanje pitanja i ne daje informacije o aktivnostima koje su predviđene tim planovima. Ovakvi odgovori su klasifikovani kao neprecizni.

Kada je u pitanju sagledavanje participacije mladih, vaspitači i savetnici za hraniteljstvo su pitani ko su učesnici u realizaciji plana.

Ukupno je bilo 54 odgovora na ovo pitanje za 151 ispitanika. Gotovo svi koji su odgovorili na ovo pitanje N=53 (98%), su pored ostalih učesnika u realizaciji plana navodili voditelje slučaja ili CSR, što pretpostavljamo da bi trebalo zapravo da znači učešće voditelja slučaja. Na drugom mestu, u gotovo 2/3 slučajeva pomenuta je mlada osoba N=36 (66.6%).

U odnosu na one koji su odgovorili na ovo pitanje, jedna petina N=11 (20.3%), pomenula je i staratelja, što u poređenju sa celim uzorkom iznosi samo 7%, a srodnici su pomenuti u 2.5% ukupnog uzorka. U kategoriji “drugo”, tri puta je pomenut supervizor, sibling i socijalni radnik.

Grafikon 31. Ko su učesnici u realizaciji plana?

Dobili smo ukupno 31 odgovor na pitanje šta je mlada osoba ostvarila od planiranih aktivnosti kako bi se osamostalila. Najčešće su pominjani uspesi u školovanju, uspešno završavanje razreda ili škole kao i uspeh u završavanju razreda N=22 od 31 (oko 2/3). Na drugom mestu po zastupljenosti kategorisani su odgovori kao neprecizni N=12 od 31. Nepreciznim su označeni odgovori poput: *"najviše je ostvareno ono što rade institucije, ali uz podršku i mlada osoba ispunjava zadato"* ili *"plan sačinjen ovog meseca"*. Ovi odgovori su označeni kao neprecizni, jer ne ukazuju ni na jedan ishod koji je postignut planom. Odgovori poput onih koji upućuju na nedavno sačinjavanje plana sugeršu da planom do sada ništa nije ostvareno.

Neki odgovori su bili karakteristični za specifične životne okolnosti mlade osobe pa su kategorisani pod "drugo" N=10 (32.2%). Kategorija "drugo" označava specifične aktivnosti u životu mlade osobe koji se odnose na konkretne ishode, poput *"kontakt sa vlasnikom servisa u kojem radi"*. Nešto manje su navodili pronalaženje posla i uspešno obavljanje poslovnih obaveza N=7 ovladavanje životnim veštinama i prihvatanje i usvajanje normi N=6. Najređe je pominjano uspostavljanje i obnavljanje kontakta sa srodnicima N=3.

Tabela 12. Aktivnosti koje su predviđene planom emancipacije

Aktivnosti ostvarene planom	N	%
Uspeh u školovanju, završavanje razreda, odličan uspeh i dr.	22	71
Kontakt sa srodnicima ostvaren i/ili poboljšan	3	9,7
Neprecizno	12	39
Drugo	10	32,2
Orgnizovane aktivnosti za podsticanje samostalnosti (radionice, treninzi i sport)	9	29
Usvajanje životnih veština, norme	6	19,3
Posao - pronalaženje i obavljanje	7	22,6

Na pitanje ko je sve učestvovao u planu emancipacije je odgovorila gotovo trećina ispitanika, N=43 (28.5%) najčešće u realizaciji plana učestvuje mlada osoba N=22 (51%), u gotovo polovini slučajeva učestvuje CSR tj. voditelj slučaja N=20 (46,5%) (videti Tabelu 13).

Tabela 13. Učesnici u realizaciji plana emancipacije

Učesnici u realizaciji plana	N	%
Mlada osoba	22	51
Dom	12	28
Hranitelj	11	25.6
csr/voditelj slučaja	20	46.5
Škola	2	4.65
Srodnici	2	4.65
Savetnik	11	25.6
Svi učesnici/neprecizno	19	44.2

Analizom nije pronađena ni jedna značajna povezanost između plana emancipacije i varijabli ishoda spremnosti, ni na pojedinačnom ni na zbirnom nivou. Razlog za ovaj rezultat možemo potražiti u činjenici da za mali broj mladih iz uzorka postoje planovi emancipacije i da su sadržaji planova uglavnom neprecizni, pa svaka veza sa pokazateljima spremnosti očekivano izostaje.

8.11. Gledišta mladih o osamostaljivanju i očekivanja od emancipacije

Prilikom prikupljanja informacija o ishodima spremnosti za mlade koji napuštaju alternativno staranje, prikupljeni su i podaci vezani za odnos prema porodici i očekivanja mladih nakon osamostaljivanja. Ovi podaci pomažu da se stvori jasnija slika o mladima koji se spremaju da napuste alternativno staranje.

U upitniku za mlade jedno pitanje otvorenog tipa se odnosi na objašnjenje šta za njih znači porodica. Na ovo pitanje odgovorilo je N=91 (60.2%) ispitanika od ukupnog uzorka. Najčešći odgovor je bio da je porodica izvor najveće sreće, smisla u životu, a mnogi su dodali da im porodica predstavlja sve u životu N=24 (26.6%). Nakon ovog, čest odgovor je bio i da je porodica: muž, žena i deca N=22 (24.2%) nešto manje mladih je istaklo da pod porodicom podrazumeva da imaju decu i da se staraju i brinu o nekom, da vole članove svoje porodice i da budu srećni N=15 (16.4%). Sledeći odgovor na pitanje šta je za tebe porodica je da budu odgovorni, zreli i ozbiljni N=10 (11%) da imaju podršku i oslonac N=9 (10%). Pod opcijom “drugo”, klasifikovali smo odgovore mladih karakteristični za svoj život, ime partnera deo rodbine koji smatraju porodicom, a i kućne ljubimce u 3 slučaja.

Tabela 14. Šta za tebe znači porodica

Šta za tebe znači porodica	N	%
Sve/najveća sreća/smisao života	24	26.6
Žena/muž i deca	22	24.2
Imati decu, brinuti o nekom, voleti porodicu i biti srećan	15	16.4
Odgovornost/zrelost/ozbiljnost	10	11
Podrška/oslonac	9	10
Drugo	9	10
Ne znam	2	3.2

Mladi su procenjivali koja vrsta pomoći im je potrebna da ostvare svoje ciljeve. Ovo je bilo otvoreno pitanje, pa su odgovori mladih kodirani prema najčešćim odgovorima. Ukupno je odgovorilo N=115 (76%) mladih na ovo pitanje.

Mladi su najviše pominjali podršku i savet N=38 (33%), zatim posao N=31 (27%), finansije su im bile na trećem mestu N=25 (22%) znatno manje je pomenulo i stan N=10 (8.7%), a jedan broj je rekao da ne zna i da im ništa ne treba. Četvoro mladih je pomenulo stvari koje pretpostavljamo da se vezuju za njihovu životnu priču, poput «duge kose », «ključa od sobe bake » i « brata i snajke ».

Tabela 15. Koja vrsta pomoći ti je potrebna da ostvariš ciljeve

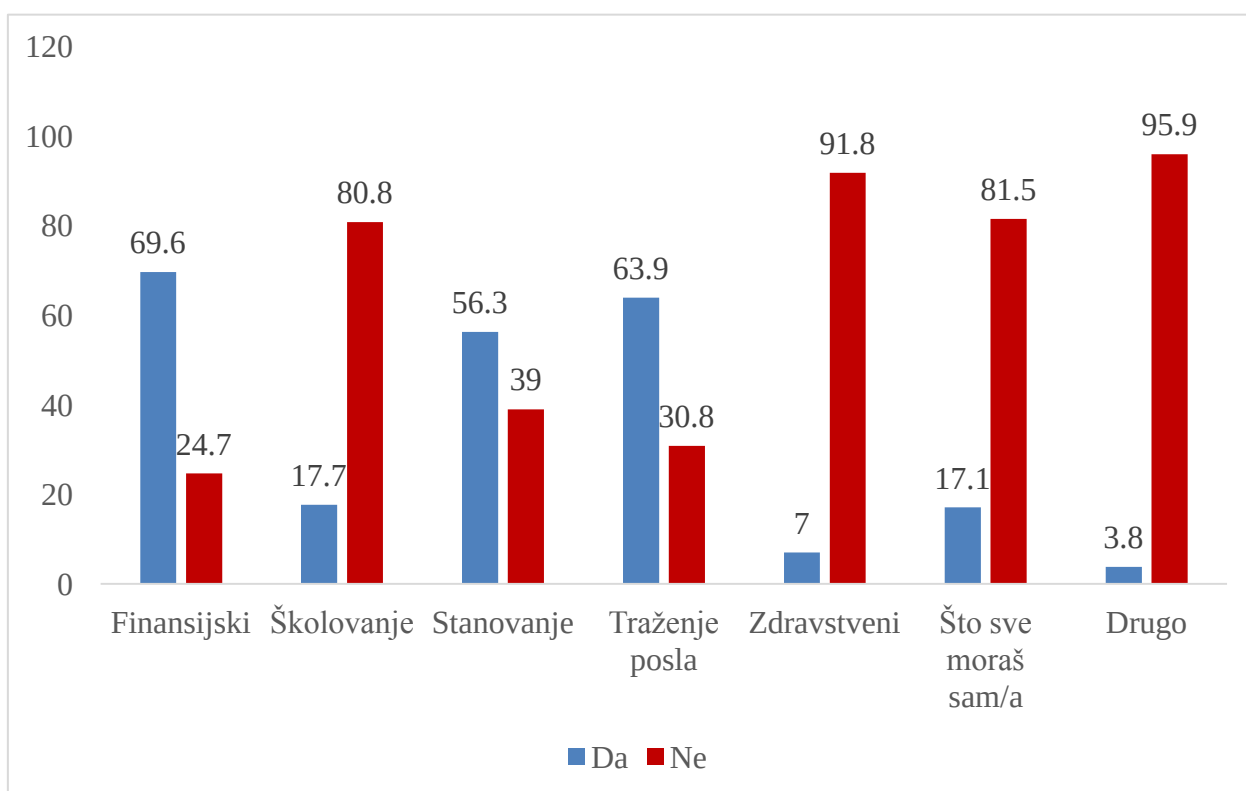
Koja vrsta pomoći ti je potrebna da ostvariš ciljeve	N	%
Savet/podrška	38	33
Posao	31	27
Finansije	25	22
Stan	10	8.7
Ništa; Ne znam	7	6.1
Drugo	4	3.5

Upitani su koji su najznačajniji problemi mladih koji napuštaju smeštaj. Na prvom mestu mladi su izdvojili finansijske probleme N=110 (69.6%), zatim traženje posla N=101 (63.9%), a na trećem mestu, više od polovine mladih istaklo je problem stanovanja N=89 (56.3%).

Kao znatno manji problem mladi su istakli školovanje N=28 (17.7%) i to što sve moraju sami N=27 (17.1%), a kao najmanje izraženi prepoznati su zdravstveni problemi kod N=11 (7%) ispitanika.

Ovde su mladi imali opciju da dopišu neke probleme, a njih N=6 (3.8%) prepoznalo je i sledeće probleme: dvoje je napisalo da neće imati ljubav, jedna osoba je zabrinuta što će biti sama, pominjali su još da ne žele da napuste hranitelje (jedna osoba), neslaganje sa porodicom kod koje planira da živi (jedna osoba) i predrasude (jedna osoba).

Grafikon 32. Procena mladih o problemima nakon osamostaljivanja

Najveći broj mladih N=132 od 151 mladih iz uzorka je bio obavešten o napuštanju smeštaja. Mlade je o napuštanju smeštaja najčešće obaveštavao savetnik za hraniteljstvo N=39 (24.7%), nešto ređe socijalni radnik iz centra za socijalni rad N=35 (22.2%), zatim hranitelj N=29 (18.4%) i vaspitač N=22 (13.9%). Retko su to bili psiholog, voditelj slučaja upravnik doma ili roditelji N=3 (1.9%). Samo jedna osoba je ovu informaciju dobila od druga ili drugarice.

Tabela 16. Osoba koja obaveštava mlade o napuštanju smeštaja

Ko te je obavestio o napuštanju smeštaja	N	%
Savetnik za hraniteljstvo	39	24.7
Socijalni radnik	35	22.2
Hranitelj	29	18.4
Vaspitač	22	13.9
Roditelj	3	1.9
Drugi: psiholog, upravnik doma, voditelj slučaja	3	1.9
Drug /drugarica	1	0,6

Mladi su upitani šta će biti najveća razlika u njihovim životima i kako procenjuju svoje mogućnosti nakon napuštanja alternativnog staranja. Ova pitanja su bila otvorenog tipa, pa su odgovori kodirani po temama.

Tabela 17. Očekivanja od osamostaljivanja u odnosu na smeštaj

Koja će biti najveća razlika po napuštanju smeštaja?	N	%
Ne znam	44	31.0
Doživljaj nezavisnosti, sloboda, preuzimanje odgovornosti	27	19.0
Doživljaj prepuštenosti samom sebi, nesigurnost, neizvesnost	26	18.3
Samostalnost, finansijska nezavisnost	19	13.4
Bez promena, ostajanje podrške	11	7.7
Drugo	10	7.0
Promena svega u životu	5	3.5

Najveći broj mladih je izjavio da ne zna ili da nije razmišljao o tome N=44 (31%). Zanimljivo je da gotovo isti broj mladih izjavljuje da očekuje doživljaj nezavisnosti i slobode N=27 (19%), i sa druge strane prepuštenosti samima sebi, nesigurnosti i neizvesnosti N=26 (18.3%). Nešto manji broj mladih je govorio o finansijskoj i ekonomskoj samostalnosti, N=19 (13.4%), jedan broj mladih koji su na srodničkom hitaniteljstvu je izjavio da ne očekuje nikakve promene i da ostaje tu gde jeste i po sticanju punoletstva N=11 (7.7%), najmanji broj mladih je izjavio da očekuje promenu u svim dimenzijama života N=5 (3.5%), a N=10 (7%) mladih je davalo različite odgovore poput, nedostajanja bliskih ljudi, porodice, zasnivanje sopstvene porodice, sticanja poznanstava, itd.

Tabela 18. Procena mladih koje mogućnosti pruža samostalan život

Procena mogućnosti nakon osamostaljivanja	N	%
Ne znam	79	55.6
Samostalnost, nezavisnost sloboda	34	23.9
Zapošljavanje, ekonomska nezavisnost završetak školovanja	12	8.5
Drugo	7	4.9
Doživljaj prepuštenosti samom sebi, nesigurnost, neizvesnost	4	2.8
Ne vidim mogućnosti	3	2.1
Bez promena	3	2.1

I u ovom pitanju je najveći broj mladih izjavio da ne zna koje su im mogućnosti N=79 (55.6%). Ipak veći broj mladih ima pozitivnu procenu mogućnosti, u smislu da očekuju nezavisnost i slobodu N=34 (23%) u većoj meri u odnosu na one koji misle da će biti prepušteni sami sebi N=4 (2.8%) ili ne vide mogućnosti za samostalnost N=3 (2.1%). Ekonomsku stabilnost i nezavisnost očekuje N=12 (8.5%), da neće biti promena očekuje N=3 (2.1%) a druge opcije je navodilo N=7 (4.9%) mladih: odlazak u inostranstvo, uslovi za život, sve, porodica, podrška pomoć roditeljima.

8.12. PSIHOLOSKE KARAKTERISTIKE ISPITANIKA

Od psiholoških karakteristika razmatrane su rezilijentnost i samoeфикаsnost. Prvo će biti prikazani skorovi na obe skale, a nakon toga i njihova povezanost sa ishodima i kontrolnim varijablama.

8.12.1. Rezultati sa skale samoeфикаsnosti

Skor na skali samoeфикаsnosti je dobijen sabiranjem svih ajtema. Ispitanici imaju raspon odgovora od 0 do 30, teorijski maksimum je 30, dobija se kada se 10 pitanja pomnoži sa maksimalnim odgovorom koji je 3, što znači da ima ispitanika koji saopštavaju da nemaju doživljaj da su efikasni do onih koji sebe doživljavaju kao izrazito efikasne osobe. U proseku ispitanici imaju skor 23,22 uz odstupanje od 5,05. Ovo nam govori da u proseku ispitanici imaju doživljaj umerene samoeфикаsnosti i mali je stepen variranja doživljaja samoeфикаsnosti između ispitanika.

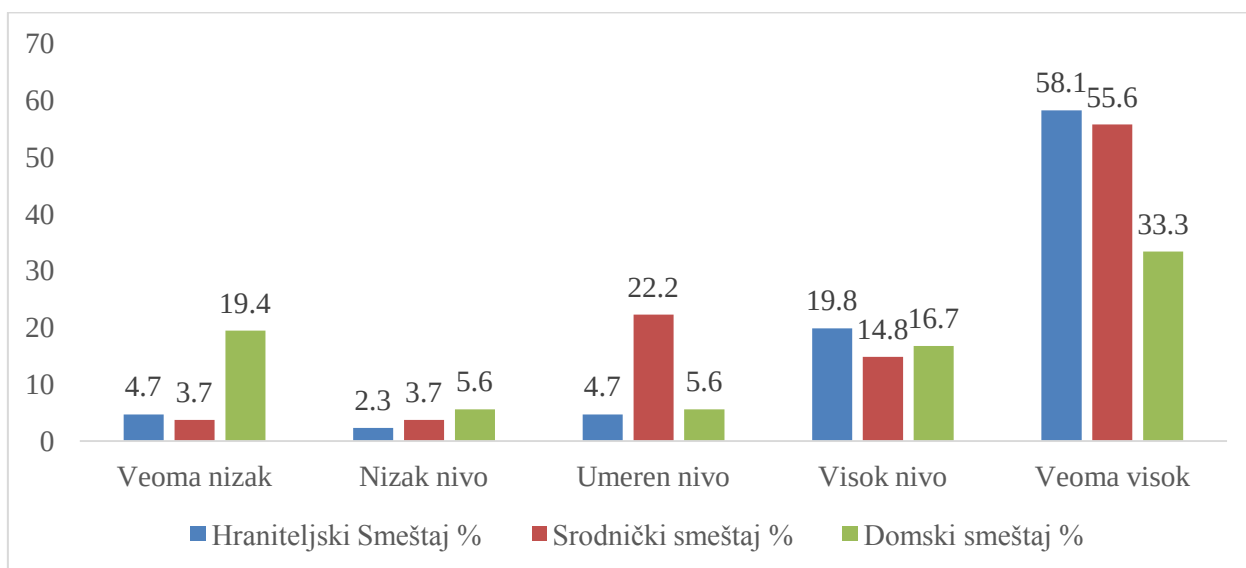
Tabela 19. Samoeфикаsnost mladih u odnosu na tip smeštaja

Samoeфикаsnost mladih na smeštaju	N	M	SD	Minimum	Maksimum
Hraniteljski smeštaj	79	23.96	4.23	12.00	30.00
Srodnički smeštaj	27	22.56	4.15	15.00	29.00
Domski smeštaj	32	21.79	7.11	0.00	30.00

8.12.2. Tip smeštaja i samoeфикаsnost

Ako se posmatraju skorovi u odnosu na tip smeštaja, uočava se da ispitanici na hraniteljskom smeštaju imaju doživljaj umerene samoeфикаsnosti ka visokoj ($N=79$, $M=23,96$, $SD=4,23$), na srodničkom smeštaju imaju nižu samoeфикаsnost i najzastupljeniji su u prosečnim vrednostima ($N=27$, $M=22,56$, $SD=4,15$), dok na domskom smeštaju mladi imaju umerenu samoeфикаsnost ali ima ispitanika i sa visokom i sa niskom samoeфикасношću ($N=32$, $M=21,79$, $SD=7,11$). Uočava se da je raspodela takva da među ispitanicima sa najnižim skorovima napreovlađuju mladi sa domskog smeštaja, da umerenu samoeфикаsnost ima najviše ispitanika na srodničkom smeštaju, a najviši skor samoeфикаsnosti imaju ispitanici sa hraniteljskog smeštaja.

Grafikon 33. Nivo samoeфикаsnosti u odnosu na tip smeštaja

Nije dobijena statistički značajna razlika $F(2,135)=2,379$ $p<.01$ između nivoa samoeфикаsnosti u odnosu na tip smeštaja. Međutim, možemo da uočimo da je važno obratiti pažnju na ispitanike u odnosu na tip smeštaja. Ipak je najviše ispitanika sa veoma niskim skorovima na samoeфикаsnosti među mladima na domskom smeštaju, dok ih je manje sa veoma visokom samoeфикасношću u odnosu na druge dve grupe mladih.

Na osnovu analize varijanse može se zaključiti da postoji statistički značajna razlika u doživljaju samoeфикаsnosti u odnosu na pol, $F(1,138)=6,79$, $p<.01$. Mladići iz

uzorka u proseku imaju nešto veći doživljaj samoeфикаsnosti ($M=24.29$), ($SD=5.13$), u odnosu na devojke iz uzorka ($M=22.10$), ($SD=4.75$).

8.12.3. Povezanost samoeфикаsnosti i staranja o sebi

Da bi se utvrdila povezanost između samoeфикаsnosti i ishoda spremnosti urađene su dodatne analize varijanse za samoeфикаsnost i svaki zbirni ishod spremnosti, kao i za samoeфикаsnost i pojedinačna pitanja u okviru svakog ishoda.

Samoeфикаsnost se pokazala kao značajno povezana sa staranjem o sebi, podrškom, veštinama, percepcijom spremnosti za napuštanje alternativnog staranja i percepcijom budućnosti. Nije utvrđena povezanost samoeфикаsnosti sa ishodima uspeha u školovanju, aspiracijama, zaposlenju i učešću u pripremi za osamostaljivanje. U nastavku slede rezultati povezanosti samoeфикаsnosti i varijabli ishoda spremnosti za osamostaljivanje.

Značajna povezanost je dobijena između samoeфикаsnosti i staranja o sebi. Ispitanici koji su fizički aktivni imaju veći doživljaj ефикаsnosti od onih koji su retko aktivni $F(3,135)=3,19, p<.05$.

Sličan rezultat dobijen je i za ispitanike koji se zdravo hrane $F(3,136)=4,85, p<.05$. Naime, oni koje se zdravo hrane imaju viši skor na skali samoeфикаsnosti od onih koji se uglavnom zdravo hrane. Naknadna poređenja nisu pokazala značajne razlike među ispitanicima koji se hrane zdravo i onih koji se hrane nezdravo, verovatno usled neravnomerne distribucije ispitanika u ovim kategorijama.

Ispitanici koji u slobodno vreme treniraju imaju veći skor samoeфикаsnosti od onih koji ne treniraju $F(1,138)=11,29, p<.01$.

Analiza varijanse pokazuje da postoji razlika između toga da li neko ima hobi i doživljava samoeфикаsnosti $F(3,119)=7,50, p<.01$. Oni mladi koji imaju hobi imaju i veći doživljaj samoeфикаsnosti.

Samoeфикаsnost smo razmatrali i u odnosu na procenu ispitanika o svom zdravstvenom stanju. Postoji razlika u doživljaju samoeфикаsnosti u odnosu na to koliko često se ispitanik oseća dobro $F(3,136)=7,20, p<.01$. Najveći doživljaj ефикаsnosti

imaju oni koji se često osećaju dobro Razlike su se pokazale i u doživljaju samoeфикаsnosti u odnosu na to kako ispitanici procenjuju svoje mentalno zdravlje $F(2,136)=8,24, p<.01$. Najveći doživljaj ефикаsnosti imaju oni koji svoje mentalno zdravlje procenjuju kao veoma dobro.

Oni koji imaju psihijatrijsku dijagnozu imaju niži skor samoeфикаsnosti od onih koji nemaju dijagnozu $F(1,134)=8,11, p<.05$

Doživljaj sigurnosti i bezbednosti u životu je takođe povezan sa samoeфикасношћu mladih iz uzorka i to tako da oni koji se osećaju u potpunosti sigurno u životu, imaju veći doživljaj samoeфикаsnosti od onih koji izveštavaju da se uglavnom osećaju sigurno i onih koji se osećaju uglavnom ne sigurno $F(3,136)=8,45, p<.01$. Nema statistički značajne razlike između onih koji izjavljuju da se uopšte ne osećaju sigurno ostalih kategorija ispitanika, s obzirom da je u ovoj grupi odgovora bilo malo ispitanika.

Tabela 20. Samoeфикаsnost u odnosu na staranje o sebi

Samoeфикаsnost	Kategorija	N	M	SD
i fizička aktivnost $F(3,135)=3,19, p<.05$.	Fizički aktivni	70	24.07	5.26
	Ponekad aktivni	42	23.31	4.30
	Retko aktivni	20	20.20	4.67
	Ne aktivni	7	23.43	5.97
Samoeфикаsnost i zdrava ishrana $F(3,136)=4,85, p<.05$	Potpuno zdravo hrane	51	24.86	3.82
	Uglavnom zdravo	64	23.02	4.30
	Uglavnom nezdravo	21	20.57	7.63
	Potpuno nezdravo	4	19.05	7.14
Samoeфикаsnost i vežbanje $F(1,138)=11,29, p<.01$	Vežbaju	62	24.77	3.98
	Ne vežbaju	78	21.99	5.48
Samoeфикаsnost i zdravstveno stanje $F(3,136)=7,20, p<.01$	Često dobro	53	25.03	3.83
	Uglavnom zdravo	67	22.94	4.41
	Ponekad dobro	17	19.12	7.23
	Nikad dobro	3	20.67	5.46
Samoeфикаsnost i mentalno zdravlje $F(2,136)=8,24, p<.01$	veoma dobro	91	24.26	4.65
	Dobro	41	22.39	3.68
	Ne baš dobro	7	17.85	5.70
	Imaju psihijatrijsku dijagnozu	24	20.58	6.92

	Nemaju psihijatrijsku dijagnozu	112	23.76	4.44
Samoeфикаsnost i percepcija sigurnosti u životu <i>F(3,136)=8,45, p<.01</i>	Potpuno sigurno	37	25.56	4.39
	Uglavnom sigurno	82	22.98	4.64
	Uglavnom ne sigurno	12	17.83	4.91
	Uopšte ne sigurno	9	23.76	5.96

8.12.4. Odnos dostupne podrške i percepcije samoeфикаsnosti

Rezultati statističkih obrada pokazali su da postoji značajna povezanost percepcije samoeфикаsnosti i podrške u školovanju, pronalaženju stana i osamostaljivanju. Pokazalo se da je sklapanje prijateljstava i podrška prijatelja povezana sa percepcijom samoeфикаsnosti mladih iz uzorka.

Mladi koji su imali pomoć u školovanju imaju manji doživljaj samoeфикаsnosti od onih koji nisu imali pomoć $F(1,136)=4,67, p<.05$. Ovaj rezultat izgleda neočekivano, s obzirom da bi podrška trebalo da doprinese jačanju kapaciteta mlade osobe u sopstvene sposobnosti. Obrnut rezultat može da sugerise da podrška u školovanju nije bila odgovarajuća za mlade iz uzorka, pa se ti mladi osećaju manje efikasnim.

Kada je u pitanju podrška prilikom osamostaljivanja u vidu pomoći pri nalaženju posla i stana, pokazano je da oni koji imaju pripremu za osamostaljivanje u vidu pomoći pri nalaženju posla više procenjuju svoju samoeфикаsnost od onih koji nemaju takvu pripremu $F(1,125)=4,98, p<.05$. Mladi koji imaju pomoći pri nalaženju stana procenjuju višu samoeфикаsnost od onih koji nemaju takvu pripremu $F(1,125)=5,70, p<.05$

Nalazi statističkih analiza su pokazali da su prijatelji i podrška prijatelja povezani sa većom percepcijom o samoeфикаsnosti kod ispitanika. Statistički značajna razlika kod samoeфикаsnosti se javlja u odnosu na to da li ispitanici imaju prijatelje $F(3,132)=74,47, p<.05$. Razlika postoji kod onih koji uopšte nemaju i uglavnom nemaju prijatelje, kao i onih koji imaju mnogo prijatelja i onih koji ih uglavnom nemaju ($M=16,00, SD=6,22$).

Podrška prijatelja pravi značajnu razliku u doživljaju samoeфикаsnosti $F(3,119)=4,74, p<.05$. I to tako da oni koji procenjuju da imaju značajnu pomoć imaju veći doživljaj samoeфикаsnosti u odnosu na one koji doživljavaju da imaju neku pomoć.

Postoji statistički značajna razlika u doživljaju samoeфикаsnosti u odnosu na podršku hranitelja $F(3,123)=2,79, p<.05$. Međutim, ovde ne možemo precizno da tvrdimo koja procena pomoći doprinosi razlici u varijacijama doživljaja samoeфикаsnosti, jer raspored ispitanika po grupama nije takav da mogu da se vrše naknadna poređenja, pošto se u jednoj kategoriji nalazi samo jedan ispitanik. Ovo sugerise da bi u budućim istraživanjima ovo mogla da bude posebna tema.

Tabela 21. Samoeфикаsnost u odnosu na percipiranu podršku

	Kategorija	N	M	SD
Samoeфикаsnost i pomoć u školovanju $F(1,136)=4,67, p<.05$	Imali pomoć u školovanju	42	21.81	6.42
	Nisu imali pomoć u školovanju	96	23.81	4.26
Samoeфикаsnost i pomoć u nalaženju stana $F(1,125)=5,70, p<.05$	Imali pomoć u nalaženju stana	11	26.54	2.12
	Nisu imali pomoć u nalaženju stana	116	22.78	5.17
Samoeфикаsnost i priprema za osamostaljivanje $F(1,130)=1,3940 p < 0,005$	Imaju pripremu za osamostaljivanje	14	25.93	2.41
	Nemaju pripremu za osamostaljivanje	113	22.76	5.23
Samoeфикаsnost i podrška prijatelja $F(1,125)=4,98, p<.05$	Od značajne pomoći	50	24.92	3.76
	Od neke pomoći	59	21.64	5.43
	Uopšte nije od pomoći	83	24.12	3.44
	Nemam pomoći	6	20.83	7.44
Samoeфикаsnost i sklapanje prijateljstva $F(3,132)=74,47, p<.05$	Uopšte nemaju prijatelja	3	26.33	4.73
	Imaju malo prijatelja	4	16	6.22
	Imaju prijatelja	31	22.19	3.96
	Imaju puno prijatelja	98	23.85	4.97

8.12.5. Percepcija samoeфикаsnosti u odnosu na ovladavanje veštinama

Kada je u pitanju povezanost veština sa percepcijom samoeфикаsnosti, povezanost je pokazana u veštinama sklapanja prijateljstva i partnerskih odnosa, pronalaženja potrebnih informacija, nabavka potrebnih stvari za domaćinstvo i upravljanje novcem.

Mladi iz uzorka koji izuzetno lako sklapaju prijateljstva imaju viši skor samoeфикаsnosti od onih koji lako sklapaju prijateljstva $F(3,132)=74,47, p<.05$.

Postoji statistička značajana razlika između procene samoeфикаsnosti i lakog sklapanja partnerskih odnosa $F(3,124)=5,01, p<.01$. Razlika je kod onih koje uopšte ne sklapaju partnerske odnose i onih koje uglavnom lako sklapaju partnerske odnose. Postoji razlika između onih koji izuzetno lako sklapaju partnerske odnose i onih koji uopšte ne sklapaju partnerske odnose

U odnosu na to da li znaju gde i kako da nađu potrebne informacije, ispitanici koji uglavnom znaju imaju viši skor samoeфикаsnosti $F(3,133)=6,93, p<.01$ od onih koji znaju u potpunosti i onih koji uglavnom znaju i uglavnom ne znaju (Tabela 15)

Analiza varijanse pokazuje da postoji razlika između procene uspešnosti nabavke stvari za domaćinstvo i doživljaja samoeфикаsnosti $F(3,132)=4,25, p<.05$, veća ефикаsnost je povezana sa većim stepenom sposobnosti za nabavljanje potrebnih stvari za domaćinstvo.

Doživljaj samoeфикаsnosti je različit u odnosu na doživljaj upravljanja novcem $F(3,134)=10,080, p<.01$, te mladi koji smatraju da uopšte ne umeju da raspolažu novcem imaju manji doživljaj samoeфикаsnosti u odnosu na kategorije mladih koji uglavnom ne umeju i onih koji smatraju da umeju da raspolažu novcem.

Postoji statistički značajna razlika između onih koji procenjuju da vode računa o sopstvenom zdravlju i doživljaja samoeфикаsnosti $F(3,136)=6,48, p<.01$. Međutim, pošto je procena vođenja računa o zdravlju takva da u kategoriji "Uopšte ne vodim računa" ima samo jedan odgovor, ne može da se odredi između kojih kategorija je razlika. ("Uglavnom ne" $N=8$ $M=16,75$, $SD=10,12$; "U potpunosti da", $N=83$ $M=24,20$, $SD=4,17$ "Uopšte ne", $N=1$ $M=19,00$; $SD=$ "Uglavnom da", $N=48$ $M=22,71$;

SD=4,51). Navede kategorije su spojene u dve kategorije: vodim računa o sopstvenom zdravlju i ne vodim računa o sopstvenom zdravlju. Postoji statistički značajna razlika ($F(1,138)=16,19, p<.01$) u nivou samoeфикаsnosti u odnosu na procenu vođenja računa o sopstvenom zdravlju. Ispitanici koji smatraju da ne vode računa o svom zdravlju imaju niži skor samoeфикаsnosti od ispitanika koji vode računa o sopstvenom zdravlju.

Tabela 22. Povezanost veština sa procenom samoeфикаsnosti

Samoeфикаsnost i način sklapanja prijateljstva <i>F(3,132)=74,47, p<.05</i>	Kategorija	N	M	SD
	Lako sklapaju prijateljstva	71	24.66	4.91
	Uglavnom lako sklapaju prijateljstva	49	22	3.96
	Uglavnom teže sklapaju prijateljstva	10	21.80	6.03
	Teško sklapaju prijateljstva	8	20.25	8.03
Samoeфикаsnost i način sklapanja partnerskih odnosa <i>F(3,124)=5,01, p<.01</i>	Lako sklapaju partnerske odnose	45	24.60	5.04
	Uglavnom lako sklapaju partnerske odnose	46	23.74	3.78
	Uglavnom teže sklapaju partnerske odnose	23	21.26	5.45
	Ne sklapaju partnerske odnose	14	19.64	6.78
Samoeфикаsnost i pronalaženje potrebnih informacija <i>F(3,133)=6,93, p<.01</i>	Potpuno se snalaze	74	24.65	4.81
	Uglavnom se snalaze	53	21.45	4.49
	Teže se snalaze	5	18.99	5.48
	Ne snalaze se	60	24.43	4.32
Samoeфикаsnost i nabavka stavri za domaćinstvo <i>F(3,132)=4,25, p<.05</i>	Potpuno se snalaze	62	24.43	4.50
	Uglavnom se snalaze	65	22.64	4.70
	Teže se snalaze	5	17.00	9.72
	Ne snalaze se	4	22.75	7.54
Samoeфикаsnost i upravljanje novcem <i>F(3,134)=10,080, p<.01</i>	Potpuno se snalaze	60	25.10	3.53
	Uglavnom se snalaze	16	20.37	7.38
	Teže se snalaze	16	20.37	7.38
	Ne snalaze se	2	10.50	4.95
Samoeфикаsnost i odnos prema ličnoj higijeni <i>F(3,136)=3,63, p<.05</i>	Vode računa o ličnoj higijeni	112	23.78	4.43
	Uglavnom vode računa o ličnoj higijeni	24	21.71	5.56
	Retko vode računa	3	16	14
	Uopšte ne vode računa	1	19	/

8.12.6. Spremnost mladih i doživljaj samoeфикаsnosti

Analize varijanse su pokazale da postoji povezanost samoeфикаsnosti i spremnosti mladih za napuštanje alternativnog staranja. Negativna osećanja poput tuge, straha, neizveznosti i uznemirenosti povodom napuštanja alternativnog staranja dovode do smanjenog doživljaja samoeфикаsnosti kod ispitanika iz uzorka.

Oni koji se osećaju pretežno tužno imaju manji doživljaj samoeфикаsnosti u odnosu na one koji ne doživljavaju sebe kao tužne $F(1,132)=5,47, p<.05$.

Osećanja uznemirenosti povodom napuštanja alternativnog staranja takođe doprinosi da mladi imaju manji doživljaj samoeфикаsnosti u odnosu na one koji ne doživljavaju uznemirenost $F(1,132)=5,99, p<.05$.

Mladi koji osećaju strah kada razmišljaju o napuštanju alternativnog staranja imaju manji doživljaj samoeфикаsnosti u odnosu na one koji ne doživljavaju strah $F(1,132)=12,04, p<.01$.

Anticipacija neizvesnosti po napuštanju smeštaja kod mladih doprinosi da veći doživljaj samoeфикаsnosti imaju oni koji znaju gde će živeti u odnosu na one koji ne znaju gde će živeti nakon što izađu sa smeštaja od onih koji znaju gde će nakon izlaska $F(1,132)=6,59, p<.05$.

Postoji razlika u odnosu na to da li se ispitanici osećaju pretežno uznemireno i samoeфикаsnosti $F(1,130)=15,29, p<.01$. One koje ništa ne uznemirava, imaju veći doživljaj eфикаsnosti.

Tabela 23. Povezanost samoeфикаsnosti i percepcije spremnosti

Samoeфикаsnost i osećanje tuge $F(1,132)=5,47, p<.05$	Kategorija	N	M	SD
	Preovlađuju tužna osećanja	44	21.75	5.13
	Preovlađuju srećna osećanja	90	23.90	4.93
Samoeфикаsnost i osećanje uznemirenosti $F(1,132)=5,99, p<.05$	Prisutna osećanja uznemirenosti	45	21	5.08
	Nisu prisutna osećanja uznemirenosti	89	23.94	4.94
Samoeфикаsnost i osećanje straha $F(1,132)=12,04, p<.01$	Prisutna osećanja straha	38	20.86	5.72
	Nisu prisutna osećanja straha	96	24.11	4.5
Samoeфикаsnost i neizvesnost smeštaja nakon napuštanja AS $F(1,130)=3,82, p<.05$	Znaju gde će živeti	32	23.67	5.05
	Ne znaju gde će živeti	100	23.36	5.10
Samoeфикаsnost generalna uznemirenost $F(1,130)=15,29, p<.01$	Uznemireni	45	25.47	3.93
	Nisu uznemireni	87	21.99	5.25

8.12.7. Percepcija budućnosti i procena samoeфикаsnosti

Percepcija budućnosti je merena očekivanjima mladih u odnosu na završavanje škole, sticanje novca i uspeha u budućnosti, pužanja doprinosa društvu, očekivanju da će biti korisnici socijalne pomoći i sticanje prijatelja. Mladi su za svaku od navedenih kategorija stavljali procenu od 1 (najmanja šansa) do 5 (najveća šansa). Nalazi upućuju da je svaki domen percepcije budućnosti povezan sa doživljajem samoeфикаsnosti i to tako da oni koji percipiraju uspeh u budućnosti imaju višu samoeфикаsnost, osim kada je u pitanju završavanje škole.

Nalazi pokazuju da mladi koji ne žele da završe školu imaju viši skor na skali samoeфикаsnosti od onih koji žele $F(1,138)=4,85, p<.05$. Ovaj nalaz se podudara sa nalazom u kome mladi koji imaju podršku u školovanju imaju nižu samoeфикаsnost (str. 121). Ovakav rezultat nam govori da mladi na alternativnom staranju imaju određene poteškoće kada je u pitanju školovanje. Moguće je da samoeфикаsnost mlade usmerava ka bržem osamostaljivanju pa su zbog toga spremniji da se brže zaposle, umesto da se školuju. Jedna od mogućnosti je da je stepen odlučivanja prilikom izbora škole i karijere nizak, pa mladi ne žele ni da se školuju ni da im se u tome "pomaže".

Postoji razlika između samoeфикаsnosti kod mladih koji su u procesu napuštanja alternativnog staranja i očekivanja da budu uspešni na poslu $F(4,134)=9,54, p<.01$. Ne može sa sigurnošću da se kaže koje očekivanje dovodi do razlike jer u jednoj kategoriji postoji samo jedan ispitanik. Prava analiza razlika je pokazala da postoji razlika u skoru eфикаsnosti u odnosu na očekivanje uspeha. Kako se u jednoj kategoriji nalazio samo jedan ispitanik, radi naknadnih poređenja, postojeće kategorije su spojene i formirano je tri kategorije : postoji šansa, i postoji i ne postoji, ne postoji šansa. Poređenje u okviru ove tri kategorije je pokazalo da postoji statistički značajna razlika skora samoeфикаsnosti u odnosu na procenu buduće uspešnosti na poslu ($F(2,136)=12,24, p<.01$). Oni koji smatraju da ne postoji šansa da budu uspešni imaju najniži skor samoeфикаsnosti, zatim oni koji smatraju da šansa i postoji i ne postoji, a najveći skor samoeфикаsnosti imaju oni koji smatraju da postoji šansa da budu uspešni na poslu. Skor samoeфикаsnosti se razlikuje u odnosu na očekivanje ispitanika da imaju novac u budućnosti $F(4,132)=4,35, p<.01$. Razlika se javlja kod kategorija "postoji najmanja" i

“velika šansa” i između kategorija postoji "velika šansa" i "najveća šansa". Oni koji misle da imaju veće šanse imaju i veći skor samoeфикаsnosti (Tabela 24).

Oni koji misle da je "najmanja šansa" da pruže doprinos u društvu imaju značajno manji doživljaj samoeфикаsnosti od onih koji smatraju da postoji "najveća šansa" da ostvare doprinos u društvu $F(4,127)=2,95, p<.05$.

Ispitanici koji smatraju da je najmanja šansa da postanu korisnici socijalne pomoći imaju veći doživljaj samoeфикаsnosti od onih koji smatraju da postoji najveća šansa da koriste socijalnu pomoć $F(4,126)=2,83, p<.05$). Prava analiza razlika je pokazala da postoji razlika u skoru ефикаsnosti u odnosu na оčekivanje krišćenja socijalne pomoći. Kako se u jednoj kategoriji nalazio samo jedan ispitanik, radi naknadnih poređenja, postojeće kategorije su spojene i formirano je tri katogorije : postoji šansa, i pos ne postoji, ne postoji šansa. Poređenje u okviru ove tri kategorije je pokazalo da postoji statistički značajna razlika skora samoeфикаsnosti u odnosu na procenu budućih šansi za korišćenjem socijalne pomoći ($F(2,128)=3,96, p<.05$). Oni koji smatraju da ne postoji šansa da budu korisnici socijalne pomoći imaju najviši skor samoeфикаsnosti zatim oni koji smatraju da šansa i postoji i ne postoji a najniži skor samoeфикаsnosti imaju oni koji smatraju da postoji velika šansa da budu korisnici socijalne pomoći. Naknadna poređenja pokazuju da pokazuje statistička razlika između onih koji smatraju da postoji šansa da budu korsnici socijalne pomoći i onih koji smatraju da je takva šansa minimlana.

U odnosu na оčekivanje da će imati dobre odnose sa ljudima ispitanici imaju drugačiji skor samoeфикаsnosti $F(4,131)=5,71, p<.01$. Što mladi perciiraju da imaju veće šanse u uspostavljanju dobrih odnosa u budućnosti viši im je skor na skali samoeifikssnosti

Ispitanici koji smatraju da je najveća šansa da budu vođe u zajednici imaju veći skor samoeфикаsnosti od onih koji smaraju da za tako nešto postoji najmanjaj šansa $F(4,126)=3,57, p<.01$.

Tabela 24. Povezanost samoeфикаsnosti i percepcije budućnosti

	Kategorija	N	M	SD
Samoeifikasnost i završavanje škole $F(1,138)=4,85, p<.05$	Žele da završe školu	119	22.83	5.05
	Ne žele da završe školu	21	25.42	3.50
Samoeifikasnost i očekivanje uspeha u poslu $F(4,134)=9,54, p<.01$	Najveća šansa	71	24.62	4.48
	Velika šansa	466	22.76	4.33
	I postoji i ne postoji šansa	18	20.77	3.56
	Mala šansa	1	24	/
	Najmanja šansa	3	10.00	11.79
Samoeifikasnost i očekivanja ispitanika da steknu novac $F(4,132)=4,35, p<.01$	Najveća šansa	34	24.32	4.76
	Velika šansa	31	25.03	3.74
	I postoji i ne postoji šansa	51	22.53	4.67
	Mala šansa	13	21.61	3.53
	Najmanja šansa	8	18.12	3.50
Samoeifikasnost I pružanje doprinosa društvu $F(4,127)=2,95, p<.05$	Najveća šansa	37	24.95	4.37
	Velika šansa	34	23.41	4.33
	I postoji i ne postoji šansa	37	22.57	4.11
	Mala šansa	14	22.14	4.80
	Najmanja šansa	10	19.40	9.98
Samoeifikasnost i Socijalna pomoć $F(4,126)=2,83, p<.05$	Najveća šansa			
	Velika šansa			
	I postoji i ne postoji šansa	8	22.50	2.93
	Mala šansa	15	22.20	3.10
	Najmanja šansa	99	23.93	5.08
Samoeifikasnost i očekivanje dobrih odnosa sa drugima $F(4,131)=5,71, p<.01$	Najveća šansa	110	23.46	4.63
	Velika šansa	16	24.38	3.52
	I postoji i ne postoji šansa	6	23.67	3.50
	Mala šansa	2	10.50	4.95
	Najmanja šansa	2	14	19.80

Kada se posmatraju zbirne varijable ishoda, uočava se statistička značajnost kod varijable percepcija budućnosti $F(2,116)=4,252, p<.05$ i percepcija spremnosti $F(2,127)=3,499, p<.05$. Međutim, naknadna poređenja ne pokazuju statističke značajne razlike između pojedinačnih kategorija samoeфикаsnosti, pa ne možemo pouzdano da

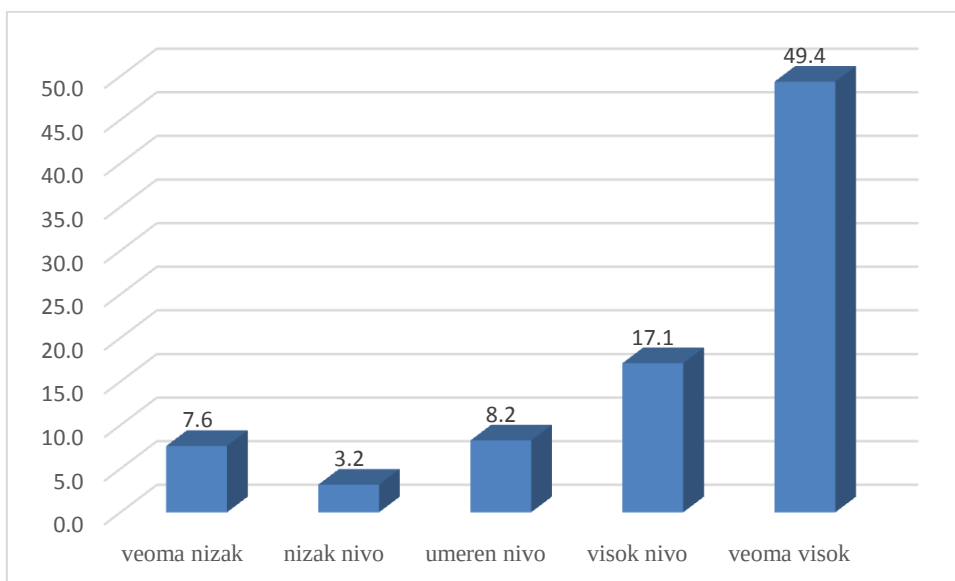
tvrdimo koji stepen izraženosti ovih varijabli je povezan sa kategorijama samoeфикаsnosti. Može da se primeti da oni koji imaju umerenu samoeфикаsnost ($N=14$) imaju pozitivnu percepciju budućnosti u proseku $M=25,29$, sa odstupanjem $SD=5,59$, njih četvoro koji imaju visoko izraženu samoeфикаsnost ima u proseku još pozitivnije izraženu percepciju budućnosti $M=27,96$ sa odstupanjem $SD=3,93$, dok najveći broj ispitanika (njih $N=59$) ima visoko izraženu samoeфикаsnost i visoko izraženu percepciju budućnosti, u proseku $M=28,90$, sa odstupanjem $SD=4,01$. Ovo znači da je kod mladih koji imaju najpozitivnije percepcije svoje budućnosti najviši skor samoeфикаsnosti.

Kada je percepcija spremnosti u pitanju, većina mladih se ne oseća spremnima za napuštanje alternativnog staranja, ali kod mladih koji imaju veću percepciju samoeфикаsnosti, veći je i doživljaj spremnosti, oni u kategoriji umerene samoeфикаsnosti ($N=13$) ima u proseku spremnost $M=3,6$, $SD=2,03$. Oni sa visokom samoeфикаsnošću ($N=48$) imaju spremnost $M=3,06$; $SD=1,36$, dok oni sa najvišom ефикаsnošću ($N=67$) imaju spremnost $M=2,57$; $SD=1,48$.

8.12.8. Rezultati sa skale rezilijentnosti

Skor na skali otpornosti se dobija sabiranjem svih ajtema. Ispitanici imaju skor u rasponu od 14 do 98, što znači da ima ispitanika koji imaju minimalni i maksimalni mogući skor. U proseku ispitanici imaju 81,25 uz odstupanje od 14,81. U skladu sa tumačenjem u priručniku testa, to znači da ispitanici u proseku pokazuju visok nivo rezilijentnosti (Wagnild, 2014: 83). Kada se pogleda raspodela ispitanika po skor, primećuje se da samo jedan ispitanik ima skor 14, a da je naredni skor 44. Ovo nam govori da je većina ispitanika umereno do visoko rezilijentna i da su male razlike u nivou rezilijentnosti između ispitanika.

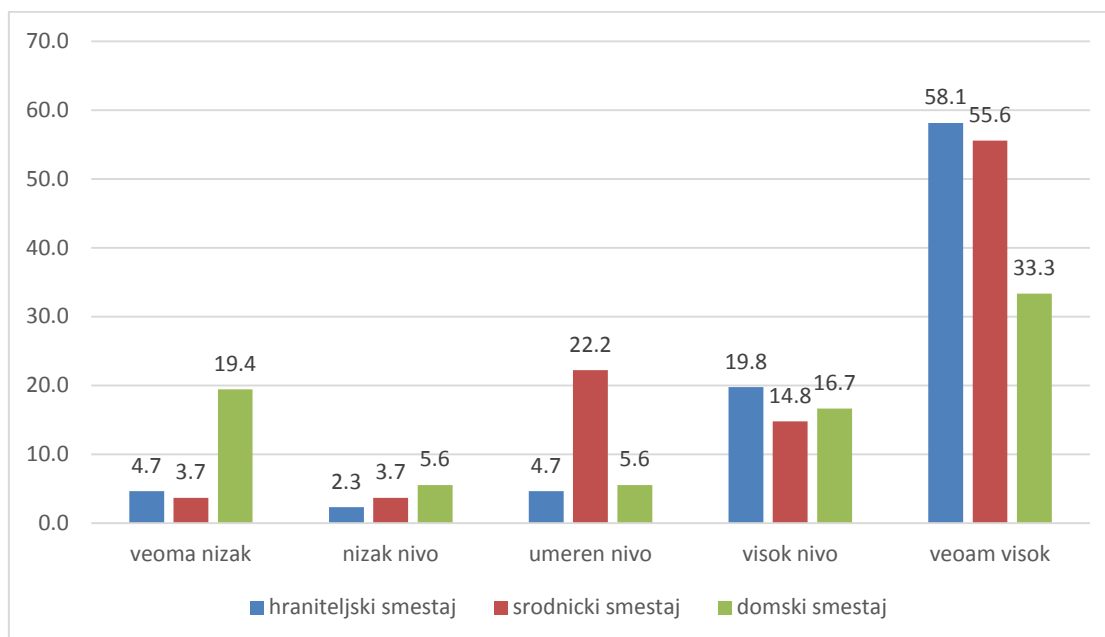
Grafikon 34. Raspodela ispitanika po nivou rezilijentnosti

8.12.9. Nivo rezilijentnosti i tip smeštaja

Ako se posmatraju skorovi u odnosu na tip smeštaja, uočava se da ispitanici na hraniteljskom smeštaju (N=77) imaju prosečan rezultat od 84,49 sa odstupanjem od 11,28 na srodničkom smeštaju (N=27) imaju prosečan rezultat od 80,67 sa odstupanjem od 13,03, dok na domskom smeštaju imaju (N=29) imaju prosečan rezultat od 81,23 sa odstupanjem od 14,82. Kada ovaj rezultat posmatramo u okviru kategorija smeštaja, uočava se da je raspodela takva da su ispitanici sa najnižim skorovima u najvećem broju na domskom smeštaju, da je najveći broj ispitanika sa umerenom samoeфикасношću u srodničkom smeštaju, a oni sa visokim skorovima su na hraniteljskom smeštaju.

Grafikon 35. Raspodela ispitanika po nivou rezilijentnosti u odnosu na tip smeštaja

Postoji statistički značajana razlika u skor rezilijentnosti u odnosu na tip smeštaja $F(2,130)=6,84$, $p<.01$. Značajna je razlika između onih koji su u domu i na hraniteljskom smeštaju (a možemo da kažemo da deca u hraniteljskim porodicama imaju viši skor rezilijentnosti). Vidimo da su mladi na hraniteljskom smeštaju rezilijentniji od dece na domskom smeštaju.

Tabela 25. Povezanost rezilijentnosti i tipa smeštaja

Povezanost rezilijentnosti i tipa smeštaja F (2,130)=6,84, p<.01	M	SD
Hraniteljski	84,50	11,82
Srodnički	73,07	19,20
Domski	81,22	14,82

8.12.10. Rezilijentnost i ishodi spremnosti za napuštanje alternativnog staranja

Rezilijentnost mladih je istraživana u odnosu na karakteristike mladih (pol, smeštaj, staranje o sebi i percepciju dobrostanja) i u odnosu na ishode spremnosti određene istraživanjem. Na ovaj način dobijamo saznanje o prirodi rezilijentnosti mladih koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja.

Rezultati statističkih obrada pokazali su da postoji značajna povezanost između varijable rezilijentnosti i staranja o sebi. Kada su u pitanju ishodi spremnosti, analize upućuju na povezanost rezilijentnosti sa percepcijom podrške, veštinama, doživljaju spremnosti i percepciji budućnosti.

Mladi iz uzorka koji su zaposleni sa punim radnim vremenom su manje rezilijentni od onih koji su nezaposleni $F(2,126)=3,84, p<.05$.

Ovaj rezultat je sličan sa rezultatom o samoeфикаsnosti mladih u odnosu na radno vreme. Za ovaj neočekivani rezultat možemo koristiti dva objašnjenja. Jedno objašnjenje se odnosi na raspodelu ispitanika, imajući u vidu da se u grupi zaposlenih sa punim radnim vremenom nalazi samo troje ispitanika, ovo se može smatrati i razlikom koja je posledica nejednakog uzorka, a ne stvarnim razlikama između grupa. Ovaj podatak možemo razmatrati i u odnosu na rezultate koji govore da se samoeфикаsnost mladih smanjuje kada je u pitanju podrška u školovanju i završavanje školovanja, za koje smo tumačili da predstavlja nezadovoljstvo mladih izborom škole. Moguće je da mladi nisu zadovoljni školovanjem i da hoće da «uzmu život u svoje ruke» jer se osećaju rezilijentno i eфикасно. Ipak, kako imamo samo tri ispitanika koja su zaposlena, nalaze ne možemo generalizovati. Razlozi za nezadovoljstvo poslom, školom i karijerom ostaju tema za naredna istraživanja.

Rezultati koji se odnose na ishranu mladih ukazuju da oni mladi koji se uglavnom i u potpunosti zdravo hrane imaju viši skor rezilijentnosti u odnosu na one koji se uglavnom ne hrane zdravo $F(3,131)=9,27 p<.01$. Nalazi su pokazali da su oni koji se bave fizičkom aktivnošću rezilijentniji od onih koji se retko bave fizičkim aktivnostima $F(3,130)=4,36 p<.01$., i oni koji redovno treniraju imaju viši skor rezilijentnosti u odnosu na one koji ne treniraju $F(1,133)=13,06 p<.01$.

Mladi koji se spremaju da napuste alternativno staranje i imaju struktuirano slobodno vreme, imaju veći skor rezilijentnosti. Ovo zaključujemo iz tri nalaza. Prvi koji pokazuje da hobi kod mladih na alternativnom staranju utiče na povećanje rezilijentnosti, tako da ispitanici koji imaju hobi su više rezilijentni od onih koji nemaju hobi $F(3,116)=7,81$ $p<.01$. Drugi nalaz koji upućuje na vezu rezilijentnosti i odnosa prema slobodnom vremenu upućuje da ispitanici koji slobodno vreme provode sa drugovima imaju viši skor rezilijentnosti u odnosu na one koji tako ne provode slobodno vreme $F(1,133)=7,25$ $p<.01$. Najzad, uključivanje u dobrovoljne aktivnosti podstiče rezilijentnost kod mladih koji se osamostaljuju. Ispitanici koji u slobodno vreme volontiraju imaju viši skor rezilijentnosti u odnosu na one koji ne provode slobodno vreme na taj način $F(1,133)=4,04$ $p<.05$.

Tabela 26. Povezanost rezilijentnosti i staranja o sebi

	Kategorija	N	M	SD
Rezilijentnost i radni status $F(2,126)=3,84$ $p<.05$	Puno radno vreme	3	59.00	39.36
	Pola radnog vremena	9	77.33	19.38
	nezaposlen	117	81.96	13.60
Rezilijentnost i zdrava ishrana $F(3,131)=9,27$ $p<.01$	Potpuno zdrava ishrana	49	86.75	8.76
	Uglavnom zdrava ishrana	63	81.57	13.50
	Uglavnom nezdrava ishrana	19	68.78	21.50
	Potpuno nezdrava	4	68.00	17.65
Rezilijentnost i hobi $F(3,116)=7,81$ $p<.01$	Imaju hobi	63	85.61	12.46
	Nemaju hobi	12	65.25	20.87
Rezilijentnost i fizička aktivnost $F(3,130)=4,36$ $p<.01$	Fizički aktivni	66	84.56	14.83
	Ponekad fizički aktivni	42	79.86	12.45
	Retko fizički aktivni	18	71.50	17.18
Rezilijentnost i trening $F(1,133)=13,06$ $p<.01$	treniraju	60	86.18	9.96
	Ne treniraju	75	77.31	16.81
Rezilijentnost i druženje $F(1,133)=7,25$ $p<.01$	Provode vreme sa prijateljima	42	76.26	19.44
	Ne provode vreme sa prijateljima	93	83.51	11.60
Rezilijentnost i volontiranje $F(1,133)=4,04$ $p<.05$	volontiraju	4	95.75	2.87
	Ne volontiraju	131	80.81	14.80

Kada je u pitanju opšte dobrostanje mladih na alternativnom staranju koje uključuje procenu dominantnog osećanja, procenu zdravstvenog i mentalnog zdravlja, postojanje psihijatrijske dijagnoze i doživljaja sigurnosti u životu, nalazi ukazuju da postoji povezanost između dobrostanja mladih i rezilijentnosti.

U odnosu na to koliko se dobro osećaju, ispitanici imaju različit skor rezilijentnosti $F(3,131)=19,34$ $p<.01$. Možemo da kažemo da najmanji skor imaju oni koji se nikada ne osećaju dobro, zatim oni koji se ponekad osećaju dobro, pa onda oni koji se uglavnom osećaju dobro), a najveći skor imaju oni koji se često osećaju dobro. Ocena zdravstvenog stanja je povezana sa rezilijentnošću $F(3,129)=6,10$ $p<.01$. Kako se u grupi onih kojima zdravstveno stanje nije baš dobro nalazi samo jedna osoba, ne može se reći koji tip ocene je povezan sa kojim tipom rezilijentnosti $F(3,129)=6,10$ $p<.01$. Kako je samo jedna osoba ocenila da je njeno zdravstveno stanje loše, priključena je grupi onih koji su ocenili da je njihovo zdravstveno stanje ne baš dobro. Poređenje sa takvim kategorijama pokazuje da postoje razlika u nivou rezilijentnosti u odnosu na procenu $F(2,130)=8,31$ $p<.01$. Statistički značajna razlika se javlja kod onih koji procenjuju da je njihovo zdravstveno stanje veoma dobro i onih koji ga procenjuju kao dobro. Naime, možemo da zaključimo da oni koji procenjuju svoje zdravstveno stanje kao veoma dobro imaju više skorove na rezilijentnosti od onih koji kažu da je njihovo zdravlje dobro. Ne postoji razlika između onih koji ocenjuju da je njihovo zdravstveno stanje loše u odnosu na druge kategorije. Jedno od objašnjenja je da ih u celokupnom uzorku ima malo, što ne onemogućava pouzdane analize.

Ocena mentalnog zdravlja je povezana sa rezilijentnošću $F(2,131)=14,22$ $p<.01$. Oni koji imaju veoma dobro mentalno zdravlje su rezilijentniji od onih koji mentalno zdravlje procenjuju kao ne baš dobro. Oni koji imaju ne baš dobro mentalno zdravlje imaju niži skor rezilijentnosti i u odnosu na one koji svoje mentalno zdravlje procenjuju kao dobro. Oni koji nemaju psihijatrijsku dijagnozu imaju viši skor na testu rezilijentnosti od onih koji imaju dijagnozu $F(1,129)=15,94$, $p<.01$.

U odnosu na osećaj sigurnosti u životu, ispitanici imaju različiti skor rezilijentnosti $F(3,131)=15,28$ $p<.01$. Najveći skor imaju oni koji se u potpunosti osećaju sigurno, zatim oni koji se uglavnom osećaju sigurno, a najmanje oni koji se uglavnom ne osećaju sigurno.

Tabela 27. Povezanost rezilijentnosti i percepcije dobrostanja mladih koji napuštaju alternativno staranje

Rezilijentnost Dominantno osećanje <i>F(3,131)=19,34 p<.01</i>	Kategorija	N	M	SD
	Često dobro	55	88.16	8.27
	Uglavnom dobro	63	80.43	12.43
	Ponekad dobro	14	62.28	22.70
	Nikad	3	60.33	16.26
Rezilijentnost i zdravstveno stanje <i>F(2,130)=8,31 p<.01</i>	Kategorija	N	M	SD
	Veoma dobro	78	85.27	10.52
	dobro	46	75	17.95
	Ne baš dobro	9	75.11	18.57
Rezilijentnost i ocena mentalnog zdravlja <i>F(2,131)=14,22 p<.01</i>	Kategorija	N	M	SD
	Veoma dobro	88	84.16	11.47
	dobro	39	79.10	13.97
	Ne baš dobro	7	59.71	16.02
	loše	7	81.75	13.66
Rezilijentnost i psihijatrijska dijagnoza <i>F(1,129)=15,94, p<.01</i>	Kategorija	N	M	SD
	Imaju dijagnozu	24	70.75	20.14
	Nemaju dijagnozu	107	83.51	12.48
Rezilijentnost i osećaj sigurnosti u životu <i>F(3,131)=15,28 p<.01</i>	Kategorija	N	M	SD
	Potpuno sigurno	37	88.22	10.05
	Uglavnom sigurno	80	81.66	13.24
	Nesigurno	9	57.22	15.10
	Potpuno nesigurno	9	73.00	17.52

8.12.11. Rezilijentnost i percepcija podrške za mlade koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja

Rezultati statističkih obrada pokazali su da je rezilijentnost povezana sa podrškom koju mladi dobijaju od prijatelja i značajnih odraslih, ali i sa podrškom koju dobijaju od sistema i to od savetnika za hraniteljstvo i od voditelja slučaja.

Ispitanici koji saopštavaju da u potpunosti imaju podršku odrasle osobe od poverenja kojoj mogu da se obrate kada im je potrebno, imaju i viši skor rezilijentnosti

u odnosu na one koji uglavnom imaju ili uglavnom nemaju $F(3,128)=6,63$ $p<.01$ takvu osobu.

Oni koji su imali značajnu pomoć pri nalaženju posla imaju niži skor rezilijentnosti u odnosu na one koji nisu imali takvu pomoć $F(1,120)=4,95$ $p<.05$

Analiza varijanse pokazuje da postoji razlika između skora rezilijentnosti u odnosu na pomoć od vođitelja slučaja, $F(3,98)=2,72$, $p<.05$. U proseku najmanji skor rezilijentnosti imaju oni koji smatraju da nemaju pomoć vođitelja slučaja ($N=13$ $M=74,00$, $SD=16,33$), a najviši skor rezilijentnosti imaju oni koji smatraju da im je pomoć vođitelja slučaja bila značajna ($N=40$ $M=83,45$ $SD=13,14$).

Analiza varijanse pokazuje da postoji razlika između skora rezilijentnosti u odnosu na procenjeni nivo podrške od hranitelja, $F(4,119)=4,63$, $p<.05$. S obzirom da se u jednoj kategoriji nalazi samo jedan ispitanik, ne mogu da se izračunaju naknadna porećenja, pa ne može se sa sigurnošću tvrditi koji tip pomoć je povezan sa većom rezilijentnošću. Da bismo videli koji nivo podrške je povezan sa rezilijentnošću, spojene su kategorije da nema podrške i da nije značajna podrška, pošto u kategoriji da podrška postoji i nije značajna se nalazi samo jedan ispitanik. Poređenje sa ovim kategorijama pokazuje da postoji statistički značajna razlika $F(2,121)=6,06$, $p<.05$. Postoji razlika u skoru na rezilijentnosti između onih koji imaju značajnu podršku ($N=93$) i onih koji podršku nemaju. Može se reći da oni koji imaju značajnu podršku hranitelja imaju i viši skor rezilijentnosti u odnosu na one koji nemaju značajnu podršku hranitelja.

Oni koji imaju značajnu podršku prijatelja su više rezilijentni od onih koji takvu podršku nemaju, $F(3,116)=4,18$, $p<.01$.

Oni koji imaju značajnu pomoć savetnika za porodični smeštaj su manje rezilijentni od onih koji uopšte nisu imali pomoć savetnika $F(3,101)=3,17$ $p<.05$. Ovde treba biti oprezan sa generalizacijom ovog rezultata, jer se u grupi koja smatra da savetnička pomoć uopšte nije bila od značaja nalazi samo tri ispitanika.

Tabela 28. Procena rezilijentnosti i percipirane podrške

	Kategorija	N	M	SD
Rezilijentnost i podrška voditelja slučaja $F(3,98)=2,72, p<.05$.	Od značajne pomoći	40	83.45	13.15
	Od neke pomoći	42	81.91	11.28
	Uopšte nije od pomoći	13	74.00	16.33
	Nemam pomoći	7	70.42	29.1
Rezilijentnost i podrška prijatelja $F(3,116)=4,18, p<.01$	Od značajne pomoći	50	85.12	10.40
	Od neke pomoći	57	79.28	16.86
	Uopšte nije od pomoći	7	79.00	9.11
	Nemam pomoć	6	65.50	16.11
Rezilijentnost i podrška savetnika za hraniteljstvo $F(3,101)=3,17 p<.05$	Od značajne pomoći	53	82.55	12.34
	Od neke pomoći	29	80.35	12.96
	Uopšte nije od pomoći	3	90.33	4.73
	Nemam pomoć	20	71.90	20.90
Rezilijentnost i podrška osobe od poverenja $F(3,128)=6,63 p<.01$	Potpuna podrška	97	83.88	13.31
	Uglavnom ima podrške	24	74.62	15.97
	Ponekad ima podršku	2	48.50	3.54
	Nema podršku	9	78.56	17.42
Rezilijentnost i podrška u nalaženju posla $F(1,120)=4,95 p<.05$	Značajna podrška	110	79.1	15.51
	Bez podrške	93	83.33	6.21

8.12.12. Rezilijentnost i percepcija posedovanja veština mladih koji se spremaju da napuste alternativno staranje

Mladi koji poseduju veštine imaju veći skor rezilijentnosti. Značajne razlike u skorima rezilijentnosti i posedovanju veština pokazane su kod mladih koji procenjuju da mogu da se staraju o domaćinstvu, o sebi i svojoj ličnoj higijeni, koji imaju prijatelje, lako sklapaju partnerske odnose i umeju da tragaju za informacijama (Tabela 29).

Nalazi statističkih obrada pokazali su da mladi koji uglavnom ne mogu da nabave sve što im treba za domaćinstvo su manje rezilijentni od onih koji uglavnom mogu da nabave potrebne stvari, $F(3,128)=3,77 p<.05$

Postoji statistički značajna razlika između kategorija ispitanika u odnosu na to koliko vode računa o sebi i skora rezilijentnosti, $F(3,131)=9,98$ $p<.01$. Međutim, kako se u kategoriji "uopšte ne brinem o sebi" nalazi jedan ispitanik, onda ne može da se izračunaju naknadne razlike, pa je ne možemo sa sigurnošću da tvrdimo koji tip brige o sebi je povezan sa određenim skorovima rezilijentnosti. Kada spojimo kategorije uopšte ne i uglavnom ne, dobijamo statistički značajnu razliku u rezilijentnosti u odnosu na doživljaj brige o sebi $F(2,132)=15,05$ $p<.01$. Razlika postoji između onih koji uglavnom vode računa o sebi i onih koji u potpunosti vode računa o sebi i onih koji ne vode računa o sebi.

Postoji statistički značajna razlika između kategorija ispitanika u odnosu na to koliko vode računa o ličnoj higijeni i skora rezilijentnosti, $F(3,131)=4,64$ $p<.05$. Međutim, kako se u kategoriji uopšte ne vodim računa o ličnoj higijeni nalazi jedan ispitanik, ne može da se izračunaju naknadne razlike, pa ne možemo sa sigurnošću da tvrdimo koji tip vođenja računa o ličnoj higijeni je povezan sa određenim skorovima rezilijentnosti. Spajanjem kategorija uopšte ne vodim računa o ličnoj higijeni i uglavnom ne vodim računa o ličnoj higijeni, dobija se statistički značajna razlika u skoru rezilijentnosti u odnosu na vođenje računa o ličnoj higijeni $F(2,132)=6,78$ $p<.05$. Razlika postoji između onih koji u potpunosti vode računa i onih koji ne vode računa.

Postoji razlika u novou rezilijentnosti u odnosu na to da li ispitanici imaju prijatelje $F(3,127)=11,25$ $p<.01$. Oni koji imaju više prijatelja su rezilijentniji od mladih koji nemaju ili imaju malo prijatelja. Ovde treba biti oprezan u zaključivanju sa grupom ispitanika koja je visoko rezilijentna i uopšte ili uglavnom nema prijatelje. U ovoj grupi ispitanika nalazi se mali broj mladih, što utiče da se umanjuje pouzdanost zaključka.

Oni koji u potpunosti lako sklapaju prijateljstva imaju viši skor rezilijentnosti od onih kojima to uopšte nije lako, $F(3,129)=6,08$ $p<.01$. Istovremeno viši skor rezilijentnosti imaju ispitanici koji uglavnom lako sklapaju nova prijateljstva u odnosu na one kojima je to u potpunosti lako.

Ispitanici koji uopšte ne sklapaju lako partnerske odnose su manje rezilijentni od ispitanika koji izuzetno lako sklapaju partnerske odnose, $F(3,120)=4,91$ $p<.01$.

Postoji razlika u skoru rezilijentnosti u odnosu na to da li ispitanici znaju gde i kako da pronadju potrebne informacije $F(3,128)=6,70$ $p<.01$. Ispitanici koji uglavnom ne znaju su manje rezilijentni od onih koji u potpunosti znaju. Oni koji znaju gde i kako da pronadju informacije koje su im potrebne su više rezilijentni od onih koji uglavnom to znaju.

Tabela 29. Procena rezilijentnosti mladih u odnosu na percepciju o posedovanju veština

	Kategorija	N	M	SD
Rezilijentnost i staranje o domaćinstvu $F(3,128)=3,77$ $p<.05$	U potpunosti se staraju o domaćinstvu	60	84.63	13.53
	Uglavnom se staraju o domaćinstvu	63	79.79	12.62
	Uglavnom se ne staraju o domaćinstvu	5	63.80	31.88
	Uopšte se ne staraju o domaćinstvu	4	80.75	24.05
Rezilijentnost i staranje o sebi $F(2,132)=15,05$ $p<.01$	U potpunosti se staraju o sebi	79	85.09	10.83
	Uglavnom se staraju o sebi	47	78.85	14.25
	ne staraju se o sebi	9	85.09	10.83
Rezilijentnost i staranje o ličnoj higijeni $F(2,132)=6,78$ $p<.05$	U potpunosti se staraju o ličnoj higijeni	108	77.04	17.43
	Ne staraju se o ličnoj higijeni	3	55.33	10.83
Rezilijentnost i prijatelji $F(3,127)=11,25$ $p<.01$	Imaju dosta prijatelja	96	84.47	13.22
	Imaju nekoliko prijatelja	29	74.76	13.29
	Imaju malo prijatelja	4	52.50	11.39
	Uopšte nemaju prijatelja	2	94.00	5.6
Rezilijentnost i partnerski odnosi $F(3,120)=4,91$ $p<.01$	Lako sklapaju partnerske odnose	42	85.28	14.96
	Uglavnom lako sklapaju partnerske odnose	45	82.62	12.34
	Ponekad sklapaju partnerske odnose	22	74.95	15.55
	Ne sklapaju partnerske odnose	15	74.47	16.74
Rezilijentnost i traganje za informacijama $F(3,128)=6,70$ $p<.01$	Snalaze se	72	85.25	14.13
	Uglavnom se snalaze	52	76.65	13.35
	Teže se snalaze	5	64.60	20.86
	Ne snalaze se	3	91.33	6.11

8.12.13. Rezilijentnost mladih i doživljaj spremnosti za osamostaljivanje

S obzirom da mladi povodom napuštanja alternativnog staranja imaju pretežno negativna osećanja (neizvesnosti, uznemirenosti, straha i tuge) ova osećanja su povezana sa rezilijentnošću mladih. Oni mladi koji imaju pretežno negativna osećanja imaju niži skor na skali rezilijentnosti.

Ispitanici koji znaju gde će živeti kada izađu sa smeštaja imaju veći skor rezilijentnosti u odnosu na one koji to ne znaju $F(1,127)=10,33$ $p<.05$. Mladi koji se osećaju uznemireno povodom napuštanja smeštaja, imaju niži skor rezilijentnosti u odnosu na one koji nisu uznemireni $F(1,127)=5,50$ $p<.05$.

Kada je u pitanju uznemirenost, oni koje uznemirava da li će uspeti da brinu o sebi imaju niži skor rezilijentnosti u odnosu na one koji to uznemirava $F(1,125)=18,49$ $p<.01$.

Ispitanici koje ne osećaju generalnu uznemirenost (anksioznost) imaju viši skor rezilijentnosti u odnosu na one koje osećaju uznemirenost $F(1,125)=11,33$ $p<.01$.

Kod mladih kod kojih dominira osećanje straha povodom napuštanja smeštaja, niži je skor rezilijentnosti u odnosu na one koji ne imaju strah u odnosu na osamostaljivanje $F(1,127)=8,82$ $p<.05$.

Tabela 30. Procena rezilijentnosti i doživljaja spremnosti za osamostaljivanje sa alternativnog staranja

Rezilijentnost i spremnost mladih	Kategorija	N	M	SD
Rezilijentnost i izvesnost smeštaja po osamostaljivanju <i>F(1,127)=10,33 p<.05</i>	Znaju gde će živeti	56	85.67	10.83
	Ne znaju	73	77.62	16.19
Rezilijentnost i uznemirenost <i>F(1,127)=5,50 p<.05</i>	Uznemireni	42	76.62	15.67
	Nisu uznemireni	87	83.08	14.16
Rezilijentnost i uznemirenost usled brige kako će starati o sebi <i>F(1,125)=18,49 p<.01</i>	Uznemireni	93	84.3	13.62
	Ne uznemireni	34	71.94	15.11
Rezilijentnost i odsustvo uznemirenosti <i>F(1,125)=11,33 p<.01</i>	Ništa ih ne uznemirava	81	77.56	16.22
	Uznemireni su	46	86.50	16.12
Rezilijentnost i Strah <i>F(1,127)=8,82 p<.05</i>	Imaju strah	36	74.99	13.72
	Nemaju strah	93	83.33	16.33

8.12.14. Rezilijentnost i percepcija budućnosti mladih koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja

Mladi koji su učestvovali u istraživanju su procenu očekivanja od budućnosti davali na skali od 1 (najmanja šansa) do 5 (najveća šansa) da im se dogode stvari poput da ih neko povređuje, da budu korisnici socijalne pomoći, da naprave promenu u društvu, da budu vođe u zajednici, da imaju dosta novca i da imaju dobre odnose sa drugima. Rezultati statističkih analiza upućuju da postoji povezanost između rezilijentnosti mladih i očekivanja da budu povređeni, novčanih primanja, korišćena socijalne pomoći i odnosa sa drugima.

Mladi koji očekuju da ih neće niko povređivati u budućnosti su rezilijentniji od oni koji misle da će ih neko povrediti u budućnosti $F(1,133)=4,37$ $p<.05$.

U odnosu na očekivanje da budu uspešni, ispitanici imaju različite skorove rezilijentnosti $F(1,129)=8,50$ $p<.01$, ali se ne može pouzdano zaključiti koja procena očekivane uspešnosti je povezana sa određenim skorom rezilijentnosti, pošto se u jednoj grupi nalazi samo jedna osoba. (Najmanja šansa $N=3$ $M=50,00$, $SD=38,16$. Postoji mala šansa $N=1$ $M=57$, $SD=.$ I postoji i ne postoji šansa $N=19$ $M=75,00$, $SD=12,60$. Velika šansa $N=44$ $M=78,89$, $SD=14,85$. Najveća šansa $N=67$ $M=86,09$, $SD=10,86$.) $F(1,129)=8,50$ $p<.01$. Prva analiza razlika je pokazala da postoji razlika u skoru rezilijentnosti u odnosu na očekivanje buduće uspešnosti na poslu. Kako se u jednoj kategoriji nalazio samo jedan ispitanik, radi naknadnih poredjenja, postojeće kategorije su spojene i formirano je tri kategorije : postoji šansa, i postoji i ne postoji šansa, ne postoji šansa. Poređenje u okviru ove tri kategorije je pokazalo da postoji statistički značajna razlika skora rezilijentnosti u odnosu na procenu buduće uspešnosti na poslu ($F(2,131)=12,48$, $p<.01$). Oni koji smatraju da ne postoji šansa da budu uspešni na poslu imaju najniži skor rezilijentnosti, zatim oni koji smatraju da šansa i postoji i ne postoji a najviši skor rezilijentnosti imaju oni koji smatraju da postoji velika šansa da budu uspešni na poslu. Naknadna poređenja pokazuju da pokazuje statistička razlika između onih koji smatraju da je najmanja šansa i ostalih kategorija.

U odnosu na procenu novčanih primanja u budućnosti, ispitanici imaju različite skorove rezilijentnosti $F(4,127)=5,56$ $p<.01$. Oni koji procenjuju da je najmanja šansa da imaju dobra primanja u budućnosti imaju niži skor na skali rezilijentnosti u odnosu na one koji procenjuju da imaju šanse da ostvare visoka primanja i oni koji smatraju da imaju izuzetno velike šanse da ostvare visoka primanja.

U odnosu na očekivanje da li će koristiti socijalnu pomoć, ispitanici se razlikuju po stepenu rezilijentnosti $F(4,122)=2,85$ $p<.05$. Ipak, nema naknadnih značajnih poređenja, tako da ne možemo sa pozdanošću da zaključimo o tipu razlika.

U odnosu na očekivanje da li će imati dobre odnose sa ljudima, ispitanici se razlikuju po skoru rezilijentnosti $F(4,127)=6,36$ $p<.01$. Oni koji procenjuju da je šansa "jako mala" da imaju dobre odnose sa ljudima imaju niži skor od onih koji procenjuju

da je šansa da imaju dobre odnose sa ljudima "najveća" i "velika" Isti je odnos i sa onima koji šansu ocenjuju kao "malu" (Tabela 31).

Tabela 31. Povezanost rezilijentnosti mladih i percepcija budućnosti

Rezilijentnost i percepcija budućnosti	Kategorija	N	M	SD
Rezilijentnost i očekivanje povređenosti <i>F(1,133)=4,37 p<.05</i>	Neće biti povređivani u budućnosti	56	83,47	12,58
	Hoće biti povređivani u budućnosti	79	78,12	17,11
Rezilijentnost i Procena novčanih primanja <i>F(4,127)=5,56 p<.01</i>	Nikakva šansa	8	64.25	25.87
	Mala šansa	12	80.83	12.91
	I postoji i ne postoji šansa	51	78.25	14.40
	Velika šansa	31	86.64	9.67
	Najveća šansa	30	81.30	14.79
Rezilijentnost i antiipacija korišćenja socijalne pomoći <i>F(4,122)=2,85 p<.05</i>	Nikakva šansa	97	83.60	14.46
	Mala šansa	15	77.53	10.61
	I postoji i ne postoji šansa	8	75.37	11.30
	Velika šansa	3	72.33	18.90
	Najveća šansa	4	64.50	24.63
Rezilijentnost i anticipacija dobrih odnosa sa drugima <i>F(4,127)=6,36 p<.01</i>	Nikakva šansa	2	50.00	50.91
	Mala šansa	2	46.50	0.70
	I postoji i ne postoji šansa	6	76.00	18.28
	Velika šansa	16	82.71	13.18
	Najveća šansa	106	81.39	14.82

U odnosu na zbirne kategorij doživljaja spremnosti, kod rezilijentnosti se uočava samo jedna značajnost. To je povezanost rezilijentnosti sa doživljajem veština $F(4,66)=3,43 p<.05$. Ispitanici koji imaju veoma nizak doživljaj rezilijentnosti, njih sedam, imaju niži doživljaj rezilijentnosti u odnosu na 13 ispitanika koji imaju visok nivo rezilijentnosti i onih koji imaju veoma visok nivo rezilijentnosti.

8.13. Rezultati iz fokus grupa sa mladima koji se spremaju da napuste alternativno staranje

“Tu si gde si , ako se nisi snašao, šta ćeš, gde ćeš” (Im1)

Fokus grupe su organizovane tako da se obezbedi prikupljanje podataka od mladih u okviru nekoliko tematskih celina:

- priprema/spremnost za napuštanje alternativnog staranja;
- brige i strahovi povodom osamostaljivanja;
- procena dostupne podrške od strane okruženja i sistema;
- barijere za osamostaljivanje;
- uloga sistema socijalne zaštite u osamostaljivanju mladih na alternativnom staranju;
- preporuke za unapređenje položaja mladih na alternativnom staranju.

Cilj je bio da se prikupe informacije o načinu na koji mladi na alternativnom staranju doživljavaju pripremu i tranziciju ka samostalnosti kao i kako doživljavaju napuštanje alternativnog staranja. Tematske celine su odabrane u odnosu na analizu nalaza istraživanja sa mladima koji napuštaju alternativno staranje, kao i u odnosu na podatke prikupljene protokolima i upitnicima iz kvantitativnog dela ovog istraživanja. Analizom transkripata prepoznata je i podtema participacije mladih u procesu donošenja odluka u sistemu socijalne zaštite.

Obavljeno pet fokus grupa sa ukupno 40 učesnika. Fokus grupe su trajale između sat i po i dva sata. Mladi su bili uzrasta od 16 do 24 godine. Među mladima bilo je osmoro ispitanika sa domskog smeštaja koji su u vreme sprovođenja istraživanja živeli u zasebnim stambenim jedinicama domskog smeštaja u okviru programa osamostaljivanja. Svi mladi iz ovog doma su bili na studijama i živeli u okviru domskog smeštaja, nisu bili pod nadzorom vaspitača, samostalno su pripremali hranu, i osposobljavali se da postanu samostalni.

Transkripti su šifrirani tako što se ispitanicima stavlja oznaka I (ispitanik), zatim oznaka za pol (m ili ž) i najzad redni broj.

Rezultati fokus grupa biće prikazani po tematskim celinama, koje slede u nastavku.

8.13.1. Priprema/spremnost za napuštanje alternativnog staranja i osamostaljivanje

Kada je u pitanju priprema i spremnost za napuštanje alternativnog staranja sa mladima je razgovarano o tome šta im pomaže da se pripreme za napuštanje smeštaja? Šta im je najznačajnije tokom pripreme za napuštanje alternativnog staranja? Šta je do sada bilo najkorisnije što su dobili od sistema i/ili okruženja? Šta bi još pomoglo da se bolje pripreme za osamostaljenje?

Kada su govorili o tome šta im pomaže da se pripreme za osamostaljivanje, mladi su najčešće govorili o podršci ljudi iz okruženja, najpre hranitelja, srodnika i savetnika za hraniteljstvo. Prilikom razgovora o pripremi za osamostaljivanje uočena je razlika između mladih sa porodičnog smeštaja i mladih sa domskog smeštaja. Mladi iz domova su stavili akcenat na lične snage i na to kako:

"Sam odlučiš da se uozbiljiš, neće niko da te gura..."pomogli su nam i ovi iz doma...ali mi smo sami prihvatili to da moramo da se osamostalimo(...)" Im2

Kada smo pitali mlade sa porodičnog smeštaja šta im pomaže da se pripreme za samostalnost, a da nije podrška hranitelja ili srodnika, odgovorili su: " *Sigurno ima, ali trenutno ne možemo da se setimo*" (Iž1), a kada je u pitanju podrška po izlasku iz sistema, mladi na porodičnom smeštaju su ili govorili da će ostati sa srođnicima, ili da će dobiti informacije od savetnika, jer do sada nisu o tome razgovarali i iako znaju da im sleduje neki oblik podrške, nisu sigurni šta to obuhvata. Izgleda da se za mlade koji su na porodičnom smeštaju priprema za osamostaljivanje odlaže i pretpostavlja se da će se ona dešavati u okviru hraniteljskih ili srodničkih porodica. Možemo pretpostaviti da se kod ovih mladih neguje pozicija privrženosti ali i zavisnosti od hraniteljskih i srodničkih porodica, jer je za njih cilj stalnosti ostanak sa hraniteljskom porodicom, iako je to u suprotnosti sa pravilima o porodičnom smeštaju kao i o aktivnoj participaciji svih aktera u planiranju.

Mladi koji se spremaju za napuštanje domskog smeštaja su govorili o radionicama, o fondu za budućnost koji im obezbeđuje stipendije tokom školovanja, o pravu na kuću na pola puta nakon napuštanja doma, a naročito su istakli da ih život u domu najbolje priprema za samostalnost:

“Generalno sve ove godine u domu, kako shvatiš od 7-8 godine tako ti je...ja sam rano shvatila da moram da izađem i mislim da mi neće biti teško tu smo svi kao grupa zajedno i zajedno ćemo izaći...možda ćemo i živeti zajedno...mi smo osamostaljeni, nemamo gore vaspitača...ide postepeno..” (Iž2)

Vidimo da je mladi koji se osamostaljuju sa domskog smeštaja dobijaju najviše informacija od svojih vršnjaka koji su se osamostalili ili od strane organizacija civilnog sektora koje na različite načine podržavaju tranzicije mladih ka samostalnosti. Mladi nisu govorili o informacijama koje dobijaju od osoba iz sistema, pa se možemo zapitati da li i u kojoj meri postoji sistemsko planiranje osamostaljivanja za ove mlade?

8.13.2. Brige/strepnje u vezi sa osamostljivanjem sa alternativnog staranja

Kada je razgovarano sa mladima o njihovim brigama i strepnjama, upitani su: Koje su vaše brige, strepnje kada pomislite na napuštanje smeštaja? Da li i šta vas brine u vašoj budućnosti?

Svi mladi su govorili o finansijskoj nesigurnosti i brigama vezanim za nalaženje posla, osiguravanje stabilnog dohatka i smeštaja. Mladi koji su na domskom smeštaju su istakli i zabrinutost povodom usamljenosti i napravili su razliku između sebe i svojih vršnjaka koji se osamostaljuju iz bioloških porodica. Govorili su o tome da je za njih drugačije, jer oni nemaju siguran oslonac poput članova porodice, a to im unosi izuzetan nemir. Mladi iz hraniteljskog smeštaja nisu pominjali stres ali nijedna mlada osoba nije rekla da planira da napusti porodični smeštaj u narednom periodu od godinu dana.

“To je ta doza stresa, to je to, pa i deca koja imaju roditelje imaju tu neku tremu, a kamoli mi kojima je dosta drugačije”. (Iž3)

Pokušali su da objasne da imaju potrebu da se oslanjaju na sopstvene snage, jer im je samo to izvesno u budućnosti. Ovde su naročito devojke istakle da im je potreban posao, jer ako se udaju "ne žele da zavise od muža".

"...znam da ja to mogu, do sad sam uspevala i sad ću...ne želim da zavisim od muža i da čekam da mi da novac da jedem". (Iž4)

Mladi na porodičnom smeštaju su pronalazili utehu u vezi sa porodicom (srodničkom ili hraiteljskom) i bili su uvereni da će ta veza biti trajna i da će im koristiti kao podrška.

"Hranitelji su tu za sve. Povezani smo sa njima i oni će uvek da nam daju savet."
(Iž5)

Izgleda da tip smeštaja opredeljuje odnos prema osamostaljivanju mladih na alternativnom staranju. Zaprovo profesionalci koji su upućeni na staranje o mladima šalju poruku mladima sa porodičnog smeštaja da je taj smeštaj njihovo trajno rešenje, a mladima sa domskog smeštaja da će morati da se snalaze.

8.13.3. Percepcija dostupne podrške za mlade koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja

Činilo se značajnim da identifikujemo koju podršku mladi imaju, kakva podrška im je potrebna a kakva im nije dostupna i zašto je tako? Sa mladima se razgovralo i o tome kakva podrška bi trebalo da im bude dostupna u domenima zdravlja, obrazovanja, terapije, domaćinstva, finansija, ili drugih stvari? Razgovarano je o tome koji programi u sredini mogu da im budu od koristi. Potom, da li imaju dokumente (ličnu kartu, izvod iz matične knjige rođenih, potvrdu o državljanstvu) i da li znaju kako da ih dobave ?

Svi ispitivani mladi su prepoznali značaj podrške u osamostaljivanju kao i u prevazilaženju teškoća u budućnosti. Mladi iz doma, iako prepoznaju podršku iz okruženja, ističu kako će morati samo o sebi da vode računa, jer ništa nije trajno. Čini se da mladi prepoznaju ko im predstavlja podršku i vrlo često je to samo jedna osoba. Mladi veoma pozitivno sagledavaju podršku, pa je vide i kao odsustvo problema u komunikaciji sa osobama iz sistema alternativnog staranja.

"Samo upravnica će biti jedina ta iz doma koja će brinuti o meni, znam da će uzeti moj broj telefona i da će me zvati da pita kako sam i da li sam se snašao".
(Im4)

"...imam i voditelja slučaja i starateljku, nikada nismo imali problem i sve smo uvek rešavili i zgotivio sam ih, nikada nismo imali problema...". (Im6)

Mladi koji se pripremaju za osamostaljivanje iz doma su tokom razgovora često pominjali jačanje svog doživljaja sposobnosti i samopouzdanja i koliko je to važno za postizanje uspeha. Oni koji su sa domskog smeštaja su isticali samopouzdanje i snagu kao odgovor na stres i neizvesnost sa kojom se suočavaju prilikom osamostaljivanja. Mladi su govorili ponosno o svojim životnim okolnostima i prkosili su sažaljenju koj su smatrali da dolazi iz okruženja u odnosu na njihov život i okolnosti.

"Svoje pouzdanje dižem na toliki nivo i kad god pričam nekom vezano za dom, za školu, moje samopouzdanje ne mrda, ja sam tu zadovoljna i verujem u sebe"
(IŽ7).

Mladi na porodičnom smeštaju su isticali različite vidove podrške koja im je značajna u osamostaljivanju, pominjali su informacije, postojanje osobe sa kojom mogu da razgovaraju i da imaju osećaj da ona je tu za njih. Svi ispitanici mladi koji se osamostaljuju sa porodičnog smeštaja su imali doživljaj da imaju ovu vrstu podrške.

Svi ispitanici su bili obavešteni kako da izvade dokumenta ili su to činili do sada i smatrali su da bi bili sposobni da samostalno vode brigu o domaćinstvu. Sa druge strane, niko od mladih nije pomenuo da bi se obratio za pomoć nekome iz sistema socijalne zaštite kada je u pitanju nabavljanje dokumenata ili savladavanje neke veštine.

Svi mladi posmatraju usluge centra za socijalni rad samo kao izvor finansijske podrške dok su na staranju u sistemu socijalne zaštite.

I: Da li biste pitali nekoga iz Centra za socijalni rad da vam pomogne?

"ne, ne bi nam palo na pamet, ne verujem da bi mi bio od pomoći, teško da bi nam izašli u susret ako izađemo sa smeštaja". (IŽ8)

Ovo je ilustrativno za očekivanja mladih od sistema kao i od profesionalaca koji čine taj sistem: voditelja slučaja, vaspitača, savetnika za hraniteljstvo i drugih pomagača. Iako je uloga ovih profesionalaca da pomognu mladima bez roditeljskog staranja izgleda da mladi ne prepoznaju da sa njima mogu da razviju odnos koji bi bio podržavajući. Usluge od sistema se vide kao materijalne uluge i davanja na koje mladi imaju prava.

8.13.4. Percepcija barijera za osamostaljivanje

Kada je razgovarano o barijerama za samostalnost, mladi su pitani da navedu prepreke i ograničenja u njihovom procesu osamostaljivanja.

Dok su govorili o barijerama, mladi koji se osamostaljuju iz doma su uglavnom pričali o nalaženju smeštaja i posla, jedna devojka je pomenula kako ne zna da kuva, ali je rekla kako očekuje da će to da nauči od svoje drugarice sa kojom planira da živi. Mladi koji su na porodičnom smeštaju složili su se da osim finansijskih, ne vide ni jednu drugu prepreku u osamostaljivanju. Oni su osećali da imaju podršku hraniteljske porodice kada su u pitanju saveti i snalaženje, pa su im samo izvori finansiranja predstavljali izazov. Mladi sa hraniteljskog i srodničkog smeštaja, nisu govorili o načinima i o planovima kada će se osamostaliti.

Mladi koji se osamostaljuju sa domskog smeštaja su bili jako zabrinuti kako će se snaći kada ne budu više imali smeštaj koji obezbeđuje država. Pored velike zabrinutosti pokazali su i strah od samoće i usamljenosti:

"Mene je samo strah od nesigurnosti, da li ćemo se snaći, nemaš kod nekog da odeš...nego tu si, ako se nisi snašao, ako se nisi navikao...šta ćeš...gde ćeš...najviše nam treba sigurnost...da znamo gde ćemo". (Im9)

"Znam da će mi biti prepreka da sam sam, možda će mi biti teško i svaki dan ću razmišljati o domu..al' i neću imati prepreku..nekad i sam sebe iznenadim(...) izdržljiv sam kad nešto zacrtam,snaćiću se". (Im4)

Kao odgovor na brige i barijere u pogledu osamostaljivanja, mladi su upitani i kako vide ulogu sistema socijalne zaštite u njihovom osamostaljivanju. Razmatrano je

koja je uloga njihovog voditelja slučaja, savetnika za hraniteljstvo, vaspitača i odgajatelja u pripremi za napuštanje smeštaja? Kako i sa kime o tome razgovaraju? Kako bi želeli da razgovaraju sa njima o tome na koji način, koliko često? Takođe, razmatrano je šta je najkorisnija stvar vezana za pripremu za osamostaljivanje koju dobijaju od sistema socijalne zaštite?

Iako su svi ispitivani mladi govorili da im sistem socijalne zaštite pomaže da izađu na "pravi put", da se osamostale, kada su pitani za konkretne ljude iz sistema (voditelje slučaja, savetnike za hraniteljstvo) davali su vrlo različite odgovore. Neki mladi nisu razumeli koje osobe predstavljaju sistem socijalne zaštite. Uglavnom su govorili da podršku u osamostaljivanju dobijaju od svojih odgajatelja (hranitelja, srodnika ili nekog od vaspitača za koga su posebno vezani).

Dok su svi mladi sa porodičnog smeštaja znali ko su im savetnici za hraniteljstvo, samo dvoje od 40 ispitivanih je imalo neku vrstu redovnog kontakta sa svojim voditeljima slučaja. Mladi su o svojim voditeljima slučaja govorili ili kao da ih ne poznaju ili kao da imaju loš odnos sa njima.

"Ne znam ko je voditelj slučaja, nije uključen". (Iž5)

"...samo za papire su tu, tipa vidim je sada pa opet za 10 godina" ... "ne znam ni šta će mi. Savetnici su više uključeni" (Iž4)

Ulogu savetnika za hraniteljstvo mladi su opisivali preko pružanja podrške, davanje saveta, usmeravanje, neki su pominjali i moralnu podršku tokom osamostaljivanja. Ipak ni jedna mlada osoba nije izjavila da bi se obratila nekome iz sistema ukoliko bi im bila potrebna pomoć. Očigledno da ljude iz sistema ne doživljavaju kao bliske i od poverenja jer od njih ne očekuju podršku i oslonac, pa je ni ne traže.

Mladi koji se spremaju za osamostaljivanje iz doma, govorili su o sistemu socijalne zaštite kao o izvoru informacija: *"Sama ti dođe informacija i čak i da ne tražiš"* (Iž7). Sedmoro učesnika fokus grupa je živelo u domu u programu za osamostaljivanje, pa su pomenuli da je to što sami kuvaju, što nemaju vaspitača, takođe korisno za njihov proces osamostaljivanja

"...imaš prostora da se osamostaljuješ, to je početak".(Iž8)

Mladi sa domskog smeštaja su u više navrata napomicali karakteristike domskog smeštaja u pogledu dolaženja do informacija o svojim pravima, o okolnostima osamostaljivanja i iskustvima drugih, starijih domaca koji su se osamostalili. Sve informacije su dobijali od starijih drugara koji su im dolazili u posetu i prepričavali svoja iskustva. Ovo je sa jedne strane za mlade u domu priprema na osamostaljivanje, a sa druge strane ih uznemirava ukoliko su iskustva njihovih drugova negativna. Dok su govorili o pripremi za osamostaljivanje koju su dobijali od sistema, posebno su napomenuli radionice koje su pohađali na uzrastu od 13-14 godina. Opazili su da trenutno nema takvih radionica u domu i da to ograničava i sprečava mlade da savladaju potrebne veštine za samostalnost. Mladi koji se osamostaljuju sa domskog smeštaja su posebno naglasili osećaj odgovornosti prema mladima iz doma. Kada su govorili o prenošenju informacija vezanih za osamostaljivanje, govorili su i o odgovornosti koju nose, jer daju primer mladima od sebe, i ukazivali su na vrednost vršnjačke podrške i savetovanja.

"...ja kako god okrenem, ja sam odrastao i želim tu svoju zrelost da iskoristim i želim to deca kada me vidi, šta god da uradim, oni me gledaju kao uzor, ja sam i veći i stariji, i ne želim da im pokazujem loše stavove...i oni meni pokazuju, nekad deca bolje pokazuju nego odrasli". (Im2)

Zanimljivo je da su mladi s hraniteljskog smeštaja takođe pominjali radionice, ali sa negativnom konotacijom. Prema njihovom mišljenju, ove radionice su im beskorisne, jer kasne u odnosu na njihov uzrast, kažu da tek sada kad su skoro samostalni dobijaju pozive na radionice koje su namenjene adolescentima. Dolazak na te radionice je beskoristan, ali i obavezan za mlade sa porodičnog smeštaja, pa im to predstavlja opterećenje. Ova informacija nam govori o stihijskom odvijanju radionica bez procene potreba ciljne grupe kojoj su namenjene. Neadekvatan odnos autoriteta prema pripremi za osamostaljivanje kod mladih izaziva nezadovoljstvo i bunt prema sistemu alternativnog staranja što kod njih dovodi opet do oslanjanja samo na svoje snage.

"Za buduću decu koja sad idu na hraniteljstvo je super" ... "totalno je bezveze da ja sad imam 24 godine i neko me zove na radionicu o seksualnom vaspitanju, ne vidim smisao ili hranitelje šalju naprimer: kako da pričate sa vašim detetom o seksu i kad sam ih pitao, nekako im je bilo sramota i da komentarišu, ili kako brinuti o vašem adolescentu, a ja imam 23 godine u tm momentu". (Im3)

8.13.5. Participacija mladih

Jedna od tema koja se izdvojila u svim razgovorima je participacija mladih u donošenju odluka koje su značajne za njihov razvoj i osamostaljivanje.

Mladi koji su na porodičnom smeštaju bili su veoma slabo informisani o tome šta centar za socijalni rad može da učini povodom njihove samostalnosti, nisu znali na šta imaju prava, niti je bilo ko od predstavnika sistema sa njima o tome razgovarao *"..nismo baš upućeni u to".(IŽ1)* Kada su upitani o tome kako vide mogućnost izbora, gotovo svi mladi sa porodičnog smeštaja su izjavili da ne vide da imaju izbor u bilo kakvim odlukama.

"Nisam ni znala šta može i gde mogu da idem". (IŽ11)

"Ja se ne sećam šta su mi kazali bio sam mali". (Im3)

Razgovarali smo sa mladima koji su načinu učestvovanja u odlučivanju o smeštaju kao i osamostaljivanju, a oni su istakli su da su insistirali da se njihove odluke poštuju. Ipak, niko od mladih nije doživeo da ih je bilo ko iz sistema socijalne zaštite pitao za mišljenje ili ponudio da sami predlože ili izaberu nešto.

Kada je u pitanju plan osamostaljivanja, mali broj mladih je znao da tako nešto postoji, uglavnom su sa ovim planom bili upoznati mladi koji se spremaju da napuste domski smeštaj.

"CSR nas je sa radnicima iz doma, psihologom, pedagogom i socijalnim radnikom, objasnili su nam šta je plan za sve štićenike iz doma".(Im7)

Dok su govorili o planu emancipacije, stekao se utisak da mladi nisu razumeli šta predstavlja i obuhvata plan emancipacije. Pominjali su da je jedini razgovor o

osamostaljivanju bio vezan za opomene o tome koliko još imaju pravo na smeštaj. Način učešća u izradi ovih planova je opisan kao "razgovor" sa ljudima iz sistema i "potpisivanje" planova.

Jedna mlada osoba je izjavila da je Centar za socijalni rad "OK", da joj obezbeđuje novac i da je zadovoljna saradnjom, nije razumela kako drugačije može da učestvuje u odlukama, a saradnju sa sistemom je razumela kao deo svojih veština da se prilagodi. Izgleda da je ova mlada osoba razumela da su poslušnost, ljubaznost i poniznost veštine koje obezbeđuju pozitivne reakcije od strane formalnih autoriteta u sistemu alternativnog saranja.

" Ja znam da se uklopim, druželjubiv sam i oni (voditelj slučaja) mene vole...uvek me pozdravljaju".(Im1)

Poslednja tema o kojoj se sa mladima razgovaralo su bili njihovi predlozi i sugestije koji bi pomogli uspešnu tranziciju ka samostalnosti.

Mladi su jednoglasno govorili o tome da im je potrebno mesto za stanovanje po izlasku iz sistema, većina je pominjala i finansijsku podršku dok se ne snađu, a više od polovine je pominjalo i davanje saveta i usmeravanje.

"Sve je korisno, povezano je! Ove tri (finansije, saveti i usmeravanje) stvari su najbitnije" . (Iž10)

Ispitanici koji su na studijama, najviše su pominjali posao i stabilan smeštaj kao potrebnu pomoć. Kako smatraju da već imaju sve informacije koje su im potrebne, oni nisu iskazivali zainteresovanost za savete: "sve ja to znam". (Im6) Ovakva reakcija mladih može biti i posledica iskustva dobijanja saveta od osoba koje čine sistem alternativnog staranja. Ako su sveti koje su do sada dobijali bili nekorisni ili na neki način povređujući za ove mlade moguće je da su razvili odnos prema njima kao prema nepotrebnima.

Jedna mlada osoba je iznela ideju o nagradi za uspeh i odgovorno ponašanje u domu. Preporučio je da se dodatna pomoć u pronalaženju posla i smeštaja obezbedi mladima koji su se najviše trudili da napreduju dok su bili u domu na smeštaju.

"Oni koji su najbolji u domu i u školi bi dobili te kuće, ne svima tek tako...najviše za najbolje... to bi im poklonio zauvek...da manje plaćuju račune i povećao bi im pomoć i radionice za njih". (Im2)

8.14. Profil mladih koji se spremaju da napuste alternativno staranje

Ovo istraživanje pruža mogućnost da tekemo uvid u karakteristike mladih koji se spremaju da napuste alternativno staranje. Mladi iz uzorka, koji se spremaju da napuste alternativno staranje su nešto češće ženskog pola, uglavnom napuštaju hraniteljski smeštaj, prosečno imaju 18 godina i u proseku su proveli 7 godina i 8 meseci na smeštaju, najčešće su bili na jednom smeštaju.

Mladi koji se spremaju za osamostaljivanje su uglavnom na redovnom školovanju i retko pohađaju programe pripreme za osamostaljivanje. Pohađaju srednju četvorogodišnju školu koju su sami odabrali. Uglavnom imaju vrlo dobar uspeh u školi, kojim su zadovoljni i planiraju da nastave školovanje.

Zdravstveno stanje mladih koji se spremaju da napuste alternativno staranje je dobro i dobro se osećaju, nije pokazana značajna razlika u odnosu na tip smeštaja kada je procena zdravlja u pitanju. Mladi koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja uglavnom imaju doživljaj da mogu da se staraju o sebi i svom zdravlju.

Mladi imaju doživljaj da uglavnom nemaju podršku osoba iz okruženja, a najviše podrške procenjuju da imaju od porodice i rodbine, dok se po smeštaju razlikuju u proceni od koga dobijaju najviše i najmanje podrške. Mladi iz uzorka procenjuju da im najviše pomoći treba u obezbeđivanju stana i finansija.

Kada je u pitanju ovladavanje veštinama, mladi su ovladali većinom ponuđenih veština, a najbolje su ovladali higijenskim navikama i sposobnosti da grade mreže podrške, a najveću teškoću im predstavlja odnos prema autoritetima. Najveći izazov prilikom osamostaljivanja vide u finansijskim problemima i nalaženju posla, ali ipak procenjuju da im je najveća pomoć prilikom osamostaljivanja u vidu saveta i emotivne, podrške.

Iako mladi iz uzorka smatraju da se uspešno staraju o sebi o o svom zdravlju, polovina puši a deo zloupotrebljava alkohol i psihoaktivne supstance.

Kada je u pitanju doživljaj spremnosti, mladi koji se spremaju da napuste alternativno staranje ne osećaju se spremnima, žele da ostanu na smeštaju dokle god mogu, osećanja prema napuštanju smeštaja su negativna, preovlađuje tužno, uznemireno i uplašeno i najveći broj ne zna s kim će živeti. Najčešće mlade o napuštanju smeštaja obaveštavaju ljudi iz sistema: savetnik za hraniteljstvo, osoba iz Centra za socijalni rad ili vaspitač. Izgleda da mladi uglavnom nisu razmišljali o tome kakve će biti najveća razlika prilikom osamostaljivanja, a kod malog broja koji je o tome razmišljao iskustva su ravnomerno podeljena između onih koji očekuju nezavisnost i slobodu i sa druge strane prepuštenost samima sebi, nesigurnosti i neizvesnost.

Percepcija budućnosti je pretežno pozitivna. U budućnosti mladi vide da će imati dobre odnose sa ljudima, uspeh u poslu i dobar brak i porodicu. Za mlade iz uzorka porodica je izvor najveće sreće, smisla u životu, a mnogi su dodali da im porodica predstavlja sve u životu.

Kada je u pitanju odnos sistema prema mladima, mladi koji napuštaju alternativno staranje češće nemaju plan osamostaljivanja, a kada ga imaju sastavljen je u prethodne dve godine. Vidimo da je pretežno poznato ko učestvuje u planiranju, čak i kada sam plan ne postoji, a plan otpusta se najčešće sačinjava 6 meseci pre otpusta. Iako podatak da izveštaj o planu osamostaljivanja postoji kod polovine mladih, sam izveštaj o realizaciji plana postoji za petinu mladih.

Najčešće je nepoznato šta je predviđeno planom osamostaljivanja, a kada je poznato uglavnom je u pitanju završavanje školovanja ili neprecizni odgovori kojima se može prepoznati da na planu nije još uvek rađeno. Najčešći učesnik u planiranju osamostaljivanja je organ starateljstva, pa tek onda mlada osoba.

Analizom varijabli ličnosti videli smo da mladi imaju umerenu samoeфикаsnost i relativno visoku rezilijentnost. Nalazi su pokazali da doživljaj samoeфикаsnosti preovlađuje kod mladića koji se zdravo hrane i bave sportom, koji u slobodno vreme treniraju i imaju hobi. Samoeфикаsnost je veća kod mladih koji se osećaju dobro, dobrog su mentalnog zdravlja i nemaju psihijatrijsku dijagnozu.

Mladi koji imaju podršku u školovanju imaju manji doživljaj samoeфикаsnosti, dok podrška u osamostalјivanju ove mlade čini samoeфикаsnijima. Na doživljaj samoeфикаsnosti utiče i podrška prijatelja i hranitelja. Na povećanje samoeфикаsnosti mladih koji se spremaju da napuste alternativno staranje utiče posedovanje veština sklapanja prijateljstva, intimnih partnerskih osoba, nalaženje informacija, nabavke stvari i upravljanja novcem.

Oni kod kojih dominiraju negativna osećanja nespremnosti za osamostalјivanje poput uznemirenosti, tuge i straha imaju niži doživljaj samoeфикаsnosti. Oni koji svoju budućnost vide kao uspešnu u domenu posla i završavanja škole imaju veću samoeфикаsnost.

Mladi iz uzorka su umereno do visoko rezilijentni, a najrezilijentniji su mladi na hraniteljskom smeštaju. Rezilijentnost kao i smoeфикаsnost je veća kod onih koji imaju hobi, učestvuju u dobrovolјnim aktivnostima i provode vreme sa prijateljima. Rezilijentniji su oni mladi koji se zdravo hrane i treniraju. Rezilijentost je viša i kod mladih koji se osećaju dobro, čija procena zdravlja i mentalnog zdravlja je dobra i koji se osećaju sigurno. Rezilijentniji su mladi koji imaju podršku osoba iz okruženja i to podršku osobe od poverenja prijatelja, hranitelja i voditelja slučaja. Podrška u pronalaženju posla takođe doprinosi retilijentnosti.

Rezilijentniji mladi su ovladali određenim veštinama, pre svega staranjem o sebi i o svojoj ličnoј higijeni, staranje o domaćinstvu i oni koji se snalaze u pronalaženju informacija. Mladi koji su rezilijentni lakše sklapaju prijateljstva i partnerske odnose.

Manje rezilijentni mladi koji se spremaju za napuštanje alternativnog staranja imaju osećanja straha, uznemirenja i tuge kada razmišljaju o napuštanju alternativnog staranja.

Rezilijentniji mladi očekuju da će u budućnosti imati dobre odnose sa ljudima i dobra novčana primanja, dok oni koji su manje rezilijentni očekuju da će biti korisnici socijalne pomoći i očekuju da budu povređeni u budućnosti.

9. DISKUSIJA

Povezanost ličnih i sredinskih varijabli i ishoda spremnosti za napuštanje alternativnog staranja ispitivana je multivarijatom analizom, i analizom varijanse za ponovljena merenja. Nalazima je utvrđeno da postoji povezanost između ličnih varijabli i ishoda.

Utvrđena je povezanost između **samoefikasnosti mladih i pola** kao i između samoefikasnosti mladih i **psihijatrijske dijagnoze**. Viša samoefikasnost zabeležena je kod ispitanika muškog pola i kod mladih koji se osećaju dobro, mladi koji imaju psihijatrijsku dijagnozu imaju manju samoefikasnost.

Kada je u pitanju povezanost **samoefikasnosti** sa ishodima spremnosti, rezultati upućuju da povezanost postoji u odnosu na stepen **podrške, veštine, doživljaj spremnosti za napuštanje zaštite i percepciju budućnosti**.

Nije ustanovljena povezanost između samoefikasnosti i pohađanja škole, uspeha u školovanju i aspiracija mladih iz uzorka u pogledu školovanja. Kada je u pitanju **percepcija budućnosti** mladih iz uzorka, oni koji očekuju da će završiti školu i biti uspešni u poslu imaju viši skor na skali samoefikasnosti.

Kada je u pitanju **rezilijentnost** mladih koji se spremju da napuste alternativno staranje, rezultati su pokazali povezanost između rezilijentnosti i **tipa smešta** kao i **radnog vremena** i između rezilijentnosti i **zdravstvenog stanja, mentalnog zdravlja** i postojanja **psihijatrijske dijagnoze**.

Kada pogledamo **povezanost ishoda sa rezilijentnosti**, nalazi upućuju na povezanost sa ishodima **podrške i veštinama**, kao i sa **percepcijama spremnosti, hobijima i percepcijom budućnosti**.

Kod varijable rezilijentnosti **nije utvrđena povezanost sa ishodima školovanja i aspiracijama** mlade osobe.

Kada je u pitanju **povezanost sredinskih varijabli sa ishodima** napuštanja alternativnog staranja, povezanost nije ustanovljena, ni sa participacijom dece ni sa planom emancipacije.

Kod veze **ličnih varijabli sa sredinskim**, rezultati su pokazali da postoji povezanost jedino između plana emancipacije i samoeфикаsnosti mladih iz uzorka. Ovo je jedina povezanost sistemskih varijabli sa nekom od varijabli, pomaže da razumemo da ukoliko ima uticaja sistema možemo očekivati i napredak kod mladih koji se spremaju na emancipaciju iz sistema alternativnog staranja.

Ako dobijene rezultate sagledamo u odnosu na hipoteze, vidimo da su potvrđene hipoteze koje se odnose na psihološke karakteristike (unutrašnje varijable) ali ne i one koje se odnose na sistemske varijable.

1. *Mladi koji imaju plan emancipacije, u većoj meri su spremni za napuštanje alternativnog staranja.* Ova hipoteza nije potvrđena, pošto se nije pokazala kao značajna povezanost ni jednog od posmatranih ishoda sa postojanjem plana emancipacije, pri čemu napominjemo da plan emancipacije ima 65 (43%) ispitanika iz uzorka od ukupno 151 mlade osoba. Vidimo da manje od polovine ispitanika ima plan emancipacije, ali i tada je plan najčešće neprecizan i neuvremenjen, pa pretpostavljamo da to doprinosi da takav plan nije povezan sa ishodima spremnosti mladih za osamostaljivanje. Iz fokus grupa vidimo da mladi pretežno i ne znaju za plan emancipacije, a kada znaju ne znaju da mogu ili na koji način mogu učestvovati u planiranju.

2. *Mladi koji imaju viši skor rezilijentnosti, u većoj meri su spremni za napuštanje alternativnog staranja.* Možemo zaključiti da je ova hipoteza potvrđena, jer se pokazalo da viši skor rezilijentnosti povezan sa ishodima: staranjem o sebi, mrežama podrške, veštinama, i percepciji budućnosti. Mladi koji imaju doživljaj manje spremnosti za osamostaljivanje imaju i manji skor rezilijentnosti. Rezilijentost nije povezana sa školovanjem i aspiracijama mladih.

3. *Mladi koji imaju veći doživljaj samoeфикаsnosti, su u većoj meri spremni za napuštanje alternativnog staranja.* Ova hipoteza je potvrđena, jer su gotovo svi posmatrani ishodi povezani sa povećanom samoeфикаsnošću. Samo škola i aspiracije nisu pokazale povezanost sa samoeфикаsnošću, odnosno nije se pokazalo da oni koji imaju više aspiracija i bolji uspeh imaju i viši skor na skali samoeфикаsnosti.

4. *Mladi koji u većoj meri participiraju u odlukama koje su za njih značajne, su spremniji za napuštanje alternativnog staranja.* Ova hipoteza nije potvrđena, jer participacija nije povezana sa ishodima, već samo sa doživljajem samoefikasnosti. Vidimo da podatak o participaciji postoji samo za njih 53, što je 1/3 od ukupnog broja ispitanika. Ovako mali broj mladih koji participira verovatno doprinosi da nije pokazana povezanost ni sa jednim ishodom spremnosti. U prikazu kvalitativne obrade podataka vidimo da participacija mladih u planiranju osamostaljivanja uglavnom predstavlja usaglašavanje sa predlozima voditelja slučaja. Ovakav vid participacije je na najnižem nivou, jer predstavlja informisanje a ne preuzimanje odgovornosti za budući život, pa pretpostavljamo da stoga ne utiče na spremnost mladih za osamostaljivanje.

5. *Postoje razlike u spremnosti mladih koji su na različitim vrstama smeštaja (srodničkom, hraniteljskom i rezidencijalnom) za napuštanje alternativnog staranja.*

Iako smo videli na neke razlike u spremnosti mladih u odnosi na tip smeštaja postoje, značajne razlike nisu utvrđene. Ova hipoteza nije potvrđena, jer su razlike utvrđene samo kod rezilijentnosti mladih u odnosu na tip smeštaja.

Istraživanje je pokazalo da su ishodi spremnosti mladih iz uzorka povezani sa ličnim varijablama (rezilijentnosti i samoefikasnosti) a nije pokazana statistička veza sa sredinskim varijablama (planom emancipacije i participacijom). Ovakav nalaz možemo razmatrati i u svetlu podataka da veliki broj ispitanika nema plan emancipacije i podatak o participaciji (što verovatno znači da ne učestvuju u pripremi) pa ne možemo ni očekivati da će pokazati povezanost sa nekim od ishoda spremnosti. Ipak, ovaj podatak pokazuje da spoljašnji, sistemski faktori nisu u dovoljnoj meri zastupljeni u pripremi mladih za napuštanje alternativnog staranja. Ovi sistemski faktori svojim izostajanjem takođe utiču na doživljaj ne(spremnosti) i stresa kod mladih koji se sremaju za osamostaljivanje sa alternativnog staranja.

Nakon predstavljanja rezultata, sledi diskusija dobijenih podataka u svetlu uticaja faktora ličnosti (psihološke karakteristike) i sredinskih faktora na ishode spremnosti za napuštanje alternativnog staranja mladih u Srbiji.

Diskusija je organizovana u okviru tematskih celina koje prate prikaz nalaza istraživanja. Diskutovani su rezultati ishoda i varijabli, a zatim su nalazi diskutovani u pogledu profila mladih koji se spremaju da napuste alternativno staranje.

9.1. Ishodi spremnosti

Spremnost mladih za potrebe ovog istraživanja operacionalizovana je pomoću indikatora, koji su nazvani ishodi spremnosti. Formulacija ishodi spremnosti je protivrečna jer se ishod odnosi na stanje koje nastaje nakon procesa pripremanja koje spremnost pokušava da obuhvati. S obzirom da istraživanja o mladima koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja nisu zastupljena u Srbiji, a longitudinalana istraživanja zahtevaju brojne resurse koji nisu dostižni u okviru izrade disertacije, opredelili smo se da se bavimo peercepcijama mladih o spremnosti za napuštanje alternativnog staranja.

Indikatori spremnosti su dobijeni pregledom literature o ishodima spremnosti mladih koji napuštaju alternativno staranje. Zabeleženi su svi indikatori utvrđeni ranijim istraživanjima, zatim je od njih razvijen upitnik. Upitnik za mlade koji se bavi spremnošću mladih za napuštanje alternativnog staranja nije standardizovan i ovo istraživanje je pokazalo potrebu za preciznijom operacionalizacijom spremnosti. Da bi istraživanje moglo da pokaže neki oblik predikcije u zaključivanju, potrebno je da koncept spremnosti bude što precizniji i jasnije operacionalizovan. Buduća istraživanja sa populacijom mladih koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja bi trebalo da obuhvate izradu upitnika spremnosti mladih, a kvalitativna istraživanja o konceptu spremnosti bi trebalo da se realizuju kako bi se spremnost operacionalizovala na način koji odgovara mladima koji se osamostaljuju.

Pojam spremnost predstavlja izazov za konceptualizaciju a samim tim i merenje jer je koncept koji zavisi i od subjektivne procene i od objektivnih pokazatelja. Posebni izazov u ovom istraživanju predstavlja zahtev za procenom spremnosti od strane mladih koji su još uvek na alternativnom staranju. Njihova procena spremnosti i pripremljenosti bi se pokazala pouzdanijom tek nakon osamostaljivanja, kada bi ishodi spremnosti bili objektivno merjivi, ali istraživanje nije predviđeno kao longitudinalna studija. Spremnost je diskutabilan pojam za definisanje, jer je teško zamisliti da neko može biti

spreman za nešto što mu se nikada nije dogodilo. U tom pogledu ovo istraživanje je pokazalo da kada se radi o mladima koji se spremaju da napuste alternativno staranje možemo govoriti samo o pripremljenosti mladih, s obzirom da se oslanjamo na subjektivne procene. Jasnoća u određivanju pojmova svakako doprinosi i preciznosti u istraživanju i odabiru metoda koji je najadekvatniji za utvrđivanje karakteristika pojava, kao što je ovde slučaj sa pripremljenosti mladih.

Rezultati su pokazali da je nešto više devojaka zastupljeno u ovom uzorku mladih koji se osamostaljuju, dok podaci o mladima u sistemu socijalne zaštite ukazuju da je nešto veći broj mladića. Ovaj podatak može da posluži o razmatranju različitog odnosa prema dečacima i devojčicama u sistemu socijalne zaštite. Postavlja se pitanje da li sistem socijalne zaštite razvija različite izlazne strategije za dečake i devojčice?

Podaci o pohađanju škole i uspehu mladih u školovanju ukazuju da su mladi relativno uspešni u pohađanju škole, manje od 10% mladih ima nedovoljan uspeh u školi, a većina je zadovoljna svojim uspehom i planira da nastavi školovanje. Mladi su izjavili da uglavnom biraju školu po izboru, što se razlikuje od nalaza istraživanja sprovedenih u sistemu socijalne zaštite u vezi sa participacijom mladih vezanoj za školu i izbor smeštaja (Burgund, Žegarac, 2014). Ipak su ovi nalazi dobijeni analizom upitnika za mlade, a pomenuto istraživanje je bilo kvalitativnog tipa, pa se sa mladima razgovaralo i o načinima učešća i izbora, dok su ovde pitani samo o tome da li učestvuju u izboru škole. Rezultat da je uspeh u školovanju povezan sa nižom samoeфикаsnosti kod ispitanika, može da vodi do pretpostavke da mladi pokazuju nižu samoeфикаsnost jer su nezadovoljni izborom škole ili kvalitetom obrazovanja koje dobijaju iz sistema. Mladi koji su zaposleni puno radno vreme (samo njih troje) su manje rezilijentni u odnosu na one koji ne rade i ovaj neočekivani podatak iako možemo hipotezirati na različite načine ostaje tema za naredna istraživanja. Moguće je da mladi nisu zadovoljni u domenu svoje karijere. Jedno od objašnjenja može biti da mladi ne učestvuju u izboru karijere, a svakako bi bilo zanimljivo istraživati karijerno usmeravanje mladih na alternativnom staranju. Ipak podatak od samo troje zaposlenih nikako se ne može generalizovati na čitavu populaciju mladih.

Aspiracije mladih da nastave školovanje postoje i mladi su zadovoljni svojim ostvarenim školskim uspehom. Ova informacija u kontekstu povezanosti karijere i

samoefikasnostti podržava napred izneti stav da mladi zapravo nisu zadovoljni izborom škole i karijere. Veoma je pozitivan nalaz da mladi imaju aspiracije, ali im je očigledno potrebno prilagoditi sistem učenja kako bi dostigli svoje potencijale i bili zadovoljni sobom, a ne samo s obzirom na uloženi trud.

Iako su nalazi drugih istraživanja pokazali da je uspeh u školi povezan sa saoeffikasnošću i rezilijentnošću, nalazi ovog istraživanja nisu pokazali povezanost ni jednog faktora ni ličnog ni sredinskog sa uspehom u školi i akademskim postignućima. Ovakav nalaz da uspeh u školovanju i aspiracije nisu u vezi sa rezilijentnosti i samoefikasnosti, kao ni sa učešćem ni sa planiranjem osamostaljivanja, može da govori da mladi na alternativnom staranju svoje školovanje ne vide kao uslov za uspešnu emancipaciju. Razlog za ovo treba potražiti u budućim istraživanjima koja bi se na kvalitativan način bavila uverenjima mladih na alternativnom staranju o učešću i izboru škole kao i uverenjima da li i na koji način kvalitetano i uspešno obavljeno obrazovanje doprinosi i uspehu u pronalaženju posla kao i osamostaljivanju. Postoji mogućnost da je obrazovni sistem nespreman da izađe u susret potrebama mladih sa alternativnog staranja. Ovo pitanje ostaje otvoreno, za naredna istraživanja kako bi se poboljšale šanse za mlade, jer škola predstavlja važan izvor stabilnosti u životu.

Mladi iz uzorka procenjuju svoje fizičko i mentalno zdravlje uglavnom kao dobro, izveštavaju da im nije potrebna podrška u vezi sa očuvanjem zdravlja i ne vide da će u budućnosti imati poteškoća sa zdravljem. Kada pogledamo podatak da oni sami procenjuju da su im manje razvijene veštine koje se tiču sporta (samo jedna trećina se bavi sportom), a procenju sport značajnim izvorom zdravlja i rasterećenja od stresa, možemo zaključiti da mladi iz uzorka ne ulažu dovoljno u svoje zdravlje iako se osećaju dobro i fizički i mentalno. Moguće da je procena mladih o zdravstvenom stanju zavisi i od uloženog truda da se postigne zdrav životni stil, pa su zadovoljni rezultatom s obzirom na uloženi trud. Za razvojni period adolescencije u kome se nalaze pretežno mladi iz uzorka je karakteristično da izostaje briga o zdravlju, jer se nisu suočili sa njegovim gubitkom i ne vide da bi mogli imati uskoro bilo kakvih posledica u odnosu na svoj stil života.

Dobijeni podaci govore o tome da jedan broj mladih ima psihijatrijsku dijagnozu, da 2/3 mladih puši i koristi “lake” droge, dok jedna trećina koristi alkohol.

Moguće je da mladi nisu razumeli pitanje, jer je formulacija podrazumevala dvostruku negaciju. Ipak moguće je da su mladi pod velikim stresom (što smo dobili analizom matrejala iz fokus grupa), pa koriste psihoaktivne supstance kao lošu strategiju za smanjenje stresa. Iako stres mladih nije meren upitnikom, svi mladi u fokus grupama su govorili o izloženosti stresu usled osamostaljivanja. Istraživanja su pokazala da hronična izloženost stresu dovodi do pada fizičkog zdravlja i povećava podložnost bolestima (Bick i sar., 2012). S obzirom da su mladi koji se spremaju da napuste alternativno staranje govore o stresu i nesigurnosti kada razmišljaju o napuštanju zaštite, možemo da pretpostavimo da je njihovo zdravstveno stanje pod uticajem stresa i loših životnih navika dodatno oslabljeno. S obzirom da je dobro zdravlje prediktor rezilijentnosti mladih, pretpostavljamo da sa slabljenjem zdravstvenog stanja i njihovi mehanizmi za rezilijentnost slabe. Ovo dodatno izlaže mlade specifičnim rizicima. Ako ovaj podatak sagledamo u kontekstu nalaza ovog istraživanja da mladi na srodničkom smeštaju svoje mentalno zdravlje procenjuju ili kao ne baš dobro ili kao dobro, dok ni jedna mlada osoba na srodničkom hraniteljstvu svoje zdravlje nije procenila kao veoma dobro, možemo se zapitati kakvi ishodi očekuju ove mlade. Posebno istraživanje bi trebalo obaviti kako bi se ustanovila veza između rezilijentnosti mladih i njihove procene opšteg i mentalnog zdravlja.

Mladi na alternativnom staranju imaju doživljaj da nemaju dovoljno podrške od ljudi iz okruženja, a najmanje doživljavaju da je imaju od svojih bioloških roditelja. Mladi su izveštavali da imaju podršku od prijatelja i od sistema, ali su prvenstveno navodili da je ta podrška niskog intenziteta. Paradoksalno, navodili su i da imaju najčešće podršku voditelja slučaja, iako većina mladih i ne poznaje svog voditelja slučaja. Prema voditeljima slučaja pokazuju distancu, navode da oni nisu osobe od poverenja i mladi su procenili da se na njih ne mogu osloniti. Očigledna je kontradiktornost kod mladih kada je u pitanju razumevanje podrške koju dobijaju od osoba iz sistema. Postoji mogućnost da su ovakvi nalazi proistekli iz očekivanja mladih da im sistemobezbedi samo novačanu pomoć i smeštaj, tako da drugu vrstu podrške i ne očekuju. Izgleda da mladi sistem socijalne zaštite vide na depersonalizovan način, da im ljudi koji rade u tom sistemu samo omogućuju pristup sredstvima, ali ne i odnos poverenja i podrške. Sa druge strane, mladi su izvestili da im je za osamostaljivanje potrebna podrška ljudi iz okruženja. Možemo pretpostaviti da bi mladima u

osamostaljivanju podrška ljudi koji se o njima staraju poput voditelja slučaja, savetnika za hraniteljstvo i vaspitača iz doma bila zaista korisna u osnaživanju i ohrabrivanju u tranziciji ka nezavisnosti.

Zapažena je razlika između mladih sa porodičnog i mladih sa domskog smestaja. U fokus grupama su gotovo svi mladi sa domskog smeštaja pominjali visok stres koji osećaju usled približavanja trenutka osamostaljivanja kao i strah od usamljenosti o kojoj su pričali njihovi drugovi iz doma kada su se osamostalili. Ovaj nalaz nam govori u prilog velikom značaju podrške za uspešnu tranziciju ka samostalnosti kao i subjektivnom doživljaju spremnosti. Možemo razmatrati ovaj nalaz i u svetlu različitih strategija pripreme mladih za osamostaljivanje u odnosu na različite tipove smeštaja. Postoji izleda neka vrsta usaglašenosti među profesionalcima/pomagačima iz sistema alternativnog staranja o tome kako treba da izgleda osamostaljivanje mladih na različitim tipovima smeštaja, pa se podržava nezavisnost mladih iz domova za decu bez roditelja i podržava međuzavisnost i privrženost mladih hraniteljskim i srodničkim porodicama. Izgleda kao da je sitemsko rešenje za mlade iz hraniteljskih i srodničkih porodica da se osamostaljivanje (ne)dešava u okviru porodice.

Nastojali smo podršku da razvrstamo na podršku iz okruženja (drugovi, drugarice, nastavnici), podršku iz sistema (voditelj slučaja, savetnik za hraniteljstvo, hranitelj, osoblje iz doma) i podršku porodice (majka, otac, šira porodica i sibirzi). Zanimljivo je da kada razvrstamo podršku na ova tri nivoa, možemo uočiti da mladi na hraniteljskom i domskom smeštaju izveštavaju da imaju najviše podrške od porodice i roditelja (preko 50%), dok mladi na srodničkom smeštaju prijavljuju da imaju malo podrške od porodice i roditelja, samo 14.8% njih. Jedno objašnjenje za ovaj neobičan podatak može biti idealizacija porodice od strane mladih koji nemaju bliske veze sa biološkom porodicom. Mladi koji žive sa srodnicima, mogu imati doživljaj da srodnici ne prepoznaju sve njihove potrebe, pa ne vide da su im oni značajan izvor podrške. Ipak, usled ovako kontroverznih nalaza u odnosu na sagledavanje podrške za mlade kada ona dolazi iz različitih izvora, značajno je da se koncept podrške za mlade na alternativnom staranju temeljno sagleda, pa i ovo ostaje tema za buduća istraživanja. U ovom istraživanju podrška je sagledana kao ishod spremnosti, a s obzirom na njen značaj i povezanost sa samoeфикаsnosti i rezilijentnosti, o njoj možemo razmišljati i kao

o medijatoru i kao o indikatoru spremnosti. Kao što je napomenuto, ovo istraživanje može da beleži samo jedan od trenutaka u procesu osamostaljivanja mladih, ne treba zaboraviti da se podrška odnosi na ceo proces, a ne samo na aktuelni ishod spremnosti.

Zanimljivo je da više od polovine mladih koji znaju gde će živeti nakon napuštanja staranja prijavljuje da je to kod srodnika, a mladi koji su u procesu pripreme i osamostaljivanja istovremeno doživljavaju porodicu i rođake kao slab izvor podrške. Pitanje je da li je to nedostatak izbora ili njihova želja? Većina mladih nakon podrške sistema nema rešeno stambeno pitanje po osamostaljivanju ili dovoljno prihoda da osigura stanovanje i obezbeđivanje egzistencijalnih potreba. Nedostatak izbora ih može dovesti opet u roditeljsku ili srodničku porodicu sa kojom često imaju prekinute odnose i kontakte i u kojoj nisu mogli da ostanu kao deca, jer je sistem procenio da to nije u njihovom najboljem interesu. Ovakve okolnosti otežavaju adaptaciju jer ne predstavljaju izbor mladih i mogu proizvesti dodatan stres za njih.

Iako bi većina mladih koji se spremaju da napuste alternativno staranje želela da ima svoju porodicu, oni su na različit način prikazivali šta to za njih znači. Uglavnom su odgovarali da je to najveća sreća i radost, smisao života, a onda su govorili o svojoj budućoj porodici, partneru/ki i/ili deci. Niko nije pomenuo svoju porodicu porekla, što govori o doživljaju podrške koju imaju u svojim porodicama porekla, a može da govori i o razlogu za pretežno oslanjanje na svoje snage.

Kada su mladi upitani o osloncu, trećina njih je odgovorila da može da se osloni na svoje roditelje. To govori u prilog činjenici da za mlade na alternativnom staranju roditeljska porodica uglavnom nije izvor podrške. Na to ukazuje i podatak da mladi ne bi želeli da žive sa porodicom porekla, najčešće žele da žive sami ili sa siblizima, ali ne i sa roditeljima. Iako se čini da sistem dosta utiče na prekide veza sa porodicom i srođnicima, ipak jedna trećina mladih i dalje smatra te odnose značajnim. Razloge za ovaj rezultat možemo potražiti u nalazima istraživanja koja su pokazala da roditeljska toplina ima veliki značaj u neutralizaciji toksičnih stresora i u povećavanju značaja podrške za mlade (Carroll i sar., 2013). Podrška značajnih drugih je prediktor rezilijentnosti za mlade. Posebno se ističe kao značajna podrška majke kada je u pitanju izloženost kumulativnim stresorima poput ekstremnog siromaštva, zdravstvenih tegoba i dr. (Carroll i sar., 2013, Chen i sar., 2011). Nalazi dosadašnjih istraživanja upućuju na

značaj roditeljske podrške u prevazilaženju negativnih iskustava zlostavljanja i zanemarivanja. Podrška majke i oca se pokazala kao značajan aspekt uspeha tretmana kod zlostavljane dece (Johnstone i sar. 2013 ; Werner, Smith, 2001). Vidimo da je mladi koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja potrebna roditeljska podrška, a vidimo i da ona nije u dovoljnoj meri razvijena i sistemski podržana. Izgleda da jedna trećina mladih ipak računa da će moći da se osloni na roditelje dok ostali rade na samouveravanju da će uspeti sami.

Nalazi istraživanja o porodičnoj podršci (Thoburn, 1994) ukazali su da roditeljska toplina utiče na formiranje identiteta u detinjstvu. Sa druge strane, brojna istraživanja su pokazala da deca i mladi bez roditeljskog staranja imaju snažnu potrebu da znaju i razumeju ko su, gde pripadaju i kome su važni (Brigs i sar., 2006). Ako ove nalaze razmotrimo u kontekstu rezultata ovog istraživanja, možemo da zaključimo da su mladi iz uzorka, usled nedostatka roditeljske podrške, izloženiji rizicima i osetljiviji od svojih vršnjaka. Pretpostavka je da usled izloženosti stresu od napuštanja alternativnog staranja sa nedostatkom ovako značajnog izvora podrške, oni postaju dodatno vulnerabilni na stres. Zanimljiv je i nalaz da, uprkos tome što ne osećaju dovoljno podrške od biološke porodice, gotovo svi mladi žele da imaju svoju porodicu i procenjuju da je porodica “sve”, da je “smisao života”. Ovo nam govori o bazičnoj potrebi ovih mladih ljudi da pripadaju negde i naprave mreže podrške.

Subjektivni doživljaj spremnosti za osamostaljivanje mladih koji treba da napuste alternativno staranje je istraživao preko pitanja i zatvorenog i otvorenog tipa, a o prednostima i brigama je razgovarano sa mladima i u fokus grupama. Zanimljivo je da i nalazi fokus grupa i upitnika upućuju da je najveća briga u osamostaljivanju mladih na alternativnom staranju finansijska (ne)stabilnost a sa druge strane, mladi su jasno iskazali da očekuju kada se osamostale da će im najviše biti potrebna pomoć u vidu saveta. Ovaj naizgled protivrečan podatak govori o potrebi mladih za stabilnosti i osloncem u životu. Bez obzira na koji način je organizovano njihovo osamostaljivanje, izgleda da je mladima potrebno da imaju osobu sa kojom o tome mogu da razgovaraju i od koje mogu da dobiju pomoć. Mnoge zemlje imaju sisteme u kojima postoji osoba, odnosno stručni radnik koja pomaže mladima dok se osamostaljuju. Ta osoba mora imati iskustva i znanja i mora biti stručna i kompetentna da pomogne mladima bez

roditeljskog staranja koji se spremaju da napuste alternativno staranje. Kao što je pomenuto u analizi terminologije o mladima koji napuštaju alternativno staranje u Srbiji, još uvek ne postoji ni preciznost ili terminološka jasnost u pogledu određivanja mladih koji napuštaju alternativno staranje, što svakako doprinosi i organizaciji pomoći i podrške za ove mlade. Podrška od sistema nije podrška u vidu osnaživanja i oslonca, pa mladi ljude iz sistema alternativnog staranja ne vide kao značajne. Očigledno je da je potrebna organizovana pomoć i podrška od strane sistema kako bi se osigurala tranzicija mladih na alternativnom staranju ka samostalnosti.

Dobijeni podaci od mladih ukazuju da se oni ne osećaju spremnim da napuste alternativno staranje na način koji im je dostupan postojećim propisima. Ovo zaključujemo iz podataka da je gotovo polovina mladih obuhvaćenih uzorkom izjavila da bi ostala na smeštaju dokle god je to moguće, gotovo četvrtina iz uzorka je prijavila da ne zna do kad će ostati na smeštaju. Osećanja koja se javljaju kod mladih kada razmišljaju o napuštanju smeštaja su pretežno negativna: gotovo polovina se oseća tužno, jedna trećina je prijavila uznemirenost, a jedna četvrtina i strah. Samo je jedna petina pominjala i uzbuđenje, dok je jako mali broj (N=15) pominjao sreću. Tokom razgovora u fokus grupama, mladi su pominjali veliki stres i uznemirenost povodom osamostaljivanja. Kod mladih postoji strah od neizvesnosti i sa druge strane očekivanje neuspeha. Ova anticipacija neuspeha je u velikoj meri posledica iskustava mladih koji su se već osamostalili i koji su prenosili situacije u kojima su se našli svojim drugovima, uglavnom sa domskog smeštaja.

Mladi su procenjivali budućnost pomoću skala i otvorenih pitanja, kao i u razgovoru u fokus grupama. Svoju budućnost su uglavnom videli kao pozitivnu. Najviše njih očekuje da će imati uspeha u poslu, dobar brak, porodicu i dobre odnose sa ljudima.

Percepcija budućnosti je nešto negativnija samo u domenima šansi da imaju dovoljno novca u budućnosti, da će ostvariti doprinos društvu, a mladi sebe ne vide ni kao vođe u zajednici. Ovakav nalaz nam govori o tome da mladi na alternativnom staranju ne prepoznaju sebe kao proaktivne članove društva. Da bi mladi mogli sebe da vide kao uspešne i kao vođe, trebalo bi da imaju pozitivnu sliku o sebi, da imaju visoko samopouzdanje ali i aspiracije i motivaciju. Da bi mladi imali veštine i aspiracije za vođstvom, potrebno je najpre da samostalno i autonomno odlučuju i preuzimaju

odgovornost za svoj život i budućnost. Preuzimanje inicijative u donošenju odluka predstavlja najviši stupanj participacije (Siegler i sar.,2003). Istraživanja upućuju da mladi koji ne učestvuju u odlučivanju ne znaju ni da prepoznaju načine na koje su isključeni iz procesa donošenja odluka, pa često odgovaraju da jesu participirali u donošenju odluka iako to podrazumeva da su potpisali dokument koji se odnosi na njihov život, ali sa čijim sadržajem nisu upoznati (Burgund, Žegarac, 2014). Izgleda da i ovo kao i ranija istraživanja ukazuju da se mladi na alternativnom staranju uče poslušnosti koja se nagrađuje, a participacija je uglavnom u obliku informisanja i u vidu davanja saglasnosti da odrasli donose odluke za njihove živote (Burgund, Žegarac, 2014).

Mladi, kada razmišljaju o sebi u budućnosti, imaju dva dominantna osećanja: slobode i nezavisnosti sa jedne i straha i neizvesnosti sa druge strane. Ipak, jedna trećina njih uopšte ne razmišlja o sebi u budućnosti, što možemo povezati sa strahom od napuštanja alternativnog staranja. Sa druge strane, polovina mladih oseća pozitivne emocije o budućnosti, a to daje nadu da je potrebna adekvatna priprema i podrška u tranziciji. Ukoliko zaista podstaknemo rezilijentnost mladih i omogućimo im da vide sebe više kao uspešne nego neuspešne, oni uz adekvatnu podršku tokom pripreme i tranzicije mogu postići i samostalnost i nezavisnost i uspeh u odraslom dobu. Podrška u procesu osamostaljivanja je potrebna od trenutka kada mladi uđu u sistem alternativnog staranja i ona može da utiče na ishode spremnosti: jačanje kapaciteta, veština, doživljaja spremnosti i pronalaženja podrške. Kada bi ova podrška bila sistemska, pravovremena i individualizovana, svi mladi na smeštaju bi imali plan emancipacije u čijoj izradi su učestvovali i koji je u skladu sa njihovim željama i mogućnostima.

Ovo istraživanje ukazuje da postoji nedostatak sistemskog i sistematizovanog reagovanja u procesu planiranja emancipacije mladih na alternativnom staranju i otvara prostor za istraživanja koja bi se bavila posledicama ovakvog (ne) reagovanja sistema nakon osamostaljivanja mladih. Postavlja se pitanje kakvi bi bili rezultati na skalama rezilijentnosti i samoeфикаsnosti mladih nakon napuštanja alternativnog staranja i započinjanja samostalnog života? Da li bi se nedostatak planiranja odrazio na lošije ishode ili mladi ovladavaju strategijama snalaženja koje u ovom istraživanju nismo mogli da uočimo?

Analizom spremnosti nakon osamostaljivanja moguće je osvetliti koji indikatori pospešuju pripremljenost i kako se rezilijentnost i percepcije sopstvenih sposobnosti menjaju nakon što se mladi osamostale.

9.2. Sredinske varijable

Od sredinskih varijabli, kao što je ranije pomenuto razmatrani su plan emancipacije i participacija mladih u planu emancipacije statistički a faktori poput doživljaja mladih o podršci sistema i osobama iz sistema kao i dostupnosti i korišćenju usluga iz sistema. Rezultati ove varijable su dobijeni obradom odgovora iz upitnika za prikupljanje podataka iz dosijea mladih i obuhvata pitanja otvorenog i zatvorenog tipa. Pitanja zatvorenog tipa se odnose na to da li postoji plan emancipacije i kada je donet, dok se otvorena pitanja odnose na sadržaj plana i objašnjenje koje i na koji način učestvovao u sačinjavanju plana. Razmatranje ostalih sistemskih faktora kao što je: odnos mladih prema osobama/profesionalcima iz sistema socijalne zaštite, nedostatak informacija o procesu osamostaljivanja mladih sa alternativnog staranja kao i razmatranje postojanja usluga za osamostaljivanje uz njihovu rasprostranjenost i dostupnost doprinosi razumevanju uticaja sistema na ishode spremnosti kod mladih koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja.

9.3. Plan emancipacije

Kada posmatramo broj dobijenih odgovora, kao i procene o sadržini planova emancipacije vidimo da kod spoljašnjih (sistemskih) varijabli imamo nešto nepovoljnije rezultate, nego kada su u pitanju psihološke karakteristike (lične varijable).

Postoji više pokazatelja koji upućuju na nedostatak sistemskog planiranja napuštanja zaštite. Prvi pokazatelj je da plan postoji samo kod nešto više od polovine mladih obuhvaćenih uzorkom. Kada je u pitanju analiza sadržaja plana, čak jedna petina zabeleški je neprecizna jer pominje samo da treba da se ostvari “otпуст” i “priprema”, a ne daje informacije o planiranju i koracima u pripremi mladih za osamostaljivanje. Razgovori sa mladima u fokus grupama su potvrdili da mladi nemaju tačne informacije o tome šta ih očekuje po izlasku iz sistema, da informacije dobijaju ili od hranitelja ili od drugih mladih iz doma. Istraživanje koje je sprovedeno sa mladima 2014. godine je

pokazalo da se sa decom i mladima na alternativnom staranju ne razgovara. Odrasli iz sistema pomažu mladima u usvajanju pasivnog stava i podržavaju ih da izbegavaju traženje odgovora na značajna pitanja i pomoć u prevladavanju teškoća. Takođe, odrasli ne podstiču mlade da učestvuju u odlukama koje se tiču njihovih života (Burgund, Žegarac, 2014)

Kada su u pitanju aktivnosti ostvarene planom emancipacije, samo jedna petina ispitanika je odgovorila na ovo pitanje. Ostaje otvoreno pitanje, da li to znači da ostatak ispitanika nema zabeležku o ostvarenim aktivnostima u planu emancipacije? I da li to zapravo znači da nema plana emancipacije za ostale mlade ljude, već se samo pravi “plan otpusta” i to neposredno pre nego što mladi izgube zakonsko pravo na alternativno staranje?

9.4. Participacija mladih

Kada je u pitanju participacija mladih u planovima za osamostaljivanje i drugim životnim odlukama, možemo zaključiti da je, kao i u prethodnim istraživanjima, ona nedovoljno zastupljena. Informacija da se mlada osoba ne pominje u 1/3 slučajeva kao učesnik u planiranju, govori da veliki broj mladih osoba nema informacije o svojoj budućnosti. Čest odgovor na pitanje u upitniku ko učestvuje u izradi plana emancipacije je bio “svi”. Ovaj odgovor se javlja u gotovo polovini slučajeva, kodiran je kao neprecizan, jer ne znamo na koga se odnosi, da li na sve koji su predviđeni planiranjem po propisima, ili na sve koje voditelj slučaja misli da treba da učestvuju ili na sve iz okruženja, kao i da li je to relevantno za mladu osobu. Mladi koji su na porodičnom smeštaju imaju znatno manje informacija o pravima i mogućnostima vezanim za napuštanje alternativnog staranja od mladih na domskom smeštaju. Tokom fokus grupa mladi sa porodičnog smeštaja su tražili od istraživača da ih informiše o pravima, jer ih je kako kažu, bila “sramota” da pitaju savetnike za hraniteljstvo. Ovi podaci koreliraju sa prethodnim istraživanjima o mladima na alternativnom staranju koja su pokazala da mladi nisu razumeli gde će biti smešteni. Polovina ispitanika je izjavila da ih niko nije pitao gde žele da idu, a ostali da su ih pitali da li žele da budu smešteni u hraniteljskoj porodici koju su im voditelji slučaja predložili ili u domu. Takođe, mladi i ne pokušavaju da saopšte svoje mišljenje, jer postoji uverenje da ih oni koji donose odluke

o njihovom životu zapravo neće slušati i čuti njihovo gledište (Burgund, Žegarac, 2014). Još jedan potencijalni razlog za izostanak participacije mladih kada je u pitanju napuštanje alternativnog staranja odnosi se na uverenje proizašlo iz patrijarhalnog diskursa da je raspitivanje i učestvovanje mladih u odlučivanju obeležje nazahvalnosti, neučtivosti, pa čak i nepristojnosti. Nijedna mlada osoba nije bila ohrabrena da iskaže svoje mišljenje povodom emancipacije, pa se može zaključiti da sistem alternativnog staranja u Srbiji podržava pasivizaciju mladih i nadmoć odraslih u pogledu donošenja odluka koje se odnose na njihov život. S obzirom na prikazane rezultate, može se zaključiti da mladi jednako (ne) participiraju i u planiranju osamostaljivanja. Izostanak planova emancipacije i participacije mladih u njima je takođe pokazatelj sistemskog odgovora na potrebe mladih koji se emancipuju sa alternativnog staranja.

Mladi koji su učestvovali u fokus grupama su izvestili da nemaju tačnu informaciju o tome šta predstavlja plan emancipacije. Ovaj podatak nam daje odgovor o načinu participacije mladih u planiranju njihove samostalnosti. Ne možemo govoriti o planiranju aktivnosti i o ispunjavanju tih aktivnosti ako mlada osoba na koju se odnose planovi ne zna da za nju oni uopšte postoje.

Proverom povezanosti i uticaja plana emancipacije i participacije mladih sa ishodima spremnosti pokazalo se da takva povezanost izostaje. Povezanost se pokazala kod ishoda spremnosti u odnosu na lične faktore rezilijentnosti i samoeфикаsnosti ali ne i u odnosu na statistički razmatrane sistemske faktore participacije i plana emancipacije. Razloge za to možemo potražiti u činjenici da planovi emancipacije postoje samo za polovinu ispitanika, a i tada uglavnom nisu precizni i ne vidi se da su prilagođeni mladoj osobi. Vidimo povezanost između faktora sredine i psiholoških karakteristika mladih. Ova povezanost nam je značajna jer rezilijentnost i samoeфикаsnost iako razmatrane kao lične karakteristike se zapravo razvijaju u okruženju. Ukoliko mladi imaju plan emancipacije u kome su učestvovali možemo da očekujemo da će njihov doživlja postignuća, pa možemo reći i ponosa biti viši. Podatak o vezi ličnih i sredinskih faktora nam pomaže da posredno zaključujemo o značaju sistemskih uticaja na osamostaljivanje mladih iz sistema alternativnog staranja.

Ovo istraživanje je pokazalo da se planiranje emancipacije mladih na alternativnom staranju dešava stihijski, pred sam izlazak iz sistema i oni nemaju prilike

da učestvuju u planiranju ovih ishoda. Sistemski se planira samo "otput" mladih, dok proces osamostaljivanja izostaje. Na ovaj način zadovoljava se deklarativno forma o obezbeđivanju prava na smeštaj mladima bez roditeljskog staranja do punoletstva odnosno završavanja školovanja, ali izostaje njihova priprema za samostalan život. Na primeru mladih koji se spremaju da napuste alternativno staranje jasno se vidi da fokus sistema alternativnog staranja nije najbolji interes korisnika (mlade osobe), već zadovoljavanje potreba sistema. Ovakav način rada doprinosi sindromu "rotirajućih vrata", kada mladi koji nemaju veštine i resurse za samostalan život izlaze iz sistema alternativnog staranja namenjenog deci i mladima i ulaze u sistem kao korisnici socijalne zaštite za odrasle.

Utvrđena povezanost između plana emancipacije i samoeфикаsnosti govori u prilog da oni mladi koji su imali plan za osamostaljivanje imaju veći doživljaj samoeфикаsnosti. Iako nedovoljan broj mladih ima plan za osamostaljivanje, ovi nalazi potvrđuju da postojanje izlaznih strategija za mlade koristi njihovom doživljaju samoeфикаsnosti i postignuća. Druga istraživanja su pokazala da su doživljaj samoeфикаsnosti i postignuće pojedinca povezani kada pojedinac veruje da je sposoban da realizuje određeni zadatak i kada veruje da će određeno ponašanje dovesti do željenog ishoda (Gist, Mitchell, 1992). Osobe koje imaju plan emancipacije u kome su učestvovalе i predlagale ciljeve, imaju svest o željenim ishodima i teže da ih ostvare, te je izgleda kod ovih mladih samoeфикаsnost veća, jer postoji jasan cilj i jasni zahtevi ponašanja da se do određenog cilja dođe. Ovaj nalaz govori o značaju planiranja i učešća u planiranju kako bi se osećaj vere u sposobnosti mladih poboljšao.

U prikazu ovog istraživanja vidimo da sistem utiče na mlade koji se osamostaljuju na različite načine. Da bismo sagledali sveobuhvatnost uticaja sistema možemo razmatrati šemu Uticaja faktora okruženja na mlade koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja. (Slika 2)

Na slici 2 prikazano je da propisi, usluge i mere utiču na mlade i da mladi na njih povratno reaguju, ali i da ljudi iz sistema koji sprovode usluge i mere takođe utiču na mlade koji se spremaju da napuste alternativno staranje i mladi takođe povratno reaguju na osobe iz okruženja. Vidimo da je uticaj uzajaman i recipročan, a koliko podrške i kakve odnose mladi formiraju sa osobama iz sistema takvo poverenje imaju u sistem i u te

osobe. Možemo videti na slici 2. da profesionalci/pomagači koristeći postojeće propise utiču na njih u pogledu načina na koje ih(ne) primenjuju, ali izgleda kao da postojeći propisi kako domaći tako i strani ne podstiču profesionalce/pomagače da unaprede načine uključivanja mladih u proces donošenja odluka. S obzirom da profesionalci/pomagači koriste postojeće propise na jedan izmenjen način ne poštujući rokove i kreirajući jedan kvalitet pružanje usluga koji mladi ne prepoznaju kao podržavajući i participativan i njihov odnos prema celokupom sistemu alternativnog staranja ostaje distanciran. Ako ovo tumačenje sagledamo u kontekstu dobijenih nalaza da ne postoji povezanost između spremnosti mladih za napuštanje alternativnog staranja i sistemskih faktora, jasno nam je da je to posledica načina na koji profesionalci/ pomagači interpretiraju upotrebu sistemskih procesa koji se odnose na pripremljenost mladih. Izostanak podržavajućeg odnosa između pomagača i mladih se odnosi na izostanak spremnosti i pa takvo sistemsko ne činjenje upućuje na razmišljanje o prirodi uticaja na pripremu mladih za emancipaciju.

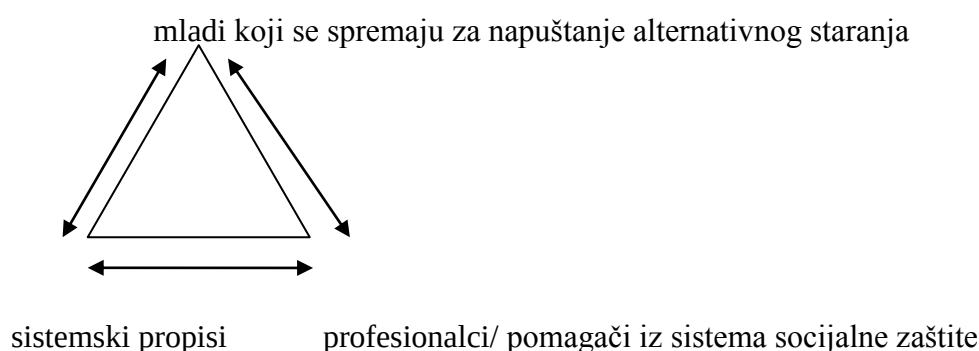
Profesionalci iz sistema - pomagači stavljaju sebe u poziciju eksperta koji je tu za mlade da proceni njihove potrebe i omogući im korišćenje određenih usluga. Ovakav odnos pomagača nije usmeren na pomoć, već na pokazivanje njihove ekspertize, pa nije neobično što se u sistemu socijalne zaštite češće nazivaju profesionalcima nego pomagačima. Ovakva uloga profesionalaca nasuprot ulozi pomagača dolazi iz medicinske paradigme, a ne sistemske i holističke kakvu zastupa savremeni socijalni rad. Postojeća paradigma o "profesionalcima" se odražava i na uverenja mladih da su osobe iz sistema tu samo da sprovedu u delo neke obaveze u pogledu statusa i prava mladih, ali ne i da im pruže podršku ili oslonac.

U ovom istraživanju je korišćen mešovit metod, i kvalitativna i kvantitativna metodologija je zastupljena. Ovakva kombinacija nam omogućava da razumemo i zašto nisu utvrđene povezanosti između razmatranih sredinskih faktora i ishoda spremnosti. Nalazi istraživanja su pokazali da najveći broj mladih ne zna da za njih postoji plan emancipacije, a oni koji imaju plan emancipacije kažu da nisu učestvovali u njegovom kreiranju. Pored podatka da su planovi emancipacije slabo zastupljeni, da nisu uvrnjeni i da izgleda kao da nisu individualizovani, a izgleda kao da je u sistemu

planiranja napuštanja alternativnog staranja najviši nivo participacije informisanje mladih o rezultatima planiranja.

Ostaje potreba za temeljnim istraživanjem kombinovanih sistemskih faktora i merenjem njihovih uticaja na mlade. Potrebne su evaluacije usluga i mera kako bismo mogli da ih revidiramo i prilagodimo mladima koji se osamostaljuju sa sistema alternativnog staranja. Ovo istraživanje je jasno pokazalo da su u pripremi mladih za osamostaljivanje najizraženiji nedostaci koji dolaze iz sistemskog okvira koji je (paradoksalno) i uspostavljen da bi pomogao mladima bez roditeljskog staranja da se osamostale. Sistemski uticaj je u funkciji poboljšanja položaja mladih bez roditeljskog staranja koji se spremaju za samostalan život, a zapaženo je da profesionalci/pomagači nemaju fokus na mladima koji napuštaju alternativno staranje, već na sopstvenim idejama o tome kako bi trebalo da izgleda osamostaljivanje ovih mladih ljudi.

Slika 2. Uticaj sistemskih faktora na spremnost mladih za osamostaljivanje

9.5. Psihološke karakteristike mladih

Rezultati skorova na varijablama rezilijentnosti i samoeфикаsnosti ukazuju da mladi iz uzorka imaju umerenu samoeфикаsnost i rezilijentnost koja je između umerene i visoke. Iako je ovaj podatak ohrabrujuć, potrebno je sagledati ga u kontekstu toga koje karakteristike mladih doprinose rezilijentnosti i na kojim domenima su mladi rezilijentni, kao i na povezanost rezilijentnosti sa ishodima spremnosti. Bez ovih analiza možemo eventualno govoriti o samoubеđenju mladih u svoju otpornost i samostalnost, kako bi se prikrila vulnerabilnost.

9.6. Samoeфикаsnost

S obzirom da ima važnu ulogu u usmeravanju ponašanja, samoeфикаsnost se smatra i osnovnim mehanizmom bihevijoralnih promena u oblasti akademskih postignuća, kognitivnog funkcionisanja, zdravlja, korišćenja strategija snalaženja, u oblasti mentalnog zdravlja, itd. Rezultati ovog istraživanja pokazali su da postoji povezanost između samoeфикаsnosti i zdravlja, podrške, opaženih veština, spremnosti za napuštanje alternativnog staranja i percepcije budućnosti. Iako su ranija istraživanja potvrdila vezu između samoeфикаsnosti i akademskog uspeha, u ovoj studiji to nije pokazano na uzorku mladih koji se pripremaju za napuštanje alternativnog staranja u Srbiji.

Nalazi su pokazali da je samoeфикаsnost kod muškaraca nešto veća nego kod žena. Ovaj rezultat je suprotan dobijenim rezultatima u istraživanjima samoeфикаsnosti na drugim populacijama (Žunić- Pavlović, Kovačević-Lepojević, 2011; Prince-Embury, 2007). S obzirom da ovakve rezultate nismo imali u istraživanjima samoeфикаsnosti, ovaj nalaz se može tumačiti u svetlu ranijih istraživanja, prema kojima se kod mladih na alternativnom staranju zastupaju različite izlazne strategije. Za muškarce su to osposobljavanje za rad, sticanje diplome, dok su za žene mnogo češće u pitanju udaja i zasnivanje porodice (Burgund, Žegarac, 2014). Prema tome, moguće je da devojke koje napuštaju alternativno staranje ne doživljavaju svoju samoeфикаsnost na visokom nivou, jer im sistem socijalne zaštite kao i kulturni milje ukazuje da njihov cilj nije da budu samostalne, već zavisne od muškaraca iz okruženja.

Druga istraživanja su pokazala da mladi koji su radno angažovani u periodu adolescencije (pod uslovom da nisu u pitanju teški fiziki poslovi) mogu podstaći razvoj samoeфикаsnosti, samopouzdanja i da su im podstaknute veštine i sposobnosti koje su potrebne za uspešnu tranziciju ka odraslom dobu (Courtney, Dworskye, 2006). Postoji veliki opseg aktivnosti, hobija i korisnih zadataka u koje deca na staranju mogu biti uključena.

Voditelji slučaja opravdavaju ograničavanje učešća mladih u odlučivanju njihovim najboljim interesom. Čini se da postoji uverenje među pomagačima da deca i mladi ne umeju da prepoznaju svoje intrerese i da bi uvažavanje njihovog gledišta bilo

štetno po njih. Ipak, obazrivost ne sme da dovodi do isključivanja mladih iz procesa donošenja odluka. Postojanje potrebe jednog broja mladih da se uključe u rizične aktivnosti je uobičajena za razvojni period mladosti i svakako ne znači da se njihovo gledište zbog toga treba diskvalifikovati.

Doživljaj samoeфикаsnosti je povezan u velikoj meri sa zdravstvenim stanjem mladih iz uzorka. Oni koji se osećaju dobro fizički i mentalno, koji se bave svojim zdravljem i vežbaju, hrane se zdravo, imaju hobije - imaju veći doživljaj samoeфикаsnosti. Ovaj nalaz korelira sa Bandurinom teorijom o četiri izvora smoeфикаsnosti, pri čemu je jedan telesno i emocionalno stanje - različite telesne reakcije na stres, napetost, umor i bol mogu smanjiti uverenje o samoeфикаsnosti (Bandura, 1995). Ovo istraživanje je pokazalo da Bandurin nalaz funkcioniše i u suprotnom smeru, naime mladi koji se osećaju dobro i ulažu u aktivnosti poput hobija i sporta (koje smanjuju stres, a doprinose opštem dobrostanju) imaju veću samoeфикаsnost.

Istraživanja su pokazala da je samoeфикаsnost povezana sa podrškom koju dobijamo od bliskih osoba. U skladu sa postavkama socijalno-kognitivne teorije, u ovom istraživanju je od značaja doživljaj osobe da ima podršku od značajnih drugih iz okruženja. Prema Bandurinoj teoriji, načini na koje pojedinci doživljavaju različite situacije usmeravaju očekivanja i aktivnosti i oblikuju ponašanje pojedinca kako bi se očekivanja i ostvarila (Bandura, 1986; Mischel, 1973). Nalazi istraživanja su pokazali da je podrška u traženju i obavljanju posla, naročito značajna za postignuće i doživljaj smoeфикаsnosti (Mitrić-Aćimović, Dinić, 2012). Navedeni autori su pokazali da su značajni prediktori karijerne samoeфикаsnosti podrška roditelja i prijatelja, što je pokazala i ova studija. Socijalna samoeфикаsnost predstavlja verovanje pojedinca u posedovanje sposobnosti za stupanje u socijalne interakcije, što podrazumeva iniciranje, tj uspostavljanje i održavanje interpersonalnih kontakata. Ovaj koncept je široko upotrebljavan u psihologiji i oblasti mentalnog zdravlja, te se često dovodi u vezu sa samopoštovanjem, snalažljivošću, socijalnom anksioznošću, usamljenošću i depresivnom simptomatologijom. Istraživanja su pokazala da kada osoba koja upućuje pohvalu ili kritiku ima više kredibiliteta za onoga kome je pruža, ima i veći uticaj na promenu ponašanju osobe kojoj pruža podršku. Ukoliko postoji odnos i bliskost između osobe koja pruža podršku i deteta, samoeфикаsnost je veća. Iako pohvale i kritike imaju slabiji

uticaj na doživljaj samoeфикаsnosti, primenjuju se u velikoj meri jer se lako koriste i svima su dostupne (Redmond, 2010).

Analize su pokazale da su neke od veština koje poseduju mladi iz uzorka povezane sa njihovim doživljajem samoeфикаsnosti. U pitanju su veštine staranja o sebi i briga o zdravlju, higijena i snalaženje poput prikupljanja informacija i nabavke stvari. Ovi rezultati se poklapaju sa Bandurinom teorijom koja objašnjava povezanost dosadašnjeg učinka, vikarijskog ponašanja, verbalne persuazije i emocionalnog uzbuđenja sa jedne strane i doživljaja samoeфикаsnosti sa druge strane (Bandura, 1977). Doživljaj snalaženja u prikupljanju informacija, kao i doživljaj da je u stanju da obezbedi sve što je potrebno da funkcionisanje povezano je sa procenom o sopstvenom postignuću (Milanović-Dobrota, Šestić, 2012).

Istraživanje je pokazalo vezu samoeфикаsnosti i doživljaja spremnosti za napuštanje alternativnog staranja. Oni mladi koji su se osećali uznemireno, tužno ili uplašeno su imali i niži doživljaj samoeфикаsnosti od mladih koji su se dobro osećali. Emocionalni kapacitet osobe se manifestuje preko sposobnosti osobe da se nosi sa negativnim emocionalnim događajima, delujući na njihov intezitet, frekvenciju i trajanje. Možemo zaključiti da se emocionalna samoeфикаsnost pokazala kao uverenje mlade osobe o posedovanju vlastitih sposobnosti snalaženja i suočavanja sa svojim osećanjima.

Percepcija pozitivnih očekivanja od budućnosti je povezana sa samoeфикаsnošću. Ovakav nalaz je u potpunosti očekivan jer odgovara osnovnoj postavci teorije samoeфикаsnosti, da samoeфикаsnost utiče na doživljaj da se mogu osloniti na sebe u susretu sa budućim situacijama i da očekuju da prevladaju teškoće.

Istraživanja su pokazala da samoeфикаsnost utiče i na kognitivne procese i na emocionalne procese (Bandura, 1982). Prema tome, povezana je i sa konkretnim i merljivim ishodima kao i sa doživljajem uspeha u obavljanju aktivnosti. Nalazi upućuju da podrška, pomoć i toplina utiču na podsticanje samoeфикаsnosti. Ovo istraživanje je, kao i ranija istraživanja iz ove oblasti (Redmond, 2010), pokazalo da je za uspeh značajna podrška osoba koje su pouzdane. U slučaju mladih koji se osamostaljuju, to su ljudi iz sistema socijalne zaštite koji treba da svojim znanjima i profesionalnim veštinama usmeravaju mlade ka osamostaljivanju i sticanju kompetencija, kao i doživljaja da su

samostalni. Izgleda da mladi vide hranitelje i poneku osobu iz doma kao pouzdanu, dok ostale ljude koji se o njima sistemski staraju poput voditelja slučaja, socijalnih radnika iz domova i savetnika za hraniteljstvo ne vide kao osobe od poverenja. Ovo istraživanje je pokazalo da mladi iz sistema alternativnog staranja imaju pretežno nepersonalizovan odnos sa svojim voditeljima slučaja pa ih i vide kao »provajdere« obezbeđivače prevashodno materijalnih usluga, ali ne i kao izvor podrške.

Podsticanje samoeфикаsnosti je značajno, pogotovo zato što doprinosi osećanju kontrole nad životima mladih iz sistema socijalne zaštite. Sa povećanjem kontrole nad sopstvenim životom, očekivano je da će se uznemirenost mladih smanjiti i da će biti spremniji da se suočavaju sa izazovima. Ovo istraživanje korespondira sa nalazima da je samoeфикаsnost važan prediktor ponašanja, a pokazalo se da je uticajno i na poboljšanje emocionalne uznemiranosti ispitanika (Desivilya, Eizen, 2005).

9.7. Rezilijentnost

Zanimljiva je povezanost rezilijentnosti i tipa smeštaja. Mladi koji su na hraniteljskom smeštaju su rezilijentniji od mladih na srodničkom i domskom smeštaju. Ovaj nalaz ne ide u prilog nalazu da je najmanje restriktivan smeštaj najbolji za dete (kada ga poredimo sa domskim) drugo pitanje je zašto je nesrodnički hraniteljski smeštaj procenjen pogodnijim za rezilijentnost mladih od srodničkog. Postavlja se pitanje da li je hraniteljski smeštaj u Srbiji najbolje organizovan tip smeštaja ili je u pitanju nedostatak podrške razvoju srodničkog smeštaja. Srodnički smeštaj obezbeđuje u većoj meri od hraniteljskog očuvanje porodičnih i kulturnih vrednosti što je značajno za razvoj i očuvanje identiteta deteta i mlade osobe. Smatra se manje restriktivnim jer srodnički smeštaj uglavnom obezbeđuje sredinu koja više liči na onu koju je dete imalo u biološkoj porodici. Razloge za odabir nesrodničkog hraniteljskog smeštaja možemo potražiti u preovlađujućem uverenju donosioca odluka (voditelja slučaja) da roditeljska porodica nije osigurala bezbednost i uslove za optimalan razvoj. U istraživanju o faktorima koji doprinose donošenju odluka na smeštaju (Žegarac, Burgund, 2014) voditelji slučaja su objasnili da iako smatraju da je porodični smeštaj dobro rešenje, nemaju dovoljno resursa da podrže srodnike da preuzmu brigu o detetu i tada se za dete nalazi smeštaj u nesrodničkoj, profesionalnoj hraniteljskoj porodici. Ostaje nerazjašnjeno da li su u pitanju

samo neadekvatni resursi ili postoji i neka vrsta ubeđenje voditelja slučaja da srodnici nisu kompetentni da preuzmu brigu o detetu. U svakom slučaju, ovaj nalaz treba istražiti u narednim istraživanjima kako bi se unapredio kvalitet srodničkog smeštaja i otklonili potencijalni nedostaci u tretmanu mladih na alternativnom staranju.

Rezultati istraživanja su pokazali da je rezilijentnost povezana sa zdravljem i percepcijom zdravlja mladih na alternativnom staranju. Što je osoba zdravija i više vodi računa o svom zdravlju, to se smanjuje stres i povećava šansa da pozitivno sagledava nevolje i njihovo prevazilaženje.

Kada je u pitanju odnos podrške koju imaju mladi iz uzorka i njihove rezilijentnosti, nalazi su pokazali da oni koji su imali veću podršku imaju i više rezilijentnosti. Ovde je zanimljivo da na rezilijentnost mladih pored roditeljske, starateljske i savetnikove, utiče i podrška voditelja slučaja. Ranija istraživanja sprovedena sa mladima na alternativnom staranju su pokazala da mladi u sistemu socijalne zaštite podršku voditelja slučaja vide isključivo u "obezbeđivanju prava" koja im pripadaju (Žegarac, Burgund, 2014). Rezultati kvalitativnog dela ovog istraživanja su potvrdili ovaj nalaz, budući da jedan broj mladih saopštava da nije ni imao kontakt licem u lice sa svojim voditeljem slučaja. Ovaj nalaz je značajan, jer je pokazao da kada mladi imaju podršku voditelja slučaja postaju rezilijentniji, to može da znači dve stvari: prvo da im je sistemska podrška neophodna i drugo da kada imaju podršku voditelja slučaja, ta podrška im koristi da lakše prevazilaze teškoće.

Interesantan nalaz je dobijen u pogledu povezanosti podrške pri zapošljavanju i ostvarene rezilijentnosti mladih iz uzorka. Naime, pokazalo se da mladi koji imaju podršku pri zapošljavanju imaju niži skor rezilijentnosti od mladih koji nemaju podršku. Iako bi bilo logično da mladi koji dobijaju podršku pri zapošljavanju imaju veću rezilijentnost, rezultati ukazuju na suprotno. Jedno od pitanja vezano za podršku je i kako izgleda ta podrška u zapošljavanju kada utiče na slabljenje kapaciteta mladih za osamostaljivanje? Da li i u kojoj meri mladi učestvuju u izboru posla ili se podrška zasniva na odabiru radnog mesta za mlade i njihovom zapošljavanju? Da li se podrška u pronalaženju posla i zapošljavanju obezbeđuje isključivo mladima koji ispoljavaju teškoće? S obzirom da se mladima iz uzorka podrška sistema u zapošljavanju negativno odrazila na kapacitete za rezilijentnost, potrebno je redefinisati koncept podrške u

zapošljavanju. Ovaj nalaz još jednom implicira na nedostatak participacije u odlučivanju za mlade na alternativnom staranju, ali i na njen veliki značaj. Potrebno je izmeniti koncept systemske podrške koja predstavlja akcije usmerene ka mladima iz sistema socijalne zaštite bez njihovog informisanja i konsultovanja. Ovakve akcije koje isključuju gledišta mladih se ne mogu zvati podrškom. Radi unapređenja i kapaciteta i rezilijentnosti mladih koji se spremaju za osamostaljivanje, potrebno je uključivati ih u odluke koje se tiču njihove samostalnosti kako bi im se ojačao osećaj kontrole nad sopstvenim životom.

Veštine i rezilijentnost su očekivano povezane: što mladi poseduju više veština snalaženja i imaju bolje komunikacijske veštine, imaju i veću rezilijentnost. Istraživanja rezilijentnosti su pokazala da je ona povezana sa inteligencijom, fleksibilnošću i uverenjem osobe da će savladati prepreke (Looesl i Bliesener, 1994). To znači da su mladi u stanju da razvijaju i više veština i poseduju kapacitet da se prilagode različitim situacijama.

Nalazi koji upućuju na doživljaj spremnosti i rezilijentnost mladih pokazali su da mladi koji se osećaju sigurnije i koji znaju gde će živeti, rezilijentniji od onih koji se osećaju uznemireno i pod stresom. Mladi koji su uznemireni, verovatno trpe jači stres koji utiče toksično na njihov organizam i onemogućava im da aktiviraju kapacitete za suočavanje u punoj meri. Stres blokira kapacitete sa prevazilaženje teškoća, sagledavanje alternativa i pojačava negativno dejstvo lučenja kortizola u stanjima panike (Laporte i sar, 2012). Zato je značajno pravovremeno intervenisati kod mladih koji su bili izloženi dugoročnom stresu kako bi se regulisalo zdravstveno stanje i ojačali kapaciteti za rezilijentno funkcionisanje. Ovaj nalaz je ukazao na potrebu za razvojem dodatnih intervencija i tretmana za oslobađanje od stresa kod mladih koji se pripremaju da napuste alternativno staranje. Istraživanja o povezanosti stresa i rezilijentnosti ukazala su da oni mladi koji su duže bili na smeštaju i promenili više smeštaja pokazuju manju rezilijentnost i veći stepen toksičnog stresa (npr. Phillips, 2011). Ovo istraživanje nije pokazalo povezanost između dužine trajanja smeštaja i rezilijentnosti kao ni između broja smeštaja i rezilijentnosti. Moguće je da su nedovoljno velike podgrupe od samo nekoliko ispitanika uzrok za nepostojanje ove veze, ali je svakako korisno dalje istraživati kako dužina boravka na alternativnom staranju i broj smeštaja utiču na rezilijentnost mladih na alternativnom staranju.

Pozitivna očekivanja od budućnosti povezana su sa rezilijentnošću kao i samoeфикасноšću kod mladih. Oni koji imaju očekivanje da će uspeti u budućnosti, motivisaniji su da ulažu napore u sadašnjosti kako bi postigli željeni rezultat, za koji veruju da imaju kapaciteta da postignu. Istraživanja o mladima na alternativnom staranju su pokazala da mladi vide svoju budućnost pozitivno ali i da se oslanjaju prvenstveno na svoje snage (Burgund, Žegarac, 2014). Nalaz iz ova dva istraživanja može da se tumači na dva načina: jedan je da zbog pozitivne percepcije sopstvenih kapaciteta i budućnosti, mladi koji imaju pozitivna uverenja o svojim sposobnostima i budućnosti mogu biti rezilijentniji od drugih. Ipak postavlja se pitanje o tome da li je to onda rezilijentnost ako se mlada osoba oslanja samo na sopstvene kapacitete ili neki oblik samoubеđenja i skripta kako bi se prevazišao veliki stres od neizvesnosti koju nosi samostalnost. Ovakvo tumačenje bi značilo da su mladi rezilijentni uprkos sredini, umesto da budu rezilijentni zahvaljujući sredini u kojoj se razvijaju. Pretpostavka rezilijentnosti je prepoznavanje i korišćenje resursa sredine za rast i razvoj. Ova činjenica nam sugeriše je u pitanju prividna snaga i rezilijentnost mladih koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja i pritajena ranjivost.

Relativno visok skor rezilijentnosti, uprkos subjektivnom doživljaju spremnosti za osamostaljivanje, može da govori u prilog tome da mladi sami sebi "pumpaju" doživljaj uspeha, samostalnosti i jačine, kako bi preživeli neizvesnost i odsustvo sigurnosti prilikom osamostaljivanja. Razgovori u fokus grupama su pokazali da mladi koji su u procesu osamostaljivanja brinu o finansijskoj stabilnosti, nemaju porodični oslonac, nemaju mesto gde mogu da se vrate ako ne uspeju ili su umorni od rada i obaveza. Mladi su više puta tokom razgovora isticali da im izostanak ove podrške izaziva veliki stres i uznemirenost. Kod mladih koji se spremaju da napuste domski smeštaj uznemirenost je izraženija jer često pominju prepuštenost, stres i strah. Možda zato govore o svojoj nezavisnosti, o tome da mogu da izdrže i prevladaju sve teškoće. Ova strategija se izgleda razvila kao posledica izostanka drugih vidova podrške. Mladi koji imaju visok stepen stresa i straha od neuspeha u osamostaljivanju uveravaju sebe da su snažni i da će uspeti, jer im izgleda ne preostaje ništa drugo.

Druga istraživanja su takođe pokazala da mladi u sistemu socijalne zaštite u Srbiji prikazuju sebe snažnima, samostalnim i ponosnim iako prijavljuju da im podrška

nedostaje. "Traženje pomoći je sposobnost koju mladi za sada izgleda nisu razvili ili pak sebe smatraju neuspešnim u tome. Nezavisno od toga što gotovo svi ispitani mladi procenjuju da su im u neposrednom okruženju dostupni pomoć i podrška, samo jedna mlada osoba je izjavila da traži pomoć uvek kada joj je to potrebno. Ostali su naveli da ne vole da traže pomoć, već se radije oslanjaju na sebe i sopstvene snage kada naiđu na teškoće" (Burgund, Žegarac, 2014:361) .

Ovakva uverenja mladih možemo sagledati pomoću teorijskih osnova transakcione analize u kojoj pojedinci u ranom detinjstvu usvajaju svoju životnu priču (skript, scenario) koja odgovara na osnovna pitanja kao što su: Kakva sam ja ličnost; Kako da izađem na kraj sa životom; Šta je važno? Te priče/skripta su uverenja osobe kojih se drži tokom čitavog života, pokušavajući da dokaže da je u pravu, čak i po cenu bola, prinude, samoporažavajućih postupaka i drugih smetnji. Skript predstavlja životni plan ali i obrazac kojim osoba poima svet oko sebe. Skriptovi mogu da pripadaju "*Tragičnoj*", "*Herojskoj*" ili "*Banalnoj (Ne-Pobednik)*" varijanti, u zavisnosti od njihovih pravila (Steiner,1974). Čini se da mladi koji su na domskom smeštaju kreiraju neku verziju "*Herojskog*" skripta u kojoj sebe ubeđuju da mogu da izdrže i budu samostalni uprkos izazovima i strahu. Mladi koji se spremaju da napuste porodični smeštaj kreiraju "*Banalni ne pobednik*" skript koji im pomaže da ostanu sa srodnicim i hraniteljima i nakon sticanja uslova za osamostaljivanje. Izgleda da mladi koji se pripremaju da napuste alternativno staranje kreiraju svojevrstan skript o tome kako su jaki, sposobni i kako će uspeti da prevaziđu sve nevolje sa jedne strane ili kako treba da budu dobri i poslušni sa druge strane, ako im je cilj da ostanu na smeštaju koji im sugerise sistem alternativnog staranja. Ovaj skript postaje stvarnost mladih i služi im kao odbrana od straha i stresa da neće uspeti da se snađu kad izađu sa staranja. Stvarnost se redefiniše i iskrivljuje kako bi se prilagodila skriptu. Takođe, pribegava se umanjivanju, stvari se proglašavaju nevažnijim i bezvrednijim nego što jeste, kako bi se životni skript očuvao (Kolarević, 2015). Zastrašeni negativnim ishodima mladi, naročito oni na rezidencijalnom smeštaju, kreirali su "herojski" skript i na taj način sami sebi napravili podršku. Mladi na porodičnom smeštaju prihvataju verziju Banalnog (Ne - Pobednik) skripta kako bi osigurali ostanak u hraniteljskoj ili srodničkoj porodici. Ovi mladi se uče poslušnosti, zavisnosti i nesamostalnom životu kako bi brihu o njima preuzele srodnička i hraniteljska porodica. Za mlade na porodičnom smeštaju, iako oni

ne utiču u formulisanju ciljeva, izgleda da nije cilj emancipacija, već ostanak u hraniteljskoj porodici.

Iako ovakvi skripti služe očuvanju ličnosti, oni je ne čini rezilijentnijom. Postavlja se pitanje da li mladi troše previše energije da sebe uvere u to da će uspeti da se snađu čak i ako im zatreba pomoć, umesto da tu energiju koriste za prevladavanje? Da li mladi sa porodičnog smeštaja potiskuju svoje potencijale kako bi osigurali smeštaj i nakon punoletstva? Da li ovakvi skripti sprečavaju mlade da razviju rezilijentnost? Do koje mere herojski skript podstiče samoeфикаsnost, a time i rezilijentnost mladih i kada počinje da predstavlja opterećenje za mlade? I do koje mere mladi sa porodičnog smeštaja osiguravaju svoju egzistenciju i smanjuju stres glumeći nesposobnost, a kada zaista postaju zavisni i preosetljivi da se suoče sa izazovima samostalnog života? Uverenje u sopstvene snage i ponos u odnosu na lične sposobnosti jeste deo rezilijentnosti, ali ne smemo zanemariti bitan aspekt rezilijentnosti koji se odnosi na postojanje podrške osobe od poverenja, kao i mogućnosti i sposobnosti da se takva veza ostvari. Rezilijentnost ne razmatra podršku kao zavisnost od osoba iz okruženja, već kao podsticaj u jačanju ličnih sposobnosti, pa se čini da mladi na različitim oblicima staranja zapravo razvijaju drugačije vrste osetljivosti ali ne i rezilijentnost. Ukoliko mladi na alternativnom staranju ne ostvare veze sa ljudima u koje imaju poverenja i koje im predstavlja izvore podrške, njihovi kapaciteti se troše i izlažu se toksičnom stresu, što verovatno doprinosi da im ishodi osamostaljivanja budu lošiji.

9.8. Rezilijentnost mladih na alternativnom staranju - jaki i/ili otporni

Teorijski doprinos ovog istraživanja se odnosi na prirodu rezilijentnosti mladih koji se spremaju da napuste alternativno staranje u odnosu na ishode osamostaljivanja, odnosno pripremljenosti (posedovanje veština, pravljenje mreža podrške, uspeha u školovanju i aspiracija, doživljaja spremnosti i percepcije budućnosti). Dosadašnja istraživanja su se bavila rezilijentnošću mladih na alternativnom staranju sagledavajući njihove ishode na dva načina. Jedan način je ishode kvalifikovao u odnosu na količinu stresa i zaštitnih faktora, pa više stresa uz malo zaštitnih faktora po ovoj teoriji doprinosi lošijim ishodima, dok manje stresa uz dosta protektivnih faktora, doprinosi da postoji više

pozitivnih ishoda. Ovaj model rezilijentnosti se naziva kumulativnim (Begle i sar., 2010). Kumulativni model rizika polazi od toga da ni jedan faktor rizika nije značajniji od drugih. Umesto toga, ovaj model zastupa stanovište da prosta akumulacija rizika (bez obzira na kontekst ili stepen izraženosti) rezultira maladaptivnim ishodima (Fluori, Kallis, 2007).

Pored ovog modela, istraživanjima je ustanovljen i integrativni model, prema kome nije značajan samo zbirni uticaj faktora rizika i protektivnih faktora, već način njihove interakcije. Prema ovom modelu, uticaj zaštitnih faktora poput podrške, visokog IQ i fleksibilnosti može podstaći pozitivne ishode i uprkos stresu i rizicima kojima su izloženi mladi.

Nalazi ovog istraživanja su pokazali da rezilijentnost mladih iz ovog uzorka ne možemo uklopiti ni u jedan od ova dva modela. Iako se istraživanje nije bavilo faktorima rizika i zaštite već ishodima i uticajem ličnih i sredinskih faktora, možemo posredno zaključivati i o rizicima i o rezilijentnosti.

Rezultati upućuju da mladi koji se spremaju da napuste alternativno staranje iz uzorka imaju umerenu rezilijentnost koja ide ka visokoj. Prema kumulativnom modelu, ovo treba da govori i o njihovim pozitivnim ishodima i smanjenim rizicima, a prema integrativnom modelu, rezilijentnost treba da bude povezana sa određenim ishodima (roditeljska podrška, uspeh u školovanju, aspiracije, fleksibilnost, pozitivan stav i drugi).

Nalazi upućuju da, iako je rezilijentnost povezana sa podrškom, ona u populaciji ispitivanoj ovim istraživanjem ne dolazi od roditelja, već od sistema. To međutim nije emocionalna podrška niti podrška u savetima, pa možemo da zaključimo da je u pitanju interpretacija pomoći koju mladi dobijaju od sistema i konotiranje te systemske pomoći kao podrške. Iako je rezilijentnost povezana sa pozitivnom orijentacijom u vezi budućnosti, nalazi ovog istraživanja nisu pokazali da postoji povezanost između akademskih postignuća i rezilijentnosti ili aspiracija i rezilijentnosti. Izgleda da su mladi iz uzorka rezilijentniji u nekim domenima kao što su veštine, percepcija budućnosti i pojedinim dimenzijama podrške. Međutim, s obzirom da nema povezanosti sa školovanjem i aspiracijama, ne možemo reći da je rezilijentnost mladih koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja integrativnog tipa.

Integrativni model razlaže rezilijentnost na nekoliko domena i prema tim domenima utvrđuje povezanost sa određenim ishodima. Iako je ovo istraživanje koristilo skalu rezilijentnosti koja je višedimenzionalna (doživljaj smislenosti života - svrhe, istrajnosti, samosvojnosti, ravnodušnosti i "vraćanje samom sebi" - egzistencijalna samoća), nije se pokazala povezanost između pojedinačnih dimenzija i ishoda spremnosti kod mladih.

Nalazi ovog istraživanja pokazuju da su povezani ishodi spremnosti sa psihološkim karakteristikama (ličnim varijablama), kao i u pretpostavci istraživanja. Interesantno je da ta povezanost nije kumulativnog karaktera, što bi značilo da veći broj pozitivnih ishoda doprinosi porastu rezilijentnosti ali nije ni integrativnog karaktera što bi značilo da rezilijentnost utiče na jednu vrstu ishoda. Realnost mladih koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja u Srbiji je ipak nešto složenija. Nijedan ishod se ne može tumačiti nezavisno od drugih, jer su oni međuzavisni, a varijable ličnosti su povezane sa ishodima. Iako sredinske varijable nisu pokazle statistički značajnu povezanost sa ishodima, povezanost ishoda sa psihološkim karakteristikama mladih i povezanost sredinskih i psiholoških karakteristika nam govori o potrebi da se unapredi sistem za napuštanje alternativnog staranja. Postojeći sistem suštinski ne doprinosi omoćavanju mladih za osamostaljivanje, pa ni mladi ne vide izvor podrške od strane pomagača/ profesionalaca iz sistema. Sistem omogućava mladima da razviju strategije preživljavanja kreirajući "*Herojski*" ili "*Banalni*" skript a zapravo treba da podstiče kapacitete i doživljaj sigurnosti i uspeha koji doprinosi uspešnoj emancipaciji. Postojeći sistem alternativnog staranja zanemaruje potrebe mladih u procesu pripreme za osamostaljivanje (i sl.) (plan emancipacije ima manje od polovine, a beleška o učešću je prisutna za trećinu), pa je ovo istraživanje pokazalo kako izgledaju kapaciteti koji mladi razvijaju kada sistemski pristup izostane. Uređen sistem dopušta balansiranje moći u odlučivanju između pomagača/ profesionalaca i mladih na alternativnom staranju, pravovremeno i individualizovano pristupa planiranju i na taj način pomaže mladima da steknu nezavisnost nakon izlaska iz sistema alternativnog staranja. Potrebno je sistemski razviti osetljivost za balans između nezavisnosti kao samostalne odgovornosti mladih za sebe i svoje postupke i zavisnosti koja se ogleda u vezama sa drugima.

Rezilijentnost je u ovom istraživanju utvrđivana samoprocenom mladih o stavkama iz skale rezilijentnosti, a spremnost ishoda koji su zasnovani na subjektivnim procenama mladih. Ishodi spremnosti i percepcije budućnosti, kao i procene o savladanim veštinama i mrežama podrške su pokazale povezanost sa rezilijentnošću. Istovremeno, uspeh u školi, obuka za osamostaljivanje i radni status nisu pokazali povezanost sa rezilijentnošću. Postoje različite mogućnosti za tumačenje ovog nalaza. Jedna je to što u nekim kategorijama kod zapošljavanja kao i kod pohađanja obuke za osamostaljivanje ima mali broj ispitanika, pa njihova raspodela ne pokazuje povezanost sa varijablama. Druga mogućnost za tumačenje ovog nalaza je da su subjektivne procene spremnosti kao i percepcije o veštinama, podršci i budućnosti povezane sa rezilijentnošću, jer dolaze od istog procenjivača. Zanimljivo je da mladi imaju umeren ili visok skor rezilijentnosti i uspeh u školi koji je između vrlo dobrog i dobrog, a utisci istraživača su da jedan broj mladih sa domskog smeštaja koji su učestvovali u istraživanju ima teškoće u čitanju. Neobično izgleda da se teškoće u čitanju ne manifestuju u njihovom školskom uspehu iako su u višim razredima srednje škole, a neki i na fakultetu. Izgleda da sistem "propušta" mlade na alternativnom staranju i ne postavlja im zahteve za akademskim postignućima, pa objektivni pokazatelji poput uspeha u školi ne odražavaju njihove realne mogućnosti i znanja. Mnogo više o prirodi povezanosti varijabli saznali bi ponovljenim istraživanjem na istom uzorku nakon faktičkog osamostaljivanja ovih mladih.

Nalazi koji pokazuju da mladi jesu rezilijentni i imaju pozitivne ishode u određenim domenima, ali imaju i značajan broj faktora rizika ili negativnih ishoda, mogu da posluže za objašnjenje specifične vrste rezilijentnosti kod mladih koji se spremaju da napuste alternativno staranje. Mladi iz ovog uzorka se suočavaju sa teškoćama i stresom koji izaziva anticipacija samostalnog života. Osećaju da im je potrebna zaštita i podrška, ali takođe najveći broj njih ne vidi da će je imati kada se osamostale. Takva percepcija može doprineti da mladi osećaju da su pod stresom ali i da nemaju izbora osim da prihvate situaciju u kojoj se nalaze.

Iako je pozitivan stav značajan prediktor uspeha, pitanje je koliko takav stav može biti koristan i održiv u situaciji kada nastaje pod pritiskom. S obzirom da je veštački nastao i da predstavlja svojevrsno „bildovanje rezilijentnosti“ možemo se zapitati da li su

mladi koji se osamostaljuju sa domskom smeštaja zaista spremni i jaki za samostalan život ili je samo u pitanju maskiranje straha. Pitanje je i koliko su zaista rezilijentni mladi sa porodičnog smeštaja koji kreiranjem ne - pobjedničkog, banalnog skripta, poslušnošću i nezavisnošću pokušavaju da ojačaju veze sa hraniteljskim i srodničkim porodicama u kojima ostaju onoliko koliko ih porodice tu zadržavaju. Odgovor na ovo pitanje možemo da dobijemo longitudinalnim praćenjem ishoda osamostaljivanja kod mladih iz uzorka. Kada bi ove iste mlade nakon pet godina pitali o stresu i merili njihove ishode i rezilijentnost, mogli bi više da zaključimo o prirodi njihove rezilijentnosti ali i o ishodima samostalnosti.

Ipak, evidentno je da je mladima u sistemu alternativnog staranja potreban jasniji sistemski odgovor na njihove potrebe i veći stepen uključivanja u procese donošenja odluka.

Kada bi mladi na vreme znali svoje mogućnosti u okviru sistema, verovatno bi bili u stanju da se pripreme za ono što ih očekuje i da razmotre alternative u osamostaljivanju. Odnos prema osamostaljivanju dolazi i iz sistema koji im šalje poruku kako treba da se ponašaju da bi preživeli u različitim okolnostima.

Rezultati ovog istraživanja nam zapravo ukazuju da mladi vide da će se teško snalaziti bez podrške sistema, a da ne znaju kako da unaprede svoj položaj ili ne veruju da im može biti dobro bez sistema. Njihovi kapaciteti, pa time i vera u kapacitete su oslabljeni sistemskim zaštitarskim stavom koji negira svaki kapacitet za samostalnost i nezavisnost mladih na staranju sve dok zakon ne kaže da su odrasli, a onda im uskrati svaku šansu za pomoć, podršku i zaštitu. Ovakav pristup doprinosi idanju veza sa okruženjem umesto da ove veze podstiče i unapređuje. Kada je u pitanju populacija mladih koja se osamostaljuje sa alternativnog staranja u Srbiji, vidimo da se nalaze između dva pola, potpune zaštite do trenutka osamostaljivanja i odsustva svake systemske podrške nakon osamostaljivanja. "Apsolutna zaštita" u slučaju mladih koji se emancipuju iz sistema alternativnog staranja u Srbiji izgleda tako da sistem štiti mlade od njih samih uskraćujući im prava na razvoj, gledište, učešće i odlučivanje o pitanjima iz njihovog života. Osamostaljivanje, sa druge strane, sistem percipira kao potpunu autonomiju, slobodu i odgovornost mladih da učestvuju u svetu odraslih. Ovakav sistemski odgovor je neodrživ i nerealističan, jer emancipaciju tretira kao skok u razvoju mladih kada

navršavanjem punoletstva stiču sve potrebne veštine za samostalan život. Ovo takođe znači da sistem alternativnog staranja ne prepoznaje značenje procesa učešća i planiranja, svodeći ga na odluke koje su izvan domena odlučivanja mladih o kojih se to tiče.

10. ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Istraživanje o faktorima koji doprinose spremnosti mladih za napuštanje alternativnog staranja u Srbiji je jedno od prvih istraživanja iz oblasti alternativnog staranja koje razmatra i lične i sredinske faktore i njihov odnos i doprinos u osamostaljivanju mladih. Istraživački dizajn koji kombinuje i kvantitativno i kvalitativno istraživanje stvara mogućnost za kreiranje profila mladih na smeštaju koji se spremaju za osamostaljivanje.

Nalazi istraživanja su pokazali da mladi koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja poseduju određene veštine i kvalifikacije, mreže podrške i pretežno pozitivnu percepciju budućnosti. Međutim, u doživljaju spremnosti za napuštanje alternativnog staranja kod njih preovlađuju osećanja straha i neizvesnosti. Ovakav nalaz upućuje da sistem obezbeđuje određenu vrstu pripreme u vidu sticanja veština, ali ne radi sa mladima na njihovoj životnoj priči. Nalazi ranije sprovedenih istraživanja takođe upućuju da se sa mladima ne razgovara o temama koje su bolne (Burgund, Žegarac, 2014). Osećaj identiteta, integriteta i bazične sigurnosti kod mladih na alternativnom staranju je nedovoljno izgrađen i nestabilan, što ih čini pojačano osetljivim i uplašenim od izazova koje nosi osamostaljivanje. Ovo istraživanje jasno sugerise da je prostor za kreiranje mehanizama za uspešno osamostaljivanje u radu na životnoj priči i emotivnoj stabilnosti mladih koji napuštaju alternativno staranje. Uloga sistema alternativnog staranja i pomagača je da prilagođenim merama i formiranjem odnosa podstiču mreže podrške i rad na životnoj priči mladih.

Rezultati upućuju da su doživljaj samoeфикаsnost i rezilijentnost mladih iz uzorka između umerene i umereno visoke, što može da predstavlja ohrabrujući podatak kada je reč o perspektivama mladih nakon osamostaljivanja. Ipak, ostaje pitanje da li je u pitanju zaista rezilijentnost i samoeфикаsnost ili samouveravanja koja su dugoročno neodrživa. Ovaj nalaz upućuje na potrebu kreiranja metoda za podsticanje rezilijentnosti i samoeфикаsnosti kod mladih na smeštaju kako bi se podstaklo njihovo samopouzdanje i smanjio doživljaj uznemirenosti povodom osamostaljivanja.

Nalazi ovog istraživanja su značajni u pogledu identifikovanja sistemskih propusta u pripremi mladih za napuštanje alternativnog staranja. Pored neuključivanja

mladih u procese donošenja odluka u zapošljavanju, mladi nisu uključeni ni u procese planiranja osamostaljivanja. Participacija mladih se kao i u prethodnim istraživanjima dece na smeštaju (Burgund, Žegarac, 2014) se kada je uopšte ima svodi na usvajanje predloga voditelja slučaja i negovanje pasivnog stava prema odlukama koje ih se tiču. Mladi iz uzorka ne znaju šta je plan emancipacije, pa samim tim ne znaju ni kako bi mogli da se uključe u određivanje ciljeva za osamostaljivanje. Sistemski propusti se odnose i na nedostatak planova emancipacije, ali i na sadržaj onih planova koji su sačinjeni za decu i mlade. Stiče se utisak da voditelji slučaja plan emancipacija tretiraju kao plan otpusta. Onda kada ga pak sačine on je nespecifičan u odnosu na mladu osobu, ona u njegovoj izradi ne učestvuje, a plan je neuvremenjen u odnosu na potrebe planiranja procesa emancipacije. Podrška sistema se percipira samo u vidu ostvarivanja prava na materijalnu pomoć, dok komunikacija i podrška osoba iz sistema u velikoj meri izostaje. Ovo nas upućuje na zaključak da se sa mladima ne radi na podsticanju snaga, kapaciteta i rezilijentnosti dok su u sistemu alternativnog staranja, pa oni i pored posedovanja veština i kapaciteta doživljavaju da su nespremni za preuzimanje odgovornosti za samostalan život.

Izostanak aktivnosti sistema u podržavanju porodičnih i srodničkih veza za mlade na alternativnom staranju doprinosi da oni imaju manje stabilnih veza i podrške, pa se i njihovi kapaciteti za rezilijentnost obeznažuje. Propisi se uglavnom odnose na novčane i stambene stimulacije u period tranzicije i to samo za jedan broj mladih. Ove mere zaštite su destimulišuće u pogledu osamostaljivanja mladih, i paradoksalno je da oni ostvaruju veće prihode ukoliko nisu zaposleni u periodu tranzicije. Nakon osamostaljivanja, kada izgube parvo na sve beneficije sistema, mladi se suočavaju sa brojnim izazovima i sa rastućim stresom u pogledu neizvesnosti koje su vezane za njihovu egzistenciju.

Doprinos ovog istraživanja je u kreiranju profila mladih koji se spremaju da napuste alternativno staranje kao i u objašnjenju karakteristika rezilijentnosti mladih na alternativnom staranju. Iako je istraživanje pokazalo da izostaje podrška sistema u pogledu pripreme mladih za tranziciju ka samostalnosti, dobili smo i ohrabrujuće rezultate u pogledu rezilijentnosti mladih. Mladi koji napuštaju alternativno staranje u sistemu socijalne zaštite imaju uglavnom pozitivna očekivanja od svoje budućnosti i

veruju u svoje potencijale i snage. Ovim mladima nedostaje podrške nakon osamostaljivanja od strane pouzdanih odraslih osoba. Sa jedne strane, to ih motiviše da ulažu dodatne napore kako bi došli do uspeha, ali i troši kapacitete sa suočavanjem sa stresom. Rezultati istraživanja su korisni u sagledavanju izazova u osamostaljivanju, analizi procesa i planiranju intervencija.

Nalazi ranije sprovedenih istraživanja upućuju na podatak da na pozitivne ishode osamostaljivanja utiče: doživljaj sigurnosti, kontinuiteta i stabilnost smeštaja nakon napuštanja staranja, kao i nivo socijalne podrške nakon napuštanja zaštite. Ovo istraživanje je pokazalo da podrška i doživljaj sigurnosti i spremnosti kod mladih izostaje. To može poslužiti da osamostaljivanje mladih sa alternativnog staranja sagledamo kroz perspektivu odnosa, identiteta i životne priče mladih, a ne samo kroz perspektivu sticanja veština, kao što smo to do sada činili.

Ovo istraživanje ima nekoliko preporuka koje se odnose na unapređenje regulative i normativnog okvira za rad sa mladima na alternativnom staranju, pristupa i prakse, ali i načina istraživanja u ovoj oblasti.

Zakonska regulativa u oblasti pripreme mladih za napuštanje alternativnog staranja u Srbiji se ne poštuje. Mladi nemaju plan emancipacije do navršene 14 godine, a i kada ga imaju on nije individualizovan i usklađen sa njihovim karakteristikama i potrebama. Izgleda da se plan ne preispituje, ne revidira i ne prilagođava novonastalim aktivnostima. Percepcija o izloženosti jakom stresu (toksičnom) o kojoj izveštavaju mladi u ovom istraživanju je posledica njihovog doživljaja isključenosti i bespomoćnosti kada su u pitanju odluke o prestanku smeštaja i osamostaljivanju. Mehanizmi za sprovođenje zakonskih odredbi su neprecizni kada je u pitanju uključivanje mladih, a svest o planiranju emancipacije kod donosica odluka nije razvijena. Voditelji slučaja, savetnici za hraniteljstvo i osoblje doma, kao predstavnici sistema imaju deklarativnu svest o potrebi za planiranjem i participacijom mladih u donošenju odluka, ali je u realnosti ne sprovode.

S obzirom da je participatorna praksa suprotnost dugogodišnjoj ekspertsko-medicinskom pristupu, izgleda da su potrebne edukacije u pogledu sticanja znanja i veština za uključivanje dece i mladih u procese donošenja odluka. Zaokret u tretiranju

mladih na alternativnom staranju kao kompetentnih, sposobnih pojedinaca koji imaju prava na učešće u donošenju odluka, zahteva promenu paradigme koja traži adaptaciju, edukaciju i posvećenost. Da bi se mladi uključili u procese donošenja odluka i da bi se njihove odluke poštovale, potrebno je da se odrasli donosioci odluka odreknu nekog dela svoje moći. Mladi se postepeno uče participaciji pa bi njihovo uključivanje trebalo da počne od samog ulaska u sistem alternativnog staranja.

Preporuke za načine uticaja kako bi se poboljšali ishodi za mlade su:

1. rane intervencije i podrška porodici kako bi se očuvale i osnažile veze i odnosi između mladih i njihovih roditeljskih i srodničkih porodica,
2. obezbeđivanje alternativnog staranja koje je dobrog kvaliteta kako bi se kompenzovala negativna iskustva i traume izdvajanja kod dece i mladih na staranju,
3. rad sa mladima na životnoj priči i stabilizovanju identiteta,
4. pružanje podrške mladima kako bi izgradili svoje mreže podrške i osećali da su u sigurnom okruženju,
5. promena u paradigmi sistemskog sagledavanja mladih na alternativnom staranju kao isključivo ranjivih i omogućavanje podsticanja njihovih specifičnih potencijala i snaga i pomoć u jačanju veza mladih sa njihovim okruženjem,
6. obezbeđivanje postepenog prelaza od zaštite na staranju do samostalnosti, i
7. obezbeđivanje kontinuirane podrške za mlade kojima je potrebna, naročito za mlade za problemima mentalnog zdravlja i koji se suočavaju sa kombinovanim smetnjama.
8. uključivanje mladih u procese donošenja odluka od značaja za njihov život i budućnost

Potrebno je još istraživanja koja bi se bavila ishodima, naročito istraživanja sa eksperimentalnim i kvazi-eksperimentalnim dizajnom. Koherentne studije mogu da obezbede jasnije razumevanje rizika i protektivnih faktora za određeni vremenski period.

Komparativna istraživanja su još uvek u ranoj fazi, pa mogućnosti prikupljanja informacija putem internacionalnih mreža nisu u dovoljnoj meri istražene (Munro i sar., 2005; Pinkerton, 2006). Postoji potreba da se razviju jače veze između teorijskog rada, empirijskih pokazatelja i neposredne prakse. Nedostatak empirijskih studija u oblasti napuštanja alternativnog staranja doveo je do interpretacija koje nisu dovoljne za izgradnju teorijskih saznanja. Mnoge studije koje se bave mladima koji su u tranziciji ka osamostaljivanju sa alternativnog staranja su konceptualizovane u svrhu izgradnje teorije (Stein, 2006).

Kada su u pitanju preporuke za naredna istraživanja, jedna od ključnih preporuka se odnosi na način istraživanja ishoda spremnosti mladih za osamostaljivanje. O ishodima napuštanja alternativnog staranja ne možemo govoriti dok su mladi još uvek na staranju. U ovom istraživanju smo imali samo percepcije i doživljaje mladih o spremnosti ili njihovoj pripremljenosti za napuštanje sistema alternativnog staranja. Preporuka za naredna istraživanja ticala bi se kreiranja longitudinalnih studija koja bi ishode merila na istom uzorku mladih i nakon osamostaljivanja. Bilo bi zanimljivo da se na istom uzorku ponovi istraživanje nakon izlaska sa alternativnog staranja, a zatim i nakon perioda adaptacije od tri do pet godina. Na taj način, imali bismo najpreciznije podatke o ishodima procesa napuštanja alternativnog staranja u Srbiji.

Potrebno je razviti merenje ishoda pripremljenosti koji bi nam omogućili da sagledamo različite profile mladih koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja. Ovo istraživanje kao pionirsko u sagledavanju ishoda spremnosti za mlade koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja u Srbiji obuhvatalo je niz varijabli i kategoričkih i intervalnih što je onemogućilo da ih razmatramo mnogobrojnim statističkim metodama. Naredna istraživanja bi mogla da razviju varijable spremnosti koji bi nam omogućili da ih sagledavamo u različitim okvirima i psiholoških i sistemsko - sredinskih činioca.

Istraživanje je pokazalo da postoji značajna potreba o evidenciji mladih na alternativnom staranju u tržištu rada, kao i o stanovanju i materijalnom stanju ovih mladih. Kada bi se vodila evidencija o o prihodima, zapošljavanju, potrebama i aspiracijama, mladih koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja mogle bi da se kreiraju i usluge po meri ovih mladih koje bi mogle da se održavaju kroz duži

vremenski period na vršnjačkoj osnovi. Naime, jedan od načina za rasterećenje od stresa o kome su govorili mladi u fokus grupama, su mreže podrške od strane drugih koji su se već osamostalili i uspeli u tom procesu. Do sada nisu bile razvijene mreže podrške od strane sistema za mlade u vidu mentorstva uključivanja odrasle osobe od poverenja ili vršnjačkog mentorstva. Mladima koji se osamostaljuju iz sistema socijalne zaštite iskustvo njihovih vršnjaka bi moglo biti od velike koristi za osnaživanje, omoćavanje i sticanje doživljaja sigurnosti i uspešnosti tokom osamostaljivanja.

11. OGRANIČENJA STUDIJE

Ova studija ima nekoliko ograničenja. Ograničenja se odnose na konceptualizaciju spremnosti i emancipacije. Emancipacija predstavlja proces koji ima individualno trajanje za svaku osobu. Studije koje se bave merenjem ishoda u određenim trenucima, ne obezbeđuju podatke o procesu, već se o procesu posredno zaključuje na osnovu ishoda. Spremnost predstavlja koncept koji je teško objektivno meriti jer u mnogome zavisi od subjektivne procene i doživljaja osobe da može i da će uspeti samostalno da živi i funkcioniše. Logično je da ne možemo znati da li smo spremni za stvari koje još uvek nismo iskusili.

U ovom istraživanju ishodi spremnosti operacionalizovani su preko uspeha u školovanju i aspiracija, posedovanje veština staranja o sebi i vođenja domaćinstva, briga o zdravlju i odsustvo rizičnih ponašanja, posedovanje bliskih odnosa i mreža podrške, doživljaj spremnosti i pozitivne percepcije budućnosti. Odabrani indikatori spremnosti su bili najzastupljeniji u literaturi o mladima koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja u svetu. Ipak, kako ni jedno istraživanje nije sprovedeno u Srbiji, moguće je da bi indikatori spremnosti mogli i drugačije da se razmatraju. Longitudinalna istraživanja na ovoj populaciji bi mogla više da nam kažu o ishodima spremnosti za mlade na alternativnom staranju.

Ograničenje ali i prednost ove studije se odnosi na svođenje ishoda emancipacije na doživljaj spremnosti mladih dok su *još uvek* na staranju. Veća preciznost o ishodima spremnosti dobila bi se sprovođenjem longitudinalne studije na istoj populaciji mladih nakon izvesnog perioda od osamostaljivanja sa alternativnog staranja. Longitudinalne studije zahtevaju brojne resurse u pogledu sredstva i vremena koji su u trenutku sprovođenja ovog istraživanja bili nedostupni. Izazov stupanja u kontakt sa mladima nakon osamostaljivanja takođe predstavlja prepreku za ponovljene studije, jer se evidencija o mladima gubi, a oni, kao što su istraživanja pokazala, često menjaju mesta stanovanja, poslove pa i kontakte, što utiče na ograničenu komunikaciju sa njima i mogućnost okupljanja radi istraživanja. Tokom organizacije fokus grupa je bilo izazovno prikupiti dovoljan uzorak mladih koji i su u nekoj tački procesa pripreme za osamostaljivanje sa alternativnog staranja. U ovom istraživanju poduzorak za fokus

grupe nije zadovoljio zahteve saturacije, jer se veliki broj odabranih ispitanika nije odazvao istraživanju. Iako je za fokus grupe predviđen reprezentativni uzorak, on nije ostvaren, i ostala su otvorena pitanja organizacije i procedure uzorkovanja.

Način merenja ishoda spremnosti u ovo studiji je bio organizovan preko pitanja u upitniku za mlade koja su obuhvatala širok spektar raznovrsnih stvari, pa je bilo teško zbirno ih sagledavati i povezivati sa varijablama predviđenim istraživanjem. Veća preciznost se može očekivati validacijom upitnika o spremnosti i izdvajanjem indikatora koji bi dali mladi iz Srbije. Posebna tema za istraživanje je i spremnosti mladih za osamostaljivanje iz njihove perspektive i analiza različitih aspekata spremnosti.

Sva ova ograničenja govore u prilog činjenici da su nalazi postojeće studije pionirski kako kodi sagledavanja položaja mladih koji se spremaju za napuštanje alternativnog staranja, tako i kod metodoloških pristupa u ovoj oblasti.

Literatura

Accountability Office (2004). *HHS Actions Could Improve Coordination of Services and Monitoring of States Independent Living Programs*. Report no. GAO-05-25. US General Accountability Office, Washington, DC.

Act 31 of 1997 on the protection of children and guardianship Magyar Közlöny (1997). *Elimination of child labor, protection of children and young persons*, 39, 2637 – 2644. http://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=en&p_isn=71595&p_country=HUN&p_count=909, posećeno 29.10.2015.

Ajayi, S., Quigley, M. (2006). By degrees: care leavers in higher education. In: *In Care and After: A Positive Perspective* (eds E. Chase, A. Simon and S. Jackson). Routledge, London.

[Aldgate, J.](#), Stratham, J. (2001). *The Children Act now: messages from research*. Stationery Office, London.

Allard, A., McNamara, G. (2004). *'School Let Me Down' Overcoming Barriers to Educational Achievement*. NCH, London.

Allen, J.P., Aber, J.L., Leadbeater, B.J. (1990). Adolescent problem behaviors: The influence of attachment and autonomy. *Psychiatr Clin North Am*, 13, 455 – 467.

Altshuler, S.J. (1997). A reveille for school social workers: children in foster care need our help. *Social Work in Education*, 19, 121–127.

Anctil, T.M., McCubbin, L.D., O'Brien, K., & Pecora, P. (2007). An evaluation of recovery factors for foster care alumni with physical or psychiatric impairments: Predictors of psychological outcomes. *Children & Youth Services Review*, 29(8), 1021 – 1034.

[Anda R.](#), [Felitti V.](#), [Bremner](#), D., [Walker, J.](#), [Whitfield](#), C., [Perry](#), B., [Dube](#), S., [Giles](#), W. (2006). *The enduring effects of abuse and related adverse experiences in childhood 2006 a convergence of evidence from neurobiology and epidemiology*, National Institute of Health, Atlanta.

Angrist, J.D. and Krueger, A.B. (1990). *Does Compulsory School Attendance Affect Schooling and Earning*, Princeton, Industrial Relations Section, Princeton University.

Anttonen, A. and Spiliä, J. (1996). 'European social care services: Is it possible to identify models?', *Journal of European Social Policy*, 6, 87 – 100.

American Psychological Association (2010) Publication Manual of the American Psychological Association. Michigan University

Appleyard, K., Egeland, B., van Dulmen, M. H. M., & Sroufe, L. A. (2005). When more is not better: The role of cumulative risk in child behavior outcomes. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, and Allied Disciplines*, 46, 235 – 245.

Arbeitsprojekt TuWas (Hrsg.): " SGB II . SGB III RBEG . Alg II-VO Die aktuelle Textausgabe" 4. Zweites Buch Sozialgesetzbuch - Grundsicherung für Arbeitsuchende 2005

Arnett, J.J. (2000). Emerging adulthood: a theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 55, 469 – 480.

Arnstein, Sherry (1969). *A Ladder of Participation*, Journal of American Institute of Planners 35, 216 – 224.

Australian Institute of Health and Welfare (AIHW) (2007). Child Protection Australia 2005 – 06. *Child Welfare*, 40. AIHW, Canberra.

Australian Law Reform Commission (1997). *Seen and heard: priority for children in the legal process* (ALRC Report 84)1997. <http://www.alrc.gov.au/publications/report-84> , posećeno 5.5.2015.

Auflage Fachhochschulverlag 2011 ISBN 978-3-940087-73-7 Bundesrepublik Deutschland
<http://dictionnaire.sensagent.leparisien.fr/Zweites%20Buch%20Sozialgesetzbuch/de-de/>

Avery, J. (2001). *Education and children in foster care: Future success or failure?* www.newhorizons.org/spneeds_avery.htm, posećeno 26. 9. 2016.

Bäßler, J., Schwarzer, R. (1996). Evaluación de la autoeficacia: Adaptación española de la escala de autoeficacia general [Measuring generalized self-beliefs: A Spanish adaptation of the General Self-Efficacy scale]. *Ansiedad y Estrés*, 2, 1, 1 – 8.

Baldry, Kemmis (1996). *What is to be looked after by Camden*. A report for Camden Social Service Department. Camden Social Service Department, Camden.

Baldry, S., Kemmis, J. (1998). The quality of child care in one local authority: A user study. *Adoption and Fostering*, 22, 3, 34 – 41.

Ball, C., McDonald, A. (2002). *Law for social workers*. Ashgate, Aldershot.

Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84, 2, 191 – 215.

- Bandura, A. (1982). Assessment and predictive generality of self-percepts of efficacy. *Journal of Behaviour Therapy and Experimental Psychiatry*, 13, 195 – 199.
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Englewood Cliffs, Prentice-Hall, NJ.
- Bandura, A., Cervone, D. (1986). Differential Engagement of Self Reactive influences in cognitive motivation. *Organizational behavior and human decision process*, 38, 92 – 113.
- Bandura, A. (1995). Exercise of personal and collective efficacy in changing societies. In A. Bandura (Ed.), *Self-efficacy in changing societies*, 1 – 45, Cambridge University, New York. Press. Retrieved from https://books.google.com/books?id=ZL7qN4jullUC&dq=editions%3AitTbpOYuAYgC&source=gbs_book_other_versions , posećeno 3. 2. 2016.
- Bandura, A. (1996). [Social cognitive theory of human development](#). In T. Husen & T. N. Postlethwaite (Eds.), *International encyclopedia of education*, Pergamon Press, Oxford, 2, 5513 – 5518.
- Bandura, A., Barbaranelli, C., Caprara, G.V., Pastorelli, C. (1996). Mechanisms of moral disengagement in the exercise of moral agency. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 364 – 374.
- [Bandura, A. \(2001\). Self-efficacy and health. In N. J. Smelser and P. B. Baltes \(Eds.\). International encyclopedia of the social and behavioral sciences, Elsevier Science, Oxford, 20, 13815 – 13820.](#)
- Bandura, A., Caprara, G. V., Barbaranelli, C., Gerbino, M. G., Pastorelli, C. (2003). Role of affective self-regulatory efficacy in diverse spheres of psychosocial functioning. *Child Development*, 74, 769 – 782.
- Banks, M., Bates, I., Breakwell, G., Bynner, J., Emler, N., Jamieson, L. et al. (1992). *Careers and Identities*. Open University Press, Buckingham.
- Barn, R., Andrew, L., Mantovani, N. (2005). *Life after Care: A Study of Young People from Different Ethnic Groups*. Joseph Rowntree Foundation, York.
- Barth, R. S. (1990). *Improving schools from within: Teachers, parents, and principals can make the difference*. Jossey-Bass, San Francisco, 190.
- Bell, M. (2002). Promoting children's rights through the use of relationship. *Child and Family Social Work*, 7, 1 – 11.

- Begle, A.M., Dumans, J.E., Hanson, R.F. (2010). Predicting child abuse potential: An empirical investigation of two theoretical frameworks. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 39, 2, 208 – 219.
- Benjet, C. et al. (2013). Chronic childhood adversity and stages of substance use involvement in adolescents. *Drug and alcohol dependence*, 131, 1, 85 – 91.
- Bick, A., Calvo, S., Mootha, V. (2012). Evolutionary Diversity of the Mitochondrial Calcium Uniporter, *Science*, 336, 886.
- Bickel, W. K., Marsch, L. A. (2002). Toward a behavioral economic understanding of drug dependence: delay-discounting processes. *Addiction*, 96, 73 – 86.
- Biehal, N., Clayden, J., Stein, M., Wade, J. (1995). *Moving on: Young People and Leaving Care Schemes*. Her Majesty's Stationery Office, London.
- Biehal, N., Clayden, J., Stein, M., Wade, J. (1995). *Moving on: Young people and leaving care schemes*. HMSO, London.
- Biehal, N., Wade, J. (1999). I thought it would be easier: the early housing careers of young people leaving care. U: *Young People, Housing and Social Policy* (ed. J. Rugg), Routledge, London, 79 – 92.
- Bilson, A., Armstrong, C., Buist, M., Caulfield-Dow, A. & Lindsay, M. (2000). *A Safe Launch, Scottish Throughcare and Aftercare in a European Context*. Centre for Europe's Children, Scottish Throughcare and Aftercare Forum, Glasgow.
- Blakemore, A. E., Low, S. A., (1994). *The High School Dropout Decision and its Wage Consequences*. *Economic Education Review*, 3, 1, 111 – 119.
- Blome, W. (1997). What happens to foster kids: educational experiences of a random sample of foster care youth and a matched group of non-foster care youth. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 14, 41 – 53.
- Bolger, K., Patterson, C., Kupersmidt, J. (1998). Peer relationships and self-esteem among children who have been maltreated. *Child Development*, 69, 4, 1171 – 1197.
- Bolger, K. E., Patterson, C. J. (2003). Sequelae of child maltreatment: Vulnerability and resilience. In S. S. Luthar (Ed.), *Resilience and vulnerability: Adaptation in the context of childhood adversities*. Cambridge University Press, New York, 156 – 181.
- Boudett K. P., Murnane R. J., Willett J. B. (2002). 'Second-chance' Strategies for Women who Drop Out of School, *Monthly Labor Review*, 123, 12, 19 – 31.
- Bradford, S., Day, M., Gouch, S. (1995). *Youth Matters in Surrey Egham*. Centre for Youth Work Studies, Brunel University.

Broad, B. (1998). *Young People Leaving Care: Life after the Children Act 1999*. Jessica Kingsley, London.

Broad, B. (1999). Young people leaving care: moving towards 'joined up' solutions?. *Children Society*, 13, 81 – 93.

Broad, B. (2005). *Improving the Health and Well Being of Young People Leaving Care*. Russell House Publishing, Lyme Regis, UK.

Brondenbrenner, U. (1994). Ecological models of human development. In Gauvain, M., Cole M. (Eds.), *Readings on the development of children*, 2, Freeman, NY, 37 – 43.

Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Harvard University Press, MA, Cambridge.

Broome, M.E., Richards, D.J. & Hall, J.M. (2001). Children in research: The experience of ill children and adolescents. *Journal of Family Nursing*, 7(1), 32–49

Bryson, L. (2001). 'Australia: The Transformation of the Wage Earners Welfare State.' In Alcock P., Craig G. (eds), *International Social Policy*, Palgrave, Houndmills.

Borland, M., Pearson, C., Hill, M., Tisdall, K., Bloomfield, I. (1998). *Education and care away from home*, SCRE.

Bullock, R., Courtney, M.E., Parker, R., Sinclair, I. and Thoburn, J. (2006). Can the corporate state parent?. *Adoption and Fostering*, 30, 4, 6 – 19.

Burgund, A., Zegarac, N. (2014). "Jel' radiš ti u ponedjeljak, pa ko će da baci kofu vode iza mene": iskustva i gledišta mladih na smeštaju, njihovih staratelja i voditelja slučaja u Žegarac, N. (ed.) (2014.) Fakultet političkih nauka

Burley, M., Halpern, M. (2001). *Educational attainment of foster youth: Achievement and graduation outcomes for children in state care*. from <http://www.inpathways.net/edattainfy.pdf>, posećeno 11. 10. 2015.

Burt, K. B., Paysnick, A. A. (2012). Resilience in the transition to adulthood. *Development and Psychopathology*, 24, 2, 493 – 505.

Bussey, M., Feagans, L., Arnold, L., Wulczyn, F. et al. (2000). *Transition for Foster Care: A State-by-State Data Base Analysis*. WA, Seattle.

Bynner, J., & Parsons, S. (2002). Social exclusion and the transition from school to work: The case of young people not in education, employment, or training (NEET). *Journal of Vocational Behaviour*, 60, 289 – 309.

California Department of Education (2012). *Adolescent characteristics*. <http://pubs.cde.ca.gov/tcsii/ch4/adlescntcharactr.aspx>, posećeno 12.2.2016.

- Calvert, Gillian (2000). *Participation*. Speech at World Forum 2000, Sydney.
- Caprara, G.V. (2002). Personality psychology: Filling the gap between basic processes and molar functioning. In: Von Hofsten, C., Backman, L. (ed.) *Psychology at the turn of the millennium*, Social, developmental and clinical Perspectives, New York, 2, 201 – 224.
- Campbell, R., Dworkin, E., Cabral, G. (2009). An ecological model of the impact of sexual assault on women's mental health. *Trauma, Violence and Abuse*, 10, 225 – 246.
- Cannon, M., Coughlan, H., Clarke, M., Harley, M., Kelleher, I. (2013). *The Mental Health of Young People in Ireland: a report of the Psychiatric Epidemiology Research across the Lifespan* (PERL). Royal College of Surgeons in Ireland, Group Dublin.
- Caprara, G. V., Barbaranelli, C., Pastorelli, C., Bandura, A., Zimbardo, P. G. (1998). *Social foundations of children's academic achievement*. Manuscript submitted for publication.
- Card, D. (1999). The Causal Effect of Education on Earnings, u OC Ashenfelter and D Card (eds), *Handbook of Labour Economics*, 3a, Elsevier, Amsterdam.
- Carrión, V.G., Weems, C.F., Reiss, A.L. (2007). Stress predicts brain changes in children: a pilot longitudinal study on youth stress, posttraumatic stress disorder, and the hippocampus. *Pediatrics*, 119, 509 – 516.
- Carroll, C.J., et al. (2013). Whole-exome sequencing identifies a mutation in the mitochondrial ribosome protein MRPL44 to underlie mitochondrial infantile cardiomyopathy. *J Med Genet*, 50, 3, 151 – 159.
- Cashmore, J., Paxman, M. (1996). *Wards Leaving Care: A Longitudinal Study*. New South Wales Department of Community Services, New South Wales.
- Cashmore, J. (2002). *Promoting the participation of children and young people in care*. *Child abuse and neglect*, 26, 838 – 847.
- Cashmore, J., Paxman, M. (2006). Predicting after-care outcomes: the importance of 'felt' security. *Child and Family Social Work*, 11, 232 – 241.
- Casey Family Services (1999). *The Road to Independence: Transitioning Youth in Foster Care to Independence*. <http://www.caseyfamilyservices.org>, posećeno 30. 5. 2016.
- Caspi, A., Wright, B. R. E., Moffit, T. E., Silva, P. A. (1998). Early Failure in the Labor Market: Childhood and Adolescent Predictors of Unemployment in the Transition to Adulthood, *American Sociological Review*, 63, 424 – 451.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2007). <https://www.cbs.nl/nr/rdonlyres/7776ad12-1045-4177-9423-1201982c8247/0/2007f162pub.pdf>, posećeno 29. 4. 2015.

- Central Statistical Office (2007). *Statistical Yearbook*. Central Statistical Office, Budapest.
- Chase, E., Knight, A. (2006). Is early parenthood such a bad thing? U: *In Care and After: A Positive Perspective* (eds E. Chase, A. Simon & S. Jackson). Routledge, London.
- Chen, E., Miller, G.E., Kobor, M.S., Cole, S.W. (2011). Maternal warmth buffers the effects of low early-life socioeconomic status on pro-inflammatory signaling in adulthood. *Molecular Psychiatry*, 16, 7, 729 – 737.
- Cheung, Y., Heath, A. (1994). After care: the education and occupation of adults who have been in care. *Oxford Review of Education*, 20, 361 – 374.
- Children (Protection and Parental Responsibility) Act (1997), 78, New South Wales. <http://www.legislation.nsw.gov.au/acts/1997-78.pdf>, posećeno 31.7.2015
- Children Leaving Care Act* (2000). HMSO, London.
- Children Leaving Care Act Northern Ireland* (2002). HMSO, London.
- Children Scotland Act* (1995). HMSO, London.
- Chrousos, G. P. (2009). Stress and disorders of the stress system *Nat. Rev. Endocrinol.* 5, 374 – 381.
- Cicchetti, D., Rogosch, F.A., Lynch, M., Holt, K. (1993). Resilience in maltreated children: Processes leading to adaptive outcomes. *Development and Psychopathology*, 5, 629 – 647.
- Cohen, D.L. (1991). *Foster youths said to get little help with educational deficits - Education Week on the Web*. Editorial Projects in Education, Washington, DC. <http://www.edweek.org/ew/vol-10> posećeno 9.6.2016.
- Cohen, L., Manion, L. & Morrison, K. (2007). *Research methods in education (6th edition)*. London: Routledge Falmer Press.
- Collins, S.R., Schoen, C., Kriss, J.L., Doty, M.M. and Mahato, B. (2006). *Rite of Passage? Why Young Adults Become Uninsured and How New Policies Can Help*. The Commonwealth Fund, New York.
- Colton, M., Williams, M. (eds) (2006a). *Global Perspectives on Foster Family Care*. Russell House Publishing, Dorset.
- Colton, M., Williams, M. (2006b). 'Overview and Conclusions.' In M. Colton and M. Williams (eds) *Global Perspectives on Foster Family Care*. Russell House Publishing, Dorset.

Community Services Commission (2002). *Voices of children and young people in foster care*. Community services Commission, Sydney.

Cook, R., Fleishman, E., Grimes, V. (1991). A National Evaluation of Title IV-E Foster Care Independent Living Programs for Youth: Phase 2. *Final report*, 1, Westat, Rockville, MD.

Colton, M., Williams, M. (1997). The World of Foster Care: An International Sourcebook on Foster Family Care Systems. *Arena*, Aldershot, 304.

Cook, R. (1994). Are we helping foster care youth prepare for their future? *Children and Youth Services Review*, 16, 213 – 229.

Corden, A. (2001). Comparing child maintenance systems: Conceptual and methodological issues. *International Journal of Social Research Methodology*, 4, 4, 287 – 300.

Creswell, J. (2003) *Research design: Qualitative, quantitative and mixed approaches*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Courtney, M., Dworsky, A., Ruth, G., Keller, T., Havlicek, J., Bost, N. (2005). *Midwest Evaluation of the Functioning of Former Foster Youth: Outcomes at Age 19*. Chapin Hall Centre for Children, University of Chicago, Chicago, IL.

Courtney, M. E., Dworsky, A. (2006). Early outcomes for young adults transitioning from out-of home care in the USA. *Child and Family Social Work*, 11, 209 – 219.

Courtney, M. E., Hughes-Heuring (2005). The transition to adulthood for youth “aging out” of the foster care system. In W. Osgood, C. Flanagan, E. M. Foster, G. Ruth (Eds.) *On Your Own Without a Net: The Transition to Adulthood for Vulnerable Populations*. University of Chicago Press, Chicago.

Courtney, M.E., Piliavan, I., Grogan-Kayor, A., Nesmith, A. (2001). Foster youth transitions to adulthood: a longitudinal view of youth leaving care. *Child Welfare*, 6, 685 – 717.

Courtney, M., Piliavin, I., Grogan-Kaylor, A., Nesmith, A. (2001). Foster youth transitions to adulthood: a longitudinal view of youth leaving care. *Child Welfare*, 80, 685 – 717.

Courtney, M., Terao, S., Bost, N. (2004). *Midwest evaluation of the adult functioning of former foster youth: Conditions of youth preparing to leave state care*. University of Chicago, Chapin Hall Center for Children.

Courtney, M.E., Terao, S., Bost, N. (2004). *Midwest Evaluation of the Adult Functioning of Former Foster Youth Wave 1: Three State Findings*. Chapin Hall Center for Children, University of Chicago, Chicago, IL.

Cowen, E.L., Wyman, P.A., Work, W.C., Kim, J.Y., Fagen, D.B., Magnus, K.B. (1996). Follow-up study of young stress-affected & stress-resilient urban children. *Development and Psychopathology*, 9, 564 – 577.

Craig, T., Hodson, S., Richardson, S. (1996). *Off to a Bad Start*. The Mental Health Foundation, London.

Daining, C., DePanfilis, D. (2007). Resilience of youth in transition from out-of home care to adulthood. *Children and Youth Services Review*, 29, 1158 – 1178.

[Danese, A.](#), [Moffitt, T.E.](#), [Harrington, H.](#), [Milne, B.J.](#), [Polanczyk, G.](#), [Pariante, C.M.](#), [Poulton, R.](#), [Caspi, A.](#) (2009). Adverse childhood experiences and adult risk factors for age-related disease: depression, inflammation, and clustering of metabolic risk markers. *Arch Pediatr Adolesc Med*, National library of medicine, 163, 12, 1135 – 43.

Daniel, B. (in press), The value of resilience as a concept for practice in residential settings, *Scottish Journal of Residential Child Care*, 2(1)

Daniel, B., Wassell, S. and Gilligan, R., (1999). *Child development for child care and protection workers*, Jessica Kingsley, London.

De Bellis, M. D. (2001). Developmental traumatology: The psychobiological development of maltreated children and its implications for research, treatment, and policy. *Development and Psychopathology*, Cambridge University Press Printed in the United States of America, 13, 539 –564.

Dekovic, M. (1999). Risk and protective factors in the development of problem behavior during adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 28, 6, 667 – 685.

Del Valle, J.F., Bravo, A., López, M. (2009). Foster care in Spain: Its establishment and current challenges. *Family and Child Research Group*. University of Oviedo *Papeles del Psicólogo*, 30, 1, 33 – 41.

Del Valle, J. F., Alvarez-Baz, E., Fernanz, A. (1999). *A follow up study of children after leaving residential care*. Servicio de Publicaciones del Principado de Asturias, Oviedo.

Department for Education and Skills (2003). *Care Leavers Statistics of Education, 2002–2003, England*. National Statistics Bulletin, Department for Education and Skills, London.

Department for Education and Skills (2004). *Statistics of education: Outcome indicators for looked after children twelve months to 30 September 2004 England*. Stationery Office, London.

Department for Education and Skills (2006). *Children Looked After in England* (including

Adoptions and Care Leavers) 2005–6. DfES, London.

Department of Human Services (2005). *Protecting Children: The Next Steps*. Department of Human Services, Victoria.

Department of Health (1997). *'When Leaving Home is also Leaving Care': An Inspection of Services for Young People Leaving Care*. Social Services Inspectorate, Department of Health, London.

Department of Health (1998). *Modernising Health and Social Services*. National Priorities Guidance, London.

Department of Health (1999a). *Me, survive, out there? – New arrangements for young people living in and leaving care*. Department of Health, London.

Department of Health (1999b). *The government's objectives for children's social services*. Department of Health, London.

Department of Health (2000). *The Children (Leaving Care) Act 2000: Regulations and guidance*. Department of Health, London.

Department of Health (2001). *The children Act Report 2001*. Department of Health, Great Britain,
<https://books.google.rs/books?id=IzjSNAEACAAJ&dq=Department+of+Health,+2001&hl=sr&sa=X&ved=0ahUKEwiT5beJqu3QAhVCjiwKHSu8DgkQ6AEIMTAB>,
posećeno 24. 5. 2016.

Department of Human Services (2003). *Regulation of health profession in Victoria*. Victorian department of Human Services, Melbourne.

[Desivilya](#), H. S., [Eizen](#), D. (2005). Conflict Management in work teams: The Role of Social Self-efficacy and Group Identification, *International Journal of Conflict Management*, 16, 2, 183 – 208.

Dey, I., Morris, S. (1999). Parental support for young adults in Europe. *Children and Youth Services Review*, 21, 11 – 12, 915 – 935.

Dixon, J., Stein, M. (2002). *Still a bairn: Throughcare and aftercare services in Scotland*. The Scottish Executive, Edinburgh.

Dixon, J.M., Smilek, D., Merikle, P.M. (2004). Not all synaesthetes are created equal: Projector versus associator synaesthetes. *Affective and Behavioral Neuroscience* 2004, University of Waterloo, Waterloo, Ontario, Canada Cognitive, 4, 3, 335 – 343.

Dixon, J., Stein, M. (2005). *Leaving Care: Throughcare and Aftercare in Scotland*. Jessica Kingsley, London.

Dobrowolsky, A. (2002). Rhetoric versus reality: The figure of the child and New Labour's strategic "social investment state". *Studies in Political Economy*, 69, 43 – 73.

Dress, Ministère des Affaires Sociales, du Travail et de la Solidarité (2006). *Les bénéficiaires de l'aide sociale départementale en 2005*. Etudes et Résultats 514.

Dumaret, A.C., Coppel-Batsch, M. (1998). Effects in adulthood of separation and long term foster care: A French research study. *Adoption and Fostering*, 22, 1, 31 – 39.

Du Mont, B., Flores, V.L., Wright, H.A., Aquadro, M.H. (2007). Recurrent positive selection at bgn, a key determinant of germ line differentiation, does not appear to be driven by simple coevolution with its partner protein bam. *Mol. Biol. E*, 24, 1, [182 – 191](#).

Dworsky, A., Courtney, M.E. (2000). Self-sufficiency of former foster youth in Wisconsin: Analysis of unemployment insurance wage data and public assistance data. Madison, IRP, WI. <http://aspe.os.dhhs.gov/hsp/fosteryouthW100/index.htm>, posjećeno 1.6. 2016.

Đurić, S. (2005). *Metodologija fokusgrupnog istraživanja*. Fakultet civilne odbrane, Beograd. <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0038-0318/2005/0038-03180501001D.pdf>, posjećeno 18.5. 2016.

Edwards, S.D. & McNamee, M.J. (2005). Ethical concerns regarding guidelines for the conduct of clinical research on children. *Journal of Medical Ethics*, 31(6), 351–354.

Edwards, M., Wearing, M. (2003). *The Voice of Front-line Workers in Family Support Work: A Qualitative study of Early Intervention in Child Abuse and Neglect*. Burnside, Sydney.

Emond, R. (2002). Understanding the resident group. *Scottish Journal of Residential Child Care*, 1, 1, 30 – 40.

Epstein, J.A., Botvin, G.J., Griffin, K.W., Diaz, T. (2001). Protective factors buffer effects of risk factors on alcohol use among inner-city youth. *Journal of Child and Adolescent Substance Abuse*, 11, 1, 77 – 90.

Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton University Press, New Jersey.

Erickson, S.L., Akil, M., Levey, A. I., Lewis, D. A. (1998). Postnatal development of tyrosine hydroxylase - and dopamine transporter - immunoreactive axons in monkey rostral entorhinal cortex. *Cereb Cortex*, 8, 415 – 427

European Comission White Paper: A new imputes for European Youth (2001), Commission of the European communities.
http://aei.pitt.edu/1186/1/youth_wp_COM_2001_681.pdf, posećeno 4.6.2015.

Expertisecentrum Jeugdzorg NIZW (2006). *Feiten en Cijfers*. [Facts and Figures.]
www.jeugdzorg.nl/smartsite.dws?id=2002, posećeno 4. 2. 2016.

Fagundes, C.P., Glaser, R., Johnson, S.L., Andridge, R.R., Di Gregorio, M.P., Chen, M., et al. (2013). Basal cell carcinoma: Stressful life events and the tumor environment. *Archives of General Psychiatry*, American Medical Association, 69, 6, 618 – 626.

Fahlberg, V. (1994.) *A child's journey through placement*, BAAF.

Farrington, D.P., Loeber, R. (2000). Some benefits of dichotomization in psychiatric and criminological research. *Criminal Behavior and Mental Health*, 10, 100 – 122.

Farrington, D. P., Loeber, R., Jolliffe, D., Pardini, D. A. (2008). Promotive and risk Processes at different life stages. In R. Loeber, D. P., Farrington, M., Stouthamer-Loeber, H., Raskin White (Eds.). *Violence and serious theft: Development and prediction from childhood to adulthood* , Routledge, New York, 169 – 230.

Fergusson, D. M., Horwood, L. J., Woodward, L. J. (2001). Unemployment and Psychosocial Adjustment in Young Adults: Causation or Selection? *Social Science and Medicine*, 53, 305 – 320.

Fernandez Del Valle, J., Alvarez-Baz, E., Fernanz, A. (1999). A follow up study of children after leaving residential care. Servicio de Publicaciones del Principado de Asturias, Oviedo.

Festinger, T. (1983). *No One Ever Asked Us: A Postscript to FostervCare*. Columbia University Press, New York.

Filipović, J. (2001). Metodološki aspekti istraživanja ponašanja dece kao potrošača. *Marketing*, 42(2), 97–105.

Flouri, E. (2008). Contextual risk and child psychopathology. *Child Abuse and Neglect*, 32, 913 – 917.

Flouri, E., Kallis, C. (2007). Adverse life events and psychopathology and prosocial

Behavior in late adolescence: Testing the timing, specificity, accumulation, gradient, and moderation of contextual risk. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 46, 12, 1651 – 1659.

Fombad, C. M. (2005). Protecting children's rights in social science research in Botswana: Some ethical and legal dilemmas. *International Journal of Law, Policy and the Family*, 19(1), 102–120.

Foster Care Independence Act of 1999 . ([Pub.L. 106–169](#), 113 [Stat. 1882](#), enacted December 14, 1999<http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/PLAW-106publ169/html/PLAW-106publ169.htm>, posećeno 27. 3. 2016.

Fry, E. (1992). *After Care: Making the Most of Foster Care*. National Foster Care Association, London.

Fraser, M. W., Kirby, L. D., Smokowski, P. R. (2004). Risk and resilience in childhood. In M.W. Fraser (Ed.). *Risk and resilience in childhood: An ecological perspective*, NASW, Washington, DC, 2, 13 – 66.

Fung, A. (2011). Office for the Community and Voluntary Sector. *Levels of Participation*. Good Practice Participate. www.goodpracticeparticipate.govt.nz, posećeno 16.7.2015.

Furlong, A., Cartmel, F. (1997). *Young People and Social Change*. Open University Press, Buckingham.

Furstenberg, F. F., Hughes, M. E. (1995). Social capital and successful development among at-risk youth. *Journal of Marriage and the Family*, 57, 580 – 592.

Galhardo, A., Cunha, M., Pinto-Gouveia, J. (2013). Measuring Self-Efficacy to Deal With Infertility: Psychometric Properties and Confirmatory Factor Analysis of the Portuguese Version of the Infertility Self-Efficacy Scale. *Nursing and Health*, 36, 65–74.

Gallagher, M., Smith, M., Hardy, M., Wilkinson, H. (2012). Children and families' involvement in social work decision making. *Children and Society*, 26, 74 – 85.

Gallagher, L.J., Gallagher, M., Perese, K., Schreiber, S. and Watson, K. (1998). *One Year After Federal Welfare Reform: A Description of State Temporary Assistance for Needy Families (TANF) Decisions as of October 1997*. The Urban Institute, Washington, DC.

Gardner, C. (2001). *Youth participation – a new model*. Youth Social Inclusion Partnership, Edinburgh. http://www.nonformality.org/wp-content/uploads/2012/11/Participation_Models_20121118.pdf, posećeno 28.9.2015.

Garnezy, N. (1995). Development and adaptation: The contributions of the MacArthur Foundation and William Bevan. In: Kessel F, editor. *Psychology, science, and human affairs: Essays in honor of William Bevan*. Westview Press, Boulder, 109 – 124.

Garnett, L. (1992) Leaving Care and After. National Children's Bureau, London.

Green, C. D. (2000). A theory of human motivation: A. H. Maslow (1943). Retrieved from <http://psychclassics.yorku.ca/Maslow/motivation.html>

Geenen, S. & Powers, L. (2006) Transition planning for foster youth with disabilities: Are we falling short? *Journal for Vocational Special Needs Education*, 28, pp 4-15.

General Self-Efficacy Scale (ESES). *Anxiety, Stress, and Coping*, 12, 329-345.

Lardner, Clare, 2001, Youth Participation — A new model, www.lardner.demon.co.uk.

Gilligan, R. (1998) The importance of schools and teachers in child welfare. *Child and Family Social Work*, 3, 13-26

Gilligan, R. (2000) Adversity, resilience and young people: the protective value of positive school and spare time experiences, *Children and Society*, Vol 14 (1), 37-47

Gilligan, R. (2001) Promoting Resilience: A Resource Guide on Working with Children in the Care System. British Agencies for Adoption and Fostering, London.

Gilligan, R. (2006) Creating a Warm Place Where Children Can Blossom. Invited Plenary Paper for Australasian Conference on Child Abuse and Neglect, Wellington, February 2006. Available at: <http://www.nzfvc.org.nz/acan/papers-presentations/PDFs/Keynotes/Thursday/Gilligan-Robbie-10th.pdf> (accessed 14 March 2006).

Gilligan, R. (1999). Enhancing the resilience of children and young people in public care by mentoring their talents and interests. *Child and Family Social Work*, 4, 3, 187 – 196.

Gist, M. E., Mitchell, T. R. (1992). Self-efficacy: A theoretical analysis of its determinants and malleability. *Academy of Management Review*, 17(2), 183-211.

Greenberg, M. (2004). Welfare reform, phase two: Doing less with less. *The American Prospect*. www.prospect.org/web/page.wv?section=rootandname=ViewPrintandarticleId=8358, posećeno 25.3.2015.

Gorby, S., McCoy, S., Watson, D. (2005). *2004 Annual School Leavers' Survey of 2002/3 Leavers - ESRI Report for the Department of Education and Science National Economic and Social Council*. The Developmental Welfare State. Report No. 113, National Economic and Social Development Office, Dublin.

Gregg, P. (2001). The Impact of Youth Unemployment on Adult Unemployment in the NCDS. *The Economic Journal*, 111, F626 – F653.

Grotberg, E. (1997). *A guide to promoting resilience in children: strengthening the human spirit*, Bernard Van Leer Foundation.

Daniel, B., Wassell, S. (2002). *Adolescence: Assessing and promoting resilience in vulnerable children 3*. Jessica Kingsley, London.

Hart, R. (1997). *The Theory and Practice of involving young citizens in Community Development and Environmental Care*, Earthscan.

Haskett, M. E., Nears, K., Sabourin Ward, C., McPherson, A. V. (2006). Diversity in adjustment of maltreated children: Factors associated with resilient functioning. *Clinical Psychology Review*, 26, 796.

Heller, S. S., Larrieu, J. A., D'Imperio, R., Boris, N. W. (1999). Research on resilience To child maltreatment: Empirical considerations. *Child Abuse and Neglect*, 23, 321 – 338.

Hass, M., Graydon, K. (2009). Sources of resiliency among successful foster youth. *Children and Youth Services Review*, 31, 4, 457 – 463.

Hearn, J., Poso, T., Smith, C., White, S., Korpinen, J. (2004). What is child protection? Historical and methodological issues in comparative research on lastensuojelu/child protection. *International Journal of Social Welfare*, 13, 28 – 41.

Helfter C. (2014). *La transition à l'âge adulte après une mesure de protection Journée d'étude internationale*. Musée social-Cédias, Politiques sociales et familiales Synthèses et statistiques
https://www.caf.fr/sites/default/files/cnaf/Documents/Dser/PSF/115/PSF115_2_ClementeHelfter.pdf, posećeno 4.12.2015.

Henderson, S., Holland, J., McGrellis, S., Sharpe, S. and Thompson, R. (2007) *Inventing Childhoods: A Biographical Approach to Youth Transitions*. London: Sage.

Hetherington, R., Cooper, A., Smith, P. and Wilford, G. (1997). *Protecting Children: Messages from Europe*. Dorset: Russell House Publishing.

Hetherington, R. (1998). Issues in European child protection research. *European Journal of Social Work*, 1, 1, 71 – 82.

Hill, M. (1999). What's the problem? Who can help? The perspectives of children and young people on their well-being and on helping professionals. *Journal of Social Work Practice*, 13, 2, 135 – 145.

- Hill, M., Davis, J., Prout, A., Tidsall, K. (2004). Moving the participation agenda forward. *Children Society*, 18, 77 – 96.
- Hines, A.M., Merdinger, J., Wyatt, P. (2005). Former foster youth attending college: Resilience and the transition to young adulthood. *American Journal of Orthopsychiatry*, 75, 3, 381 – 394.
- Hobcraft, J. (1998). *Intergenerational and Life-course Transmission of Social Exclusion: Influences of Childhood Poverty, Family Disruption and Contact with the Police*. Case Paper 15. London School of Economics, London.
- Hobcraft, J., Kiernan, K. (1999). *Childhood Poverty, Early Motherhood and Adult Social Exclusion*. Case Paper 28. London School of Economics, London.
- Horrocks, I. (2002). Systematic review of whether nurse practitioners working in primary care can provide equivalent care to doctors. *National library of medicine*, 7341, 819 – 23. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/11934775>, posećeno 17.2.2016.
- INSEE Institut National de la Statistique et des Etudes Economiques (2005, 2007). *Bilan démographique, enquêtes annuelles de recensement, 2005, 2007*. www.insee.fr/fr/ffc Statistisches Bundesamt Deutschland (Federal Statistics Office Germany www.destatis.de/jetspeed/portal/cms , posećeno 12. 1. 2016.
- Instituto de la Juventud (INJUVE) (2004). *Informe Juventud en España*. Instituto de la Juventud, Madrid.
- Institute of child protection Studies Principles for child centered practice, http://www.communityservices.act.gov.au/_data/assets/pdf_file/0016/5614/Child_Centred_practice.pdf, posećeno 22.2.2015.
- Izveštaj o radu centara za socijalni rad za 2015. godinu Republički zavod za socijalnu zaštitu <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/izvestaj2016/izvestaj%20o%20radu%20CSR%20za%202015.pdf>, posećeno 28. 10. 2015.
- Izveštaj o radu ustanova za smeštaj dece i mladih za 2015. godinu Republički zavod za socijalnu zaštitu <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/izvestaj2016/izvestaj%20o%20radu%20ustanova%20za%20decu%20i%20mlade%20za%20202015.pdf>, posećeno 28. 10. 2015.
- Izveštaj o radu centara za porodični smeštaj i usvojenje za 2015. godinu Republički zavod za socijalnu zaštitu <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/izvestaj2016/izvestaj%20o%20radu%20CPSU%20za%20202015.pdf>, posećeno 28. 10. 2015.

Jackson, S. (1994). Educating children in residential and foster care. *Oxford Review of Education*, 20, 267 – 279.

Jackson, S., Thomas, N. (1999). *On the Move Again? What Works in Creating Stability for Looked After Children*. Barnardo's, Ilford.

Jackson, S., Ajayi, S., Quigley, M. (2003). *By Degrees: The First Year, from Care to University*. The Frank Buttle Trust, London.

Jackson, S., Martin, P. (1998). Surviving the care system: education and resilience. *Journal of Adolescence*, 21, 569 – 583.

Jaffee, S. R., Caspi, A., Moffitt, T.E., Polo-Tomas, M., Taylor, A. (2007). Individual, family, and neighborhood factors distinguish resilient from non-resilient maltreated children: A cumulative stressors model, *Child Abuse and Neglect*, 31, 3, 231 – 253.

Jaffee, S. R., Gallop, R. (2007). Social, emotional, and academic competence among children who have had contact with child protective services: Prevalence and stability estimates. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 46, 757 – 765.

Janlert, U., Hammarstrom, A. (1992). Alcohol Consumption among Unemployed Youths: Results from a Prospective Study, *British Journal of Addiction*, 87, 703 – 714.

Jerusalem, M., Schwarzer, R. (1992). Self-efficacy as a resource factor in stress appraisal processes. In R. Schwarzer (Ed.), *Self-efficacy: Thought control of action*, Hemisphere, Washington, DC, 195 – 213.

Johnson, S.B., Riley, A.W., Granger, D.A., Riis, J. (2013). The Science of Early Life Toxic Stress for Pediatric Practice and Advocacy. *Pediatrics*, 131, 319 – 327.

Jones, G. (1995). *Leaving Home*. Open University Press, Buckingham.

Jones, G., Bell, R. (2000). *Youth, parenting and public policy*. JRF findings. Joseph Rowntree Foundation, York.
<http://www.jrf.org.uk/knowledge/findings/socialpolicy/590.asp>, posećeno 22.6.2015.

Jones, G. (2002). *The Youth Divide: Diverging Paths into Adulthood*. Joseph Rowntree Foundation/York Publishing Service, York.

Jones, M.A., Moses, B. (1984). *West Virginia's Former Foster Children: Their Experience in Care and Their Lives as Young Adults*. Child Welfare League of America, New York.

Johnson, P.R., Yoken, C., Voss, R. (1995). Family foster care placement: The child's perspective. *Child Welfare*, 74, 959 – 974.

Judge, T. A., Locke, E. A., Durham, C. C., & Kluger, A. N. (1998). Dispositional effects on job and life satisfaction: The role of core evaluations. *Journal of Applied Psychology*, 83, 17–34.

Kaller, M.E., Frazier, P.A., Anders, S.L., Tashiro, T., Tomich, P., Tennen, H., Park, C. (2008). Assessing the psychometric properties of the World Assumptions Scale. *Journal of Traumatic Stress*, 21, 3, 326 – 332.

Kaplan, H. B. (1999). Toward an understanding of resilience: A critical review of definitions and models. In M. D. Glantz, J. L., Johnson (Eds.), *Resilience and development: Positive life adaptations*, Kluwer Academic/Plenum, New York, 17 – 84.

Kaplan, H. B. (2005). Understanding the concept of resilience. In Brooks, R. B., Goldstein, S. (Eds.), *Handbook of resilience in children*. Kluwer Academic/Plenum, New York, 39 – 47.

Karkara, R. (2000). *Facilitating children's organisation for children citizenship and governance*. Save the Children, South and Central Asia.

[Kelly-Irving, M.](#), [Lepage, B.](#), [Dedieu, D.](#), [Lacey, R.](#), [Cable, N.](#), [Bartley, M.](#), [Blane, D.](#), [Grosclaude, P.](#), [Lang, T.](#), [Delpierre, C.](#) (2013). Childhood adversity as a risk for cancer: findings from the 1958 British birth cohort. *BMC Public Health*, 13, 776. study.<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/23957659>, posećeno 2.3.2016.

Kelleher, P., Kelleher, C., Corbett, M. (2000). *Left Out on Their Own: Young People Leaving Care in Ireland*. Focus Ireland, Dublin.

Klaus, M.H., Kennell, J.H. (1976). *Maternal-infant bonding*. Mosby, St. Louis.

Knorth, E.J., Metselaar, J., Josias, H.J., Konijn, C., Noom, M.J. and Van Yperen, T.A. (2003). Indications for treatment in child and youth care: Results from two complementary studies. *International Journal of Child and Family Welfare*, 6, 4, 167 – 184.

Konvencija o pravima deteta 1989

[https://www.unicef.org/serbia/Konvencija_o_pravima_deteta_sa_fakultativnim_protoko_lima\(1\).pdf](https://www.unicef.org/serbia/Konvencija_o_pravima_deteta_sa_fakultativnim_protoko_lima(1).pdf),, unicef Srbija i crna gora

Kornai, J. (1992). The postsocialist transition and the state: Reflections in the light of Hungarian fiscal problems. *American Economic Review*, 82, 2, 1 – 21.

Kruithof, B. (2005). *Kinderbescherming*. [Child protection] In Hermanns, J., Van Nijnatten, C., Verheij F., Reuling, M. (eds) *Handboek Jeugdzorg*. Deel 1, Stromingen en specifieke doelgroepen. Bohn Stafleu van Loghum, Houten.

- Kufeldt, K. (2003). *Graduates of guardianship care: Outcomes in early adulthood*. In Kufeldt, K., McKenzie, B. (Eds.), *Child welfare – connecting research, policy and practice*. Wilfrid Laurier University Press, Canada.
- Kutin, H. (2009). *Preparation for independent living*. Briefing Paper sos childrens village international.
- Landsdowne, G. (2000). *Challenging Discrimination against Children in the EU*. Evronet, Brussels.
- Lardner, C. (2012). Participation models, citizens, Youth, Online. http://www.nonformality.org/wp-content/uploads/2012/11/Participation_Models_20121118.pdf
- Lange, A. (2003). Lebensführung als eine integrative perspektive für die jugendforschung. *Zeitschrift für Soziologie der Erziehung und Sozialisation*, 22, 4, 422 – 435.
- Lansford, J.E., Dodge, K.A., Pettit, G.S., Bates, J.E., Crozier, J., Kaplow, J. (2002). A 12-year prospective study of the long-term effects of early child physical maltreatment on psychological, behavioral, and academic problems in adolescence. *Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine*, 156, 824 – 830.
- Lauren, E.K. (2009). *Positive youth cultures and the developing brain*. [http://www.olc.edu/~jolson/socialwork/OnlineLibrary/Laursen%20\(2009\)%20Positive%20youth%20cultures%20and%20the%20developing%20brain.pdf](http://www.olc.edu/~jolson/socialwork/OnlineLibrary/Laursen%20(2009)%20Positive%20youth%20cultures%20and%20the%20developing%20brain.pdf), posećeno 28. 4. 2015.
- Leslie, L.K., Landsverk, J., Ezzet-Loftstrom, R., Tschann, J.M., Slymen, D.J., Garland, A.F. (2000). Children in foster care: Factors influencing outpatient mental health service use. *Child Abuse and Neglect*, 24, 4, 465 – 476.
- Linsay, M.J. (1995). Involving young people in decision making. *Children Australia*, 20, 39 – 42.
- Lister, R. (2003). Investing in the citizen-workers of the future: Transformations in citizenship and the state under New Labour. *Social Policy and Administration*, 37, 5, 427 – 443.
- Lister, R. (2006). Children (but not women) first: New Labour, Child welfare and gender. *Critical Social Policy*, 26, 2, 315 – 335.
- Locke, E.A., Latham, G.P. (1990). *A theory of goal setting and task performance*. Englewood Cliffs, Prentice-Hall, NJ.

López, F., Carpintero, E., Del Campo, A., Lázaro, S., Soriano, S. (2006). *El Bienestar Personal y Social y la Prevención del Malestar y la Violencia*. Pirámides, Madrid.

Luecken, L.J., Gress, J.L. (2010). *Early adversity and resilience in emerging adulthood*. In J. Reich, A. Zautra, J. Hall (eds). *Handbook of Adult Resilience*. Guilford, New York.

Ludwig, M., Pittman, Q. J. (1999). Adolescent Prosocial Values and Self-Efficacy in Relation to Delinquency, Risky Sexual Behavior, and Drug Use. *Youth and Society*, 30, 4, 461 – 482.

https://www.researchgate.net/publication/249684955_Adolescent_Prosocial_Values_and_Self-Efficacy_in_Relation_to_Delinquency_Risky_Sexual_Behavior_and_Drug_Use, posećeno 27.11.2015.

Lunenburg, F. (2011). Self-efficacy in the workplace: implications for motivation and performance. *International Journal of Management, Business and Administration*, 14, 1, <http://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CB4QFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.nationalforum.com%2FElectronic%2520Journal%2520Volumes%2FLunenburg%2C%2520Fred%2520C.%2520Self-Efficacy%2520in%2520the%2520Workplace%2520IJMBA%2520V14%2520N1%25202011.pdf&ei=ZpjzVNPPMMezoQSKm4KQCA&usg=AFQjCNF-JUQCq9syGfEhMgD2KNd3bgvqsQ&sig2=AMbsbE3oTN5Nt1nEEPE-OA&bvm=bv.87269000,d.cGU>, posećeno 13. 9. 2015.

Lupton, D., McCartchy, S., Chapman, P. (1995). Doing the right thing the symbolic meaning and experiences of having an HIV antibody test. *Social Sciences and Medicine*, 41, 173 – 180.

Luthar, S.S., Cicchetti, D., Becker, B. (2000). The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work. *Child Development*, 71, 543 – 562.

Luthar, S. S., Zelazo, L. B. (2003). Research on resilience: An integrative review. In S. S. Luthar (Ed.), *Resilience and vulnerability: Adaptation in the context of childhood adversities*, Cambridge University Press, New York, 510 – 549.

Maddux, J.E. (2002). Self-Efficacy: The Power of Believing You Can. In: Snyder, C. R., Lopez, S. J. (Eds.). *Handbook of Positive Psychology*. Oxford University Press, New York, 277 – 287.

Majstorović, S. (2009). *Potrebe mladih koji napuštaju socijalnu zaštitu*. GCSR, Beograd.

Mahon, A., Glendinning, C., Clarke, K. & Craig, G. (1996). Researching children: Methods and ethics. *Children and Society*, 10(2), 145–154.

- Mahoney, J. (2000). School extracurricular activity participation as a moderator in the development of anti-social patterns. *Child Development*, 71, 2, 502 – 516.
- Martin, J., Velarde, P. (1996). *Informe juventud en Espana*. Instituto de la Juventud, Madrid.
- Marsh, P., Peel, M. (1999). *Leaving Care in Partnership: Family Involvement with Care Leavers*. The Stationery Office, London.
- Masten, A.S. (2001). Ordinary magic: Resilience processes in development. *American Psychologist*, 56, 227-238.
- Masten,A. Best,K., Garmezy,N. (1990)Masten A, Best K, Garmezy N. *Resilience and development: Contributions from the study of children who overcome adversity*. *Development and Psychopathology*. vol;2:425–444
- Masten,A., Burt ,K.,Coatsworth,J.D.(2006) *Competence and psychopathology in development*. In D. Cicchetti & D. Cohen (Eds.), *Developmental psychopathology* (2nd ed., Vol. 3, pp. 696–738). Hoboken, NJ: Wiley.
- Masten, A.S., Coatsworth, J.D. (1998). The development of competence in favorable And unfavorable environments. *American Psychologist*, 53, 205 – 220.
- Masten, A. S., Hubbard, J.J., Gest, S.D., Tellegen, A., Garmezy, N., Ramirez, M. (1999). Adaptation in the context of adversity: Pathways to resilience and maladaptation from childhood to late adolescence. *Development and Psychopathology*, 11, 1, 143 – 169.
- Masten, A.,Obradovic ,J (2006) Competence and resilience in development. *Annals of the New York Academy of Sciences*. 2006;1094:13–27
- Masten, S. A., O'Dougherty, W. M. (2010). Resilience over lifespan: Developmental perspectives on resistance, recovery and transformation. In Reich, J.W., Zautra, A.J., Hall, J. S. (Eds.), *Handbook of adult resilience*, Guilford, New York, 213 – 237.
- Masten, A. S., Powell, J. L. (2003). A resilience framework for research, policy, and practice. In Luthar, S. S. (Ed.), *Resilience and vulnerability: Adaptation in the context of childhood adversities*, Cambridge University Press, New York, 1 – 25.
- Masten, A.S., Tellegen, A. (2012). Resilience in developmental psychopathology: Contributions of the Project Competence Longitudinal Study. *Development and Psychopathology*, 24, 345 – 361.

- Maunders, D., Liddell, M., Liddell, M., Green, S. (1999). *Young people leaving care and protection*. National Youth Affairs Research Scheme, Hobart.
- Meier, E.G. (1965). Current Circumstances of Former Foster Children. *Child Welfare*, 44, 196 – 206.
- Melton, G.B. (1983). *Child Advocacy*. Plenum Press, New York.
- Milner, J., Bluth, E. (1999). *Theoretical debates and legislative framework in improving school attendance*. Routledge, London.
- Morrow, V. (2008). Ethical dilemmas in research with children and young people about their social environments. *Children's Geographies*, 6(1), 49–61.
- Moslehuddin, B. (2009). *Graduating from the child welfare system: A critical examination of needs and support services for young people leaving state care*. Incomplete Doctoral thesis, Department of Social Work, Monash University, Melbourne
- Merdinger, J., Hines, A.M., Lemon, K., Wyatt, P. (2005). Pathways to college for former foster youth: toward understanding factors that contribute to educational success. *Child Welfare*, 84, 6, 867 – 896.
- Metzger, J. (2008). Resiliency in Children and Youth in Kinship Care and Family Foster Care. *Child Welfare*, 8, 6, 115 – 140.
- Milanovic-Dobrota, B., Šestić, M. (2012). Značaj modela samoeфикаsnosti u vaspitno-obrazovnom radu sa adolescentima. Specijalna edukacija i rehabilitacija, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 11, 4, 637.
- Milanović, M., Žegarac, N. (2014). Rezultati analize podataka iz baze Ministarstva rada i socijalne politike. U: *U lavirintu socijalne zaštite: pouke istraživanja o deci na porodičnom i rezidencijalnom smeštaju*. (ur. Žegarac, N.) Fakultet političkih nauka i UNICEF, Beograd.
- Miller-Lewis, L.R., Searle, A.K., Sawyer, M.G., Baghurst, P.A., Hedley, D. (2013). Resource factors for mental health resilience in early childhood: an analysis with multiple methodologies. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, 7,1, 6.
- Milner, J., Bluth, E. (1999). *Theoretical debates and legislative framework in improving school attendance*. Routledge, London
- Mischel, W. (1973). Toward a cognitive social learning reconceptualization of personality. *Psychological Review*, 80, 252–283.
- Mistry, R. (2007). Congruence of mother and teacher educational expectations and low-income youth's academic competence. *Journal of Educational Psychology*, 99, 1, 140 – 153.

Mitrić Aćimović, D. i Dinić, B. (2012). Vrste karijernog fidebeka i osobine ličnosti kao prediktori samoeфикаsnosti u karijernom odlučivanju. *Primenjena psihologija*, 5, 183–199.

Montgomery, P., Donkoh, C., Underhill, K. (2006). Independent living programs for young people leaving the care system: The state of the evidence. *Children and Youth Services Review*, 28, 12, 1435 – 1448.

Morrow, V., Richard, M. (1996). *Transitions to adulthood: A family matter*. Joseph Rowntree Foundation, York.

<http://www.jrf.uk/knowledge/findings/socialpolicy/sp98.asp>, posećeno 3. 10. 2015.

Morrow, V. (2008). Ethical dilemmas in research with children and young people about their social environments. *Children's Geographies*, 6(1), 49–61.

Mortimer, J. T., Larson, R.W. (2002). *The Changing Adolescent Experience Societal Trends and the Transition to Adulthood*. Cambridge University press, New York.

Mroz, T. A., Savage, T. H. (2001). *The Long-Term Effects of Youth Unemployment*. Employment Policies Institute, Washington, DC.

Münder, J. (2011). SGB II. Lehr- und Praxiskommentar. *Verlag Nomos*, 4. Auflage, Baden-Baden.

Mullender, A. (ed), (1994). *We are family: sibling relationship in placement and beyond*. BAAF.

Munro, E.R., Stein, M., Ward, H. (2005). Comparing how different social, political and legal frameworks support or inhibit transitions from public care to independence in Europe, Israel, Canada and the United States. *International Journal of Child and Family Welfare*, 8, 191 – 202.

Munro, E. (2001). [Empowering looked after children](#). *Child and Family Social Work*, 6, 2, 129 – 137.

Munro, E. (2008). [Lessons from research on decision-making](#). In: Lindsey, Duncan and Shlonsky, Aron, (eds.) *Child Welfare Research: Advances for Practice and Policy*. Oxford University Press, New York, 194 – 200.

National Authority for the Protection of Children's Rights (ANPDC) (2006). *Child Welfare in Romania – The Story of a Reform Process*. National Authority for the Protection of Children's Rights, Bucharest. www.copii.ro/Files/NAPCR_brochure_200744184931.pdf, posećeno 11. 2. 2016.

National Authority for the Protection of Children's Rights (ANPDC)(2006) (n.d.) Statistics. www.copii.ro/content.aspx?id=55, posećeno 14. 7. 2015.

National Authority for Youth (ANT) (2005). *Planul National de Actiune pentru Tineret 2005– 2008*. National Authority for Youth, Buchrest. www.e-tineret.ro/desprenoi.php?id=4 , 11.2.2016.

National Scientific Council on the Developing Child (2004). *Young Children Develop in an Environment of Relationships*. Working Paper no. 1. <http://www.developingchild.net/reports.shtml>, posećeno 15. 5. 2015.

Nacional scientific council on the developing child (2014). *Excessive stress disrupts the arhitecture of the developing brain: working paper 3*. [http www.developingchild.harward.edu](http://www.developingchild.harward.edu), posećeno 24. 4. 2016.

Nacionalna strategija za socijalnu inkluziju mladih koji napuštaju sistem alternativnog staranja (HG 669/2006) În temeiul art. 108 din Constituția României, republicată, Guvernul României adoptă prezenta hotărâre. <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/72325>, posećeno 14.10.2016.

Nilsen , R. D. (2005). Searching for analytical concepts in the research process: Learning from children . *International Journal of Social Research Methodology*, 8, 2, 117 – 135.

O'Dougherty, Wright, M., Crawford, E., Del Castilo, D. (2013). Childhood emotional maltreatment and later psychological distress among college students: the mediating role of maladaptive schemes, *Child Abuse and Neglect*, 33, 59 – 68.

Office for National Statistics (2006). *Mid-year Population Estimates*. General Register, Office for National Statistics.

[Organización territorial. El Estado de las Autonomías](http://recursostic.educacion.es/secundaria/edad/3esohistoria/para_pdf/quincena12.pdf) (2012). Recursos Educativos. Instituto Nacional de Tecnologías Educativas y de Formación del Profesorado. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. http://recursostic.educacion.es/secundaria/edad/3esohistoria/para_pdf/quincena12.pdf, posećeno 19.10.2015.

Pajares, F. (1996). Self-efficacy beliefs in academic settings. *Review of Educational Research*, 66, 543 – 578.

Pajares, F., Schunk, D. (2001). Self-beliefs and school success: self-efficacy, slf-concept, and school achievement. Chapter in Riding, R., Rayner, S. (Eds.), *Perception*, Ablex Publishing, London, 239 – 266.

Panchon, C., Fernandez Del Valle, J., Vizcarro, C., Anton, V., Martin, C. (1999). *Adolescents from 16 to 18 in child residential care*. Ministerio de Trabajo e Asuntos Sociales, Madrid.

Pecora, P. J., Roller White, C., Jackson, L.J., Wiggins, T. (2009). Mental health of

current and former recipients of foster care: A review of recent studies in the USA. *Child and Family Social Work*, 14, 132 – 146.

Pecora, P.J., Williams, J., Kessler, R.C., Downs, A.C., O'Brien, K., Hiripi, E. et al. (2003). *Assessing the Effects of Foster Care: Early Results from the Casey National Alumni Study*. Casey Research Services.

Pecora, P.J., Williams, J., Kessler, R.J., Downs, A.C., O'Brien, K., Hiripi, E. et al. (2004). *Assessing the Effects of Foster Care: Early Results from the Casey National Alumni Study*. Casey Family Programs, Seattle, WA.

Pecora, P., Williams, J., Kessler, R., Hiripi, E., O'Brien, K., Emerson, J. Herrick, M., Torres, M. (2006). Assessing the educational achievements of adults who were formerly placed in family foster care. *Child and Family Social Work*, 11, 220 – 231.

Phillips, D., Crowell, N.A., Gunnar, M., Fox, N., Hane, A., Sussman, A., Bisgaier, J. (2012). [*Reactive temperament and sensitivity to context in child care*](#). Social Development, Georgetown University.

Philibert, R., Caspers, K., Langbehn, D., Troughton, E.P., Yucuis, R., Sandhu, H.K., Cadoret, R.J. (2002). [*The association of a HOPA polymorphism with major depression and phobia*](#). *Compr Psychiatry*, 43, 5, 404 – 410.

Pinkerton, J., McCrea, R. (1999). *Meeting the Challenge? Young People Leaving Care in Northern Ireland*. Ashgate, Aldershot.

Pinkerton, J. (2006). Global approach to young people leaving state care. *Child and Family Social Work*, 11, 3, 191 – 198.

Porodični zakon Zakon je objavljen u "Sl. glasniku RS", broj 18/2005 i 72/2011-dr. zakon NAPOMENA: Prečišćeni tekst zaključno sa izmenom propisanom Zakonom o parničnom postupku („Sl. glasnik RS“, br. 72/11)., koji je u primeni od 1. februara 2012. god.

Porodični zakon Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 18/05 čl. 113. st.3. Mere za otklanjanje nepravilnosti u vršenju poslova smeštaja dece i omladine u ustanove socijalne zaštite. Ministarstvo rada i socijalne politike, broj 560-03-619/2006-14 od 26. novembra 2006. godine, dostupno na: http://www.zavodsz.gov.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=206&Itemid=167&lang=1250, posećeno 18. 2. 2015.

Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima rada centra za socijalni rad, Službeni glasnik RS, br. 59/08, 37/10, 39/11 i 1/12, član 69. i Pravilnik o organizaciji, normativima, standardima i načinu rada centra za socijalni rad, Službeni list CG, br 58/13, član 43.

Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima rada centra za socijalni rad, Službeni glasnik RS, br. 59/08, 37/10, 39/11 i 1/12, član 71. i Pravilnik o organizaciji, normativima, standardima i načinu rada centra za socijalni rad, Službeni list CG, br 58/13, član 45.

Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima rda centra za socijalni rad. Pravilnik je objavljen u “Službenom glasniku RS”, br. 59/2008 i 37/2010 (pogledati i čl. 15). Videti: čl. 5. Pravilnika – 39/2011-30.

Pravilnik o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijane zaštite Pravilnik je objavljen u “Službenom glasniku RS”, br. 42/2013 od 14.5.2013. godine, a stupa na snagu 22.5.2013. <http://www.fmikg.org/images/pravilnici/Pravilnik-o-blizim-uslovima-i-standardima-za-pruzanje-usluga-socijalne-zastiti.pdf>, posećeno 14. 3. 2015.

Priestley, M., Rabiee, P., Harris, J. (2003). Young disabled people and the ‘new arrangements’ for leaving care in England and Wales. *Children and Youth Services Review*, 25, 863 – 890.

Pyet, K. (2011). *Preparation for independent living i matter, briefing paper 3*. SOS Childrens village International.

Rabiee, P., Priestley, M., Knowles, J. (2001). Whatever Next? Young Disabled People Leaving Care. First Key, Leeds.

Rajani, R. (2000). *Discussion paper for partners on promoting strategic adolescent participation*. Unicef, New York.

Raviv, T., Taussig, H.N., Culhane, S.E., Garrido, E.F. (2010). Cumulative risk exposure and mental health symptoms among maltreated youth placed in out of home care. *Child Abuse and Neglect*, 34, 742 – 751.

Rafali, T. (2014). *Longitudinal study predictors of self-efficacy for higher education*. Israel Science foundation, Bar Ilan University, Israel.

Redmond, G. (2010). Children's agency and the welfare state: Policy priorities and contradictions in Australia and the UK. *Childhood*, 17, 4, 470 – 484.

Reilly, T. (2003). Transition from care: status and outcomes of youth who age out of foster care. *Child Welfare*, 82, 727 – 746.

Reynolds, A. J., Ou, S. R. (2003). Paths of Effects of Early Childhood Intervention on Educational Attainment and Delinquency: A Confirmatory Analysis of the Chicago Child-Parent Centers Reynolds, A. J., Ou, S. R., James Topitzes, J. W. *Child Development*, 75, 5, 1299 – 1328.

- Richman, J., Rosenfeld, L., Hardy, C. (1993). The social support survey: an initial validation study of a clinical measure and practice model of social support. *Process Research on Social Work Practice*, 3, 288 – 311.
- Richman, J., Rosenfeld, L., Bowen, G. (1998). Social support for adolescents at risk of school failure. *Social Work*, 43, 4, -.
- Ridge (2002). *Childhood Poverty and Social Exclusion*. Policy Press, Bristol.
- Rimm, H., Jerusalem, M. (1999). Adaptation and validation of an Estonian version of the General Self-Efficacy Scale (ESES). *Anxiety, Stress, and Coping*, 12, 329 – 345.
- Roberts, G., Nanson, J. (2000). *Best practices. Fetal alcohol syndrome/fetal alcohol effects and the effects of other substance use during pregnancy*. Canada's Drug Strategy Division, Health Canada, Ottawa.
- Russell, H., O'Connell, P. J. (2001). Getting a Job in Europe: The Transition from Unemployment to Work among Young People in Nine European Countries. *Work, Employment and Society*, 15, 1, 1 – 24.
- Ryan, P. (1999). *The School-to-Work Transition: Issues for Further Investigation*. University of Cambridge, Cambridge.
- RZSZ 2013. Deca u sistemu socijalne zaštite (2013). Republički zavod za socijalnu zaštitu <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/deca2013.pdf>, posećeno 28. 10. 2015.
- RZSZ 2016. Deca u sistemu socijalne zaštite (2015). Republički zavod za socijalnu zaštitu <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/izvestaj2016/deca%20u%20sistemu%20socijalne%20zastite%202015.pdf>, posećeno 28. 10. 2015.
- Sameroff, A. J., Bartko, W. T., Baldwin, A., Baldwin, C., Seifer, R. (1998). Family and social influences on the development of child competence. In Lewis, M., Feiring, C. (Eds.), *Families, risk, and competence*, Erlbaum, Mahwah, 161 – 185.
- Sameroff, A. J., Seifer, R., Zax, M., Barocas, R. (1987). *Early indicators of Developmental risk: The Rochester Longitudinal Study*. *Schizophrenia Bulletin*, 13, 383 – 393.
- Samuels, G.M. Pryce, J.M. (2008). "What doesn't kill you makes you stronger": Survivalist self-reliance as resilience and risk among young adults aging out of foster care. *Children and Youth Services Review*, 30, 10, 1198 – 1210.
- Savage, J. (1999). *The Youth Labour Market and Disadvantage: Issues and Evidence*. New Zealand Treasury, Wellington.

- Schiff, M., Benbenishty, R. (2003). *Young adults alumni of group homes in Israel: A follow up study*. Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem.
- Schofield, G. (2002). The significance of a secure base: a psychosocial model of long-term care. *Child and Family Social Work*, 7, 259 – 272.
- Schunk, D. H. (1995). Self efficacy and education and instruction. In Maddux (ed.), *Self efficacy, adaptation and adjustment: Theory, research and application*. Plenum Press, New York, 281 – 303.
- Schwabe, M. (1996). Wer sind unsere Kunden? Wie definieren sich unsere Aufträge? Worin bestehen unsere Leistungen? Wie die Dienstleistungs-Metapher der Jugendhilfe zu neuen Einsichten verhelfen kann! *Widersprüche*, 16, 59, 11 – 29.
- Schwarzer, R. (Ed.) (1992). *Self-efficacy: Thought control of action*. Hemisphere, Washington, DC.
- Schwarzer, R., Bäßler, J., Kwiatek, P., Schröder, K., Zhang, J. X. (1997). The assessment of optimistic self-beliefs: Comparison of the German, Spanish, and Chinese versions of the General Self-Efficacy Scale. *Applied Psychology: An International Review*, 46, 1, 69 – 88.
- Schwarzer, R., Born, A. (1997). Optimistic self-beliefs: Assessment of general perceived self-efficacy in thirteen cultures. *World Psychology*, 3, 1-2, 177 – 190.
- Schwarzer, R., Born, A., Iwawaki, S., Lee, Y.-M., Saito, E., Yue, X. (1997). The assessment of optimistic self-beliefs: Comparison of the Chinese, Indonesian, Japanese and Korean versions of the General Self-Efficacy Scale. *Psychologia: An International Journal of Psychology in the Orient*, 40, 1, 1 – 13.
- Schwarzer, R., Fuchs, R. (1996). Self-efficacy and health behaviors. In Conner, M., Norman, P. (Eds.), *Predicting health behavior: Research and practice with social cognition models*. Open University Press, Buckingham, 163 – 196.
- Schwarzer, R., Jerusalem, M. (1995). Generalized Self-Efficacy scale. In J. Weinman, S. Wright, & M. Johnston, Measures in health psychology: A user's portfolio. Causal and control beliefs(pp. 35-37). Windsor, UK: NFER-NELSON.
- Schwarzer, R., Jerusalem, M., & Romek, V. (1996). Russian version of the General Self-Efficacy Scale. *Foreign Psychology (Moscow)*, 7, 71-77 [in Russian].

Schwarzer, R., Mueller, J., & Greenglass, E. (1999). Assessment of perceived general self-efficacy on the Internet: Data collection in cyberspace. *Anxiety, Stress, and Coping*, 12, 145-161.

Schwarzer, R., & Scholz, U. (2000). [Cross-Cultural Assessment of Coping Resources: The General Perceived Self-Efficacy Scale](#). Paper presented at the First Asian Congress of Health Psychology: Health Psychology and Culture, Tokyo, Japan.

Scottish Executive (2004). Supporting young people leaving care in Scotland: Regulations and guidance on services for young people ceasing to be looked after by local authorities. Edinburgh: Scottish Executive.

Serge, L., Eberle, M., Goldberg, M., Sullivan, S., Dudding, P. (2002). *Pilot Study: The Child Welfare System and Homelessness among Canadian Youth*. National Secretariat on Homelessness, Government of Canada, Ottawa. www.cecw-cepb.ca/ posećeno 8.11. 2015.

Seth-Purdie, R. (2003). Multiple Risk Exposure and Likelihood of Welfare Receipt, *Family Matters*, 57(Spring/Summer), 46 – 53.

Sheehy, A., Oldham, E., Zanghi, M., Ansell, D., Correia, P. and Copeland, R. (2000). *Promising Practices: Supporting Transition of Youth Served by the Foster Care System*. Edmund S. Muskie Institute of Public Affairs, Portland.

Sheehy, A., Oldham, E., Zanghi, M., Ansell, D., Correia, P., Copeland, R. (2001). *Promising Practices: Supporting Transition of Youth Served by the Foster Care System*. National Resource Center for Youth Services, Tulsa.

Shier, H., (2001). Pathways to Participation: Openings, Opportunities and Obligations. *Children and Society*, 15, 107 – 111.

Shortridge-Baggett, L. (2002). Selefficacy:measurment and intervention in nursing. *Scholarly Inquiry for Nursing Practice*, 15, 3, 183 – 188.

Siegler, R., Deloache, J., Eisenberg, N. (2003). *How children develop*. Worth, New York.

Simmel, C. (2012). Highlighting adolescents` involvement with the child welfare system:
A review of recent trends, policy developments, and related research. *Children and Youth Services Review*, 34, 1197 – 1207.

Simon, A., Owen, C. (2006). *Outcomes for children in care: what do we know?* U: In *Care and After: A Positive Perspective* (eds E. Chase, A. Simon & S. Jackson). Routledge, London.

- Simons, R., Whitbeck, L. (1991). Running away during adolescence as a precursor to adult homelessness. *Social Services Review*, 65, 224 – 247.
- Sinclair, R. (1998). Involving children in planning their own care. *Child and Family social Work*, 3, 137 – 142.
- Sinclair, I., Gibbs, I. (1998). *Children's homes – a study in diversity*. Wiley
- Scholz, U., Gutiérrez-Doña, B., Sud, S., Schwarzer, R. (2001-submitted). *Is perceived self-efficacy a universal construct?* Psychometric findings from 25 countries.
- Sinclair, I., Wilson, K., Gibbs, I. (2004). *Foster placements: Why they succeed and why they fail*. Jessica Kingsley Publishers. London.
- Sinclair, I., Baker, C., Wilson, K., Gibbs, I. (2005). *Foster Children: Where They Go and How They Get On*. Jessica Kingsley, London.
- Skrobić, L.J., (2014). Kontakti dece na hraniteljstvu sa roditeljima i srodniciima (master rad), Fakultet političkih nauka, Beograd.
- Skuse, T., Ward, H. (2003). *Outcomes for looked after children: Children's views of care and accommodation*. A draft interim report for the department of health. Centre for Child and Family Research, Loughborough University, Loughborough.
- Smit, M. (1995). Preparation for discharge from residential care: a report from the Netherlands. In: *Preparing Foster Youths for Adult Living* (eds. Mech, V.E., Rycraft, J. R.). Child Welfare League of America, Washington, DC.
- Snyder, C.J., Lopez, S. J. (2007). Positive psychology: The scientific and practical explorations of human strengths. London: Sage Gecas V. Self-Agency and the Life Course. In: Mortimer, J.T., Shanahan, M.J., editors. *Handbook of the Life Course*. Springer, New York, 369 – 90.
- Social Exclusion Unit (2003). *A better education for children in care*. Office of the Deputy Prime Minister, London.
- Sozialrecht (2005). *Zweites Buch Sozialgesetzbuch - Grundsicherung für Arbeitsuchende*. SGB II, Bundesrepublik Deutschland. <http://dictionnaire.sensagent.leparisien.fr/Zweites%20Buch%20Sozialgesetzbuch/de-de/>, posećeno 19. 10. 2015.
- Social Services Inspectorate (2000). *Social Services Inspectorate Practice Guidelines on: Leaving Care and Aftercare Support*. Health Information and Quality Authority, Cork. www.hiqa.ie/media/pdfs/sc_guidance_leaving_aftercare.pdf, posećen 13.6. 2016.
- Social Services Inspectorate (2004). Annual Report 2004. Social Services Inspectorate, Dublin. www.hiqa.ie/media/pdfs/news/ssi_ar_2004_en.pdf, posećen 13.6.2016.

Social Services Inspectorate (2005). *Annual Report 2005*. Social Services Inspectorate, Dublin.

www.hiqa.ie/media/pdfs/news/ssi_ar_2005_en.pdf, posećen 13.6.2016.

Social Services Inspectorate (2006). *Annual Report 2006*. Social Services Inspectorate, Dublin.

www.hiqa.ie/media/pdfs/news/ssi_ar_2006_en.pdf, posećen 13.6.2016.

Spanjaard, H.J.M., Van Der Veldt, M.C.A.E., Van Den Bogaart, H.M. (1999). Exit training for youngsters in residential care: treatment to prevent homelessness. *International Journal of Child and Family Welfare*, 4, 2, 130 – 148.

Stajkovic, A. D., Luthans, F. (1998). Self-efficacy and work-related performance: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 124, 240 – 261.

Stanovanje uz podršku za mlade koji se osamostaljuju i osobe sa invaliditetom, smernice (2013), Zavod za socijalnu zaštitu.

<http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/izdavastvo/Stanovanje%20uz%20podrsku%20prepress%20KONACNA%20VERZIJA.pdf>, posećeno 7.3.2016.

Statistics Canada (2006a). Annual demographic estimates. Canada provinces and territories 2005-2006. Catalogue No. 91-215 XWE.

Statistics Canada (2006b). Human Activity and the Environment. Annual Statistic 2006. Catalogue No.16-201 XWE.

Statistisches Bundesamt Deutschland (2008). Federal Statistics Office Germany, Statistisches Bundesamt (Federal Statistical Office), Wiesbaden.
https://www.destatis.de/DE/Publikationen/StatistischesJahrbuch/Jahrbuch2008.pdf?__blob=publicationFile, posećeno 19.10.2015.

Stein, M., Carey, K. (1986). *Leaving Care*. Blackwell, Oxford.

Stein, M., Wade, J. (2000). *Helping Care Leavers: Problems and Strategic Responses*. Department of Health, London.

Stewart, M., Reid, G., Mangham, C. (1997). Fostering childrens resilience, *National library of medicine*, 12, 1, 21 – 31.

Stein, M. (1994). Leaving care: education and career trajectories. *Oxford Review of Education*, 29, 349 – 360.

Stein, M., Wade, J. (2000). *Helping Care Leavers: Problems and Strategic Responses*. Department of Health, London.

- Stein M. (2002). Leaving care. In D. McNeish, D., Newman, T., Roberts, H. (Eds.), *What works for children*. Open University; UK.
- Stein, M. (2004). *What works for young people leaving care?* Barnardos Ilford.
- Stein, M. (2006). Young people aging out of care: The poverty of theory', *Children and Youth Services Review*, 28, 4, 422 – 34.
- Stein, M., Munro, E., (2007). *Young People's Transitions from Care to Adulthood*. Jessica Kingsley Publishers, London.
- [Stein, M. \(2005\). *Resilience and Young People Leaving Care: Overcoming the odds*. Joseph Rowntree Foundation, London.](#)
- Stein, M. (2009). Promoting resilience: messages from research, in D. Hart (ed.) *Managing Transitions from Secure Settings*, National Children's Bureau, London, 44 – 48.
- Stein, M., Verweijen-Slammescu, R. (eds.) (2012). *When Care Ends: Lessons from Peer Research. Insights from Young People on Leaving Care in Albania, The Czech Republic, Finland and Poland*. SOS Children's Villages International, Innsbruck, Austria.
- Steiner, Claude (1974): *Scripts people live*. Transactional analysis of life scripts. New York: Grove press
- Strategije razvoja socijalne zaštite (2005). Vlada Republike Srbije, 6p. 55/05 i 71/05. <http://www.minrzs.gov.rs/files/doc/porodica/strategije/Strategija%20razvoja%20socijalne%20zastite.pdf>, 20.11.2015.
- Stott, T. (2012). Placement instability and risky behaviors of youth aging-out of foster care. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 29, 61 – 83.
- Stroobants, V., Celis, R., Snick, A., Wildemeersch, D. (2001). *Actief burgerschap: een leerproces*. Sociale interventie, 4, -
- Stuart, M., Baines, C. (2004). *Safeguards for vulnerable children: Three studies on abusers, disabled children and children in prison*. Joseph Rowntree Foundation, York.
- The state of the world's children (2009). UN Children's Fund (2009b, tač.28) <http://www.unicef.org/sowc09/docs/SOWC09-FullReport-EN.pdf>, posećeno 26. 3. 2015.
- Thoburn, J. (1994). *Child Placement: Principles and Practice*, 2nd edn. Arena, Aldershot.

Thoburn, J. (2007). *Globalisation and Child Welfare: Some Lessons from a Cross-national Study of Out-of-home Care*. Social Work Monographs. University of East Anglia, Norwich.

Tiedemann, J. (2000). Parents' gender stereotypes and teachers' beliefs as predictors of children's concept of their mathematical ability in elementary school. *Journal of Educational Psychology*, 92, 1, 144 – 151.

Titles IV-E and IV-B of the Social Security Act. *Grants to States for Aid and Services to Needy Families with Children and for Child-Welfare Services*. Compilation of The Social Security Laws, USA. https://www.ssa.gov/OP_Home/ssact/title04/0400.htm, posećeno 20.11.2015.

[The World Programme of Action for Youth to the Year \(2000\) and Beyond \(2010\). United Nations. http://www.un.org/youthenvoy/wp-content/uploads/2014/10/wpay2010.pdf](http://www.un.org/youthenvoy/wp-content/uploads/2014/10/wpay2010.pdf), posećeno 12.12.2015.

Thoburn, J., Wilding, J., Watson, J. (2000). *Family Support in Cases of Emotional Maltreatment and Neglect*. The Stationery Office, London.

Thomas, N., O Kane, C. (1999). Children's participation in reviews and planning meetings when they are 'looked after' in middle childhood. *Child and family social work*, 4, 3, 221 – 230.

Truth In Lending Act (2015), USA <https://www.mygofcu.org/assets/files/2015-TRUTH-IN-LENDING-ACT---HE.pdf>, posećeno 15.3.2015.

Treseder, P., (1997). *Empowering Children and Young People, Training Manual*. Save the Children Fund, London.

Trocmé, N., Fallon, B., MacLaurin, B., Daciuk, J. et al. (2005). *Canadian Incidence Study of*

Reported Child Abuse and Neglect—2003: Major Findings. Minister of Public Works and Government Services, Ottawa.

Tweddle, A. (2005). *Youth Leaving Care: How Do They Fare? Briefing Paper. Prepared for the Modernizing Income Security for Working Age Adults (MISWAA) Project*. Laidlaw Foundation, Toronto.

UN Convention of the rights of the child <http://www.unicef.org.uk/UNICEFs-Work/Our-mission/UN-Convention/1999>, posećeno 9. 10. 2015.

[UN \(1989\). Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989 entry into force 2 September 1990, in](#)

accordance with article 49. <http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx>, posećeno 24.9.2015.

[UN \(2009\)](#), Resolution adopted by the General Assembly [on the report of the Third Committee (A/64/434)] 64/142. Guidelines for the Alternative Care of Children, general assembly. https://www.unicef.org/protection/alternative_care_Guidelines-English.pdf, posećeno 15.5.2015.

Unrau, Y.A., Font, S. A., Rawls, G. (2012). Readiness for college engagement among students who have aged-out of foster care. *Children and Youth Services Review*, 34, 76 – 83.

US General Accountability Office, (2004). <https://www.whistleblower.org/search/node/government%20accountability%20office%20gao?gclid=CJT4nOfR9tACFVKJsgodMA5M2A>, posećeno 2.4.2015.

US Department of Health and Human Services, Administration on Children, Youth and Families. (2006). *The AFCARS Report*.

Uttig, Sir, W., Baines, C., Stuart, M., Rowlands, J., Vialva, R. (1998). *People like us: The report of the review of the safeguards for children living away from home (3rd impression)*. London the statutory Office, London.

Utting, W. (1997). *People Like Us: The Report on the Review of Safeguards for Children Living Away from Home*. The Stationery Office, London.

Van Beers, H. (2002). *Children's Participation. Experiences in capacity building and training*. Save the Children Sweden, Stockholm.

Van der Bijl, J. J., Shortridge-Baggett, L. M. (2002). The theory and measurement of the self-efficacy construct. In Lentz, E. A., Shortridge-Baggett, L. M. (Eds.), *Self-efficacy in nursing: Research and measurement perspectives*, Springer, New York, 9 – 28.

Van der Iaan , J. W., Ekin, C., Clickner, C., Stauffer, T. C. (2010). Delamination strength of YBCO coated conductors under transverse tensile stress. *Superconductor Science and Technology*, 20, 8.

Van der Laan, A., Veenstra, R., Bogaerts, S., Verhulst, F.C., Ormel, J. (2010). Serious, minor, and non-delinquents in early adolescence: The impact of cumulative risk and promotive factors. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 38, 339 – 351.

Van der Linden, A.P., Ten Siethoff, F.G.A., Zeijlstra-Rijpstra, A.E.I.J. (1999). *Jeugd en Recht*. [Youth and Justice.] Bohn Stafleu van Loghum, Houten/Diegem.

Vandell, D. L., Wolfe, B. (1995). *Child Care Quality: Does It Matter and Does It Need to Be Improved?* Institute for Research on Poverty Special Report no. 78, Institute for

Research on Poverty Department of Educational Psychology University of Wisconsin–Madison.

Vardon, C. (2004). *The Legislative Assembly For The Australian Capital Territory - First Six-Month Status Report On The Implementation Of The Territory As Parent*. Review of the Safety of Children in Care in the ACT and of ACT, Child Protection Management Presented by authority of Katy Gallagher MLA Minister for Children, Youth and Family Support.

Varese, F., Smeets, F., Drukker, M., Lieveise, R., Lataster, T., Viechtbauer, W. (2012). Childhood adversities increase the risk of psychosis: a meta-analysis of patient-control, prospective- and cross-sectional cohort studies. *Schizophr. Bull*, 38, 661 – 671.

Wade, J. (1997). Developing leaving care services: tapping the potential of foster carers. *Adoption and Fostering*, 21, 40 – 49.

Wade, J., Biehal, N., Clayden, J., Stein, M. (1998). *Going Missing: Young People Absent from Care*. Wiley, Chichester.

Wade, J., Dixon, J. (2006). Making a home, finding a job: investigating early housing and employment outcomes for young people leaving care. *Child and Family Social Work*, 11, 199 – 208.

Walsh, W.A., Dawson, J., Mattingly, M.J. (2010). How are we measuring resilience Following childhood maltreatment: Is the research adequate and consistent? What is the impact on research, practice, and policy? *Trauma, Violence, and Abuse*, 11, 1, 27 – 41.

Wassell, D., S., Gilligan, R. (2010.) *Child development for child care and protection workers*. London: Jessica Kingsley Publishers

Ward, H. (2012). *Separating families: How the origins of current child welfare policy and practice can be traced to the nineteenth century child rescue movement*. Jessica Kingsley, London.

Weithorn, L.A. (1983). Involving children in decision making affecting their own welfare: guidelines for professionals. U: Melton, G.B., Koocher, G.P., Saks, M. (eds). *Childrens competence to consent*. Plenum press, New York, 235 – 260.

WestEd, California Department of Education (2000). *Healthy Kids Resilience Module Report*. Unpublished Manuscript.

WestEd, California Department of Education (2001). *Youth Development and Resilience Module: Secondary school level (grades 7, 9, 11, and alternative)*. Unpublished manuscript.

- Williams, F. (2004). What matters is what works: Why every child matters to New Labour. Commentary on the DfES Green Paper Every Child Matters. *Critical Social Policy*, 24, 3, 406 – 427.
- Williams, N. R., Lindsey, E. W., Kurtz, P. D., Jarvis, S. (2001). From trauma to resilience: lessons from former runaway and homeless youth. *Journal of Youth Studies*, 4, 233 – 253.
- Willow, C. (2002). *Participation in Practice Children and young people as partners in change*. The Children's Society, London.
- Wilkinson, H., Mulgan, G. (1995). *Freedom's children: work, relationships and politics for 18-34 olds in Britain today*. Demos paper, London.
- Wilkinson, J. (2000). *Children and Participation – Research, Monitoring and Evaluation with Children and Young People*. Save the Children UK.
- Wilson, L., Conroy, J. (1999). Satisfaction of children in out of home care. *Child Welfare*, 78, 53 – 69.
- Winefield, A. H., Tiggeman, M., Winefield, H. R. (1991). The Psychological Impact of Unemployment and Unsatisfactory Employment in Young Men and Women: Longitudinal and Cross-sectional Data. *British Journal of Psychology*, 82, 473 – 486.
- Wood, R., Bandura, A. (1989). Social cognitive theory of organizational management. *Academy of Management Review*, 14, 361 – 384.
- Woodward, L. J., Fergusson, D. M. (2000). Childhood Peer Relationships Problems and Later Risks of Educational Under-achievement and Unemployment. *Journal of Child Psychiatry*, 41, 2, 191 – 201.
- World Youth Report (2003). *Youth participation in decision making*, 10, 273 – 281.
- Wright, B. R. E., Caspi, A., Moffit, T. E., Silva, P. (1998). Factors Associated with Doubled-Up Housing - a Common Precursor to Homelessness. *Social Service Review*, 3, 92 – 111.
- Wyman, P. A., Sandler, I., Wolchik, S., Nelson, K. (2000). Resilience as cumulative competence promotion and stress protection: theory and intervention. In: Weissberg, R. P. (ed.) *The Promotion of Wellbeing in Children and Adolescents*. Child Welfare League of America, Washington, DC
- Yates, T. M., Grey, I. K. (2012). Adapting to aging-out: Profiles of risk and resilience among emancipated foster youth. *Development and Psychopathology*, 24, 475 – 492.

Youth Transition Funders Group (2005). *Beyond the Tunnel Problem: Addressing Cross-Cutting Issues that Impact Vulnerable Youth*. University of Chicago, Chapin Hall Center for Children.

Zakon o ratifikaciji konvencije ujedinjenih nacija o pravima Deteta ("Sl. list SFRJ - Međunarodni ugovori", br. 15/90 i "Sl. list SRJ - Međunarodni ugovori", br. 4/96 i 2/97).

Zakon o socijalnoj zaštiti RS, Sl. glasnik RS br. 24/2011.

Zamfir, C. (1996a). *Social Policy in Romania in Transition*. In E. Zamfir and C. Zamfir (eds)

Social Policy – Romania in the European Context. Editura Alternative, Bucharest.

Zhang, J. X., Schwarzer, R. (1995). Measuring optimistic self-beliefs: A Chinese adaptation of the General Self-Efficacy Scale. *Psychologia : An International Journal of Psychology in the Orient*, 38, 3, 174 – 181.

Zimmerman, B.J., Bandura, A., Martinez – Pons, M. (1992). Self-Motivation for Academic Attainment: The Role of Self-Efficacy Beliefs and Personal Goal Setting. *American Educational Research Journal*, 29, 3, 663 – 676.

Zinn, A., DeCoursey, J., Goerge, R., Courtney, M.E. (2006). *A Study of Placement Stability in Illinois*. Chapin Hall Center for Children at the University of Chicago, Chicago, IL.

Zinnecker, J., Behnken, I., Maschke, S., Stecher, L. (2002). *Null zoff & voll busy: die erste jugendgeneration des neuen jahrhunderts*. Opladen, Ein Selbstbild.

Zakon o socijalnoj zaštiti (2011), RS.

<http://www.minrzs.gov.rs/files/doc/porodica/Zakon%20o%20socijalnoj%20zastiti.pdf>, posećeno 1.5.2014.

Žegarac, N. (2014). Pravo deteta na kvalitetno staranje – Analiza sprovođenja smernica Ujedinjenih nacija za alternativno staranje o deci u zemljama zapadnog Balkana, Save the Children International, Sarajevo.

Žegarac, N i sar. (2014). U lavirintu socijalne zaštite: pouke istraživanja o deci na porodičnom i rezidencijalnom smeštaju. Fakultet političkih nauka i UNICEF, Beograd.

Žižak, A., Koller-Trbović, N., Jeđud Borić, I., Maurović, I., Miroslavljević, A., Ratkajec Gašević, G. (2012). Udomiteljstvo djece iz dječje perspective. *Kriminologija i socijalna integracija*, UNICEF, 20, 1, 1 – 132.

Žunić-Pavlović, V., Kovačević-Lepojević, M. (2009). Assessment of students' social functioning in school environment. *Journal of Education*, 3.

<http://www.pedagog.rs/s/english/magazine%20no%203-2009.html> posećeno 12. 7. 2015.

TABELE

Tabela 1. Obrazovanje dece i mladih na domskom smeštaju

Tabela 2. Raspon vremena provedenog na smeštaju

Tabela 3. Procena mladih o fizičkom i mentalnom zdravlju

Tabela 4. Percepcija dobijene podrške u odnosu na tip smeštaja

Tabela 5. Raspodela savladanih veština u odnosu na tip smeštaja

Tabela 6. Sa kim mladi žele da žive nakon osamostaljivanja

Tabela 7. Uznemirenost mladih povodom napuštanja smeštaja u odnosu na tip smeštaja

Tabela 8. Percepcija budućnosti mladih u odnosu na tip smeštaja

Tabela 9. Godina kada je sačinjen plan emancipacije za mlade na alternativnom staranju

Tabela 10. Broj revizija planova emancipacije za mlade iz uzorka

Tabela 11. Rokovi za sačinjavanje planova emancipacije za mlade iz uzorka

Tabela 12. Aktivnosti koje su predviđene planom emancipacije

Tabela 13. Učesnici u realizaciji plana emancipacije

Tabela 14. Šta za tebe znači porodica

Tabela 15. Koja vrsta pomoći ti je potrebna da ostvariš ciljeve

Tabela 16. Osoba koja obaveštava mlade o napuštanju smeštaja

Tabela 17. Očekivanja od osamostaljivanja u odnosu na smeštaj

Tabela 18. Procena mladih koje mogućnosti pruža samostalan život

Tabela 19. Samoeфикаsnost mladih u odnosu na tip smeštaja

Tabela 20. Samoeфикаsnost u odnosu na staranje o sebi

Tabela 21. Samoeфикаsnost u odnosu na percipiranu podršku

Tabela 22. Povezanost veština sa procenom samoeфикаsnosti

Tabla 23. Povezanost samoeфикаsnosti i percepcije spremnosti

Tabela 24. Povezanost samoeфикаsnosti i percepcije budućnosti

Tabela 25. Povezanost rezilijentnosti i tipa smеštaja

Tabela 26. Povezanost rezilijentnosti i staranja o sebi

Tabela 27. Povezanost rezilijentnosti i percepcije dobrostanja mladih koji napuštaju alternativno staranje

Tabela 28. Procena rezilijentnosti i percipirane podrške

Tabela 29. Procena rezilijentnosti mladih u odnosu na percepciju o posedovanju veština

Tabela 30. Procena rezilijentnosti i doživljaja spremnosti za osamostalјivanje sa alternativnog staranja

Tabela 31. Povezanost rezilijentnosti mladih i percepcija budućnosti

GRAFIKONI

- Grafikon 1. Broj dece na smeštaju u periodu od 2010 – 2014. godine
- Grafikon 2. Razlog za napuštanja smeštaja u 2015. godini (ZSZ, 2016)
- Grafikon 3. Prikaz mehanizma samoeфикаsnosti (Schwarzer, 1992)
- Grafikon 4. Tip smeštaja u odnosu na pol ispitanika
- Grafikon 5. Radno obrazovni status mladih iz uzorka
- Grafikon 6. Program pripreme mladih obuhvaćenih uzorkom za osamostalјivanje
- Grafikon 7. Školski uspeh mladih koji se spremaju da napuste alternativno staranje
- Grafikon 8. Školski uspeh mladih u odnosu na tip smeštaja
- Grafikon 9. Sumarna varijabla ishoda školovanja
- Grafikon 10. Aspiracije mladih nakon osamostalјivanja
- Grafikon 11. Sumarna varijabla aspiracija
- Grafikon 12. Zbirna varijabla aspiracije mladih u odnosu na smeštaj
- Grafikon 13. Fizičko i mentalno zdravlje mladih na alternativnom staranju u odnosu na tip smeštaja
- Grafikon 14. Raspodela odgovora zbirne varijable staranja o sebi
- Grafikon 15. Percepcija podrške u odnosu na izvor porodične podrške
- Grafikon 16. Oblasti u kojima mladi opažaju da im je potrebna podrška
- Grafikon 17. Oblasti u kojima mladi dobijaju značajnu podršku
- Grafikon 18. Raspodela zbirne varijable podrške
- Grafikon 19. Percepcija mladih o savladanim veštinama
- Grafikon 20. Raspodela zbirne varijable veština
- Grafikon 21. Procena mladih kada će napustiti smeštaj

Grafikon 22. Osećanja mladih u vezi sa napuštanjem smeštaja

Grafikon 23. Osećanja mladih prema napuštanju alternativnog staranja u odnosu na tip smeštaja

Grafikon 24. Osećanja mladih povodom napuštanja smeštaja u odnosu na tip smeštaja

Grafikon 25. Raspodela zbirne varijable spremnosti mladih za napuštanje alternativnog staranja

Grafikon 26. Percepcija budućnosti mladih na alternativnom staranju

Grafikon 27. Raspodela zbirne varijable percepcija budućnosti za osamostaljivanje

Grafikon 28. Plan osamostaljivanja u odnosu na tip smeštaja

Grafikon 29. Da li je mlada osoba upoznata sa postojanjem plana emancipacije

Grafikon 30. Šta je predviđeno planom osamostaljivanja

Grafikon 31. Ko su učesnici u realizaciji plana?

Grafikon 32. Procena mladih o problemima nakon osamostaljivanja

Grafikon 33. Nivo samoefikasnosti u odnosu na tip smeštaja

Grafikon 34. Raspodela ispitanika po nivou rezilijentnosti

Grafikon 35. Raspodela ispitanika po nivou rezilijentnosti u odnosu na tip smeštaja

Prilog 1

Upitnik

Ispred tebe se nalazi upitnik kojim želimo da saznamo kakva su tvoja iskustva sa pripremom za napuštanje staranja. Ovaj upitnik je deo doktorata u kome se istražuju faktori koji pomažu mladima da napuste smeštaj. Želimo da predložimo nove programe i rešanja za mlade ljude koji kao i ti napuštaju smeštaj kako bi im se olakšao put ka samostalnosti.

U Nastavku ima 48 pitanja. U nekim je potrebno da se zaokruži jedan, a u nekim više odgovora. U svakom pitanju biće objašnjeno šta treba da se uradi. Važno nam je da čujemo tvoje mišljenje, pa bi nam značilo kada bi opisao ili dopisao tvoje gledište.

Popunjavanje upitnika je anonimno i dobijeni podaci su potpuno poverljivi

Hvala na učešću i doprinosu u istraživanju!

Potpis _____

Kod _____

1. Inicijali	
2. Datum rođenja	
3. Pol (zaokruži)	M Ž
4. Tip trenutnog smeštaja (zaokruži)	a) hraniteljski smeštaj b) srodnički porodični smeštaj c) domski smeštaj
5. Koliko dugo si na trenutnom smeštaju? (upiši broj godina)	_____

6. Priseti se i upiši na koliko smeštaja si do sada bio? (zaokruži)	a)ovo mi je prvi smeštaj b)_____					
7. Da li se trenutno školuješ?	Da Ne					
8. Da li si trenutno zaposlen/a?	Da Ne					
9. Koje je tvoje zanimanje/ za koje zanimanje se školuješ?	_____					
10. Ako si zaposlen/a da li radiš sa punim radnim vremenom?	Da Ne Nisam zaposlen/a					
11. Da li si trenutno uključen/a u neki programu obuke za osamostaljivanje?	Da Ne					
12. Ako jesi, gde, kako se zove?	_____					
13. Ako pohađaš program, koliko si zadovoljan? (zaokruži jednu opciju)	1. veoma nezadovoljan; 2. nezadovoljan; 3. ne mogu da se odlučim; 4. zadovoljan; 5. veoma zadovoljan, 6. ne pohađam program za osamostaljivanje					
<u>KONTAKT SA PORODICOM</u>						
14. Koju vrstu kontakta imaš sa ovim članovima porodice, (stavi X u SVE odgovarajuće kolone u tabeli)						
kontakt	Živim sa njim/njom	Posećuje me	Posećujem je/ga	telefonski	Pisma/ internet	Drugo (upiši kakol)
majka						
Otac						
Brat/braća						
Sestra/sestre						

Drugi _____ —						
<u>ŠKOLA</u>						
15. U koju školu ideš?			a) osnovna b) srednja stručna III godine c) srednja stručna IV godine d) gimnazija e) specijalna škola			
16. Da li si ti odabrao tu školu? Ako škola u koju ideš nije tvoj izbor upiši zašto nije? Šta je to što si želeo da upišeš?			Da Ne _____ _____ _____ _____			
17. Kakav si učenik bio na kraju prošle školske godine:			a)odličan b)vrlo dobar c)dobar d)dovoljan e)nedovoljan			
18. Da li si zadovoljan svojim uspehom?			Da Ne			
19. Da li planiraš da nastaviš školovanje?			Da Ne			
<u>PITANJA VEZANA ZA PRIPREMU I PLANIRANJE OSAMOSTALJIVANJA</u>						
20. Koliko ti navedeni ljudi pružaju podrške u životu? Napomena: Stavi X u kolonu koja se odnosii na tebe. Ako nekoga nismo naveli dodaj u poslednjoj koloni gde piše drugi						
Osoba	Od značajne pomoći	Od neke pomoći	Uopšte nije od pomoći	Nemam		

Drug/ drugarica				
Majka ili otac				
Braća I sestre				
Šira porodica I rođjaci				
Hranitelji				
Osooblje iz doma				
Voditelj slučaja				
Savetnik za hraniteljstvo				
Nastavnici				
Drugi Ko? _____				
21. Koliko su ti od pomoći navedeni ljudi u tvojoj pripremi za osamostaljivanje? Napomena: Stavi X u kolonu koja se odnosi na tebe. Ukoliko se odnosi na tebe npr. nisi u hraniteljskoj porodici stavi X u kolonu “<u>nemam takvu osobu</u>”.				
Osoba	Od puno pomoći	Pomaže mi ponekad	Nije mi od pomoći	Nemam takvu osobu
Hranitelj				
Vaspitač u domu				

Voditelj slučaja				
Savetnik za hraniteljstvo				
Nastavnik				
Porodica/rođaci				
Drugi Ko? _____				
22. Kako si savladao navedene veštine?				
Napomena: Stavi X u kolonu koja se odnosii na tebe.				
VEŠTINA	Uopšte ne	Uglavno m ne	Uglavno m da	U potpunosti da
Umem da kuvam				
Mogu da nabavim šta mi je potrebno za domaćinstvo				
Umem da raspolazem novcem				
Vodim računa o svom zdravlju				
Vodim računa o ličnoj higijeni				
Hranim se zdravo				
Bavim se sportom				
Koristim zaštitu pri seksualnom odnosu				
Imam hobi				
Ne pijem alkohol				
Ne pušim				
Ne drogiram se				
Imam prijatelje				
Lako sklapam nova prijateljstva				
Lako sklapam partnerske odnose (zabavljanje, udvaranje,				

Ne sukobljavam se sa autoritetima							
Znam gde i kako da tražim pomoć ili informacije kada mi je potrebno							
Imam odraslu osobu od poverenja kojoj mogu da se obratim kada mi je potrebno							
Mogu da računam članove svoje porodice							
Mogu da računam na hranitelje/vaspitače							
Mogu da računam na svoje drugove i drugarice							
Drugo što se odnosi na tebe (upiši)							
23. Upiši kako dolaziš do sledećih informacija? Napomena: Stavi x u odgovarajuće polje, ako se snalaziš na drugi način, u kolonu drugi upiši kako.							
Informacija o	Pitam hranitelje/roditelje	Pitam voditelja slučaja ili savetnika za hraniteljstvo	Pitam druga/drugariću	Pitam nastavnika	Tražim na internetu	Drugi _____	Ne znam
Ličnim dokumentima							
Zapošljavanju							
Obrazovanju i usavršavanju							
Vođenju							

domaćinstva							
Zdravlju							
Finansijama							
Smeštaju							
Emocionalni m problemima							
Pitanjima vezanim za odrastanje							
Uspostavljanj u i održavanju odnosa sa drugima							
Uspostavljanj u i održavanju partnerskih odnosa							
Drugo šta ti je važno _____ —							
24. Koji su najznačajniji problemi mladih koji napuštaju smeštaj, po tvom mišljenju? (možeš da zaokružiš više odgovora)				1. finansijski 2. stanovanje 3. zdravstveni sam/a 4. školovanje 5. traženje posla 6. što sve moraš			

	7. drugo_____
25. U kojim sve oblastima ti je potrebna pomoć (možeš da zaokružiš više odgovora)	1. finansije 2. stanovanje 3. zdravlje 4. školovanje 5. traženje posla 6. savetovanje i podrška 7. drugo_____
26. Da li imaš informaciju do kada imaš pravo da ostaneš na smeštaju?	Da Ne
27. Ko te je obavestio o tome (zaokruži zanimanje osobe)	1. roditelj (biološki) 2. vaspitač 3. socijalni radnik 4. savetnik za hraniteljstvo 5. hranitelj 6. drug/arica 7. drugi_____
28. Kada planiraš da izađeš sa smeštaja? (zaokruži jednu opciju)	1. naredne godine 2. ostaću dok god mogu 3. čim budem mogao/mogla 4. ne znam 5. traženje posla 6. drugo_____
29. Kada misliš da bi ti i tvoji vršnjaci koji napuštaju zaštitu trebalo da budu obavješteni o tome? (zaokruži jednu opciju)	1. čim uđu na smeštaj u sistem socijalne zaštite 2. čim budu dovoljno odrasli, sa _____ godina starosti

	3. godinu dana pre izlaska sa smeštaja 4. mesec dana pre izlaska 5. drugo_____
30. Kako se osećaš kada razmišljaš o izlasku sa smeštaja? (zaokruži sve tačne odgovore)	1. srećno 5. uzbuđeno 2. tužno 6. ravnodušno 3. uznemireno 7. drugo_____ 4. uplašeno
31. Koju značajna pomoć si do sada dobio u toku pripreme za izlazak sa smeštaja? (zaokruži sve što je tačno)	1. pomoć u nalaženju posla 2. pomoć u završavanju škole 3. materijalnu pomoć 4. pomoć u savetima 5. pomoć za nalaženje stana 6. pomoć u uspostavljanju kontakta sa porodicom 7. drugo_____
32. Da li znaš gde ćeš živeti kada izađeš sa smeštaja?	Da Ne
33. Ukoliko znaš, napiši gde ili sa kim ćeš živeti _____	
34. Sa kim bi želeo da živiš? (zaokruži opciju koja ti najviše odgovara)	1. sam/a 2. sa roditeljima i porodicom 3. sa braćom ili sestrama (bez roditelja) 4. sa devojkom/ dečkom 5. da osnujem svoju porodicu 6. sa cimerima, drugovima

	7. drugo _____
<u>ZDRAVLJE I EMOCIONALNA DOBROBIT</u>	
35. Osećaš se dobro: (zaokruži jedan odgovor)	1. često 2. uglavnom 3. ponekad 4. nikad
36. Tvoje zdravstveno stanje je: (zaokruži jedan odgovor)	1. veoma dobro 2. dobro 3. ne baš dobro 4. loše
37. Tvoje mentalno zdravlje je: (zaokruži jedan odgovor)	1. veoma dobro 2. dobro 3. ne baš dobro 4. loše, objasni_____
38. Da li se osećaš dovoljno sigurno u životu? (zaokruži jedan odgovor)	1. uopšte ne 2. uglavnom ne 3. uglavnom da 4. u potpunosti da
39. Šta te sve uznemirava u vezi izlaska sa smeštaja? (Zaokruži sve tačne odgovore)	1. ne znam šta će biti samnom kad izađem sa smeštaja (prvo) 2. nemam plan gde ću živeti 3. nemam dovoljno podrške 4. da li ću uspeti da brinem o sebi 5. da li ću uspeti da brinem o drugima o kojima treba da brinem 6. ništa me ne uznemirava 7. drugo_____
40. Šta misliš da će biti najveća razlika u tvom životu kad izađeš iz smeštaja?	

41. Koje nove mogućnosti ćeš imati kada izađeš sa smeštaja?	
<u>PITANJA O TVOM SLOBODNOM VREMENU</u>	
42. Da li se baviš nekim fizičkim aktivnostima?(zaokruži, jedan odgovor)	1. da 3. retko 2. ponekad 4. Uopšte
43. Šta radiš u slobodno vreme? (zaokruži sve što se odnosi na tebe)	1. idem na kurseve 2. treniram 3. provodim vreme sa drugarima 4. volontiram 5. imam hobi (koji)_____ 6. idem na fejsbuk i/ili druge društvene mreže 7. igram igrice 8. uglavnom gluvarim 9. drugo_____
<u>PITANJA VEZANA ZA TVOJE ŽELJE</u>	
44. Da li bi želeo / la da imaš svoju porodicu u budućnosti?	Da Ne
45. Šta za tebe znači imati svoju porodicu?	

46. Koje su tvoje želje za budućnost?(Zaokruži sve što je tačno)	1. Da završim školu 2. Da se zaposlim 3. Da uspem u životu 4. Da imam dobar život 5. Da me niko ne povređuje 6. Da se vratim kod roditelja 7. Da pomognem svojoj porodici (roditeljima, braći, sestrama, babi, deda, itd) 8. Da zasnujem porodicu i dobijem svoju decu 9. Da sklopim brak 10. Drugo_____
47. Kakva vrsta pomoći ili podrške ti je potrebna da ostvariš svoje želje?	
48. Na šta si sve ponosan kod sebe?	
49. Šta očekuješ u narednih 5 godina? na skali od 1 do 5 (1 najmanja šansa, 5-najveća šansa) kakve misliš da su šanse da u budućnosti ostvariš/da se dogodi sledeće	
da budem uspešan u poslu	1 2 3 4 5
da imam dobar brak i porodicu	1 2 3 4 5
da imam ozbiljne zdravstvene teškoće	1 2 3 4 5

zbog loših navika (pušenja, alkohola, droga,...)	
da imam mnogo para	1 2 3 4 5
da ostvarim doprinos društvu	1 2 3 4 5
da budem žrtva nasilja	1 2 3 4 5
da koristim socijalnu pomoć	1 2 3 4 5
da budem uhapšen	1 2 3 4 5
da imam dobre odnose sa ljudima	1 2 3 4 5
da budem vođa u svojoj zajednici	1 2 3 4 5
50. Šta bi ti pitao mladu osobu koji se osamostalai napustila sistem socijalne zaštite?	

Hvala na pažnji!

Prilog 2

Protokol za prikupljanje podataka centar za porodični smeštaj i Zvečanska

Pred Vama se nalazi lista pitanja vezana za mlade koji se pripremaju da napuste alternativno staranje. Ovaj upitnik je deo doktorata „Uticaj ličnih i sredinskih faktora na mlade u procesu pripreme za napuštanje alternativnog staranja“. Nastojimo da steknemo bliža saznanja o kombinaciji faktora koji doprinose najefikasnijoj pripremi mladih za samostalan život. Molim Vas da u odnosu na dokumentaciju o mladima popunite upitnik.

Hvala na saradnji

Podaci o mladoj osobi:

<i>Pitanje</i>	<i>Podaci</i>	
Ime i prezime/šifra	Šifra:	
Pol	M Ž	
Datum i mesto rođenja	Godina: _____ Opština:	
Koje godine je osoba ušla u sistem socijalne zaštite?	Godina: _____	☐ Nema podataka
Koje godine je osoba ušla na aktuelni	Godina: _____	☐ Nema podataka

smeštaj ?			
Razlog smeštanja			☐ Nema podatak a
Koliko dugo je na trenutnom (poslednjem) smeštaju?	Godina: Od _____ do: _____		☐ Nema podatak a
Koliko je bilo promena smeštaja?	Broj: _____ Nema drugih smeštaja		☐ Nema podatak a
Koji su to bili smeštaji i koliko dugo su trajali?	Vrsta smeštaja (navesti):	Trajanje (od – do):	☐ Nema podatak a
	1.		
	2.		
	3.		
	4.		
Postojanje smetnje i teškoće u razvoju:	☐ Da,koje: _____ _____ _____ _____	☐ Ne	☐ Nema podata ka
Postojanje psihijatrijsk	☐ Da,koje: _____	☐ Ne	☐ Nema podata

e dijagnoze:	_____ _____ ~~~~~~ _____ —		ka
Podaci o zloupotrebi PAS	☐ Da, opis	☐ Ne	☐ Nema podataka
Podaci o problemima sa zakonom:	☐ Da, kakva: • Prekršajna • Krivično	☐ Ne	☐ Nema podataka
Podaci o školovanju	☐ OŠ ☐ Srednja škola ☐ Visoka škola ☐ Fakultet	Promena škole ☐ Da ☐ ne Ukoliko je bilo promena razlog _____ —	☐ Nema podataka

Podaci o roditeljima:

Pitanje	Podaci		
Poznata samo majka	☐ Da	☐ Ne	☐ Nema podataka
Poznat samo otac	☐ Da	☐ Ne	☐ Nema podataka
Postojanje problema kod roditelja:	Hronični somatski zdravstveni problemi		☐ Nema podataka

	Otac		Majka		○ Nema podataka
	Da	Ne	Da	Ne	
	Problemi mentalnog zdravlja/psihijatrijska dijagnoza				○ Nema podataka
	Otac		Majka		○ Nema podataka
	Da	Ne	Da	Ne	
	○ Zloupotreba PASa				○ Nema podataka
	Otac		Majka		○ Nema podataka
	Da	Ne	Da	Ne	
	○ Zatvor				○ Nema podataka
	Otac		Majka		○ Nema podataka
	Da	Ne	Da	Ne	

Podaci o siblizima:

Pitanje	Podaci		
Da li ima sibringe?	○ Da	○ Ne	○ Nema podataka
	Koliko: _____ Braća: _____ Sestre: _____		• Nema podataka
Da li su smešteni zajedno sa sibrinzima?	○ Da	○ Ne	○ Nema podataka
Ukoliko nisu, upisati razlog:			○ Nema podataka

Plan osamostaljivanja:

Pitanje	Podaci		
Da li postoji plan za osamostaljivanje?	☐ Da	☐ Ne	☐ Nema podataka
Kada je sačinjen? Gde? Da li je bilo revizija i koliko?	Datum: _____		☐ Nema podatka
Što je sve predviđeno planom:	Upisati:		☐ Nema podataka
Ko su učesnici/ce (stručna lica/ institucije) u realizaciji plana?	Upisati:		☐ Nema podataka
Vremenski rokovi za izvršenje plana:	Upisati:		☐ Nema podataka
Da li postoji izvještaj o realizaciji plana?	☐ Da	☐ Ne	☐ Nema podataka
Ukoliko da, što je sve ostvareno?			☐ Nema podataka
Ko je sve učestovovao od navedenih u realizaciji plana?			☐ Nema podataka
Ko nije? Navesti razlog, obrazloženje:			☐ Nema podataka

Ima li podataka o participaciji i načinu participacije mladih u tom planu?	Opisati:		○ Nema podataka
Da li je mlada osoba upoznata sa postojanjem plana?	Da	Ne	○ Nema podataka
Da li je mlada osoba učestvovala u izradi plana?	Da	Ne	○ Nema podataka
Da li je mlada osoba predlagala ciljeve i aktivnosti u planu	Da	Ne	○ Nema podataka
Komentari istraživačice:			

Prilog 3

Skala otpornosti od 14 stavki™ (RS-14)

Molimo Vas da pročitate sledeće tvrdnje. Sa desne strane svake od njih naći ćete sedam brojeva, počev od 1 (u potpunosti se ne slažem) sa leve strane, do 7 (u potpunosti se slažem) sa desne. Kliknite na krug ispod broja koji najbolje pokazuje Vaša osećanja u vezi sa tvrdnjom. Na primer, ako se u potpunosti ne slažete sa tvrdnjom, kliknite ispod 1. Ako ste neodlučni, kliknite 4, a ako se u potpunosti slažete, kliknite 7. Morate odgovoriti na svako pitanje kako biste podneli test i dobili rezultate.

	1	2	3	4	5	6	7
1. Obično se snađem na jedan ili drugi način.	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
2. Ponosan sam što sam postigao neke stvari u životu.	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
3. Obično lako savladam probleme.	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
4. Zadovoljan sam sobom.	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
5. Osećam da mogu da se nosim sa mnogo stvari istovremeno.	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

6. Odlučan sam. 1 2 3 4 5 6 7
☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
7. Mogu da prebrodim teške situacije, jer sam se već suočavao sa teškoćama. 1 2 3 4 5 6 7
☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
8. Disciplinovan sam. 1 2 3 4 5 6 7
☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
9. Zanimaju me razne stvari. 1 2 3 4 5 6 7
☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
10. Obično mogu da nađem nešto što će me zasmijati. 1 2 3 4 5 6 7
☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
11. Vera u sebe mi pomaže da prebrodim teške situacije. 1 2 3 4 5 6 7
☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
12. U teškim situacijama, ja sam neko na koga ljudi mogu da se oslone. 1 2 3 4 5 6 7
☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
13. Moj život ima smisao. 1 2 3 4 5 6 7
☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
14. Kad se nađem u teškoj situaciji, obično nađem način kako da izađem iz nje. 1 2 3 4 5 6 7
☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐

© 1987 Gail M. Wagnild & Heather M. Young. Used by permission. All rights reserved. "The Resilience Scale" is an international trademark of Gail M. Wagnild & Heather M. Young.

Prilog 4

SGSE - 2001

Pred Vama se nalazi **10** rečenica koje se odnose na uverenost u to da se može izaći na kraj sa različitim problemima. Ljudi se međusobno razlikuju po stepenu takve uverenosti. Molimo Vas da svaku rečenicu pažljivo pročitate i razmislite u kojoj meri su one tačne za Vas. Odgovarajte onako kako se osećate ovih dana.

Za svaku rečenicu imate četiri mogućnosti:

0 - To uopšte nije tačno za mene

1 - To je malo tačno za mene

2 - To je umereno tačno za mene

3 - To je u potpunosti tačno za mene

Odgovor ćete dati tako što ćete pored svake tvrdnje zaokružiti onaj broj koji najtačnije odražava vaše trenutno uverenje:

1. Ja uvek mogu da prebrodim teške probleme samo ako se dovoljno potrudim	0	1	2	3
2. I ako mi se neko suprotstavi, ja mogu da pronađem sredstva i načine da dobijem ono što želim	0	1	2	3
3. Lako mi je da dostignem svoje ciljeve i ostvarim svoje namere	0	1	2	3
4. Siguran sam da mogu uspešno da izađem na kraj sa neočekivanim događajima	0	1	2	3
5. Zahvaljujući mojoj snalažljivosti, ja znam kako da savladam nepredviđene situacije	0	1	2	3
6. Ja mogu rešiti većinu problema ako uložim dovoljno napora	0	1	2	3
7. Mogu ostati pribran kada se susretnem sa poteškoćama, jer znam da mogu da se oslonim na svoje sposobnosti	0	1	2	3
8. Kad se suočim sa problemom, ja obično nađem nekoliko rešenja	0	1	2	3

9. I kada sam u nevolji, ja mogu da razmišljam o rešenju	0	1	2	3
10. Ja obično mogu da izađem na kraj sa svim što mi se nađe na putu	0	1	2	3

Prilog 5

FOKUS GRUPA MALDI U PROCESU PRIPREME ZA NAPUŠTANJE ALTERNATIVNOG STARANJA

Ime: _____ Prezime: _____

UVOD I PREDSTAVLJANJE

Ja sam _____. Radim na Fakultetu političkih nauka, asistent sam i istraživač.

Okupili smo se da bismo da razumemeli načine na koje mladi ljudi vide proces osamostaljivanja, kako njihova iskustva utiču na njihove spremnost za samostalan život i kako vide svoju budućnost.

Biti samostalan znači imati veštine, sposobnosti i podršku značajnih osoba i sistema koji vam pomažu da se lakše i uspešnije snalazite kada živite nezavisno. Važno nam je da nam pomognete da se bolje upoznamo sa vašim iskustvima gledištima o pripremi za samostalan život.

Vodićemo grupni razgovor- koji će da traje oko 1.5h. Ukoliko bude naporno ili nejasno možemo napraviti pauzu ili pojasniti pojedine delove.

To što danas kažete će biti potpuno poverljivo.

Uvid u ono što pričamo nema niko, tj. sve što kažete je anonimno, u istraživanju se nigde se neće videti da ste vi to rekli tako da možete slobodno da kažete sve što mislite. Ukoliko vam nije ugodno da razgovarate o nekoj temi, recite mi to. Značilo bi mi da mi što bolje objasnite ono što mislite, kako se osećate i kako vidite stvari.. Ukoliko vas ne budem razumela, ja cu pitati da mi nešto dodatno objasnite.. Kako ne bismo ispustili neki deo razgovora, želeli bismo da snimimo fokus grupu, snimak ćemo koristiti samo u svrhe istraživanja, nigde se neće pojaviti vaša imena niti bilo šta po čemu drugi ljudi mogu da prepoznaju da ste vi lično nešto rekli ili uradili. Da li ste saglasni sa tim?

Da bismo uspešno radili u grupi trebalo bi da se dogovorimo oko određenih pravila. Molim vas da svi zapišemo imena kako želite da vas oslovljavam na papirićima i da ih

zalepimo za majce. Ako imate telefone, molim vas da ih ugasite da nam ne bi remetili razgovor. Dok jedan govori drugi samo pazljivo slusaju, jer nam je to važno da se svi cujemo i nešto ne propustimo. Svi imaju pravo da učestvuju, i kažu šta misle, kao i da imate pravo da se ne slažete sa drugima, ali moramo da poštujemo tuđe mišljenje.

Ima li možda neko pitanje u vezi sa ovim što sam rekla pre nego što počnemo?

Ovaj intervju sastojaće se iz nekoliko tema, razgovaraćemo o vašoj spremnosti, dostupnoj podršci, brigama i strepnjama o napuštanju zaštite, kako vi vidite prepreke za samostalan život, kako vam je pomogao socijalni radnik, voditelj slučajea ili savetnik za hraniteljstvo u pripremi za samostalnost i koji su vaši predlozi rešenja. Važno nam je i da vidimo kako razumete iskustvo smeštaja i kako vidite svoju budućnost.

Pitanja za fokus grupu

Priprema/spremnost	Šta Vam pomaže da se pripremite za napuštanje smeštaja?šta vam najviše znači? Šta je do sada bilo najkorisnije što ste dobili od sistema i/ili okruženja? Šta bi još pomoglo da se pripremite?
Brige i strahovi	Koji su vaši brige, strepnje kada pomislite na napuštanje smeštaja? Da li i Šta vas brine u vašoj budućnosti?
Dostupna podrška	Kakvu podršku imate? Kakvu podršku ćete imati kada napustite smeštaj? Kakva podrška bi trebalo da vam bude dostupna tokom napuštanja smeštaja?U domenima -zdravlja, obrazovanja, terapije, domaćinstva, finansijska , druga.. -koji programi u vašoj sredini mogu da vam budu od koristi?

	-da li imate dokumente?(ličnu kartu, izvod iz matičn eknjige rođenih? Državljanstvo?)i da li znate kako da ih dobavite?
Barijere za samostalnost	U čemu se sastoje prepreke za vašu samostalnost? Šta vas sprečava da se osamostalite?
Uloga sistema	Koja je uloga tvog voditelja slučaja/ savetnika za hraniteljstvo/ vaspitača, odgajatelja u pripremi za napuštanje smeštaja? Kako i sa kime o tome razgovarate? Kako biste želeli da razgovarate sa njima o tome na koji način , koliko često?? Šta je najkorisnija stvar vezana za vašu pripremu koju dobijate od sistema socijalne zaštite?
Predlog rešenja	Kada biste mogli da smislite program za napuštanje zaštite iz čega bi se sve sastojao? Šta mislite da bi mladima bilo najkorisnije da se pripreme za napuštanje staranja??

Prilog 6

SAGLASNOST ZA UČEŠĆE U ISTRAŽIVANJU

Poštovani,

Molimo Vas da učestvujete u istraživanju čiji je cilj da se ispita uticaj ličnih I porodičnih faktora na proces pripreme za napuštanje Alternativnog staranja.

Sve dobijene informacije biće potpuno poverljive i koristiće se isključivo u cilju analize i unapređenja kvaliteta usluga za decu i porodice.

Učešće u ispitivanju je dobrovoljno.

Ukoliko imate neka dodatna pitanja u vezi sa ovim istraživanjem, možete ih postaviti ispitivaču pre početka ili u toku popunjavanja upitnika.

Molimo vas da potpišete sledeću izjavu:

Slažem se da se podaci prikupljeni upitnicima koriste za potrebe naučnog istraživanja.

Ime i prezime: _____

Datum: _____

Potpis: _____

Istraživač: _____

Biografija autora

MA Anita Burgund rođena je 1985. godine u Beogradu, gde je završila Gimnaziju sa odličnim uspehom. Na Fakultetu političkih nauka, na smeru Socijalna politika i socijalni rad, diplomirala je 2008. godine, kao prvi student u generaciji na smeru sa prosečnom ocenom 9,24. Diplomski rad na temu „Sindrom izgaranja u pomagačkim profesijama“ odbranila je sa ocenom 10.

Kao stipendista Fondacije »Dr Zoran Đinđić« bila je na tromesečnoj praksi u Austrijskom integracionom fondu (Österreichischer Integrations Fonds) u Beču tokom 2009. godine.

Pohađala je više posebnih edukacija u zemlji i inostranstvu: u istraživačkom institutu u Austriji, trening za telefonske savetnike i edukativni seminar o stresu i sindromu izgaranja. Od 2010. godine pohađala je i završila specijalističke edukacije iz medijacije na FPN BU (64 sati obuke) i iz sistemske porodične psihoterapije u Gradskom centru za socijalni rad Beograd. Završila je dve godine edukacije i postala sistemski praktičar. Anita Burgund je bila stipendista fonda dr Zoran Đinđić i „Quota student“, Sor-Trondelag University College, Norveška. Učestvovala je u više projekata domaćih i međunarodnih organizacija koji su se bavili pružanjem podrške i pomoći deci i mladima.

Pored navedenog, kandidatkinja je i licencirani trener za stručne radnike u socijalnoj zaštiti u dva akreditovana programa za celoživotno obrazovanje stručnih radnika; „Trening za izradu knjige života, rad na životnoj priči dece bez roditeljskog staranja“, kao i trener programa „Intervencije CSR u zaštiti od zlostavljanja i zanemarivanja“.

Školske 2009/2010. godine upisala je master studije socijalnog rada na Fakultetu političkih nauka u Beogradu koje je završila sa prosečnom ocenom 10, odbranom master rada na temu "Pozivi SOS dečijoj liniji nakon uznemiravajućih medijskih sadržaja" .

U novembru 2009. godine Anita Burgund se angažuje kao demonstrator u nastavi na Fakultetu Političkih nauka za užu naučnu oblast teorija i metodologija socijalnog rada. U zvanje asistenta za užu naučnu oblast teorija i metodologija socijalnog rada na Fakultetu političkih nauka izabrana je 2012. godine.

Tokom 2014. i 2015. godine bila je regionalni konsultant za oblast napuštanja zaštite u Crnoj Gori od strane Unicefa Crna Gora.

Tokom 2015. Član regionalnog centra za zaštitu dece (RRC) Jugoistočna Evropa, kao deo multidisciplinarne platforme i tima za zaštitu dece;

Anita Burgund govori engleski, italijanski i nemački jezik, a služi se i ruskim jezikom.

Učestvovala je na brojnim međunarodnim i nacionalnim konferencijama, naučnim i stručnim skupovima i letnjim školama. Kao istraživačica je bila angažovana na sledećim projektima:

- Unapređenje socijalne zaštite za osetljive grupe dece i njihove porodice, finansiranom od strane UNICEF-a i delegacije Evropske komisije u Srbiji, koji je realizovao Centar za istraživanje u socijalnoj politici i socijalnom radu, Fakulteta Političkih nauka
- Unapređenje zaštite i dobrobiti dece u Evropi: unapređenje kurikuluma, Erasmus + projekat
- Voditelj radionica na projektu “ Promovisanje rezilijentnosti za mlade koji napuštaju alternativno staranje” u Bosni, organizovan od strane Vereniging voor-en Jeugd Kinderzorg,
- Jačanje visokog obrazovanja u oblasti socijalne politike i socijalnog rada, Tempus projekt.
- Rodna ravnopravnost I kultura građanskog statusa: istorijska i teorijska utemeljenja u Srbiji”, finansiran od strane Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije
- Efekti programa profesionalne orijentacije i kreiranje smernica za dalji razvoj”, finansiran od strane GIZ;
- ”Izrada pravilnika za licenciranje stručnih radnika u socijalnoj zaštiti”, Ministarstvo rada i socijalne politike, Republika Srbija;
- ”Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici I mogućnosti socijalne intervencije”, finansiran od strane Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije

U svojstvu autora i koautora, objavila je više naučnih i stručnih radova iz oblasti socijalnog rada i to:

1. Žegarac, N.,Perišić,N.,Džamonja Ignjatović, T., Hrnčić, J., Brkić,M.,Veljković, Burgund, A., Stanković,D. ,Pantelić,M., Vidojević,J.,(2016).Ishodi učenja za studije socijalnog rada, Fakultet političkih nauka, Čigoja:Beograd 46-49 str
2. Žegarac, N.,Perišić,N.,Džamonja Ignjatović, T., Burgund, A., Stanković,D., Pantelić,M., (2016). Opšti standardi i kompetencije za obrazovanje socijalnih radnika. Fakultet političkih nauka, Čigoja:Beograd str 49-66

3. Žegarac, N., Burgund, A.(2016). Kompetencije za obrazovanje socijalnih radnika za rad sa decom i mladima. Fakultet političkih nauka, Čigoja:Beograd str 66-79
4. Hrnčić, J., Žegarac, N., Burgund, A.(2016). Standardi praktične obuke u obrazovanju socijalnih radnika Fakultet političkih nauka, Čigoja:Beograd str 123-132
5. Burgund, A., Rasz,A. (2015). Comparative Analyses on Youth Care in Hungary and Serbia, METSZETEK Vol. 4 (2015) No. 2, ISSN 2063-6415 DOI 10.18392/metsz/2015/2/6
6. Žegarac, N., Burgund,A.(2015) Caseworkers' perceptions of the strengths of the child family and community, Child and Family social Work, doi:10.1111/cfs.12252
7. Burgund,A. Žegarac, N.(2015) Perspectives of Youth in Care in Serbia. Child and adolescence social work Journal. Volume 32,Number4, ISSN 0738-0151 DOI 10.1007/s10560-015-0413-5
8. Burgund,A., Pantelić,M. (2015). Komparativni pregled studija o alternativnom staranju.Socijalna misao.br 85 ISSN-0354-401X, a str su 49-64
9. Burgund,A.Žegarac,N.(2014),„Jel radiš ti u ponedeljak pa ko će d abaci kofu vode iza mene: iskustva i gledišta mladih na smeštaju, njihovih odgajatelja i voditelja slučaja“. U:Žegarac.N.(ur).U lavirintu socijalne zaštite: pouke istraživanja o deci na porodičnom i rezidencijalnom smeštaju. Centar za istraživanje u socijalnoj politici i socijalnom radu, Fakultet političkih nauka ISBN 978-86-84031-72-5
10. Žegarac, N., Burgund, A. i Milanović, M. (2014). Uzorak dece na smeštaju – rezultati istraživanja, u: N. Žegarac (ur), 151-217
11. Žegarac, N. i Burgund, A. (2014). Kvalitet dokumentacije centra za socijalni rad o deci na smeštaju, u: N. Žegarac (ur), 251-265.
12. Žegarac, N. i Burgund, A. (2014). Kako voditelji slučaja procenjuju snage deteta , porodice i zajednice, u: N. Žegarac (ur), 267-286.
13. Žegarac, N. i Burgund, A. (2014) Percepcija voditelja slučaja o učinku smeštaja na dete, u: N. Žegarac (ur), 287- 300.
14. Žegarac, N. i Burgund, A. (2014) Faktori koji utiču na donošenje odluka: nalazi iz fokus grupa sa stručnim radnicima centra za socijalni rad, u: N. Žegarac (ur), 301-318.
15. Burgund, A, i Pantelić, M. (2014) Feministički socijalni rad. Socijalna Politika: časopis za teoriju i praksu socijalne politike i socijalnog rada 49/2014 (str. 93-106). Beograd: Institut za političke studije.
16. Hrnčić, J., Radovanović, M. i Burgund, A. (2014) Rodne razlike u interesovanju učenika/ca za oblasti rada i zanimanja. U: Duhaček, Daša (ur.). Obrazovanje, rod

građanski status, Beograd, Fakultet političkih nauka, Centar za studije roda i politike, str. 143-155.

17. Pantelić, M. i Burgund, A. (2013) Programi podrške porodici i deci u Evropskoj uniji. Godišnjak fakulteta političkih nauka, br 9, str 177-192.

18. Pantelić, M. Burgund, A. (2013) " Dugotrajna zaštita u Srbiji". Socijalna politika: časopis za teoriju i praksu socijalne politike i socijalnog rada, institut za političke studije, br 48; str 153-163

19. Burgund, A. i Stanković, D. (2013) Uticaj uznemirujućih medijskih sadržaja iz perspektive dečje linije. U: M. Kostić, D. Dimovski (ur.) Porodica u lavirintu porodičnog nasilja (str. 121-140). Niš: Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Centar za socijalni rad „Sveti Sava“ Niš

20. Burgund, A. Pantelić, M. i Milanović, M. (2013) "Single-parent families – social status, needs and challenges", HUMAN, Volume 3, Issue 1 ,str:13-23

21. Burgund, A. I Muharemagić-Džindo, A. (2013) Povezanost razvoda sa psihološkim karakteristikama majki maloletne dece. Kultura, rod, građanski status: Centar za studije roda i politike. Beograd: Fakultet političkih nauka i Centar za studije roda i politike, str 198-217

22. Žegarac, N., Džamonja, T., Burgund, A. i Milanović, M. (2013) Razlike u stepenu stresa roditelja i kvaliteta života kod dece sa smetnjama u razvoju. Kultura, rod, građanski status. Beograd: Fakultet političkih nauka i Centar za studije roda i politike, str. 481-493.

23. Burgund, A., Hrnčić, J., Nastasić, P. (2011) Rodna perspektiva u sistemskoj porodičnoj terapiji, Godišnjak fakulteta političkih nauka br 6, 2011, str. 481-493.

24. Burgund, A. (2011) Karakteristike telefonskih poziva na SOS dečijoj liniji, nakon uznemiravajućih medijskih sadržaja, Genero br 12.2008 str. 137-159.

25. Stanković, D. Burgund, A. (2010) Doživotno obrazovanje u inkluziji starih: zbornik radova Stari u Srbiji: problem i izazovi, Niš: Centar za socijalni rad, 2010, p. 47-65.

26. Burgund, A. (2010) Sindrom izgaranja u pomagačkim profesijama, Socijalna misao 66, april/jun, str. 111-120.

27. Burgund, A. (2009) Iskusimo Evropu, Aktuelnost, 3/4, p. 67-70.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Анита Бургунд

број уписа 1035

Изјављујем

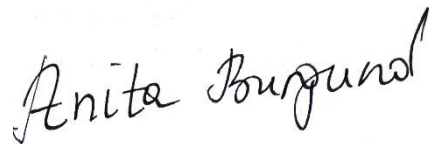
да је докторска дисертација под насловом

„Утицај личних и срединских фактора на процес припреме младих за напуштање алтернативног старања“.

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 26.12.2016.

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске верзије
докторског рада**

Име и презиме аутора Анита Бургунд

Број уписа 1035

Студијски програм Социјална политика и социјалн рад

Наслов рада „Утицај личних и срединских фактора на процес припреме младих за напуштање алтернативног старања”.

Ментор проф.Др Невенка Жегарац

Потписана Анита Бургунд

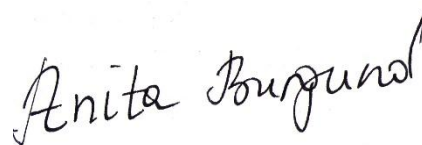
изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 26.12.2016.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Утицај личних и срединских фактора на процес припреме младих за напуштање алтернативног старања“.

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 26.12.2016.

